САЛТАН Н.М., САЛТАН О.М.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

УДК 94(477)(075)
ББК
С 16
Навчальний посібник затверджений на засіданні кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури *(Протокол № 5 від 20 травня 2026 р.)*
Рекомендовано до друку вченою радою Харківської державної академії фізичної культури (Протокол № 12 від 22 вересня 2026 р.)

Р е ц е н з е н т и:

Карпець Л.А. доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри української та іноземних мов Харківської державної академії фізичної культури

Хіріна Г.О. кандидат історичних наук, доцент, ЗВО кафедри фундаментальних та суспільно-гуманітарних наук Національного фармацевтичного університету

Дьякова О.В. кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Обласного комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»

Салтан О.М., Салтан Н.М. Історія України.: Навч. посібник [Текст] / О.М. Салтан, Н.М. Салтан. Харків : 2026. 422 с.

У пропонованому читачеві навчальному посібнику розглянуто ключові події вітчизняної історії. Його тематика відображає лекційний курс з історії України, який викладається у Харківській державній академії фізичної культури. Для студентів вищих навчальних закладів.

А в т о р и:

Салтан О.М. кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури

Салтан Н.М. кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури

ЗМІСТ

		Стор.
Передмова		**8**
Модуль 1. Русь-Україна **Тема 1. Утворення і розквіт Русі-України (IX–XI ст.)**		
1.	*Природно-географічні чинники території України як фактор її історичного розвитку*	**10**
2.	*Періодизація української історії. Характеристика її основних етапів*	**13**
3.	*Розселення слов'янських племен на території сучасної України у V–VII ст. Життя і побут давніх слов'ян. Антський племінний союз (IV–VI ст.)*	**15**
4.	*Виникнення східнослов'янської держави – Русі-України. Діяльність перших князів (друга половина IX – 70-ті роки X ст.)*	**17**
5.	*Русь-Україна в роки правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого*	**22**
	Контрольні запитання	**26**
Тема 2. Занепад Русі-України. Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство		
1.	*Роздробленість та занепад Русі-України*	**26**
2.	*Монгольське нашестя та його наслідки*	**29**
3.	*Галицько-Волинська держава (Королівство Руське)*	**32**
4.	*Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства (середина XIV–XV ст.)*	**36**
5.	*Українські землі у складі Угорщини, Молдавії, Московії, Османської імперії. Князівство Феодоро. Кримське ханство*	**40**
6.	*Культура Київської та Галицько-Волинської держави часів розквіту*	**45**
	Контрольні запитання	**50**
Модуль 2. Україна під владою Польщі. Доба козацтва **Тема 3. Українські землі у складі Речі Посполитої (1569–1648)**		
1.	*Укладення Люблінської унії та доля українських земель*	**51**
2.	*Становище української православної церкви. Берестейська унія. Уніатська церква*	**55**
3.	*Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі. Життя і побут козаків*	**57**
4.	*Українське козацтво наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Козацько-селянські повстання та їх наслідки*	**63**
5.	*Розвиток культури на українських землях у XIV–XVI ст. Братський рух*	**70**
	Контрольні запитання	**74**
4. Національно-визвольна війна середини XVII ст.		
1.	*Причини та передумови національно-визвольної війни. Воєнна кампанія 1648 р. та її результати*	**75**
2.	*Перебіг подій 1649–1653 рр.*	**78**

3.	*Україно-московські домовленості 1654 р.: їх історична оцінка та наслідки*	**82**
4.	*Воєнно-політичні події 1654–1657 рр. Завершення визвольної війни та її результати*	**85**
	Контрольні запитання	**87**
	Тема 5. Доба Руїни (1657–1687). Ліквідація автономії козацької України	
1.	*Політичні події 1657–1663 рр. Розкол Української козацької держави*	**88**
2.	*Лівобережна та Правобережна Гетьманщини у друг. пол. 60-х – 70-х роках XVII ст.*	**92**
3.	*Гетьманщина в роки правління Івана Мазепи. Пилип Орлик та його боротьба за відновлення незалежності України*	**98**
4.	*Боротьба гетьманів: І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола, К. Розумовського, за збереження залишків автономії козацької України*	**102**
5.	*Ліквідація Російською імперією української державності (1764–1782)*	**106**
6.	*Правобережна Україна та західноукраїнські землі у другій половині XVIII ст. Гайдамацькі повстання. Рух опришків. Розділи Речі Посполитої*	**110**
7.	*Заселення і розвиток Слобідської України. Запорозька Січ у другій половині XVII – XVIII ст.*	**113**
8.	*Релігійно-культурне життя на українських землях у другій половині XVII–XVIII ст.*	**119**
	Контрольні запитання	**127**
	Модуль 3. Перебування українських земель у складі імперій	
	Тема 6. Українські землі наприкінці XVIII – у пер. половині XIX ст.	
1.	*Українські землі у складі Османської, Російської та Австрійської імперій і наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.*	**128**
2.	*Початок українського національного відродження у підросійській і підавстрійській Україні. Українська національна ідея*	**132**
3.	*Масонство і декабристи в Україні. Польський визвольний рух. Соціальні протести*	**135**
4.	*Діяльність «Руської трійці» та Кирило-Мефодіївського братства*	**138**
5.	*Національний рух у західноукраїнських землях під час революції 1848 –1849 рр. в Австрійській імперії*	**143**
6.	*Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.*	**147**
	Контрольні запитання	**155**
	Тема 7. Українські землі у другій половині XIX ст.	
1.	*Скасування кріпацтва у Російській імперії та реформи 1860-х – 1870-х років*	**156**
2.	*Соціально-економічний розвиток українських земель у другій половині XIX ст. Трудова міграція*	**159**
3.	*Громадсько-політичні рухи в українських землях у другій половині XIX ст. Утворення та діяльність перших українських політичних партій*	**163**

4.	*Повсякденне життя та культура України в сер. XIX – на поч. XX ст.*	**171**
	Контрольні запитання	**180**
Тема 8. Українські землі на початку XX ст.		
1.	*Соціально-економічний і політичний розвиток українських земель на початку XX ст. Політичні партії наддніпрянської України*	**181**
2.	*Революційні події 1905–1907 рр. в підросійській Україні та їх наслідки*	**184**
3.	*Столипінська аграрна реформа: її результати та наслідки*	**189**
4.	*Українські землі у роки Першої світової війни (1916–1917). Бойовий шлях легіону українських січових стрільців*	**192**
	Контрольні запитання	**202**
Модуль 4. Українська національна революція (1917–1921) Тема 9. Початок української національної революції. Доба Центральної Ради		
1.	*Лютнева революція в Росії та утворення Центральної Ради*	**203**
2.	*Боротьба Центральної Ради за автономію України. Утворення Української Народної Республіки*	**207**
3.	*Перша більшовицько-українська війна та проголошення незалежності УНР*	**216**
4.	*Завершальний етап діяльності Центральної Ради (лютий – квітень 1918 р.)*	**224**
	Контрольні запитання	**228**
Тема 10. Розгортання української національної революції. Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1921)		
1.	*Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського*	**230**
2.	*Внутрішня і зовнішня політика Директорії УНР*	**240**
3.	*Боротьба за владу в Україні в 1919–1920 рр.*	**245**
4.	*Західноукраїнська Народна Республіка*	**249**
5.	*Культурно-освітнє життя в Україні в роки Першої світової війни та національної революції*	**254**
	Контрольні запитання	**260**
Модуль 5. Україна в міжвоєнний період (1919–1939) Тема 11. Радянська Україна в 1920-х – 1930-х роках		
1.	*«Воєнний комунізм» і НЕП в Україні. Створення Радянського Союзу*	**262**
2.	*Форсована індустріалізація радянської України*	**265**
3.	*Суцільна колективізація в радянській Україні*	**267**
4.	*Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу*	**269**
5.	*Політичний терор та масові репресії більшовицької влади. «Розстріляне відродження»*	**272**
6.	*Культурно-освітня і церковна політика 1920-х – 1930-х років в радянській Україні*	**274**
7.	*Наука та мистецтво радянської України*	**278**

	Контрольні запитання	**279**
Тема 12. Українські землі у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини		
1.	*Західноукраїнські землі у Другій Речі Посполитій у 1919–1939 рр.*	**281**
2.	*Український праворадикальний рух на теренах Польщі у 1920-ті – 1930-ті роки. Боротьба ОУН за незалежну Україну*	**283**
3.	*Північна Буковина та Південна Бессарабія у складі Румунії у 1918–1940 рр.*	**285**
4.	*Політика Чехословаччини на теренах Закарпаття у 1918–1939 рр.*	**287**
5.	*Спроби українського державотворення у Закарпатті (1938–1939)*	**289**
	Контрольні запитання	**291**
Модуль 6. Період Другої світової війни. Повоєнна відбудова України Тема 13. Україна напередодні та в роки Другої світової війни (1939–1945)		
1.	*Німецько-радянські договори 1939 р. та розширення кордонів УРСР. Політика радянізації 1939–1941 рр.*	**293**
2.	*Бойові дії в Україні на початку німецько-радянської війни (1941–1942 рр.). Окупація агресорами території УРСР*	**294**
3.	*Окупаційний режим в Україні. Остарбайтери. Голокост. Пораймос*	**297**
4.	*Руху опору в Україні в роки німецько-радянської війни: його течії та характер боротьби*	**302**
5.	*Вигнання німецьких військ та армій їх союзників з території України*	**309**
6.	*Завершення Другої світової війни. Українці – герої війни. Ціна перемоги*	**314**
	Контрольні запитання	**319**
	Тема 14. УРСР в 1945–1964 рр.	
1.	*Адміністративно-територіальні зміни й зовнішньополітична діяльність УРСР після Другої світової війни*	**320**
2.	*Повоєнна відбудова та її особливості в Україні (1945–1953)*	**323**
3.	*Спроби соціально-економічних реформ в УРСР у 1953–1964 рр. та їх наслідки*	**328**
4.	*Лібералізація суспільно-політичного життя в часи «відлиги». Зародження українського дисидентського руху*	**330**
5.	*Соцреалізм 1945–1964 рр. в українській культурі та його альтернативи. Українські шістдесятники*	**332**
	Контрольні запитання	**336**
Модуль 7. Україна напередодні і в роки незалежності Тема 15. Українська РСР в період загострення кризи радянської системи. Відновлення незалежності України		
1.	*Соціально-економічні і політичні процеси в УРСР за часів «застою», 1965–1985 рр. Наростання кризових явищ*	**338**
2.	*Дисидентський рух 1960-х – 1970-х рр. в УРСР: його течії та представники*	**340**
3.	*Економічне і соціальне становище УРСР у період «перебудови», 1985–1991 рр.: колапс радянської економіки і політична криза*	**343**

4.	*Громадсько-політичне й духовне пробудження українського суспільства у другій половині 1980-х рр. Суверенізація УРСР наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.*	**345**
5.	*Проголошення і утвердження незалежності України. Розпад Радянського Союзу*	**349**
6.	*Українська освіта, наука, література та мистецтво середини 1960-х – початку 1990-х років*	**351**
	Контрольні запитання	**354**
Тема 16. Становлення України як незалежної держави (1991–2013). Творення нової України (з 2014 р. – до наших днів)		
1.	*Державотворчі процеси в Україні та формування ринкової економіки у 1991–2004 рр.: проблеми і перспективи*	**356**
2.	*Помаранчева революція 2004 р.: причини, хід, наслідки*	**363**
3.	*Суспільно-політичне та економічне життя України у 2005–2013 рр.*	**365**
4.	*Революція гідності 2013–2014 рр.: причини, хід, наслідки*	**369**
5.	*Війна України за свободу і незалежність (з 2014 – до наших днів)*	**371**
6.	*Українська держава в системі міжнародних відносин (кінець XX – перша третина XXI ст.)*	**382**
7.	*Культура, освіта, наука, релігійне життя, спорт в Україні за доби незалежності*	**386**
Контрольні запитання		**389**
Хронологічний довідник		**391**
Термінологічний словник		**397**
Література		**420**

Передмова

Історія України *– це складний процес багатостолітньої боротьби, боротьби за власну самоідентичність та національне самозбереження. Тому не випадково, що минуле нашої країни – це не еволюція держави, а історія нації. У цьому контексті історичний поступ української нації виступає як онтологічний алгоритм цивілізаційної програми від народження до омріяної незалежності.*

Вдале географічне розташування України, унікальний природний ландшафт, сприятливі кліматичні умови створили можливості для виникнення на її теренах високорозвиненої цивілізації, якою стала трипільська культура.

Поява у IV ст. н. е. в межиріччі Дністра та Дніпра стародавніх антів означала початок української історії, а з нею і цивілізаційного поступу всього східнослов'янського світу.

Під впливом закономірних зовнішніх і внутрішніх чинників наприкінці IX ст. у середньому Подніпров'ї постала ранньофеодальна держава – Київська Русь, якій судилося стати однією з найрозвинутіших країн тогочасної Європи. Однак князівські чвари, трансформація економічних стосунків призвели до кризи давньоруської держави, нищівного удару, який завдала монгольська навала.

Своєрідним державницьким клоном Русі-України виступила Галицько-Волинська держава, що на століття подовжила життя своєї праматері, успадкувавши й розвинувши її політико-правові та суспільно-економічні інститути.

Після розпаду Галицько-Волинської держави українські землі опинилися під владою іноземних держав. Більшість південних та південно-західних князівств Русі увійшла до складу Великого князівства Литовського та Польського королівства, які більше трьохсот років будуть вершити долі українства. Полонізація, окатоличення, закріпачення були гіркою розплатою за загублену і невідтворену державність.

Українські землі завжди були ласим шматком для численних завойовників, які постійно становили загрозу для миролюбного життя їхніх мешканців. Тому не дивно, що раз по раз українці змушені були братися за зброю та відстоювати своє право на існування. Навіть знаходячись під владою іноземних країн, українці час від часу будуть піднімати знамена антифеодальної боротьби та намагатися протистояти турецько-татарській агресії.

Унікальним історичним явищем стало українське козацтво, колискою якого виступила Запорозька Січ. Нестримна енергія українських лицарів, бажання боронити власну землю від нападників вилилися у національно-визвольну війну та утворення української козацької держави. Але егоїстичні амбіції окремих особистостей призвели до внутрішнього

суспільно-політичного протистояння – Руїни, яка врешті-решт створила передумови для втрати національного суверенітету.

Опинившись у складі двох імперій, українська інтелігенція розпочала процес національного відродження, який тривав понад сто років. Духовним та моральним орієнтиром у подальшому генезисі буття нашого народу виступила українська національна ідея.

Свободолюбивий дух нації не зламали ні тюрми, ні репресії, ні політика деукраїнізації, що здійснювали імперські чиновники впродовж багатьох десятиліть. Відсутність політико-правових інститутів, закріпачення селян, пасивність елітних українських верств – все це гальмувало розуміння доцільності відновлення національної самосвідомості та деколонізації нації.

Незважаючи на це, станом на кінець XIX – початок XX ст. процес національного відродження було завершено. Нація пробудилася від глибокого «летаргічного сну», усвідомивши необхідність створення та розбудови власної держави.

Однак шлях до повної реалізації цього прагнення виявився тернистим і сповненим драматичних випробувань. Двадцяте століття стало для українців часом вогняного горнила, де в епіцентрі світових катаклізмів і тоталітарних режимів виковувалася незламна воля нашого народу. Попри трагічні сторінки, репресії, геноциди та руйнівні війни, які мали на меті стерти саму пам'ять про українство, нація вистояла, зберігши свою ідентичність як найвищу цінність.

Здобуття незалежності у 1991 році стало логічним вінцем цього багаторічного прагнення до волі, а початок XXI століття ознаменувався для нас остаточним цивілізаційним вибором – поверненням до великої європейської родини. Сьогоднішні виклики лише гартують наш характер, адже українці вкотре доводять світові, що ми – нація переможців, яка знає ціну свободи.

Україна сьогодні – це динамічна, мужня та незламна держава, яка впевнено дивиться в майбутнє. Наша історія – це не лише спогади, а й потужний фундамент для побудови квітучої країни, де панують демократія, справедливість і людська гідність.

Модуль 1. Русь-Україна

Тема 1. Утворення і розквіт Русі-України (IX–XI ст.)

1. *Природно-географічні чинники України, як фактор її історичного розвитку.*
2. *Періодизація української історії.*
3. *Розселення слов'янських племен на території сучасної України у V–VII ст. Життя і побут давніх слов'ян. Антський племінний союз (IV–VI ст.).*
4. *Виникнення східнослов'янської держави – Русі-України. Діяльність перших князів (друга половина IX – 70-ті роки X ст.).*
5. *Русь-Україна в роки правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого.*

Ключові поняття й терміни: державний розквіт, історичний період, племінний союз, Русь-Україна, слов'яни, федерація, християнство, язичництво.

1. Природно-географічні чинники України, як фактор її історичного розвитку

Низка чинників природно-географічного характеру, притаманних Україні, мала суттєвий вплив на динаміку її економічного, суспільно-політичного та духовного розвитку. За тривалий період свого існування українці пройшли довгий і тернистий шлях, який вписав їх у скрижалі світової історії.

Природно-кліматичні особливості територіального ландшафту та географічне положення стали одними з пріоритетних факторів історичного розвитку нашої держави. Кордони України були відкриті. Ні високі гори, ні топкі болота не боронили людей від ворожих нападів. **Народи, які жили тут, могли розраховувати лише на власні сили і самі себе захищати.**

Значна частина населення зосередилася у середній лісостеповій смузі, яка розкинулася від Львова до Сум. Наявність лісів і степів формувала два типи українців – **землеробів**, які жили переважно на півночі, та **скотарів**, що заселяли центр та південь. Обидва архетипи з плином часу пристосувалися до тамтешніх умов життя, безперечно визначаючи інколи несхожі риси характеру.

Чи не найбільшим багатством нашої батьківщини є земля. Ґрунти в Україні надзвичайно родючі, що в поєднанні зі сприятливим кліматичним циклом в південних регіонах **дозволяє збирати два врожаї на рік**. Тому не випадково досить довгий час Україна вважалася житницею Європи.

Не варто забувати і про багатство земних надр. В українській землі зосереджені великі поклади **залізної та марганцевої руди, кам'яного вугілля, торфу, солі, сланцевого газу** тощо.

Велику роль в історії України відіграло її географічне положення, а саме розташування на перехресті шляхів з Європи в Азію, яке приваблювало до себе іноземні держави. **Фактично більшу частину свого існування Україна була**

позбавлена власної державності, а українська нація раз по раз стояла на межі винищення.

ДОВІДКА

УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ

Історичні назви – *русь, русини, рутенці, козаки, черкаси, малороси.*
Виділення в окремий етнос – *IV–VIII ст.*
Загальна кількість – *бл. 45–55 млн осіб. З них в Україні бл. 37 млн осіб.*
Місце серед народів світу – *22–30, Європи – 6.*
Етнічна територія – *930,5 тис. км² (на 1933 р.).*
Рідна мова – *українська (слов'янська група).*
Раса – *європеоїди.*
Антропологічні типи – *середньоєвропейський, біломорсько-балтійський, понтійський, динарський.*
Найістотніші гаплогрупи – *Y-хромосом – R1a (54 %), I (18 %).*
Переважаюча релігія – *християнство.*

Слід зазначити, що іноземне поневолення мало і позитивні наслідки. Існуючи в орбіті політики великих держав, Україна зазнавала цивілізаційно-культурного впливу як Заходу, так і Сходу. Незважаючи на процеси зовнішньої і внутрішньої асиміляції і навіть штучне винищення, українці збереглися як нація. Вони становлять етнічну більшість населення сучасної України. Домінуючою на території нашої країни є українська мова, яка є єдиною державною мовою.

ДОВІДКА

Історичні назви – *руська, русинська, малоросійська, південноруська, козацька, балачка.*
Письмо – *кирилиця.*
Основа літературної мови – *наддніпрянський та полтавський діалект.*

Місце у класифікації мов

Сім'я – *індоєвропейська.*
Група – *слов'янська .*

Мовці

Загальна кількість – *бл. 41–45 млн осіб.*
З них в Україні – *бл. 33 млн осіб.*
Поширена – *Україна та суміжні землі, діаспора, Канада, США, Казахстан, країни Центральної Азії, Польща, Білорусь, Молдова, країни Балтії, країни Західної Європи, Бразилія, Аргентина, Парагвай, Австралія та ін.*

Найперші писемні твори

Давньоукраїнська мова – *«Руська правда»* *(Ярослав Мудрий, 1016 р., юридично-державний).* ***«Повість минулих літ»*** *(Нестор, бл. 1113 р., історично-літописний),* ***«Слово о полку Ігоревім»*** *(після 1185 р., історично-художній).*
Сучасна літературна мова – ***«Енеїда»*** *(І. Котляревський, 1798 р., художній).*

Українська мова *належить до найпоширеніших мов світу і займає за кількістю її носіїв* ***26-те місце****.* ***Вона є другою за поширеністю серед слов'янських мов після російської****. В Україні близько 31 млн осіб можуть спілкуватися українською мовою. На всесвітній конференції мовознавців у Римі (сер. 20-х років XX ст.)* ***українську мову за мелодійністю визнали другою після італійської****. А на конкурсі краси мов у Парижі у 1934 році,* ***українська мова посіла третє місце після французької та перської за такими критеріями, як фонетика, лексика, фразеологія та структура речень.***

В цілому мирна колонізація території України виробила в населення специфічні риси характеру: **працелюбність, доброту, впертість, хитрість, сміливість, підприємливість, гостинність, дипломатичність тощо**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Вперше назва **«Україна»** згадується в **Іпатіївському літописі** під **1187 роком**.*

***Україна** – найбільша країна, територія якої повністю знаходиться на європейському континенті. Вона розташована на перехресті між Центральною і Східною Європою.*

*Географічним центром Європи вважається **м. Рахів** (Закарпаття).*

***За кількістю населення Україна посідає 5-те місце в Європі** та приблизно 21-ше місце у світі. На її долю припадає 7,3% населення Європи та 1% населення Землі.*

В Україні мешкає близько 47 мільйонів осіб, з яких 77,8% становлять українці, 17,3% – росіяни, 4,9% – представники інших національностей.

Вихід до берегів Чорного та Азовського морів дозволяє Україні мати зв'язок зі світовим океаном – тобто вести торгівлю з більшістю країн світу.

Через Україну проходять дві важливі водні артерії – річки *Дніпро* та *Дунай*. Дніпро, який тече з півночі на південь, сполучає терени Північної та Південної Європи. Тому не випадково, що річка Дніпро була найважливішою магістраллю торгового **шляху «із варяг у греки»:** *з Балтійського моря до Чорного*, поєднуючи *Скандинавію* з *Візантійською імперією*. Дніпро є умовною лінією поділу України на **Лівобережну** і **Правобережну**.

Не менш важливою водною артерією є і річка **Дунай**, гирло якої знаходиться в межах етнічних українських територій. Дунай протікає через низку країн Східної та Центральної Європи, що відкривало і **відкриває шлях до західноєвропейської торгівлі**.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ДОВІДКА

БУКОВИНА – прадавня слов'янська земля, один із районів західного пограниччя історичного й сучасного компактного проживання українського етносу. Нині північна частина Буковини – це Чернівецька обл. України. Південна Буковина – у складі Румунії.

ВОЛИНЬ – історичний регіон на північному заході України. За сучасним адміністративним поділом – це територія Волинської, Рівненської, західної частини Житомирської обл., північна частина Тернопільської і Хмельницької обл., між річкою Західний Буг і верхньою течією річки Тетерів (притока Дніпра).

ГАЛИЧИНА (СХІДНА ГАЛИЧИНА) – історичний регіон України. За сучасним адміністративним поділом – територія Львівської обл., Івано-Франківської обл., більшої частини Тернопільської обл., південної частини Рівненської обл., південної і східної частини Підкарпатського воєводства Польщі.

ДОНБАС – регіон в Україні та Росії. Особливість Донбасу – формування як промислового району на сировинній базі покладів кам'яного вугілля. Топонім «Донбас» виник як скорочення геологічного терміна «Донецький кам'яновугільний басейн». Відповідно до різних підходів виділяють: «малий Донбас», який територіально охоплює північну частину Донецької обл. та південну частину Луганської обл. України (за часів Російської імперії – Бахмутський і Слов'яносербський повіти Катеринославської губернії з прилеглими районами Області Війська Донського), а також прилеглу частину Ростовської обл. Російської Федерації (найбільше місто – Шахти); «великий Донбас», до якого також належать східна частина Дніпропетровської обл. (найбільше місто – Павлоград) і північно-західна частина Ростовської обл. Російської Федерації (до міста Міллерове). «Західний Донбас» включає східну частину Дніпропетровської обл., «східний Донбас» –

північно-західну частину Ростовської обл. Російської Федерації. У рамках сучасного політичного дискурсу під Донбасом зазвичай розуміють Донецьку і Луганську обл**.**

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА, Закарпаття – історична назва території сучасної Закарпатської обл.

ПІВДЕННА БЕССАРАБІЯ (також історично відома як Буджак) – регіон у межиріччі Дунаю, Дністра, Пруту та Чорного моря. У сучасній адміністративній структурі України він становить південну частину Одеської обл.

ПОДІЛЛЯ (польською Podole, латинською Podolia) – історичний регіон на території України. Охоплює майже всю сучасну Вінницьку обл., південні частини Хмельницької обл. й Тернопільської обл., а також північну частину Одеської обл.

ПОКУТТЯ, Покутє – історичний регіон України, південно-східна частина сучасної Івано-Франківської обл.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА, Слобожанщина, Слобідщина – історико-географічний регіон на сході України та прилеглих територіях Росії. Охоплювала територію: у межах сучасної України – майже всю Харківську обл., південно-східну частину Сумської обл., більшу частину Луганської обл. (крім її південно-східної частини) і невелику частину Донецької обл. (на її півночі); у межах сучасної Російської Федерації – південні частини Бєлгородської, Воронезької та Курської обл.

ТАВРІЯ – 1) неофіційна назва Таврійської губернії, територія якої складалася з двох частин: «півострівної» (Кримського півострова, історичної Таврики/Тавриди) та «материкової», що лежала на північ від Перекопа і мала назву «Північна Таврія»; 2) скорочена назва Північної Таврії.

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМЛЯ, Чернігово-Сіверська земля – територіальне утворення, об’єднання земель доби Київської Русі на території сучасних Чернігівської та Сумської обл. України, Гомельської та Могильовської обл. Білорусі, Брянської, Курської, Орловської, Тульської, Калузької, частково Московської та Рязанської обл. Російської Федерації

Територіально Україна ніби затиснута між **католицьким, ісламським та православним світом**. Таке сусідство стало важливим критерієм духовного розвитку українських земель. Адже релігійна приналежність стала синонімом національної самоідентичності та формою етнічної самобутності.

Отже, українська земля – це унікальний природно-географічний ландшафт, використовуючи можливості якого, наша держава здатна перетворитися на одну з розвинутих країн світу.

2. Періодизація української історії

Історія України є частиною всесвітньої історії. Вона поділяється на вісім етапів і хронологічно співпадає з основними періодами розвитку людства: первісний лад, античність, середньовіччя, нові часи, новітня історія.

Основні етапи української історії:

1. **Від найдавніших часів до IX ст. н. е.** – *стародавня історія України.*
2. **IX – сер. XIV ст.** – *князівський або києво-руський період.*
3. **Сер. XIV ст. – 1648 р.** – *литовсько-польська доба.*
4. **1648–1764 рр.** – *козацько-гетьманський період.*
5. **1764–1917 рр.** – *період перебування під владою імперій.*
6. **1917–1921 рр.** – *українська національна революція.*

7. **1921–1991 рр.** – *радянський період.*
8. **З 1991 р. – до наших днів** – *доба незалежності.*

Перший етап починається з моменту появи людського життя на наших землях (приблизно 1 млн рр. тому – найдавніше їх поселення, яке, ймовірно, належить пітекантропам, знайдено біля с. Королеве на Закарпатті). Охоплює численні археологічні культури (трипільська, ямна, зарубинецька, черняхівська та ін.), колонізацію Чорноморського узбережжя греками, утворення племінних об'єднань **кіммерійців, скіфів, сарматів, антів** тощо.

Другий етап – час існування країни з умовною назвою «Київська Русь» – це середньовічна феодальна держава. П'ятисотлітня історія Русі: її виникнення, розвиток, розквіт, занепад, **залежність від Монгольської імперії, існування Галицько-Волинського князівства**, що стало правонаступником Київської Русі, називається Київським періодом української історії.

Третій етап характеризується співіснуванням українців із титульними націями сусідніх країн (Литва, Польща, Росія, Румунія), в складі яких опинилися українські землі після зникнення Київської Русі. Втративши незалежність, українці вимушені були постійно боротися за право вважатися окремою нацією.

Четвертий етап – козацька доба, яка вважається одним з періодів національного відродження України, що стало можливим внаслідок національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Але з часом козацька держава поринула у вир громадянської війни (Руїни), яка послабила сили українців і призвела до втрати незалежності.

П'ятий етап – період перебування у складі Османської, Російської та Австрійської/Австро-Угорської імперій. Характеризується колоніальною залежністю українських земель, початком національного відродження. Це сприяло підняттю рівня самосвідомості українців, які зрозуміли необхідність створення власної держави.

Шостий етап – українська національна революція. Історична нагода, що була викликана розпадом імперій і дозволила українцям створити власні держави (Українську Народну Республіку та Західноукраїнську Народну Республіку). Складна політична ситуація, громадянська війна та іноземна інтервенція призвели до поразки української революції. Українські землі на довгі роки опинилися у складі Радянського Союзу, Польщі, Чехословаччини та Румунії.

Сьомий етап – радянський період. Вважається найдраматичнішою сторінкою української історії. Протягом сімдесятирічного перебування у складі СРСР Україна пережила три голодомори, масові репресії, екологічне забруднення. І хоча за площею Україна була другою в Європі, за рівнем життя займала далеко не перші місця.

Восьмий етап – період незалежної України. Характеризується складним і суперечливим процесом державотворення, формуванням ринкової економіки, демократичних цінностей, що базуються на засадах громадянського суспільства й правової держави.

Історичний поступ українського народу – це період напруженої боротьби за власне самозбереження та створення незалежної держави, демократична розбудова якої в майбутньому здатна забезпечити процвітання багатьом поколінням українців.

3. Розселення слов'янських племен на території сучасної України у V–VII ст. Життя і побут давніх слов'ян. Антський племінний союз (IV–VI ст.)

Справжній етап української історії на теренах сучасної України відкривають східні слов'яни. Їхня поява в Північному Причорномор'ї та утворення антського племінного союзу започаткували першу сторінку етноісторичного минулого українського народу.

За археологічними даними, **слов'яни на історичній арені з'явилися на рубежі II–I тис. до н. е.** Це автохтонне (корінне) населення євразійського континенту, яке належить до сім'ї індоєвропейських народів. Давні автори не знали назв слов'янських племен і тому користувалися загальними назвами – **венеди** (готський історик Йордан). Як зазначають римські (Тацит, Пліній Старший) і візантійські (Прокопій Кесарійський) хроністи, венеди не були моноетнічною групою. Вони ділилися на східну гілку – **склавинів (мабуть, звідси і назва – слов'яни),** які мешкали північніше Балканського півострова, та **антів**, що оселилися на теренах сучасної Одеської та Миколаївської областей.

Більшість українських дослідників припускає, що **слов'яни спочатку з'явилися на землях між Дніпром і Віслою. Звідси, у зв'язку з Великим переселенням народів, розселилися по Європі, умовно розділившись на східних, західних і південних слов'ян.**

Основною галуззю господарства у східних слов'ян було орне землеробство. Сіяли **пшеницю, ячмінь, просо, овес, боби, горох**. Розводили **коней, корів, свиней, овець, кіз**. Розвивалися такі ремесла, як **ливарництво, обробка металів, гончарство, деревообробка, склоробство**. Розвивалася торгівля з північним Причорномор'ям.

Спочатку слов'яни жили родами. З часом рід трансформувався в родову общину. Яка, своєю чергою, перетворилася на сусідську общину. Декілька сусідських общин утворювали плем'я, декілька племен – племінний союз.

Протягом VI–IX ст. продовжувався інтенсивний розпад родоплемінних зв'язків. Окремі родини, що були об'єднані не на основі родинних зв'язків, а на основі спільності господарської діяльності, створювали сільську (сусідську) общину. Декілька схожих общин створювали плем'я, де вища влада належала вождям. З'являються приватна власність, майнове розшарування. У межах племені був свій град, де збиралося **віче** (збори членів племені), знаходилися торг і суд.

Доведено, що суспільні стосунки у стародавніх слов'ян регулювалися відповідно до принципів **військової демократії**, в якій воля вождя або старійшини обмежувалася позицією більшості членів племені, які виголошували її на загальних зборах.

Давні слов'яни були **язичниками**, тобто обожнювали сили природи. Вони вірили у потойбічний світ, вважаючи, що стихіями керують боги. Головними божествами були: божество Всесвіту – **Рід**, божество сонця – **Даждьбог**, **Мати сира земля**, бог грози і військової слави – **Перун**, бог худоби – **Велес**, бог вогню – **Сварог** та ін. Такий релігійний світогляд був типовим для язичницької (поганської) віри, притаманної багатьом народам світу. Божественна персоніфікація сил природи закарбувалася у звичаях, обрядах, календарно-побутовій семантиці, які частково і до сьогодні властиві українцям.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Священними у слов'ян вважалися **дуб, ліщина, клен і липа**, причому два останніх дерева були символами подружжя; під липами часто відбувалися жертвоприношення. Існували Священні Гаї (вони називалися раєм), куди мали право заходити лише жреці (волхви), які водночас були вчителями, астрономами, магами, лікарями, літописцями, хранителями мудрості. Фактично такі гаї являли собою своєрідні природні заповідники.*

*Із птахів та звірів слов'яни обожнювали **білих лебедів**, яких заборонялося вбивати під загрозою суворого покарання. Соколи шанувалися як прабатьки світу, існував ще **культ ласок, жаб**. Майже в кожній оселі жили **вужі**, яким дозволяли навіть пити молоко з однієї миски з дітьми.*

Першим слов'янським народом, який з'явився на теренах України, вважають антів. Їх появу фіксують античні історики: **Йордан (? – після 551)** та **Прокопій Кесарійський (490–565)**. Ореолом їх постійного перебування було межиріччя рік Дністер та Дніпро. **З IV по VII ст. існувало державне об'єднання Антський союз**. Анти, в союзі з гунами, успішно воювали з готами. Зокрема, наприкінці IV – на початку V ст. н. е. готський історик Йордан повідомляє про перемогу готів над антами і розп'яття їхнього царя **Божа** разом із 70 старійшинами. Від остаточного розгрому готським царем **Вінітаром** їх врятували гуни, яких очолював вождь **Баламбер**.

ДОВІДКА

АНТСЬКИЙ ПЛЕМІННИЙ СОЮЗ

Зародження державності – *IV ст.*
Закінчення державності – *VI ст.*
Столиця – *Київ (імовірно).*
Форма правління – *військова демократія.*
Дорадчий орган – *Віче (загальні збори громадян).*
Гроші – *римський денарій.*
Мова – *антська (праукраїнська).*
Релігія – *поганство (давньослов'янська міфологія).*
Площа території – *бл. 200 тис. км^2*

Остання згадка про антів зафіксована в творах візантійського історика **Феофілакта Симокатти (жив на поч. VII ст.)** та хроніста **Феофана Сповідника (760–818)**, які повідомляють **про розгром у 602 році антського племінного союзу аварами (обрами)**, яких очолював вождь **Апсих.** Спроба антів укласти мир з аварами та викупити своїх бранців, закінчилася підступним вбивством антської дипломатичної місії на чолі з вождем **Мезамиром**. Залишки антської цивілізації вчені вбачають у знахідках **Пеньківської археологічної**

культури, яка поступово згасає у зв'язку з посиленням могутності **Хозарського каганату**. Таким чином, хозари довершили асиміляцію антів, які знаходилися поблизу їхніх володінь.

Вчені майже одностайні, що саме анти дали початок Київській Русі. **Після розпаду Антської держави утворилися окремі східнослов'янські племінні об'єднання**. Центром об'єднання східнослов'янських земель у майбутньому стали землі племінного союзу **полян**, головним центром якого був **Київ**.

Антський племінний союз, який існував на теренах України, вважається першою слов'янською протодержавою. Його розпад призвів до міграції великої маси людей в інші регіони, де наприкінці IX ст. нащадки антів створили першу східноєвропейську східнослов'янську державу – Русь-Україну або Київську Русь.

4. Виникнення східнослов'янської держави – Русі-України. Діяльність перших князів (друга половина IX – 70-ті роки X ст.)

Сприятливі кліматичні умови, унікальний природний ландшафт, вигідне географічне розташування робили південно-східний регіон європейського континенту досить привабливим для численних племен та народів, які потрапляли сюди. Тому не дивно, що, починаючи ще з античних часів, терени сучасної України зазнавали постійної колонізації. Перехід до осілого способу життя, розширення форм господарювання спонукали напівварварські племена вдатися до створення перших державних утворень, відкривши середньовічну сторінку української історії.

Існує декілька точок зору на походження Київської держави. У XVIII ст. виникла так звана **«норманська теорія»**. Її засновниками стали німецькі вчені: **Август Шльоцер (1735–1809)**, **Готліб Байєр (1694–1738) та Герхард Міллер (1705–1783)**. Відповідно до її концепції, слов'яни у IX–X ст. були ще «дикими» людьми і тому не могли самостійно заснувати державу. У своїх твердженнях ці вчені спиралися на частину ключового давньоруського літопису – **«Повість минулих літ» (поч. XII ст.)**, де була переказана історія про запрошення мешканцями Новгорода на князювання легендарного варязького конунга **Рюрика** з не менш загадковими братами **Синевусом і Трувором**.

Сучасні історики-антинорманісти схиляються до думки про місцеве походження держави внаслідок тривалого процесу економічного, політичного та етнокультурного об'єднання східнослов'янських племен.

Давньокиївська держава, Київська Русь або Русь-Україна, стала першим політичним утворенням східних слов'ян, що створило умови для їхнього соціально-економічного та культурного розвитку. Створення держави зміцнило обороноздатність східнослов'янського населення, запобігло його фізичному знищенню кочовими племенами та агресивними сусідніми країнами. Широкі міжнародні зв'язки Русі свідчили про високий авторитет східних слов'ян серед інших держав світу, особливо після християнізації населення.

Об'єднання східнослов'янських племен в межах однієї держави поклало початок формуванню спільноти, з якої походять і сучасні українці.

Центром зародження держави стала територія **полян**, хоча були ідеї створити державу на базі **дулібського племінного союзу** на Волині. Першим полянським, а відповідно й київським князем, за літописною легендою, був **Кий**. Як зазначено в літописі, Кий разом із своїми братами **Щеком, Хоривом і сестрою Либіддю заснував Київ десь наприкінці V – на поч. VI ст.** Місто, через своє вигідне розташування, довгий час було стратегічно важливим центром східних слов'ян, а з часом – столицею майбутньої держави Русі-України. Той, хто володів Києвом, міг контролювати рух по Дніпру і впливати на життя оточуючих союзних чи підкорених племен. Зі зміцненням позицій київських князів, федеративна форма правління Руссю поступово перетворювалася на абсолютну монархію.

Арабські та візантійські автори називали перше державне об'єднання східних слов'ян **Руссю**, а населення – **русами**. Населення держави складалося із представників різних племінних союзів. На Правобережжі вздовж *середньої течії Дніпра* жили **поляни**, на північ від них, *між ріками Прип'яттю й Россю*, мешкали **древляни/деревляни;** на заході від полян, *по верхній течії Південного Бугу* – **бужани та волиняни**; південніше полян *у Південному Подніпров'ї* проживали **уличі**, а далі *на південний захід у басейні Дністра* – **тиверці.** На заході *у Закарпатті* жили **білі хорвати**; *на Лівобережжі, доходячи на сході до Сіверського Дінця*, мешкали **сіверяни**; північніше – **радимичі** й **кривичі**; *у басейні Західної Двіни* – **полочани**; *у районі озера Ільмені* – **словени**, а *у басейні верхньої та середньої течії Оки й Москви-ріки* проживали **в'ятичі**. З поміж усіх згаданих племінних союзів **7 мешкали в межах території сучасної України**.

Через те, що центром об'єднання став Київ, *держава отримала умовну назву* **Київська Русь.** Водночас автори підручника використовують назву «Русь-Україна».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Найдавніша згадка ***терміна «Русь»*** *міститься в Бертинських анналах – хроніці франків під 839 роком. А* ***термін «Україна»*** *вперше згадується під 1187 р. у Київському літописі, створеному в першій третині XV ст. Єдиної думки щодо значення цих понять у вчених немає.*

Назва держави ***Київська Русь*** *– штучний, кабінетний топонім. Його увів у науковий обіг в пер. пол. XIX ст. перший ректор Київського імператорського університету ім. Св. Володимира –* ***Михайло Максимович (1804–1873)****. З часом термін «Київська Русь» прижився і значною мірою став універсальним. При цьому навіть сучасні вчені не можуть сказати як держава східних слов'ян називалася насправді. У літописах фігурують* ***«Руська земля»***, ***«Русь»****. Однак, які території цей термін окреслює, незрозуміло.*

В сучасній історичній науці фігурує декілька назв цього політичного утворення, зокрема: ***Давня Русь, Давньоруська держава, Києворуська держава, Київська Русь, Русь-Україна, середньовічна Україна.***

Русь-Україна **існувала з кін. VIII – поч. IX ст. – до сер. XIV ст.** Займала територію східної Європи від Балтійського моря на півночі до Чорного на півдні, від Сяну (*приток Вісли*) на заході до Волги та Оки на сході.

Аж до X ст. відбувався процес становлення держави. До кінця IX ст. у Києві правили князі династії, що вела свій початок від князя Кия: **Аскольд і Дир (?–882).** Деякі історики вважають цих князів норманами за походженням, інші – нащадками Кия чи вождями полянського племені. У будь-якому випадку, **Аскольд і Дир – це перші літописні київські князі**. Відомо про них небагато. Зокрема, Аскольд у 860 р. організував похід на столицю Візантійської імперії – місто Константинополь або Царгород: так це місто називали русичі. Результатом цього походу стало визнання з боку Візантії Русі-України. Імовірно, що у **867 р. Аскольд і Дир охрестилися і зробили спробу запровадити християнство в межах підвладних їм племінних союзів**. Однак такий крок не сприйняло місцеве населення, яке воліло бути язичниками.

За часів Аскольда і Дира на теренах сучасної України з'являється слов'янська писемність. Візантійські просвітителі **Кирило/Костянтин (827–869)** та **Мефодій (815–885)** у **863 році** шляхом синтезу грецького алфавіту і, ймовірно, мовної фонетики якоїсь етнічної групи Великоморавської держави чи Першого Болгарського царства **впорядкували слов'янську абетку – глаголицю.** Їхні учні, трохи згодом, винайдуть **кирилицю**, яка **з'явиться у пер. пол. X ст.** Отже, в державі діяли **дві абетки – кирилиця та глаголиця**. Це дало змогу започаткувати друковане слово серед південних і східних слов'ян, хоча з-поміж існуючих писемних текстів часів Русі-України до нас дійшли лише одиниці.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Мовою писемності Русі-України була так звана давньослов'янська або церковнослов'янська, мова, якою згадані Кирило та Мефодій переклали з грецької Біблію. В її основі лежали південнослов'янські діалекти, зокрема македонський діалект староболгарської мови. Тому для читання біблійних текстів необхідно було опановувати цю мову.

Розмовна мова Русі-України являла собою доволі строкатий набір наріч і діалектів, сформованих на основі місцевих говірок та численних запозичень із мов інших народів. Хоча мешканці Русі-України могли порозумітися між собою, єдиної універсальної розмовної мови не існувало. Отже, розмовна мова цього періоду в сучасному розумінні не була ані російською, ані українською, ані білоруською, хоча мала спільні риси та була зрозумілою для носіїв різних місцевих говірок.

Правління Аскольда і Дира закінчується у **882 році**, з приходом до Києва варязького конунга **Олега (882–912).** За легендою, переодягнувшись купцем, Олег виманив Аскольда і Дира за стіни Києва і наказав вбити їх. **Захопивши владу в Києві, Олег фактично об'єднав київські та новгородські землі або Північну і Південну Русь**. Тому саме цей історичний персонаж **вважається фундатором Русі-України.** Олег правив як регент від імені майбутнього князя **Ігоря**, який на момент вбивства Аскольда і Дира був немовлям. За літописом Олег назвав Київ **«матір'ю міст руських»**, розширив територію Русі-України, приєднавши землі **древлян**, **сіверян**, **радимичів**, успішно воював проти **Хозарського каганату**. Підкореним племенам залишили місцеве самоврядування; в їхнє внутрішнє життя князь не втручався, обмежившись

накладенням данини. Олег здійснив два **успішні походи на Візантію у 907 і 911 рр.** Під час першого походу, за словами літописця, руси поставили свої кораблі на колеса і під вітрилами суходолом дісталися Константинополя. Під час другого походу на знак своєї перемоги над Візантією Олег прибив свій щит на воротах Царгорода. Як результат, **Русь-Україна уклала вигідні торгові договори з Візантійською імперією.** Ромеї (візантійці) погодилися заплатити велику контрибуцію та надали київським купцям право безмитної торгівлі. За легендою, Олег помер від укусу змії, що виповзла з черепа його мертвого коня. Згідно з даними арабського історика **Аль Масуді**, Олег загинув під час воєнної експедиції на Каспій біля кордону з Перським царством.

ДОВІДКА

ХОЗАРИ – *тюркомовний кочовий народ, що проживав у Прикаспійських та Причорноморських степах у VI–X ст. В VII ст. на цій території вони утворили власну державу – Хозарський каганат. Внаслідок походу Святослава у 965–866 рр. хозарській державі було завдано непоправної шкоди. З часом Хозарський каганат розпався, а нація була підкорена печенігами.*

Князь Ігор (912–945) став **першим представником династії давньоруських князів на київському престолі.** Він продовжив політику Олега щодо об'єднання слов'янських земель, підкоривши повсталі племена **древлян**, намагаючись приборкати **уличів**, **тиверців**. Князь організував походи русів на Кавказ і Каспій, з яких воїни Ігоря повернулися з великою здобиччю.

За часів його правління на кордонах Русі-України з'явилися **печеніги.** Ігор завдав поразки печенігам і у 915 р. **уклав з ними мирний договір.**

ДОВІДКА

ПЕЧЕНІГИ – *тюркомовний народ, який у IX ст. перекочував з Уралу в Причорноморські степи, які знаходилися під їхнім контролем до 1037 року. Внаслідок поразки під стінами Києва печенізький каганат припинив своє існування. Частина половців переселилася в межі Румунії, ті ж, які залишилися в Причорноморських степах, були підкорені половцями.*

Договір Олега з греками сплив. Тому Ігор здійснив на Константинополь **два не зовсім вдалі походи** у **941** і **944 році.** Під час походу **941 р.** візантійці спалили флот Ігоря за допомогою так званого **«грецького вогню»** – корабельних вогнеметів, які стріляли запалювальною сумішшю. Другий похід 944 р. також не забезпечив Ігорю перемоги. Втім, між Києвом і Царгородом було досягнуто згоди і **укладено союзну і торговельну угоду 944 року**, але вже з більшими обмеженнями для Русі-України ніж це було обумовлено за часів Олега. Вона також зобов'язувалася допомагати імператорові військами та не претендувати більше на візантійські володіння у Криму.

Через великі військові витрати князь збільшив розмір данини (полюддя). Як наслідок, Ігоря було **вбито повсталими древлянами в 945 р.**, коли він з невеликою дружиною намагався зібрати данину вдруге, спричинивши тим самим голод у древлянській землі.

Після смерті Ігоря правління державою перейшло до його вдови – княгині **Ольги (945–957)**, яка правила країною як **регент** при малолітньому синові –

Святославі. Ольга – перша і єдина правителька на теренах Русі-України. Передусім вона помстилася за смерть свого чоловіка – Ігоря, фізично знищивши декілька древлянських посольств. Вдруге підкорила плем'я **деревлян** і спалила (за допомогою птахів) їхню столицю, **місто Іскоростень.** Княгиня Ольга – *жінка-реформаторка*. Адже саме вона провела першу податкову реформу, встановивши так звані **уроки** (фіксований розмір) і **погости** (місця збору) данини. На відміну від своїх попередників, Ольга не ходила у походи в чужі землі, а покладалася на силу дипломатії. У **957 р.** княгиня здійснила поїздку до Константинополя і була удостоєна прийому візантійського імператора **Костянтина VII Багрянородного (908–959)**. Під час цього візиту (ймовірно) княгиня була охрещена під іменем Олени. Відомо, що княгиня Ольга також встановила зв'язки з Германською державою, відправивши у 959 р. посольство до її короля **Оттона I (936–973)**.

«Запорожцем на київському престолі» називав видатний український історик **Михайло Грушевський** сина Ігоря та Ольги – **Святослава Хороброго (957–972)**. Святослав був прихильником язичництва і противником християнства. Ліквідував владу племінних вождів, призначивши намісниками своїх синів. **Більшу частину правління провів у війнах і воєнних походах**.

ДОВІДКА

***«Сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус**, багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні казана не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: **«Хочу на вас іти»**, – писав про **Святослава** літописець.*

У **964–966 рр**. Святослав підкорив **в'ятичів**, які мешкали навколо р. Оки, завдав поразки **волзьким булгарам**. Близько **965 р. розгромив Хозарський каганат, зруйнувавши його столицю, місто Ітиль,** у пониззі Волги. Впродовж 965–967 рр. воював проти **ясів та касогів** – сучасних осетинів та черкесів, що мешкали на Північному Кавказі. З часом на цих теренах виникне **Тмутараканське князівство**, яке буде ексклавом далеко за межами Русі-України.

Основні зусилля завойовницької політики 968–971 рр. Святослав зосередив на **Балканах**, де безуспішно воював проти Візантії. В результаті візантійських воєн його армія захопила 80 міст у Болгарії, а столицю своєї держави Святослав збирався перенести до міста **Переяславця** на Дунаї.

Князь Святослав, повертаючись з чергового походу на Візантію, загинув на **о. Мала Хортиця в 972 році** в бою з печенігами. За переказами, печенізький хан **Куря (?–?)** наказав зробити з його черепа чашу, на якій було написано **«чужого шукаючи – своє загубив»!**

Зі смертю Святослава завершилася ціла епоха в історії Русі-України, коли зовнішньополітичні проблеми переважали над внутрішніми. Наступники Святослава, навпаки, більше уваги зосереджували на внутрішніх негараздах. До цього їх спонукали серйозні зміни в житті руських земель.

Головним результатом діяльності перших київських князів стало формування території новоутвореної держави. Їх зусилля були зосереджені головним чином на процесі збирання земель Русі-України та суверенізації країни. Створення міцного воєнно-політичного фундаменту стало основою для подальшого розквіту києворуського державного утворення, що припадає на кінець IX – першу половину XI ст.

5. Русь-Україна в роки правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого

Періодом найбільшого піднесення та розквіту Русі-України можна назвати кінець X–XI ст. Це час правління сина Святослава – Володимира Великого та його онука Ярослава Мудрого. За них Русь стала єдиною державою. Припинилися напади кочових племен, розвивалося господарство, розширювалися зв'язки з іншими країнами.

Володимир Святославович (980–1015) переміг у династичній війні свого брата Ярополка, у 980 р. став київським князем. Прилучив до Києва усі східнослов'янські племена, тим самим **завершив об'єднання східнослов'янських земель**. Приєднав частину фінських та литовських племен. Відвоював у Польщі так звані **«червенські міста»** *(Червень, Белз і Перемишль),* долучивши до Русі значну частину території Галичини та Волині.

За часів правління Володимира **Русь-Україна досягла свого максимального розширення**. Володимир – *перший давньоруський князь-реформатор*. Його **фінансова реформа** призвела до появи перших монет – **златників і срібників**. **Військова** – сприяла створенню національної армії, яка комплектувалася не з вікінгів, а з русичів. **Тризуб** – символ княжої влади, ймовірно, став державним гербом Русі-України.

Намагаючись створити централізовану державу, київський князь **провів адміністративно-територіальну реформу**: в усіх землях він призначив намісниками своїх синів, замінивши ними місцеву родоплемінну верхівку. Володимир запровадив усний кодекс правових норм **«Устав земляний». Розмежував княжий і церковний суд.**

Найбільш відомою є **релігійна реформа** Володимира. Спочатку князь намагався створити культ Перуна, який був проголошений верховним богом на Русі. Однак населення не сприйняло таких кроків позитивно. Задля перетворення Києва на ідеологічний центр руських земель та підняття авторитету держави серед сусідів християн, Володимир **у 988 році запровадив християнство** як державну релігію. Вважається, що християнство на Русі було запозичене з Візантії, а Константинополь з часом стане центром православ'я. Запровадження християнства закріпило за ним ім'я Володимира Великого, хоча це ім'я Володимиру присвоїв російський історик **Микола Карамзін (1766–1826)** у XIX ст.

За ініціативи Володимира було розширено межі столиці Русі, а саме місто («град Володимира») було суттєво перебудовано. У 996 р. в Києві було

побудовано **Десятинну церкву – перший кам'яний храм на Русі.** Князь переймався культурним розвитком держави. **За часів його правління було засновано перші школи**, що діяли при церквах і монастирях, а **кирилична церковнослов'янська мова стала писемною мовою Русі**.

Він першим із князів зосередив свою увагу на захисті власних кордонів від кочовиків – **печенігів**, з якими вів періодичні війни. **На берегах річок, в південному прикордонні, будував укріплені міста, систему фортець, земляних рівчаків та валів**. В літописах ці оборонні укріплення фігурують під назвою **«змієві вали»**. Але вирішити так звану «печенізьку проблему» Володимиру так і не вдалося.

Володимир Великий підтримував дипломатичні стосунки з іншими державами, зміцнюючи їх династичними шлюбами. Фактично він започаткував практику **«шлюбної дипломатії»,** яка сприяла зміцненню династичних зв'язків із Західною і Центральною Європою. Князь київський побрався з сестрою візантійського імператора **Василя II Болгаробойця (957–1025) Ганною**. Свого молодшого сина **Ярослава** оженив на **Анні** – доньці шведського короля **Свена Гаконсона (?–1016)**. **За часів Володимира Великого Київська Русь вступила в фазу свого розквіту.**

Політику батька продовжив його наймолодший син – **Ярослав (1019–1054)**, який мав фізичні вади і вважався дитиною князя Володимира і ключниці **Малуші**, яка, ймовірно, була донькою древлянського **князя Мала**, вбитого дружинниками київської княгині Ольги під час захоплення Іскоростеня. Ярослав переміг у династичній війні проти свого брата Святополка і став київським князем.

За Ярослава уклали **перший писаний збірник руських законів «Правда Ярослава», або «Найдавніша правда»**. Створив у Києві **при Софійському соборі скрипторій:** майстерню з переписування книжок. Згодом такі майстерні з'явилися і в інших містах Русі. Культурно-просвітницька політика князя Ярослава закріпила за ним прізвисько Мудрий. Це ймення князю присвоїв вищезгаданий російський історик **М. Карамзін** у XIX ст. Насправді князя більш правильно називати Ярославом Володимировичем.

На місці вирішального етапу битви проти половців під стінами Києва Ярослав Мудрий **заклав Софійський собор.** У Києві, в роки його правління, були побудовані **Золоті ворота**, які вважались головним в'їздом у місто. Площа самого Києва («міста Ярослава»), порівняно з дитинцем за Володимира, зросла в сім разів. **У 1039 р. створив Київську митрополію.** У **1051 р.,** за сприяння Ярослава Мудрого, **було обрано першого митрополита з русичів.** Ним став **Іларіон** – автор знаменитого **«Слова про закон і благодать»**. Під час правління Ярослава Мудрого, монахом-відлюдником **Антонієм було засновано Печерський монастир.** Нині – **це Києво-Печерська лавра.** Князь київський сприяв утвердженню й поширенню в руських землях християнського віровчення.

Ярослав поклав край нападам печенігів. У битві під стінами Києва у 1036 р. повністю розгромив їх. Це сприяло вирішенню «печенізької

проблеми». **Князь здійснив невдалий похід на Візантію у 1043 р.,** який вважається останнім, який фіксують давньоруські літописи. **Повернув** під свій контроль **червенські міста**, втрачені під час династичної війни зі Святополком. На Балтиці **приєднав до своїх володінь землі ятвягів і обклав даниною балтійські племена литва, жмудь та інші.**

Ярослав Мудрий продовжив політику «шлюбної дипломатії», започатковану батьком. Увійшов в історію під прізвиськом **«тесть і свекор всієї Європи»**. Він також започаткував нову систему спадкування влади на Русі, що **призвела до початку політичної роздробленості країни. Часи Ярослава Мудрого вважаються добою найвищого розквіту Русі-України.**

Провідною галуззю господарства Київської Русі було **хліборобство**. Сіяли злакові та технічні культури. Значного розвитку досягло скотарство. Зберегли своє значення мисливство, рибальство, бортництво. У містах значна частина населення займалася ремеслами – передусім чорною металургією, гончарством, ткацтвом, деревообробним та ювелірним виробництвом. Велике значення мала торгівля, тому що територію Київської Русі проходили торговельні шляхи «із варяг у греки» (із Скандинавії до Чорного моря), «соляний» (у Галичину), «залізний» (на Кавказ).

Територіально Русь-Україна не була єдиною (унітарною) державою. Вона складалася з **15 удільних князівств**. До адміністративної реформи Володимира Великого влада, яка належала місцевим князям. Ці землі складалися із **волостей** – адміністративно-територіальних одиниць, в які входили **міські та сільські округи** навколо них.

ДОВІДКА

РУСЬ-УКРАЇНА

Столиця – *Київ (тимчасово Переяславець 968–971 рр.).*
Форма правління – *монархія.*
Династія – *Рюриковичі (Ігоревичі).*
Дорадчі органи – *Віче. Боярська рада.*
Гроші – *златник, сребреник, гривна. Розмінні: різана, куна, ногата, вівериця (векша).*
Мова – руська (давньоукраїнська).
Релігія – *поганство (давньослов'янська міфологія), християнство (з 988 р.).*
Адміністративний поділ – *домен великого князя і 10 князівств (у 990-х рр.), 7 волостей. (бл. 1054 р.), 12 волостей (бл. 1132 р.).*
Площа території – *бл. 1 330 тис. км^2*
Кількість населення – *від 3 до 12 млн осіб.*

Головою держави був великий князь, який в своїй діяльності спирався на дружину. Народні збори **(віче)**, що виникли з племінних зборів у слов'ян, продовжили своє існування. І хоча скликалися нерегулярно (в руських князівствах на теренах сучасної України були рідкістю), могли здійснювати значний вплив на хід політичних подій, особливо в період політичної роздробленості. Наприклад, вони могли обговорювати кандидатури на княжий престол, навіть усунути князя від влади чи запросити іншого князя на князювання.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Давньоруська держава була найбільшою країною у Східній Європі, а сам Київ був одним із найбільших європейських міст. Його населення складало близько 50 000 осіб. Після зруйнування Києва монголо-татарами у 1240 р. йому знадобилося майже 600 років, щоб відновити свій демографічний потенціал.

Населення Русі-України складалося з різних соціальних прошарків. **«Великий князь»** вважався володарем усієї землі та держави. До панівного стану входили **князі** (представники правлячої та родоплемінних династій) і **бояри** (місцеві родовиті землевласники). **Бояри** – це давньоруська аристократія, що формувалася з місцевої родоплемінної знаті, а також із впливових дружинників, які за військову службу отримували від князів приватні земельні маєтки – **вотчини**, котрі вони як власники могли передавати у спадок.

Привілейованою групою руського суспільства були **дружинники** – професійні воїни. Вони не лише брали участь у воєнних походах, а й обіймали певні урядові посади. За вірну службу князеві дружинники отримували грошову винагороду, а також землю, що ставала їхнім умовним володінням, тобто належала доти, доки дружинник служив своєму сюзеренові-князю.

Після прийняття християнства утворилася верства **духівництва** – служителів релігійних культів, які також належали до привілейованих прошарків суспільства. Саме **духівництво вважалося найосвіченішою верствою**. Воно впливало не тільки на духовне життя, а й на світське, особливо на розвиток культури.

Вільна категорія сільських виробників (селян) називалася **смердами**. Вони платили данину землевласнику на землі, на яких проживали. Смерди виконували різні повинності: служили у війську, будували та ремонтували шляхи, замки, укріплення тощо.

Залежними від земельних власників чи феодалів були **рядовичі, закупи** та **ізгої**. Тимчасова залежність **селян-рядовичів** полягала в тому, що вони укладали із землевласником договір **(ряд)** про найм і відповідно до нього працювали в його господарстві. **Закупи** – це тимчасово залежні селяни, які через різні обставини втратили власне господарство і змушені були працювати на землевласника **«за купу»** – грошову позичку. **Ізгої** – це особи, які з певних причин випали зі своїх соціальних груп і втратили з ними зв'язок. Ізгоями ставали вільні селяни, купці, діти священиків і навіть князів. Вони були особисто вільними; «Руська правда» охороняла їхнє життя високими штрафами.

Холопи та **челядь** – перебували в статусі рабів. **Міщани** – мешканці міст**,** до яких належали **ремісники** і **купці**, юридично були рівноправними з **боярами**, але зазнавали економічного та соціального тиску з боку заможного населення, що призводило до бурхливих повстань (у 1068, 1113 рр.).

Українська нація протягом багатьох століть пройшла довгий і тернистий шлях власного державотворення та самозбереження. Українці – це народ, який належить до східнослов'янської етнічної спільноти, що постала на історичній арені на початку нашої ери. Суспільно-політичний генезис східних слов'ян (зокрема українців) відбувався під впливом зовнішніх

та внутрішніх чинників, обумовлених закономірним розвитком східноєвропейської цивілізації. Саме українці утворили унікальну культуру, в основі якої симбіотично переплелися духовні та державотворчі традиції індоєвропейських народів.

Контрольні запитання:

1. Поясніть, який вплив на історичний розвиток України мали географічні чинники.
2. Назвіть головні етнографічні території сучасної України.
3. Охарактеризуйте ключові етапи розвитку української історії.
4. Охарактеризуйте ранню історію східнослов'янських племен.
5. Що ви знаєте про життя і побут давніх слов'ян?
6. Як утворилася середньовічна Київська держава? Яку роль в цьому процесі зіграли варяги? Поясніть.
7. Охарактеризуйте діяльність перших київських князів. Яке значення вона мала?
8. Проаналізуйте внутрішню та зовнішню політику Русі-України за часів правління Володимира Великого.
9. Яку роль зіграло християнство в процесі зміцнення та розквіту Русі? Поясніть.
10. Прокоментуйте внутрішню та зовнішню політику Русі за часів Ярослава Мудрого.
11. Доведіть, що в роки правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого давньоруська держава досягла свого найвищого розквіту.
12. Порівняйте зовнішньополітичні пріоритети та методи їх реалізації за часів правління князя Святослава Хороброго та князя Ярослава Мудрого.

Тема 2. Занепад Русі-України. Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство

1. *Роздробленість та занепад Русі-України.*
2. *Монгольське нашестя та його наслідки.*
3. *Галицько-Волинська держава (Королівство Руське).*
4. *Українські землі у складі Великого князівства Литовського (середина XIV–XV ст.).*
5. *Українські землі у складі Угорщини, Молдавії, Московії, Османської імперії. Князівство Феодоро. Кримське ханство.*
6. *Культура Київської та Галицько-Волинської держави часів розквіту.*

Ключові поняття й терміни: баскак, Галицько-Волинське князівство, данина, занепад держави, Кримське ханство, монгольське нашестя, політична роздробленість, унія, ярлик.

1. Роздробленість та занепад Русі-України

З часом, після смерті Ярослава Мудрого, Русь-Україна перестала існувати як єдине державне об'єднання. Вона розпалася на окремі князівства. Почався так званий період політичної роздробленості, внаслідок якого вона поступово втрачала свою єдність і могутність.

Причинами роздробленості Русі-України стали наступні фактори:

- *Розвиток феодальної власності на землю;*
- *Посилення окремих князівств та їх прагнення до самостійності;*
- *Існування натурального господарства як альтернативи міцних економічних зв'язків між князівствами;*
- *Переміщення торговельних шляхів із Середнього Подніпров'я до Середземного моря;*
- *Вторгнення кочовиків (половців, торків).*

Деякий час після смерті Ярослава єдність руських земель підтримував союз його обраних синів: **Ізяслава, Святослава та Всеволода**. Але після поразки Ярославичів, **у битві проти половців на річці Альті 1068 року** та приборкання непокірного полоцького князя **Всеслава Чарівника (1044–1101)** цей тріумвірат почав розпадатися. З певним інтервалом **Ізяслав (1054–1073; 1077–1078), Святослав (1073–1076) і Всеволод (1078–1093)** ставали київськими князями, попри те, що система престолонаслідування цього не передбачала. Зі чвар Ярославичів **фактично почався етап політичної роздробленості Русі-України, який тривав до кінця першої половини XIII ст.**

ДОВІДКА

ПОЛОВЦІ – *тюркомовні племена, які в XI ст. поступово стали осідати в Північному Причорномор'ї. Половецька кочова держава проіснувала до 30-х років XIII ст. Внаслідок монгольського нашестя, половці були асимільовані, а їхня держава припинила своє існування.*

ТОРКИ *– літописна назва тюркомовних племен огузів (узів), які наприкінці XI – на початку XIII ст. кочували в Причорноморських степах. Торки разом з печенігами і половцями здійснювали напади на Русь-Україну. З часом частина їх була підкорена русичами і стала федератами київських князів (т. зв. «чорні клобуки»). З приходом монголів торки (так само як і інші тюркомовні племена) увійшли до складу Золотої Орди.*

Важливим етапом правління Ярославичів став **Вишгородський з'їзд** князів у **1072 р.** Адже саме тоді було схвалено звід руських законів **«Правду Ярославичів»**, що разом зі статтями Ярослава Мудрого становила так звану **«Руську правду»**. Це був другий і проміжний етап формування законодавства Русі-України.

З метою об'єднання сил проти половецької загрози та усунення міжусобної ворожнечі **у 1097 році у місті Любечі** (Чернігівщина) князі зібралися на з'їзд (снем). Тут вони підтвердили законність принципу «отчинного старійшинства» щодо успадкування влади в Русі-Україні відповідно до принципу ***«хай кожен тримає отчину свою»***. Такий порядок мав ліквідувати князівський сепаратизм і втихомирити амбіції представників окремих княжих родів Русі-України. Учасники з'їзду домовилися спільними зусиллями боротися проти половців. Однак, давши обітницю, князі роз'їхалися по своїх уділах і… продовжили боротьбу за київський престол.

З 1113 по 1125 рік київським князем був внук Ярослава Мудрого **Володимир Мономах**. Він був сином Переяславського князя Всеволода та візантійської царівни **Анни (Марії) Мономах (?–?)**. Йому вдалося відновити централізовану монархію в Русі-Україні. Мономах силою придушував

князівські усобиці. Це сприяло об'єднанню **75% території держави** й тимчасовому припиненню князівських чвар.

Володимир Мономах вважається фахівцем з антиполовецької політики. За час перебування при владі він здійснив 80 походів і узяв у полон 13 половецьких ханів. Кочовиків було відкинуто далеко за р. Дон, а в 1111 р. 40-тисячна половецька орда хана **Атрака (?–?)** емігрувала до Грузії. З цього моменту половецька загроза перестала бути актуальною. Володимир Всеволодович обмежив обсяги стягнення лихварями відсотків за позиками та закріпив це законом. Ці положення було зафіксовано у так званому **«Уставі Володимира Мономаха» (1113)**, ухвалення якого вважається завершенням формування **«Руської правди»**, започаткованої ще його дідом Ярославом Мудрим. У Києві було збудовано перший міст через Дніпро.

У своїй книзі **«Повчання дітям» (більш відоме як «Повчання Володимира Мономаха»)** Володимир Всеволодович зробив спробу передати власний досвід правління дітям, заповідав любити рідну землю, шанувати батьків, поважати ближніх тощо.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Давньоруська держава була найбільшою країною у Східній Європі, а сам Київ був одним із найбільших європейських міст. Його населення складало близько 50 000 осіб. Після зруйнування Києва монголо-татарами у 1240 р. йому знадобилося майже 600 років, щоб відновити свій демографічний потенціал.

Наступниками Володимира Мономаха на київському престолі стали його сини **Мстислав**, **Ізяслав** і **Всеволод**, які продовжили політику батька зі зміцнення державних кордонів, воюючи на півдні з половцями, а на півночі – з литовцями.

Після смерті **Мстислава Володимировича (1125–1132),** як писав літописець: ***«роздерлася вся Руська земля».*** **Тобто, давньоруська держава остаточно розпалася на окремі князівства.** Головними з них були: **Новгородське, Смоленське, Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Володимиро-Суздальське, Турово-Пінське, Галицьке й Волинське**. На теренах сучасної України їх було п'ять: **Чернігівське, Київське, Переяславське, Галицьке і Волинське**. З часом від Чернігівського князівства відділиться Новгород-Сіверське. Через сто років після 1132 р. кількість князівств Русі зросла до 250. У федерації князівств поступово сформувалися три **центри, два з яких знаходилися на теренах сучасної України: північно-східний (Володимиро-Суздальське князівство), південно-східний (Переяславське князівство) та західний (Галицько-Волинське князівство або Князівство Руське).**

За часів роздробленості не вщухали князівські конфлікти та династичні війни (з середини XI ст. і до 1238 року їх відомо більше 80), які спустошували землі Русі-України. Майже увесь цей час не припинялася боротьба за київський престол. Протягом 1139–1239 років в київських землях змінилося 48 князів. Ця боротьба особливо загострилася у другій половині XII ст.

Скориставшись посиленням своєї влади, онук Володимира Мономаха, **володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський (1110–1174),** вирішив об'єднати руські землі навколо *Володимира на Клязьмі* і тому навесні **1169 року** його армія **захопила та пограбувала Київ**. Після цього місто остаточно втратило впливовий геополітичний статус столиці Русі-України.

Князівські усобиці негативно позначилися на зовнішній могутності князівств. Тому в суспільній думці широкої популярності набула ідея єднання Русі. Зокрема, вона знайшла своє відображення у **«Слові о полку Ігоровім»**. Цей твір, написаний легендарним сказителем Бояном, ймовірно, у **1187 р**. Він присвячений невдалому походу **Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича (1151–1202)** проти половців у **1185 році**. Науковці вважають, що автор «Слова» був сучасником тих подій. Він застерігав руських князів проти поодиноких самостійних спроб боротьби з кочовиками, що заздалегідь були приречені на поразку, і закликав їх об'єднати сили для відсічі ворогові.

Політична роздробленість призвела до ослаблення та поступового занепаду Русі-України. Відсутність злагоди та політичної єдності робила давньоруську державу досить вразливою перед зовнішньою загрозою, яка все виразніше стала проявлятися з початку XIII століття.

2. Монгольське нашестя та його наслідки

Розбрат, що охопив Русь-Україну, мав логічне історичне завершення. З далеких монгольських степів на початку 20-х років XIII ст. на південно-східних кордонах з'явився ворог більш войовничий від печенігів і половців. Численні орди монголо-татар у 1237–1240 рр. завоювали деякі слабкі давньоруські князівства. На декілька століть Русь-Україна потрапила у залежність від монгольської імперії.

У XIII ст. в Центральній Азії, було створено войовничу монгольську державу на чолі з ханом **Темуджином (Чінгіс-ханом) (1206–1227)**. Об'єднавши **у 1206 році** монгольські племена, Чінгіс-хан спрямував їхню енергію на масштабні завоювання, які призвели до утворення величезної імперії, що простягалася від Тихого океану до Адріатичного моря.

ДОВІДКА

Термін «монголо-татари», що увійшов до наукового життя у XIX ст., містить історичне непорозуміння. Відомо, що Чінгіс-хан винищив усіх татар через помсту за смерть свого батька. Як зазначає український історик ***Наталя Яковенко: «Насправді ж в європейських текстах XIII–XIV ст., у тому числі й на Русі «татарами»*** *називали власне монголів. Це слово європейські книжники запозичили з Китаю, де «татарами» іменували всіх кочових сусідів імперії». Саме тому, термін «монголо-татари» мав би дослівно перекладатися як «монголо-монголи».*

Керуючись принципом «розподіляй і володарюй», протягом короткого часу монголи завоювали Корею, Північний Китай, Передню та Центральну Азію. Пройшовши через Кавказ, монгольська армія вийшла в причорноморські степи, де зіткнулася з половцями. Половці, відчуваючи загрозу поступового завоювання, звернулися за допомогою до київських князів. ***«Якщо ви не***

поможете нам, – то ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете», – такий аргумент половців змусив русичів виступити проти 20-тисячного експедиційного корпусу, який очолювали монгольські воєначальники **Субедей** і **Джебе**.

Перше зіткнення монголо-татар та руських князів відбулося **31 травня 1223 року на річці Калка** (Приазов'я). Тоді через неузгодженість дій антимонгольських сил (незважаючи на чисельну перевагу русько-половецької армії) битва закінчилася поразкою останніх. Цей бій засвідчив перевагу східноазійських військових традицій над середньовічними європейськими, єдиноначалля над колегіальним командуванням, колективної дисципліни над індивідуальним героїзмом, вишколених лучників над важкою кавалерією та піхотою. Ці тактичні відмінності стали запорукою монгольського успіху на Калці, а згодом і блискавичного завоювання Східної та Центральної Європи.

Для Русі-України бій на Калці обернувся катастрофою ***«якої ото не бувало ніколи»,*** – писав про неї літописець. Історичний центр країни: південні й центральні руські землі втратили своїх володарів і військо. За п'ятнадцять років до початку повномасштабного монгольського нашестя на Русь-Україну ці території так і не змогли відновити свій потенціал. Натомість **зросла роль північно-східного Володимиро-Суздальського князівства**, військо якого не брало участі у битві на Калці та зберегло свої кадри для розвитку власної держави. Водночас посилилася роль західного Галицько-Волинського князівства (Королівства Руського). Його майбутній правитель **Данило Романович (1238–1264)**, один із небагатьох уцілілих князів, об'єднає ослаблену південну Русь зі стольним градом Києвом під своєю рукою перед початком широкомасштабного монгольського вторгнення. **Битва на Калці стала «першим знайомством» Русі-України з монгольськими завойовниками** і продемонструвала беззаперечну перевагу воєнного мистецтва останніх.

Після перемоги на Калці монголи не стали захоплювати Русь, адже основні сили їхньої армії воювали проти численних орд половців. Масштабне вторгнення відбудеться через 14 років, коли монголо-татарські війська на чолі з онуком померлого Чингіс-хана, ханом **Батиєм (1225–1256),** розпочнуть бойові дії проти Русі-України. У 1237 році було підкорено та розорено Рязанське та Володимиро-Суздальське князівства. У 1239 році впали Переяслав та Чернігів. **Взимку 06 грудня 1240 року монголо-татари після інтенсивного штурму захопили Київ**. Вважається, що практично вся монгольська армія, яка вторглася на Русь, приймала участь в облозі Києва.

ДОВІДКА

*Обороною Києва керував посадник – **воєвода Дмитро**, якого призначив Данило Романович. Примітно, що у 1239 р. цей галицько-волинський князь встановив контроль над Київським князівством.*

*Дочекавшись, коли замерзне Дніпро, монгольська армія форсувала його і взяла Київ в облогу. Головного удару монголи завдали в районі **Лядських воріт**, де стіни були менш укріплені. Увірвавшись у місто, завойовники влаштували страшну різанину. **Останні захисники Києва забарикадувалися в Десятинній церкві**, яку нападники зруйнували за*

допомогою таранів. Під своїми руїнами ця культова споруда поховала героїв, які не захотіли здатися в полон ворогу.

Взявши Київ, монголи вдерлися до Галицько-Волинського князівства, а з часом проникли до Польщі, Чехії, Угорщини, Хорватії.

Впродовж 122 років землі Русі-України були залежними від однієї з частин монгольської імперії, яка називалася Золотою Ордою (або Улусом Джучі). Її столицею було місто **Сарай** поблизу сучасної Астрахані. До складу Золотої Орди входили частина Центральної Азії, Казахстан, Поволжя, Крим. Залежною від Орди, але не її частиною, була територія Русі-України. Вочевидь, хани не включили її до складу своєї держави для того, щоб вона була своєрідним буфером між монгольською імперією і країнами Європи. Монгольська імперія вважається другою за величиною державою в світовій історії. В період максимального розширення східні кордони цієї держави втиналися у Тихий океан, а західні доходили до акваторії Адріатичного моря. За своїми розмірами Монгольська імперія дорівнювала 38 млн км² і поступалася лише Британській.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Монгольська армія ніколи не перевищувала 100 тис. вершників**, кожен з яких мав по троє коней: їздову, транспортну і змінну. Така кількість воїнів була змушена воювати на трьох фронтах: китайському, південно-західному та північно-західному. **Вони підкорили 80-мільйонний Китай, 20-мільйонну Центральну Азію, 8-мільйонну Східну Європу, загалом 720 народів та племен.

На слов'янське населення татарські завойовники наклали важку данину, забираючи десяту частину всього майна. Крім того, брали додаткову данину хлібом, худобою, грошима. На початку монгольського панування, збирачами данини на землях Русі-України, були ханські урядовці – **баскаки**. З часом питаннями оподаткування завідували місцеві чиновники, призначені князями.

Давньоруські князі втратили свою самостійність і стали підвладними монгольському ханові. Кожне князівство вважалося передусім ханським володінням і лише потім спадковим володінням самого князя. Згідно з порядками, прийнятими в імперії, всі князі, що вціліли після монгольської навали, повинні були їздити до володаря Золотої Орди з багатими подарунками, щоб отримати особливий документ на князювання – **«ярлик»**. Ярлик давав князю право бути володарем у своїх землях.

За першим наказом хана руські князі зі своїм військом мали брати участь у спільних воєнних походах. Водночас у разі воєнної загрози монгольська орда могла прийти на допомогу тому чи іншому князю. За несплату данини мешканців князівств суворо карали як монголи, так і місцева влада.

Цивілізаційні наслідки Батиєвої навали історики оцінюють по-різному. Більшість з них, зокрема: ***Б. Рибаков, П. Толочко, М. Котляр***, поділяє думку про те, що вона загальмувала політичний, економічний і етнокультурний розвиток Русі-України. **Монгольська залежність законсервувала удільну**

роздробленість, перешкоджала централізації земель і князівств, завадила відродженню державності.

Іншої позиції дотримуються дослідники ***Л. Гумільов, Б Васильєв*** та ін. Вони вважали, що **монголо-татарська навала суттєво не нашкодила Русі, стимулюючи боротьбу східних слов'ян за незалежність, прагнення до відновлення державності.** Прихильники цієї точки зору наполягають на особливому, східноазійському векторі цивілізаційного розвитку населення Русі-України, який був відмінним від європейського.

Отже, монголо-татарське нашестя призвело до трансформації історичного поступу держави. Фактично вона втратила суверенітет і з самостійної країни перетворилася на територію, залежну від монгольських улусів. Для Русі-України цей період буде тривати з 1240 по 1363 рік. Для Північно-Східної Русі (майбутньої Московії) з 1240 по 1480 рік. Водночас саме з приходом монголо-татар завершився період її політичної роздробленості. Представники цієї східної цивілізації мали суттєвий вплив на політичну, економічну і культурну систему східнослов'янських етнічних груп, яка зробила їх інакшими по відношенню до народів Західної Європи.

3. **Галицько-Волинська держава (Королівство Руське)**

Політична роздробленість призвела до утворення так званих удільних князівств: невеличких держав, які існували самі по собі та не залежали від київського князя. Одним із найбільших удільних князівств Русі-України стала Галицько-Волинська держава (Королівство Руське), існування якої стало продовженням давньоруського періоду української історії.

Землі **Галичини** і **Волині** було **приєднано до Русі-України** за часів Володимира Великого у **980–990 рр**. у результаті війни дружини великого київського князя з Польським королівством.

Вигідне географічне положення, величезні поклади солі, захищеність від набігів кочовиків робили Галичину й Волинь стратегічно важливою частиною Русі-України – західним форпостом, який зв'язував її з державами Європи. У період роздробленості ці землі відділилися від Києва, що призвело до утворення **Волинського** (зі столицею в місті Володимирі) та **Галицького** (зі столицею в місті Галичі) князівств, які почали самостійно творити власне життя.

Землі Галичини у **1141 році** об'єднав князь **Володимирко (1124–1153),** в результаті чого постало Галицьке князівство. Його син **Ярослав Осмомисл (1153–1187)** зміцнив Галицьке князівство і розширив його межі аж до гирла Дунаю. Його велич було оспівано літописцем в знаменитому давньоруському епосі **«Слові о полку Ігоревім»**, адже Ярослав Осмомисл був батьком княгині Ярославни і тестем Новгород-Сіверського князя Ігоря. Зі смертю Ярослава галицька князівська династія поступово згасає, а князівство занепадає і стає легкою здобиччю могутніх сусідів.

Не в кращому стані знаходилося й Волинське князівство, на яке також зазіхали Польща та Угорщина. Проблему внутрішньополітичної нестабільності

було вирішено шляхом об'єднання цих територій в єдину державу. Цей крок здійснив волинський князь **Роман Мстиславович (1173–1205)**, який у **1199** році приєднав Галичину до своїх володінь, **внаслідок чого постала Галицько-Волинська держава.** Таким чином, саме **Роман Мстиславович вважається фундатором Галицько-Волинської держави (Королівства Руського)**. Як правитель, Роман проявив себе талановитим політиком і полководцем. Він завдав серйозного удару боярській олігархії, винищивши або ж виселивши за межі країни найбільш авторитетних представників цього суспільного прошарку. ***«Не вбивши бджіл, не поласуєш медом», «не буде пахнути коріння, поки його не потовчеш»*,** – любив повторювати Роман. Цей князь уславив себе численними походами проти угорців, поляків, половців і литовців, яких, за переказами, запрягав у плуг і орав ними землю (***«Ой Романе, Романе, лихом живеш, литвою ореш»***). Вершиною могутності Галицько-Волинської держави було приєднання нею **Києва у 1203 році**. Таким чином **під зверхністю Романа опинилося близько 60% земель Русі**. Однак так сталося, що, перебуваючи на вершині своєї могутності, Роман Мстиславович загинув у 1205 р. під Завихостом, потрапивши у засідку, організовану воїнами польського короля **Лешка І Білого.**

Після загибелі Романа Мстиславовича Галицько-Волинська держава розпалася, а його малолітні сини Данило й Василько та дружина Ганна були вигнані боярами. Досить довгий час члени сім'ї Романа мешкали за межами Галицько-Волинських земель.

Ставши дорослими, сини фундатора Галицько-Волинської держави почали війну за повернення батьківської спадщини. У **1238 році Данилу вдалося приєднати Галичину до Волині.** У **березні 1238 р.** армія під керівництвом Данила і Василька розбила лицарів Добжинського ордену під **Дорогочином**, в результаті чого брати повернули собі втрачену Берестейщину. Того ж року їм вдалося підкорити Турівське князівство. Отже **у 1238 р. Галицько-Волинську державу було відновлено**. Брати поділили владу: Данило отримав Галицьку землю, Василько – посів престол на Волині, що утворювало так званий дуумвірат. Внутрішня політика **Данила Романовича або Данила Галицького (1238–1264)** була спрямована на будівництво міст та пожвавлення торгівлі, яка набула надзвичайно важливого значення через занепад **шляху «із варяг у греки»**. Галицький князь прагнув досягти єдності Русі-України. Йому майже вдалося відновити контроль над тими територіями, якими володів його батько. У **1239 р. Данило підкорив своїй владі Київське**, поширивши свою владу на залежне від Києва **Переяславське князівство**. Таким чином, майже уся південно-західна частина давньоруської держави опинилася під владою Данила.

Розгромивши угорсько-польсько-боярське військо в **битві на р. Сян, під Ярославом 17 серпня 1245 р.** Данило остаточно затвердився в Галичині, боротьба за яку тривала сорок років. Галицька боярська опозиція була остаточно знищена.

Не виключено, що Данило виношував амбітні ідеї щодо об'єднання земель Русі-України. Але його планам завадила монгольська навала, яка, як відомо, призвела до втрати Руссю політичної незалежності. Більшу частину свого правління Данило Романович прагнув позбутися залежності від Золотої Орди. Для реалізації своїх задумів він почав будувати укріплені міста (Холм, Львів), створювати народне ополчення, уклав воєнно-політичний союз із Тевтонським орденом, Литвою, Польщею та Угорщиною.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Створюючи антимонгольську коаліцію, Данило Галицький уклав таємний військово-політичний союз із братом Олександра Невського Андрієм, що князював у Володимиро-Суздальській землі. Але спроба збройного виступу проти Золотої Орди закінчилася невдачею. Після цього Олександр Невський, який 1251 р. став названим братом Сартака, сина Бату-хана, одержав ярлик на князювання в Києві та Суздалі, а Андрій утік до Швеції.

При цьому Данило визнав себе данником монгольського хана Бату і у **1246 р.** здійснив небезпечну поїздку в Орду для отримання ярлика на княжіння. Цікавим епізодом антимонгольської політики Данила став союз з римським папою **Інокентієм IV (1243–1254)**. Папа обіцяв організувати хрестовий похід проти монголів в обмін на підпорядкування створеної Данилом православної митрополії Галицько-Волинської держави і визнання його зверхності над собою. Для закріплення укладених домовленостей папський посланець **Опізо**, коронував Данила Галицького **1253 року** в місті **Дорогочині**. Отже, **Данило Романович – це перший король в українській історії.**

Втім, монголо-татари, довідавшись про ці наміри, розстроїли союз Данила. У **1255 р.** Данило Романович розгромив орду темника **Куремси**, що сприяло тимчасовій втраті залежності його країни від Золотої Орди. Однак у **1259 р.** до кордону Галицько-Волинської держави підійшла нова монгольська орда на чолі з темником **Бурундаєм**. Князівство опинилося перед реальною загрозою спустошення. Данилові нічого не залишалося, як за вимогою хана, підпалити і знищити майже всі замки та укріплення, які він створив для боротьби проти монголів. **Антимонгольська політика князя зазнала краху**. Останні роки життя Данило Галицький перебував у стані глибокої депресії, яка стала причиною його сліпоти та передчасної смерті у 1264 році.

Після смерті Данила володарем Галицько-Волинської держави став його старший син **Лев І Данилович (1264–1301)**. Саме на честь Лева **у 1256 р**. Данило Галицький назвав місто **Львів**. На відміну від батька, він ніколи не ворогував з монголами і навпаки, намагався шукати компромісу з ними. Лев Данилович проводив досить жорстку політику по відношенню до своїх сусідів, які змушені були визнати його авторитет. Він дещо розширив кордони своєї держави, приєднавши Люблінську землю та частину Закарпаття. Столицю **Галицько-Волинської держави переніс з батькового Холма до Львова.** Лев Данилович підтримував дипломатичні відносини з Німецьким орденом, Угорщиною, Чехією, Польщею. Був союзником і данником Орди і навіть ходив в

походи проти Литви та Польщі разом з монголами. **У роки його правління Галицько-Волинська держава досягла найвищої могутності.**

ДОВІДКА

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА
(КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ)

Площа території – *від бл. 300 до 400 тис. км².*
Період існування *1199–1349 рр.*
Статус королівства – *з 1153 р.***Столиці** – *Володимир (1199–1238), Галич (1238–1241, 1264–1272), Холм (1241–1264), Львів (1272–1340), Луцьк (1340–1349).*
Форма правління – *монархія.*
Дорадчі органи – *Боярська рада, віче.*
Мова – *руська (давньоукраїнська).*
Адміністративний поділ – *удільні князівства.*
Припинила існування внаслідок розділення території Литвою, Польщею та Угорщиною у 1349–1392 рр.

Перевагу дипломатії надавав другий король України-Русі – син Лева **Юрій І Львович (1301–1315)**. Завдяки його реформам Галицько-Волинська держава ***«процвітала єдністю і славою»***. Йому вдалося у 1303 році утворити **окрему Галицько-Волинську митрополію**, що робила його країну одним із духовних центрів Русі-України. Як і його дід, Юрій прийняв королівський титул. В літописах Юрій І згадується як ***«король Русі, князь Лодомерії».*** Столицею Галицько-Волинської держави він зробив місто Володимир. Скориставшись ослабленням Золотої Орди, пересунув південні межі своїх володінь до нижніх течій річок Дністра та Південного Бугу. ***Був «людиною спритною і шляхетною, щедрою до духовних осіб. Під час його правління Русь користувалася благами миру і величезного добробуту»,*** – писав про нього літописець.

Сини Юрія II **– Андрій і Лев (1315–1323)** – керували державою спільно. Це був політичний **дуумвірат**. Вони носили титул **«королів всієї Русі»**, налагодили союзницькі відносини з Польщею, Тевтонським орденом. Невдалою була їхня воєнна кампанія проти Литовського князівства. Галицько-Волинська держава втратила Дорогочинщину та Берестейщину. Трагічно завершилася війна братів проти Золотої Орди. В битві з військами хана **Узбека** в 1323 р. вони загинули. Після їхньої смерті в Галицько-Волинській державі виникла проблема престолонаслідування у зв'язку з відсутністю нащадків, а сама держава почала занепадати.

Останнім князем Галицько-Волинської держави був **Юрій-Болеслав або** Юрій II **(1323–1340)** – син мазовецького князя **Тройдена** і **Марії** – доньки Юрія І Львовича. Юрій-Болеслав носив титули: ***«Князь і дідич (спадкоємець) королівської Русі», «Божою милістю природний князь Малої Русі».*** Намагаючись протистояти Польщі й Угорщині, Юрій II підтримував союзні відносини з Тевтонським орденом і Литвою. Разом із литовцями та тевтонськими лицарями воював проти Польщі.

Прагнучи зміцнити князівську владу, вів боротьбу проти бояр, сприяв розселенню на своїх землях німецьких колоністів і навіть задумав запровадити в своїй країні католицтво. Ці заходи Юрія II підривали вплив місцевої аристократії. У **1340 році** в результаті боярської змови Юрія було отруєно у Володимирі. **З його смертю Галицько-Волинська держава розпалася і з часом припинила своє існування**. Український народ втратив свою державність, а разом з нею і незалежність. Процес самобутнього розвитку української нації був перерваний більш ніж на три століття.

Галицько-Волинський період є важливою складовою української історії. Галицько-Волинська держава (Руське князівство) продовжила політичні, соціально-економічні та культурні традиції Русі-України. Після послаблення Києва вона стала одним із провідних політичних центрів руських земель та відіграла важливу роль у збереженні й подальшому розвитку їхньої державної та культурної спадщини.

4. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства (середина XIV–XV ст.)

З середини XIV ст. українські землі приєднали до себе сусідні держави. Давньоруський період української історії завершився. Втративши державність, українці чотири століття боролися за власну самоідентичність і національно-етнічне самозбереження.

З розпадом Галицько-Волинського князівства посилилися спроби Польщі, Угорщини, Литви, Московського царства, а з часом і Кримського ханства захопити українські землі. Тривалий час українському населенню вдавалося чинити опір цим нападам, але загарбники виявилися більш могутніми. Протягом 40-х – поч. 50-х рр. XIV ст. між Польщею та Литвою відбувалися війни за Галичину та Волинь. Землі Волинського князівства підкорив литовський князь **Любарт Гедимінович (1340–1383)**, який побудував знаменитий **замок** у **м. Луцьк**, зробивши його столицею своїх володінь. Формально Любарт був володарем у Галичині, однак цю територію спочатку контролювали місцеві бояри, а з часом польський король **Казимир III Великий (1333–1370)**. Територіальні суперечки, що точилися між Польщею, Угорщиною та Литвою до кінця 80-х років XIV ст., зрештою закінчилися тим, що **Галичина** з **Белзькою землею** й **Холмщиною** опинилася під владою Польщі, **Волинь** – під владою князів литовської династії Гедиміновичів.

В результаті відносно мирної експансії більша частина українських земель опинилася у складі **Великого Князівства Литовського, Руського і Жемайтійського** – така повна назва тогочасної литовської держави. Скориставшись ослабленням Золотої Орди, у **1362 р.** великий литовський князь **Ольгерд (1345–1377)** приєднав **Київ і Київщину.** У **1362/1363 році** внаслідок перемоги литовсько-руського війська у битві на **р. Сині Води**, монголів, що контролювали середнє Подніпров'я, було розгромлено. **Поразка монгольської армії на Синіх Водах призвела до звільнення більшості українських земель**

від залежності від Золотої Орди. Інкорпорація (приєднання) Литвою українських земель перетворила її на найбільшу тогочасну країну Східної Європи.

Перебування українських земель у складі Литви вважається **періодом культурно-етнічної автономії**, а державу, в якій опинилися українці історики, називають Литовсько-Руським князівством **або Литовською Руссю**. Литовські князі дотримувалися принципу ***«Старого не порушуємо, а нового не впроваджуємо»***. В князівстві державною мовою була **давньоруська мова**, **православна релігія** мала привілейоване становище. Українська і білоруська аристократія були рівноправними з литовською. Українські князі і пани мали вплив на всі державні справи, посідали найвищі місця в адміністрації і війську, були звільнені від різних повинностей та податків, мали право утримувати свої військові частини та привілей управляти населенням своїх земель. Але місцеве самоуправління обмежувалося лише господарськими справами, судочинством, всілякими дрібними місцевими питаннями. Основна ж влада належала литовському князю, який посилав своїх намісників управителями в різні землі.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Від 1363 р. у Києві князював **Володимир Ольгердович**. Охрещений матір'ю за православним обрядом, вихований на слов'янських звичаях і традиціях, литовський князь не був сприйнятий у Києві як чужинець і швидко порозумівся з місцевим боярством. Він організував кілька походів на південь проти кочових орд. Унаслідок успішних воєнних операцій ординців відтіснили до узбережжя Чорного та Азовського морів. Це сприяло відродженню занепалої за часів монгольського лихоліття Київщини. Виявом економічної могутності та прагнення позбутися залежності від Вільна (сучасного Вільнюса) було карбування Володимиром власної монети. Київський князь почувався незалежним володарем. Це підтверджує і його титул: у документах, що збереглися від тих часів, Володимир Ольгердович іменував себе **«з Божої ласки князем київським».***

Захопивши Галичину впродовж 1340–1349 рр., Польща всіляко зміцнювала тут свої позиції. Польський король Казимир III паралельно з «руською мовою» як регіональну мову ввів і латину. Він активно підтримував католиків у церковних справах. Відбирав землі у бояр, які були прихильниками литовської влади в краї, та роздавав їх полякам, німцям, мадярам та іншим своїм союзникам. Надав великі пільги іноземним (німецьким і польським) купцям та ремісникам, заохочуючи їх до **колонізації** українських земель. Аналогічну політику проводив наступник Казимира, угорський король **Людовік (1342–1370)**, який був одночасно і польським королем, завдяки чому отримав у спадок землі Галичини. Таку політику історики називають **полонізацією**, яка передбачала також окатоличення та поступове закріпачення українських селян. Тобто, заходи польської і литовської влади мали суттєві відмінності.

Основні відмінності польського й литовського володарювання на українських землях

Литовська влада	Польська влада

Збереження існуючої системи управління, за якої литовські князі Гедиміновичі лише замінили Рюриковичів	*Прагнення перетворити українські землі на свою провінцію, підпорядковану польському королю*
Збереження судочинства на підставі норм «Руської правди»	*Поширення норм польського права й систем судочинства*
Розширення сфери дії руського православ'я на теренах литовської держави	*Витіснення православ'я шляхом утвердження католицизму*
Набуття «руською мовою» статусу офіційної	*Офіційною мовою стає латина*

На інкорпорованих українських землях поляки запровадять і свою систему адміністративного поділу. Так, **у 1434 р.** на українських землях у складі Польщі створено **Руське воєводство** з центром у **Львові**, а в **1462 р. – Белзьке** з центром у **Белзі**. У **1434 р.** на Західному Поділлі постало **Подільське воєводство** з центром у **Кам'янці** (нині – м. Кам'янець-Подільський).

Після смерті Людовіка, щоб звільнитися від впливу Угорщини, польська шляхта обрала королевою Польщі його малолітню доньку **Ядвігу (1374–1399)**. А її нареченим став литовський князь **Ягайло (1377–1439)** – син **Ольгерда**. Ягайло та польська шляхта вирішили об'єднатися для боротьби з Тевтонським орденом, який вже давно зазіхав на територію Польщі та Балтії. Тому **14 серпня 1385 року** між Польським королівством та Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським було укладено **Кревську унію**, яка **передбачала приєднання Литви до Польщі і утворення об'єднаної польсько-литовської держави.**

Серед причин Кревської унії, історики виділяють такі:

- *Прагнення Великого князя Литовського Ягайла знайти підтримку в боротьбі за владу, що точилася між синами Ольгерда та його племінником Вітовтом;*
- *Необхідність об'єднати сили Польського королівства і Великого князівства Литовського в боротьбі з агресією Тевтонського ордену;*
- *Прагнення Польщі мирним шляхом через унію з Литвою здобути руські землі, підпорядковані литовцям;*
- *Протистояння новій загрозі Литві з боку Московського князівства.*

Але реального об'єднання двох країн не відбулося. Литовсько-руська опозиція, яку очолював двоюрідний брат Ягайла – великий князь литовський **Вітовт (1392–1430)**, виступила проти такого політичного утворення, побоюючись втратити свої права та привілеї в державі. Попри те, що Литва як суверенне політичне утворення формально припинила своє існування, саме Вітовт і його соратники не дали цьому відбутися. За **Острівською угодою 1392 року Вітовт став намісником Ягайла в Литві,** а з **1395 року йменувався**

титулом великого князя литовського (з 1401 р. – «довічним правителем Литви») і прагнув утвердити цілковиту незалежність Великого князівства Литовського від Польського королівства.

Втім, незважаючи на це, Кревська унія консолідувала сили обох держав, які **15 липня 1410 року** у **Грюнвальдській битві** розбили армію **Тевтонського ордену**, що з часом припинив своє існування. Перемога у Грюнвальдській битві («битві народів») стала запорукою незалежності Польщі та Литви.

ЦІКАВО ЗНАТИ

З 15 полків литовської армії, які брали участь у битві, 7 були набрані з білорусів та українців. А з 16 польських полків 6 були сформовані з населення Поділля та Галичини. Тому не дивно, що українські полки використовували жовто-сині кольори на своїх прапорах. Після завершення битви втомлені воїни спали три доби поспіль.

Князь **Вітовт,** ставши великим князем литовським, проводив гнучку політику з Золотою Ордою, протидіючи експансії Московського князівства, яке, зокрема, претендувало й на українські землі.

Вітовт розширив територію країни, розбудувавши систему прикордонних укріплень. За часів його правління південні кордони Литви подекуди сягали Чорного моря. З Московською державою Вітовт провів серію битв, в результаті чого декілька князівств Московії визнали васальну залежність від Литви.

Стосунки з Ордою не завжди були союзницькими. В результаті нищівної поразки литовців у **1399 р.** від хана **Тимура-Кутлуга** в **битві на р. Ворскла**, Вітовт відмовився від Причорноморських володінь на користь татар. Ця поразка змусила Вітовта піти на зближення з Ягайлом. Вітовта було визнано «довічним правителем Литви». Але за умов підписаної ним **Городельської унії 1413 р. об'єднану польсько-литовську державу було відновлено**. З метою посилення своєї влади у Литві Вітовт ліквідував найбільші удільні князівства: **Київське, Новгород-Сіверське, Подільське** і **Волинське**, поступово відстороняючи від влади українську знать.

Часи князювання Вітовта вважаються періодом найвищого розквіту Великого князівства Литовського, Руського Жемайтійського, яке залишалося формально автономним утворенням у складі Польщі. Литва стала централізованою державою, почавши водночас наступ на українську автономію.

Після невдалої коронації і смерті Вітовта у Литві спалахнула династична війна за владу. Частина політичної еліти Литви, великим князем литовським, проголосила рідного брата Ягайла – **Свидригайла Ольгердовича (1430–1432)**. Вважається, що його політика була спрямована на розрив унії з Польщею і здобуття Великим князівством Литовським незалежності. У боротьбі за владу Свидригайло орієнтувався на українську та білоруську знать, яка вважала його законним правителем у своїх землях, котрі Свидригайло оголосив **«Великим князівством руським»** зі столицею в Києві. За словами літописця, ***«князі руські й бояри посадили князя Свидригайла на «Велике княжіння Руське».*** Така ситуація спричинила невдоволення литовців, і за підтримки Польщі на

противагу Свидригайлу, великим князем литовським було проголошено рідного брата Вітовта – **Сигізмунда (1432–1440)**. Ціною спільних зусиль польської і частини литовської знаті у **1432 р.** Свидригайла було усунуто від влади. Однак його прихильники відмовилися визнавати владу Сигізмунда, який фактично відновив унію з Польщею. Протягом кількох наступних років польські, а також литовські можновладці, які орієнтувалися на Польщу, намагалися силою зброї скорити Свидригайла й повернути руські землі під владу великого князя литовського. Подією, що визначила долю повстання Свидригайла, стала битва **під Вількомиром** (нині м. Укмерге в Литві) у **1435 р**., де його армія зазнала поразки. Проте литовські можновладці, прагнучи розколоти русько-українську опозицію, мусили відновити удільні Київське й Волинське князівства.

Київським князем став **Олелько (Олександр)**, син усунутого Вітовтом київського князя **Володимира Ольгердовича**, волинським – Свидригайло. Однак зміцнення українських князівств суперечило тогочасній політиці Литви й Польщі. Саме тому відновлені князівства незабаром ліквідували (**Волинське** у **1452 р.**, по смерті Свидригайла, а **Київське** у **1470 р**., по смерті Семена Олельковича), а землі передали литовським намісникам. Цікаво, що у **1458 р. Семен Олелькович домігся створення окремої Київської православної митрополії, яка існувала** до моменту укладення **Берестейської унії (1596)**. Ця подія остаточно розділила українську й московську православні церкви, що існували як незалежні духовні інститути.

Молодші нащадки ***Олельковичів*** з метою відновлення колишнього впливу у **1481 р.** організували антилитовську політичну змову. Прагнучи зберегти свій вплив, вони були ладні відділити свої колишні володіння від Великого князівства Литовського та приєднати їх до Московської держави. Проте змову було викрито, а її учасників страчено. Так, руська православна знать була остаточно усунута від влади.

У **1508 р.** відбувся останній виступ руської православної знаті під проводом князя **Михайла Глинського**. Повстання охопило Турівську та Київську землі. Однак інші князі не підтримали його, і Глинський був змушений утекти до Москви. Вирішальну роль у придушенні виступу Глинського відіграв князь **Костянтин Острозький**. Руська знать була остаточно приборкана, але ціною значного послаблення Литви.

Отже, обмеження впливу православної знаті, ліквідація князівств в межах українських земель литовської держави стали по суті демонтажем політичної автономії. Ці події вважаються завершенням «оксамитового періоду» в українсько-литовських стосунках і фактичною ліквідацією українсько-литовської держави.

5. Українські землі у складі Угорщини, Молдавії, Московії, Османської імперії. Князівство Феодоро. Кримське ханство

У пізньому середньовіччі та на початку ранньомодерної доби українські землі були поділені між Литвою, Польщею, Угорщиною,

Молдавією, Московією, Кримським ханством та Османською імперією. На Кримському півострові водночас існували православне князівство Феодоро та мусульманське Кримське ханство. Попри державну роздробленість, українські землі зберегли власну ідентичність і стали унікальним культурно-релігійним пограниччям.

Периферійне розташування **Закарпаття** безпосередньо вплинуло на його історичну минувшину. У XI ст. ця територія опинилася під владою угорських володарів. У складі Угорщини Закарпаття було близько 500 років.

У середині XIII століття край колонізували волохи (румуни) та німці. Іноземні колоністи позбавляли місцеве населення економічної самостійності, витісняючи його у гірські райони краю. За часів правління галицького князя **Лева I Даниловича**, Закарпаття разом з Люблінською землею стало частиною Галицько-Волинської держави.

Наприкінці XIV століття литовські князі почали виявляти інтерес до закарпатських земель, однак верховна влада над ними залишалася за угорським королем. Один із нащадків Гедиміна, **Федір Коріатович (1331–1414)**, який володарював на Поділлі, під тиском Вітовта прийняв протекцію угорського короля та отримав у винагороду володіння у Мукачівському краї. Федір Коріатович дбав про церковне життя. За його правління **на Чернечій горі під Мукачевим** було засновано монастир з бібліотекою. За князювання Федора Коріатовича спостерігалося пожвавлення господарського життя в краї. Мукачівський ярмарок, який з початку XV століття проводився щорічно, набув особливого значення. У цей період у Мукачевому на місці старого дерев'яного замку було збудовано мурований.

У **1526 році**, **після поразки угорського війська в битві під Могачем** від турків, **Закарпаття було поділено між князівством Трансильванія та Священною Римською імперією**, очолюваною імператорами з австрійської династії Габсбургів.

Північна Буковина колись входила до складу Галицько-Волинської держави. Після її занепаду ці землі опинилися під контролем Золотої Орди. Зі створенням **Молдовського князівства в 1359 році Північна Буковина разом із Бессарабією перейшла під владу молдовських господарів (князів)**. Наприкінці XIV – у першій половині XV століття ця територія, відома на той час як **Шипинська земля**, була поділена на декілька волостей (повітів). Очолювали їх старости, які спочатку походили, ймовірно, з місцевого українського боярства. Вони займали почесне місце в управлінні державою як члени боярської ради при господареві.

Одним із волосних центрів Північної Буковини був **Хотин**, який перетворився на важливий торговельний вузол на кордоні Молдови. Саме тут, на правому березі Дністра, було зведено фортецю, що за правління **Штефана III Великого (1457–1504)** набула вражаючого вигляду. У **1538** році Молдовське князівство, частиною якого була Північна Буковина, увійшло до складу Османської імперії.

Починаючи з 1480-х років між Московським царством та Великим князівством Литовським розпочалися затяжні війни. Під приводом об'єднання **«руських земель»** Московія почала висувати претензії на українські та білоруські території. На прикордонні між державами постійно спалахували конфлікти, які тривали десятиліттями. У перші роки XVI ст. деякі дрібні князі Чернігово-Сіверського краю добровільно піддалися під владу Московської держави князя **Івана III (1462–1505)**, а решта потрапила під її контроль внаслідок військових дій. Один із літописців тих подій зазначав, що багато міст і сіл були завойовані, частину людей знищено, а решту – взято в полон. Після воєн **1500–1503 років Московія приєднала всі сіверські міста**, серед яких були **Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч** тощо.

У **1507** році Московія знову розпочала війну проти Литви, а в **1514** році захопила Смоленськ і вирушила до **Орші**. Там 30-тисячне об'єднане військо під проводом князя **Костянтина Острозького (1460–1530)** розгромило 80-тисячну московську армію, використавши хитрість із хибним відступом та засадою для артилерії. Попри цю блискучу перемогу, війна тривала, і до 1537 року **Велике князівство Литовське втратило майже третину своїх земель, зокрема Смоленськ та Чернігово-Сіверщину**.

Наприкінці XII ст. **на півдні Кримського півострова** виникли декілька невеличких держав: князівство Кир-Ек, князівство Ексі-Кермен і **князівство Феодоро (Готія)**. Найдовше з них проіснувало князівство Феодоро, яке інколи називають Кримською Готією. Його столицею було **м. Дорос (Манґуп).** Населення князівства було доволі строкатим: кримські готи, алани, нащадки тавроскіфів, греки, вірмени, караїми тощо. З 1204 р., Феодоро було частиною Трапезундської імперії. Завоювавши Крим, татарські хани у 1223 р. включили Феодоро до своїх володінь. Позбавившись ординської залежності у 60-х роках XIV ст., князівство вело перманентні війни з генуезькими торговими факторіями, намагаючись розширити свій вплив на південному узбережжі Кримського півострова.

ДОВІДКА

КНЯЗІВСТВО ФЕОДОРО (ГОТІЯ)

Період існування – ***кін. XII–1475 р.***
Площа – ***бл. 3 тис км²***
Населення – ***бл. 150 – 200 тис. осіб.***
Столиця – *Дорос* (*Феодоро, Манґуп*).
Форма правління – ***монархія.***
Правляча династія – *Ґавраси.*
Мови – *кримськоготська, грецька, кипчацька.*
Релігія – *християнство (православ'я).*
Грошова одиниця – *візантійський солід, феодорійський солід.*

Найвищого розквіту князівство Феодоро досягло в роки правління князя **Олексія I (1411–1434)**. Року 1427, цей правитель заснував новий порт **Авліта** (нинішній **Інкерман**), який складав серйозну конкуренцію Кафі (сучасна

Феодосія), а у 1433 р. відвоював у генуезців порт **Чембало** на мисі Херсонес. Долю держави Феодоро вирішив зовнішній чинник: інтервенція Османської імперії. **У 1475 р. турки-османи захопили генуезькі факторії, підкоривши усі держави у Південному Криму в тому числі і князівство Феодоро**. Після 5-місячної осади його колишню столицю – Манґуп було включено до складу Османської імперії, у якій до 1774 р. це місто становило окремий кадилик.

У XV ст. з посиленням боротьби за владу в Золотій Орді володарі **Кримського улусу** почали й самі боротися за одноосібне володарювання. Після декількох спроб створити суверенну державу **у 1441 р**. хан **Хаджі-Герей (1428–1466), відділив її від Золотої Орди, а у 1449 р.** проголосив себе незалежним володарем. Саме з цього року починається історія Кримського ханства. Як відомо, Кримське ханство **проіснувало до 1783 р.** і було анексовано Російською імперією.

ДОВІДКА

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО (КРИМСЬКИЙ ЮРТ)

Період існування – ***1449–1783 рр.***
Васалітет Османської імперії ***1478–1774 рр.***
Площа – ***від бл. 200 тис. км² (у XV ст.) до 100 тис. км² (у 1783 р.).***
Адміністративний поділ – ***6 каймаканств (з 1774 р.).***
Населення – ***бл. 4 млн осіб. (1767 р.).***

Столиці – *Кирим (Солхат до 1449 р.), Кирк-Ер/Чуфут-Кале (1449–1469 рр.), Салачик (1469–1532 рр.), Бахчисарай (від 1532 р.).*
Форма правління – ***монархія.***

Правляча династія – *Ґераї (Ґіреї) – гілка Чингізидів.*
Дорадчий орган – *Великий Диван.*
Мови – *кримськотатарська, османська (турецька).*
Релігія – *іслам (сунізм).*
Грошова одиниця – *акче, бешлик (з кін. XVII ст.)*

Влада хана поширювалася на землі Кримського півострова, а також на ***Північне Причорномор'я, Приазов'я та Прикубання***. Територію було поділено на адміністративно-територіальні округи – **бейліки**, які очолювали **беї**.

Главою держави був хан. Престол за традицією успадковував найстарший у роді – старший син або брат хана. Ханом міг бути тільки представник ханського ***роду Гереїв,*** який вважався родичем **монголо-татарських Чингізидів.** Зійшовши на престол, хан карбував монети зі своїм ім'ям та **тамгою (гербом)**. Хан мав заступників: перший заступник – **калга**, другий – **нуреддин**. Заступники (зазвичай – діти) хана були спадкоємцями престолу. При ханові діяв дорадчий орган – **диван,** до якого належали **калга, нуреддин, візир, беї** – найбільш знатні вельможі та **муфтій** – голова мусульманського духовенства. Основною релігією був **іслам**. Навернення у мусульманство могло забезпечити волю і рівні права для представників інших релігій, у тому числі і для бранців-християн. Кримські татари зберігали рівноправні стосунки між людьми, незалежно від походження, мови, віри, релігії, цінували свободу.

Великий вплив на суспільне життя ханства справляла родова аристократія. Найавторитетнішими були чотири кримські роди. Найвпливовішим був рід **Ширінів**, його представників вважали гідними бути одруженими із султанками **Гереїв**. Старійшини родів засідали в **дивані** – раді кримськотатарської аристократії. Кожен з родів мав постійну територію для кочовиськ і виставляв окреме військо.

Господарське життя населення визначали кочове скотарство та торгівля худобою із сусідами**, зокрема кіньми, продуктами тваринництва**. Ліси, пасовиська, земля, річки і озера вважалися спільною власністю. **У Кримському ханстві не існувало кріпацтва**, властивого іншим українським землям, тому населення вважалося особисто вільним. Мешканці сплачували податки та виконували повинності, особливе місце серед яких посідала військова повинність.

Культура Кримського ханства була різнобарвною, що зумовлено неоднорідністю його населення. Єдиним і унікальним зразком кримськотатарської палацової архітектури, яка дійшла до наших часів, є **ханський палац у Бахчисараї**. За ті два з половиною століття, які палац слугував резиденцією кримських ханів, його зовнішній вигляд зазнав істотних змін. Майже за кожного нового правителя в палаці з'являлися нові споруди, відбувалися ремонтні роботи. Бахчисарайський палац складається з комплексу корпусів, павільйонів і двориків, що за структурою нагадує султанський палац у Стамбулі.

У **1475 р. почалося завоювання Криму Османською імперією**. Турецький султан, прагнучи контролювати чорноморську торгівлю, здобув генуезькі портові міста-колонії південного узбережжя Криму та столицю князівства Феодоро – Манґуп, утворивши свою провінцію із центром у Кафі. Окрім торгівлі, захоплені міста цікавили турецький уряд як важливі військові об'єкти, адже кожне місто за звичаєм тих часів було потужною фортецею. Турецький султан віддав наказ всіляко зміцнювати їхню військову потугу. До міст відрядили турецькі військові залоги. Зважив ши на військову міць турецького султана, кримський хан **Менглі-Гірей (1467–1515) у 1478 р. визнав османський васалітет.** Залежність виявлялася в тому, що хан повинен був брати участь у воєнних кампаніях султана, а останній мав право усувати й **призначати ханів за власним бажанням**. Підпорядкованість зовнішньої політики Кримського ханства османським султанам спричинила грабіжницькі походи татарських орд на українські й сусідні з ними землі. Перший великий похід на Україну хан Менглі-Гірей здійснив у **1482 р.** Тоді **було спалено Київ, а його церкви пограбовано**. У полон потрапило безліч людей, в тому числі київський воєвода **Іван Ходкевич** з родиною. Відтоді татарські набіги відбувалися щорічно, а то й двічі-тричі на рік. Орди кримського хана спустошували Поділля, Київщину, Волинь, Холмщину й Галичину. Ординці грабували, а потім підпалювали міста й села. Чоловіків, жінок, хлопчиків, дівчат забирали в полон. **Ясир** – так називали полонених. Їх продавали на невільницьких ринках у Криму та Османській імперії. Опинившись у рабстві,

невільники найчастіше працювали на земляних та будівельних роботах. Чоловіки зазвичай ставали гребцями на турецьких галерах-каторгах. Жінки й дівчата як служниці-наложниці потрапляли до гаремів. Хлопчиків-підлітків здавали до султанської гвардії, де з них виховували відданих захисників султанського престолу – ***яничарів***.

Торгівля «живим товаром» була основою економіки Кримського ханства, а набіги – проявом агресивності, мужності і військової доблесті татар. Такі були реалії тих часів. Саме цей чинник значною мірою сприяв формуванню порубіжного суспільства, яким стане українське козацтво.

Отже, українські землі в XIV–XVII ст. опинилися під владою різних держав, що суттєво вплинуло на їхній політичний, соціальний та культурний розвиток. Закарпаття потрапило під контроль Угорщини, Буковина – Молдавського князівства, а Чернігово-Сіверщина була захоплена Московським князівством. Південні території, включно з Кримом, перебували під владою Османської імперії та її васала – Кримського ханства, що вело постійні набіги на українські землі. Князівство Феодоро стало останнім осередком православної культури в Криму перед османським завоюванням. Така політична роздробленість ускладнила консолідацію українських земель, але водночас сприяла формуванню регіональних особливостей та традицій.

6. Культура Київської та Галицько-Волинської держави часів розквіту

Культура Київської та Галицько-Волинської держав у період їхнього розквіту є яскравим прикладом високого рівня розвитку давньоруського суспільства. У цей час спостерігалося активне зростання міст, розвиток писемності, літописання, архітектури та мистецтва. Особливу роль відігравало православ'я, яке стало джерелом духовного і культурного піднесення. Самобутня культура обох держав не лише зберегла традиції попередніх етапів, а й заклала основи для подальшого розвитку української культури.

Давньоруська культура розвивалася в контексті подій і процесів, що відбувалися як всередині самої країни, так і за її межами. Тому, прийнято вважати, що **характерними рисами та особливостями культури Русі-України було те, що:**

- *Мала зв'язки з візантійською культурою, культурами західноєвропейських та азіатських країн. Однак запозичення і творче переосмислення візантійських традицій і канонів у культурному розвитку Русі переважали;*
- *Основою культури Русі були місцеві елементи, притаманні народному світосприйняттю і світорозумінню, народним традиціям і звичаям. У поєднанні з різноманітними культурними впливами вони створювали підґрунтя для виникнення нової культурної єдності;*
- *Велику роль у створенні місцевої самобутньої культури відіграли*

традиції язичництва;

- *Домінуючий вплив християнства на розвиток матеріальної і духовної культури Русі-України;*
- *Виникнення і становлення власної державності сприяли культурному розвитку східних слов'ян, появі нових культурних явищ.*

Найдавнішим дохристиянським письмом на наших землях були так звані **«черти і рези»**, які, скоріше за все, використовувалися в розрахункових і економічних стосунках. Вважається, що найдавніші літописи язичницької доби не дійшли до нас, бо були знищені прихильниками християнства. Орієнтовно ***у пер. пол. X ст.*** на Русь прийшов **кириличний алфавіт,** що складався з 43 букв. Із запровадженням християнства стає розповсюдженою ***церковнослов'янська*** або ***давньоруська мова***, яка стала писемною мовою Русі-України. Її знали ченці, книжники, князі. Між тим, повсякденна розмовна мова на теренах нашої держави була наближеною до сучасної української. Її зазвичай називають праукраїнською мовою. Свідченням чого є **графіті** (видряпані тексти) на стінах Софійського собору у Києві. Вчені виявили і дослідили понад 400 написів. У київських храмах пощастило знайти *170* написів графіті XI–XII ст. У Києві виявлено й інші написи, зокрема на ремісничих виробах: пряслицях, ливарних формочках, господарських посудинах – корчагах (горщиках), давній цеглі тощо.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Усі старовинні слов'янські тексти, що дійшли до нас, **написані кирилицею**, а **про використання глаголиці відомо дуже мало**. Нею, наприклад, зроблено написи (графіті) на стінах Софії Київської. У старовинних текстах аж до XIV ст. слова не обов'язково відокремлюються одне від одного, інколи виділяються тільки групи окремих слів. До XIV ст. для написання використовували пергамент або берестяну кору, потім з'явився привізний папір.*

*Над кожною книгою працювали, крім книгописців, перекладачі, художники, майстри-пергаментники, ювеліри. Участь такої кількості майстрів робила книги доволі дорогими і рідкісними. За одну книгу можна було придбати будинок або 12 гектарів землі. Волинський володар **Володимир Василькович** подарував одній з церков молитовник, за який можна було купити чималу отару овечок.*

Запровадження християнства стимулювало розвиток освіти. Завдяки ініціативі Володимира Великого було відкрито першу школу для дітей давньоруської знаті. Вважається, що **за часів правління Ярослава Мудрого у 1037 р. при Софійському соборі була відкрита перша бібліотека**. У 1086 р. за його онукою – Яною (Анной) Всеволодівною у Києві була відкрита школа для дівчат. Відомо також, що деякі дяки при церквах і монастирях за гроші проводили приватні навчальні уроки.

ЦІКАВО ЗНАТИ

***Школа для дівчат** існувала при Андріївському монастирі у Києві. Княжна Анна керувала нею впродовж 26 років. Цей навчальний заклад не мав аналогів у Європі. У ній доньки знаних киян навчалися письма, читання, шиття, вишивання, співів та правил шляхетної поведінки – норм етикету.*

*Ще протягом IX ст. існував **обряд «постригу»** для дітей 3–4 років, що дожив до XIV ст. «Посвята у воїни» для дітей еліти проводилася у 12–13-річному віці, а для*

простолюдинів – з 17–18 років. Виховання юнаків відбувалося у так званих «будинках молоді» або «чоловічих будинках» – лісових школах, де молодь жила мало не звіриним життям далеко від людських осель. У Києві та Новгороді відомі товариства стрільців та фехтувальні школи. Загалом у Києворуський період ***системи світської освіти не існувало****. Головним методом навчання було заучування на пам'ять латинських, грецьких, давньоєврейських текстів, читання Псалтиря, служебників, іншої релігійної літератури.* ***Грамотність запроваджувалася силоміць****. В часи Володимира Великого дітей на навчання забирали від батьків примусом, і матері плакали за ними «наче за небіжчиками»*

Наукові знання бралися переважно з творів європейських авторів, і для цього треба було знати **латину та грецьку мову**. Початкові медичні знання являли собою симбіоз автохтонних традицій і знань, які потрапляли на Русь з інших країн. Відомим лікарем Русі-України був чернець **Агапіт**, прозваний «безмездником», оскільки не брав плати за лікування. Існує думка, що онука Володимира Мономаха – княжна **Євпраксія** написала **трактат «Алімма» («Мазі»).** Стверджується, що нібито з молодих років вона вивчила народну медицину, лікувала хворих і звідси отримала ім'я «Добродія».

Давньоруська література дійшла до нас у доволі обмеженій кількості творів. Серед них варто згадати: **«Ізборник» (1073)** князя Святослава Ярославовича, **«Слово про закон і благодать» (1037–1050)** митрополита Іларіона, **«Повчання дітям» (1117)** Володимира Мономаха, а також знамените **«Слово о полку Ігоревім» (1187)** невідомого автора.

Своєрідними історичними хроніками були літописи. Нам відомі **Літопис Аскольда**, **«Найдавніший Київський звід»**, **«Печерський звід»** (ці твори, на жаль, не збереглися), а також **«Повість минулих літ»** монаха Нестора **(1113 р.)**, **«Київський літопис»**, написаний наприкінці XII ст.

Усну народну творчість утворюють казки, перекази, легенди, билини (з X ст.), так званий дружинний епос. З дохристиянських часів відомі **обрядові пісні**, а також **прислів'я і приповідки**.

Уособленням музичної творчості були **пісні, танці, гуслярські розспіви**. В Русі-Україні існувала категорія професійних артистів. Ними були скоморохи. Серед музичних інструментів відомі: гуслі, гудки, сопілки, бубни.

Архітектурі належало провідне місце в мистецтві Русі-України. Упродовж багатьох століть основним будівельним матеріалом у наших предків було дерево. Архітектура за часів Русі-України розвивалася в містах, де споруджували князівські палаци, боярські хороми, оборонні укріплення, храми, абсолютна більшість яких до нашого часу не збереглася. Так, у Києві були побудовані: ***палац княгині Ольги***, ***«місто Володимира»***, ***Десятинна церква***, ***«місто Ярослава»***, ***Софійський собор***, ***Успенський собор Києво-Печерської лаври***; ***Михайлівський Золотоверхий собор***. ***Спасо-Преображенський собор*** (Чернігів), ***Михайлівський собор*** (Переяслав). Деякі архітектурні будови мали риси фортець. Пам'ятками такої архітектурної традиції є церква ***Богородиці Пирогощі (Заступниці)*** в Києві, ***Борисоглібський собор*** і ***П'ятницька церква*** у Чернігові.

ДОВІДКА

Основним будівельним матеріалом Русі-України довгий час залишалося дерево. До кінця X ст. кам'яної архітектури не існувало. При будівництві храмів використовували ***плінфу*** *– широку, плоску, випалену плитоподібну глиняну цеглу, відому ще з античних часів. Тому споруди набували червоного кольору.*

Першим кам'яним храмом Русі *вважається* ***Церква Успіння Пресвятої Богородиці або Десятинна церква*** *(989–996) – точна копія церкви в Охриді. Побудований за 26 років Софійський собор у Києві мав 13 бань, і за його взірцем у XI – на початку XII ст. було зведено 15 колонних соборів. Трохи згодом почали будувати одноглаві, а не хрестово-баневі собори.*

У Галицько-Волинському князівстві матеріалом для них слугував камінь розміром 50×50×50 см, в інших регіонах – цегла 31×31 см, завтовшки 2,5–4 см.

Монументальне образотворче мистецтво було представлене **мозаїками і фресками**. Стіни Софійського собору в Києві вкриті мозаїками (площа 640 м) і фресками (3 000 шт.). Найбільш відомим мозаїчним шедевром Русі-України є «**Марія Оранта»** і «**Христос Вседержитель»**, які можна побачити у Софійському соборі Києва.

На Русі жили і творили майстри написання ікон. В ***іконописі*** діяв візантійський канон. Відомим майстром іконопису був **Алімпій (Аліпій) Печерський.** Щонайменше дві його ікони збереглися до наших днів: **«Печерська Богоматір зі святими Антонієм і Феодосієм»** (нині, відома як **Свенська ікона зі святими Антонієм і Феодосієм)** і **«Богородиця Велика Панагія (Всесвята)»**

Формою ілюстративного живопису були кольорові ***книжкові мініатюри***, найбільше яких містить **«Остромирове Євангеліє».**

ЦІКАВО ЗНАТИ

Остромирове Євангеліє є найдавнішою, зі збережених до наших днів, датованою книжною пам'яткою Русі. *Цю книжку переписали в київському великокняжому* ***скрипторії*** *писар, дяк Григорій, та його помічник на замовлення новгородського посадника* ***Остромира****, родича великого київського князя* ***Ізяслава Ярославовича,*** *впродовж неповних семи місяців (21 жовтня 1056 р. – 12 травня 1057 р.), про що свідчить спеціальний запис. Чудово зберігся пергамент: йому вже скоро тисяча років, а він ніби щойно виготовлений. У книзі є три мініатюри із зображенням авторів Євангелій: Іоанна, Луки і Марка, для четвертого, Матвія, залишено вільний п'ятдесят сьомий аркуш. Крім мініатюр, Євангеліє розкішно оздоблене великою заставкою, 17 малими заставками та 207 ініціалами.*

Розвиненою була і ювелірна справа. Давньоруські ювеліри знали таємниці мистецтва *емалі* та *черні*. Центрами виробництва емалей були міста: Київ, Чернігів. Емалями вкривали *діадеми, колти, намиста, підвіски, образки, складні хрести*. Вироби давньоруських ювелірів були відомі далеко за межами Русі.

Культура Галицько-Волинської держави є елементом і складовою частиною давньоруської культури. Поряд із цим, культура Галицько-Волинської держави мала власні самобутні риси та оригінальні якості.

Вона формувалася як завдяки внутрішньому розвитку, так і через вплив культур інших країн, не втрачаючи при цьому східнослов'янської специфіки. Місце Галицько-Волинської Русі в історії української культури значною мірою

визначалося особливостями соціально-економічного і політичного розвитку краю, а також його географічним розташуванням.

Важливу роль у політичному і культурному житті Галицько-Волинської держави відігравала церква. Галицько-Волинські землі були одним із основних шляхів поширення на Русь пам'яток старослов'янської писемності *великоморавського (або давньочеського) і давньопольського походження*. Тобто, мова йде про існування тут європейських впливів інших країн і народів.

Місцевий *іконопис у Галичині* та Волині розвивався під впливом київського, який тут високо цінувався. У зодчестві краю традиції Русі поєднувалися з *польським і чеським впливом* та елементами *романської архітектури*.

Відчутний вплив на оборонну архітектуру Галицько-Волинської держави справили західні сусіди: Польща і Південна Німеччина. Ймовірно, що виконавцями західних за стилем споруд були німецькі колоністи та інші іноземці, що оселялися в містах Галичини та Волині.

За рівнем культурного розвитку протягом століття після монгольської навали ***Галицько-Волинська Русь не відставала у розвитку від сусідніх князівств, а в низці випадків навіть стала батьківщиною творчих імпульсів***, що збагатили всю тогочасну східноєвропейську культуру.

Писемність Галицько-Волинської Русі була такою ж, як і в інших регіонах. Особливістю є *буквені клейма* на глиняному посуді, написи на повсякденних речах. На теренах західної України були знайдені *бронзові й кістяні «писала»* для писання на воскових табличках.

Освіта при церквах доповнювалася наявністю у сільській місцевості шкіл, де навчали грамоті.

Літературний пласт культури Галицько-Волинської держави доволі бідний. Це пов'язано з тим, що зберіглося дуже мало рукописних книг. Серед них варто виділити: ***Галицьке Євангеліє*** (1144), ***Христинопольський апостол*** (XII ст.), ***Бучацьке Євангеліє*** (XII– XIII ст.).

Особливістю літописання була його світська направленість. З-поміж середньовічних літописів варто виділити ***«Повість про осліплення Волошка» Василя***, ***Галицько-Волинський літопис***, що складається з ***Літописця Данила Галицького (1205–1290) і Волинського літопису (1258–1290).***

Найвідомішими архітектурними спорудами Галицько-Волинської держави вважаються ***Успенський собор*** (Володимир), ***Успенський собор*** (Галич), ***церква Іоанна Златоуста*** (Холм), ***білокам'яна церква-ротонда в Перемишлі***, храм ***св. Пантелеймона поблизу Галича.*** **До архітектури ми відносимо** й *оборонно-фортифікаційні споруди* – міста-замки ***Данилів, Кременець, Угровеськ, Холм***, а також кам'яні оборонні вежі другої пол. XIII ст.

Образотворче мистецтво представлене монументальним живописом у вигляді фресок, які писалися на замовлення князя. Найдавнішою іконою Галичини є ***«Покров»***, який датується початком XIII ст., ***ікона Богоматері – Одигітрії*** кінця XIII – початку XIV ст. із Покровської церкви в Луцьку,

Ченстоховська ***ікона Богоматері*** (написана в Галичині в XIV ст. і вивезена до Польщі), ***ікона Юрія-змієборця*** (XIV ст.) на чорному коні із села Станилі поблизу Дрогобича.

На теренах Галичини і Волині так само, як і в інших землях Русі, була розвинута і ювелірна справа. Галицько-волинські майстри володіли мистецтвом емалі та черні. Величезна кількість виробів галицького і волинського походження зберігається в музеях України і зарубіжних держав: *скроневі кільця, ковтки, сережки, браслети, намиста, хрести, хрести складні, вироби зі слонової кістки тощо*.

Таким чином, культура Київської та Галицько-Волинської держав у період їхнього розквіту стала важливим етапом у формуванні національної самобутності східнослов'янської етнолінгвістичної спільноти. У цей час активно розвивалися освіта, літописання, архітектура, іконопис, ювелірне мистецтво та духовне життя. Християнство, що стало державною релігією, стало потужним чинником культурної єдності та стимулом для розвитку писемності й книговидання. Пам'ятки архітектури, такі як Софійський собор у Києві чи Успенський собор у Володимирі, свідчать про високий рівень естетичного світосприйняття та розвитку точних наук. Ця середньовічна, протоукраїнська культура стала містком між візантійськими та європейськими цивілізаційними традиціями, залишивши глибокий слід у подальшому історичному розвитку України.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте головні причини процесу роздробленості. Чи був цей процес закономірним?
2. Охарактеризуйте період правління Володимира Мономаха. Яку роль, на вашу думку, він зіграв в процесі консолідації Київської Русі?
3. Які наслідки мала політична роздробленість Київської держави? Поясніть.
4. До чого призвело монгольське нашестя? Як це вплинуло на подальшу долю українських земель?
5. За яких обставин було утворено Галицько-Волинську державу? Розкажіть.
6. Охарактеризуйте роль Данила Галицького в процесі відновлення незалежності Галицько-Волинської держави.
7. Чим був обумовлений процес занепаду Галицько-Волинської держави?
8. Яка доля спіткала українські землі після зникнення Галицько-Волинської держави?
9. Охарактеризуйте становище українських земель під польською та литовською владою. Зробіть висновки.
10. Чому М. Грушевський назвав литовську добу української історії періодом українсько-литовської держави? Поясніть.
11. Які основні риси характеризують культуру Русі-України в період її розквіту?
12. Які архітектурні пам'ятки доби Русі-України збереглися до сьогодні?
13. Яке значення мала християнізація Русі-України для культурного розвитку держави?
14. Як розвивалося літописання в Київській та Галицько-Волинській державах?

15. У чому полягала культурна спадщина Галицько-Волинської держави?
16. Які особливості мала освіта в Русі-Україні?
17. Який вплив мали візантійські традиції на розвиток мистецтва Русі-України?

Модуль 2. Україна під владою Польщі. Доба козацтва

Тема 3. Українські землі у складі Речі Посполитої (1569–1648)

1. *Укладення Люблінської унії та доля українських земель.*
2. *Становище Української православної церкви. Берестейська унія. Уніатська церква.*
3. *Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі. Життя і побут запорозьких козаків.*
4. *Українське козацтво наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Козацько-селянські повстання та їх наслідки.*
5. *Розвиток культури на українських землях у XIV–XVI ст. Братський рух.*

Ключові поняття й терміни: братства, Запорозька Січ, козаки, козацько-селянські повстання, панщина, полонізація, Річ Посполита, революція цін, фільварок, латифундизм.

1. Укладення Люблінської унії та доля українських земель

Політична інтеграція Польщі та Великого князівства Литовського, розпочата ще наприкінці XIV ст. під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників, була завершена у другій половині XVI ст. Новостворена країна Річ Посполита безпосередньо впливала на стан українського суспільства і розвиток українських земель аж до кінця XVIII ст.

Історичний поступ будь-якої держави протікає в межах історичного алгоритму «утворення – розквіт – занепад». Ця схема майже завжди спрацьовує стосовно великих державних утворень, масштаби яких із часом не дозволяють здійснювати ефективну внутрішньо- та зовнішньополітичну діяльність. Тому не дивно, що під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників форма державного устрою таких країн зазнає певної деформації. За умов розквіту країни еволюціонують у напрямку конфедерації або імперії. У разі несприятливих суспільно-політичних обставин можлива інверсія у бік федералізації за умови втрати значної частини національного та державного суверенітету.

На початку XVI століття Велике князівство Литовське являло собою велику, але слабку державу. Країна поступово занепадала. Втрата нею Чернігово-Сіверщини та Стародубщини у 1516 р., поразка від Московії на початковій фазі **Лівонської війни (1558–1583)**, неможливість протистояти спустошливим татарським набігам виступили в ролі індикаторів кризових політичних процесів. Єдиним виходом із цього становища значна частина литовської правлячої еліти вбачала в об'єднанні з Польщею, яка ще з кінця XIV ст. виношувала плани утворення польсько-литовської федерації. Особливої гостроти це питання набуло у середині XVI століття, коли проблема збереження

політичного суверенітету Великого князівства Литовського (на тлі імовірного захоплення Прибалтики армією першого московського царя – **Івана IV Грозного (1547–1584)**) досягла свого апогею.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Військово-політичне суперництво Москви й Вільна за «спадщину Рюриковичів», тобто за володіння землями із православним українсько-білоруським населенням, почало загострюватися наприкінці XV ст. У 1489 р. великий князь литовський Казимир Ягайлович одержав листа від Івана III, у якому той дорікав йому: «Наші міста й волості, і землі, і води король за собою тримає». На цей час Велике князівство Литовське мало територію майже 700 тис. квадратних кілометрів. Населення держави становило 3,5 млн чоловік, з яких лише 500 тис. були етнічними литовцями. Московська держава постійно завдавала шкоди литовським землям, використовуючи для цього Кримське ханство. Називаючи Менглі-Гірея «братом і другом», Іван III писав йому: «Сідай на коня і йди на Литовську землю, не гаючись!»

Для Литви альтернативою союзу з Польщею могла бути унія з Московією, визнання влади Івана Грозного або його сина. Деякий час велися навіть таємні переговори з Московським царством, але вони закінчилися нічим. Шляхту князівства лякала опричина, що супроводжувалася масовими репресіями. Про них Литва дізналася з першоджерела: від воєводи князя Андрія Курбського, який перейшов на бік Литви.

Довготривалі й досить напружені переговори литовських і польських урядових кіл, незважаючи на опозицію українських магнатів на чолі з **Василем Костянтином Острозьким (1526–1608)**, завершилися підписанням у Любліні **01 липня 1569 року** політичної угоди – **Люблінської унії**. Внаслідок підписання Люблінської унії відбулося утворення литовсько-польської держави. Новостворена об'єднана держава отримала назву **Річ Посполита Польська** або **Річ Посполита.**

ДОВІДКА

РІЧ ПОСПОЛИТА ***(Річ посполита; Rzech-pospolita – від лат. respublica – республіка)*** *– офіційна назва Польської держави після укладення Люблінської унії 1569 р. до третього поділу Польщі (1795).*

В ході державної інтеграції та федералізації Речі Посполитої відбулася цілком природна політико-правова уніфікація, яка передбачала:

- *Об'єднання всіх литовських і польських земель під єдиною владою польського короля;*
- *Поширення влади польського парламенту (сейму) на всю територію країни;*
- *Створення єдиної фінансової та судової системи;*
- *Встановлення рівноправ'я литовської знаті та польської шляхти;*
- *Католицтво отримало статус єдиної державної релігії;*
- *Перехід українських земель (Брацлавщини, Волині, Київщини та Підляшшя), які раніше належали Литві під польську юрисдикцію;*
- *Поступову втрату (за умов формального рівноправ'я з польсько-литовською елітою) українськими магнатськими родами владних повноважень та політичного авторитету.*

Річ Посполита була єдиною на континентальній Європі парламентською монархією, де король (одночасно і великий князь Литовський) «царював, але не правив». Відсутність у державі королівської правлячої династії (на польський престол короля запрошували) робила владу монарха слабкою, а самого короля залежним від **сейму – польського парламенту** та всевладної польської **шляхти (польських дворян)**.

Така специфічна форма станової монархії, що отримала назву **«шляхетської демократії»**, дала можливість представникам шляхетського стану впливати на управління державою. Це породжувало безладдя, свавілля та шляхетську анархію. Незважаючи на політико-правове рівноправ'я литовців і поляків, Річ Посполита фактично була країною польського ґатунку, де засади внутрішньої та зовнішньої політики визначали саме поляки.

Незважаючи на духовну близькість поляків і українців, які належать до спільної етнолінгвістичної групи слов'ян, офіційні урядові кола Речі Посполитої в контексті здійснення етнополітичної асиміляції підвладних народів (зокрема українців) вдалися до низки заходів, які отримали назву **полонізації.** Така політика була цілком закономірним процесом, що ініціюється титульною нацією по відношенню до інших етносів чи національних меншин, які автоматично потрапляють до розряду **етнонаціональних маргіналів** централізованої держави імперського типу.

Річ Посполита потребувала централізації. Її кордони значно розширилися. Перетворившись на найбільшу на той час країну Європи, польсько-литовська федерація прагнула до уніфікації різнобарвних проявів соціально-політичного життя. Якщо у політичній площині ключові проблеми були вирішені у процесі підписання Люблінської унії, то соціальні питання й проблеми духовної консолідації потребували докладання неабияких зусиль з боку влади. Українці (історично правильніше – тогочасні русини або рутенці) суттєво відрізнялися від поляків мовою, звичаями, традиціями та етнокультурними особливостями. Вагомим фактором була також інша конфесійна приналежність. Через ці відмінності польська влада поставила українське населення перед суворим вибором. Перший варіант передбачав повне ополячення, латинізацію та окатоличення. У такому разі люди автоматично отримували низку прав і привілеїв. Альтернативою було збереження вірності духовним надбанням своїх предків. Проте цей вибір прирікав їх на цілковите безправ'я, постійні утиски та маргінальне становище в суспільстві.

Таким чином, русини (далі – українці, для зручності розуміння) повинні були або перетворитися на «нових поляків», або ж вперто намагатися зберегти свою власну національну ідентичність за умови існування у напіврабському, напівхолопському стані в чужій країні, але на власній історичній батьківщині.

Польська політика на українських землях передбачала:

- *Позбавлення русинів-українців майже всіх прав та привілеїв;*
- *Гальмування процесу розвитку давньоруської мови та духовності;*
- *Поступовому закріпаченню українських селян;*

- *Насадження католицької віри за умови відмови від православ'я.*

Такі заходи Речі Посполитої призводили до соціального, духовного та економічного поневолення, жорстокої експлуатації панами сільського населення, яке поступово перетворювалося на залежний від шляхти прошарок суспільства. Чи не найбільш принизливою для українців формою залежності була залежність економічна. Вона проявила себе у формі **панщини.**

Саме панщина, яка в різні часи коливалася в межах від 2 до 5 днів на тиждень, стала найбільш популярним і універсальним способом закріпачення селян. Цей процес був викликаний змінами західноєвропейської сільськогосподарської кон'юнктури, спричиненими так званим **«великим зерновим бумом»**, **який тривав у період з 1500 по 1600 рік.**

Великі географічні відкриття та, головне, приплив золота в Європу спричинили **«революцію цін»**. Зважаючи на звуження європейського зернового ринку у зв'язку з падінням Візантійської імперії, Річ Посполита стала найбільшим аграрним європейським експортером. В умовах формування протокапіталістичних економічних відносин стали з'являтися **фільварки** та **латифундії** – підприємства, орієнтовані на ринкове виробництво. Продукція фільварків постачалася на європейські ринки. Ці процеси і обумовили значне посилення феодального гніту, адже у фільварках використовувалася примусова праця кріпаків. Суспільна нерівність та залежне становище селянства були закріплені низкою нормативно-правових документів, зокрема **«Уставою на волоки» 1557 р.,** «Артикулами» 1573 року польського короля **Анрі Валуа (1573–1574)** та **«Третім литовським статутом» 1588 року**. Відповідно до цих документів тривалість панщини визначалася волею пана; селяни позбавлялися права розпоряджатися своїм майном, заповідати або ж відчужувати його без дозволу феодала; шляхтич отримав право карати на смерть своїх кріпаків; селян-утікачів розшукували протягом 20 років.

Селяни реагували на процес закріпачення пасивною непокорою: письмовими скаргами польському королю та литовському князю щодо зловживання шляхти, втечами на Подніпров'я, відмовою від виконання панщини та інших повинностей, а також активною протидією: нападами на маєтки, знищенням майна шляхтичів, вбивством панів, організацією повстань.

Таким чином, у період XIV–XVI ст. під впливом кардинальних зрушень у європейській торговельній кон'юнктурі відбулися масштабні зміни не тільки в техніці та технології господарювання, а й у сфері форм земельної власності та організації праці. Концентрація земель у руках феодалів, обезземелення селянства, посилення його феодальної залежності стали підґрунтям для формування фільваркової системи сільського господарства. Активна урбанізація зумовила появу нових суспільних явищ та тенденцій: поглиблення спеціалізації ремісництва; утворення цехів; виникнення перших зародків мануфактурного виробництва тощо.

Укладення Люблінської унії, а з нею і прихід польської влади на українські землі, відкрили новий етап історії України: етап згортання

політичного життя, економічних утисків, прогресуючої втрати національних традицій та культури.

2. Становище Української православної церкви. Берестейська унія. Уніатська церква

Втрата державності позначилася на становищі православної церкви. Православний люд практично було нікому захистити від свавілля польської влади та католицького духовенства. З метою релігійної інтеграції в межах Речі Посполитої влада вдалася до церковної реформи.

Християнська церква до **1054 року** формально залишалася єдиною. Після поділу християнства на конфесії: **західну (католицьку)** та **східну (православну)** утворилися два духовні центри християнського світу: папський престол у Римі та патріарший у Константинополі. Обидва центри втягували в орбіту своєї релігійної політики все нові й нові землі. Не винятком була і Русь-Україна, яка прийняла хрещення у **988 році** за ініціативи київського **князя Володимира Великого**. Таким чином, з кінця X ст. на землях сучасної Білорусі, Росії та України почало поширюватися православне християнство східного (візантійського) зразка.

На терени Польщі нова релігія прийшла з Ватикану, тому країна за часів князя **Мешка (960–992) у 966 році прийняла католицизм.** Велике князівство Литовське досить довгий час знаходилося під впливом православ'я, запозиченого у Русі. Однак з часом литовці змінюють релігійну орієнтацію на католицизм. З моменту укладення Люблінської унії саме католицизм було проголошено державною релігією. Іншими словами, універсальна формула абсолютизму та унітаризму: ***«один володар, один закон, одна релігія»*** стала гаслом політики польської влади на новоприєднаних територіях та мала сприяти ліквідації духовної автономії нових етнічних груп.

Після **падіння Константинополя у 1453 році та завоювання** Візантійської імперії **турками-османами**, православ'я було позбавлене власного релігійного центру. Православна церква на українських землях залишилася сам на сам з низкою релігійних проблем, які згубно позначалися на духовному розвитку суспільства. Слабкість церковних інститутів, наступ католицтва, втрата духовних орієнтирів українською спільнотою **спричинили кризу православ'я в Речі Посполитій**. Вихід із цієї ситуації ієрархи української православної церкви вбачали в об'єднанні з католицькою церквою. Об'єднання мало сприяти подоланню духовного занепаду, самозбереженню візантійського релігійного обряду, закріпленню високого статусу православних ієрархів. До унії священників підштовхувала діяльність Московії, яка **в 1589 році, створивши власний православний патріархат**, стала претендувати на об'єднання всіх східнослов'янських земель.

Затиснуті з обох боків українські православні єпископи **Гедеон Балабан (1530–1607), Іпатій Потій (1541–1613), Кирило Терлецький (1540/1550–1607)** звернулися до папської курії з пропозицією, щодо об'єднання двох

християнських конфесій у межах Речі Посполитої. Отримавши схвальний відгук, **16–20 жовтня 1596 року у місті Бересті (сучасний Брест)** відбувся собор християнського духовенства, який мав остаточно узгодити позиції представників двох конфесій та затвердити основні положення релігійної консолідації. Ця історична подія отримала назву: **Берестейська унія.**

Після довготривалої та напруженої дискусії протиріччя між учасниками з'їзду загострилися. Православні опозиціонери на чолі з **Василем Костянтином Острозьким**, висловлюючи свою незгоду з умовами об'єднання церков, намагалися зірвати хід переговорів. Однак жорстка позиція польського короля **Сигізмунда III Вази (1587–1632)**, католицького духовенства та папи Римського **Климента VIII (1592–1605)** форсувала події, і унія все ж таки була підписана. Домовленість не принесла очікуваної суспільно-релігійної консолідації. У результаті Берестейської унії виникла нова – **унійна церква. Нині вона відома як Українська греко-католицька церква (УГКЦ)**. Католики не вважали уніатів «своїми», а православні (схизмати) ставилися до них як до зрадників інтересів власної віри. Унія замість консолідації ще більше поглибила розкол суспільства, започаткувала нову площину розшарування. Після укладення документу розпочався масовий наступ на православну церкву: православні церковні маєтності передавалися уніатам, віряни залишилися без вищої церковної ієрархії.

ДОВІДКА

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА (УНІАТСЬКА) ЦЕРКВА (УГКЦ) – *одна з конфесій християнства, яка утворилася в результаті Берестейської унії 1596 року.*

На тлі занепаду духовності в Україні, посилення економічного та політичного гніту в середовищі мешканців середньовічних міст, при церковних парафіях в Україні у XV–XVII ст. виникають просвітницькі організації, відомі як **братства**. Спочатку діяльність братств мала релігійно-благодійницький характер. Вони опікувалися церквою, дбали про її побудову та обслуговування, влаштовували громадські богослужіння, місцеві церковні урочистості, братські обіди, допомагали бідним і хворим братчикам, організовували шпиталі та ін.

У XVI ст. братства набули великого громадсько-політичного і національно-культурного значення. Посилення національного гніту на українських землях змусило братчиків активніше виступати на захист прав українського населення – звертатися зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, посилати посольства до короля тощо. З часом братства набирали дедалі більшого впливу серед усіх верств українського населення: ремісників, цехових майстрів, купців, православної шляхти. Братства підтримували нечисленні українські магнати, такі як **Костянтин Острозький**, **Адам Кисіль** та ін.

З кінця XVI ст. братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність: відкривали братські школи, друкарні, збирали бібліотеки. Найдавнішим і найвідомішим було **Львівське братство**, засноване близько

1453 р. Наприкінці XVI – на поч. XVII ст. братства діяли у **Києві, Луцьку, Острозі, Перемишлі, Рогатині, Тернополі** та інших містах України.

У XVII ст. велику роль у національно-культурному житті України відіграло **Київське братство, засноване у 1615 році при Богоявленському монастирі**. До числа його членів, крім київських міщан й української шляхти, належало також і Військо Запорозьке на чолі з гетьманом **Петром Сагайдачним (1612–1622)**. У **1632 р.** Київську братську школу було об'єднано з Лаврською школою і створено **Києво-Могилянський колегіум (з 1701 р. – Києво-Могилянська академія)**. Характер своєї діяльності братства зберегли до кін. XVII ст. На поч. XVIII ст. братства занепали і перетворилися на виключно церковні організації, що дбали про збереження церков та відправу богослужінь.

Братські школи відігравали значну роль у поширенні освіти і культури в Україні, у збереженні національної свідомості у абсолютній більшості українського суспільства.

Отже, після укладення Люблінської унії наступ католицизму на українські землі значно посилився. Це призвело до поступового ополячення та окатоличення українського народу. Православна церква зазнала глибокої дезорганізації та занепаду. Вона катастрофічно втрачала роль головного осередку культурного життя та захисника національних традицій. У цих умовах Берестейська унія переслідувала різні цілі для кожної зі сторін. Для польської шляхти вона стала зручним інструментом зміцнення влади та розширення впливу католицизму. Для частини ж православного духовенства унія вбачалася шансом вийти з кризи, підняти власний престиж і подолати дискримінацію вірян.

3. Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі. Життя і побут запорозьких козаків

Посилення польського гноблення, агресивні турецько-татарські набіги, економічна привабливість східноєвропейської степової зони стали визначальними чинниками у формуванні нового прошарку українського суспільства, яким стало козацтво. Саме козацтву судилося стати рушійною силою доленосних історичних подій в процесі створення української держави нової доби.

Перші згадки про козаків зустрічаються у татарських джерелах XIII ст. та польських хроніках 80-х років XV ст. Посилення польського гніту та активізація агресивних набігів кримських татар виступили каталізаторами процесу створення козацтва. **Термін «козак»** тюркського походження. Серед низки пояснень цього слова найбільш вдалим є **«вільна людина», «степовий розбійник»**, **«людина, що промишляє війною**».

Під впливом вищезазначених чинників дедалі більше людей переселялися в район **Дикого поля (Великого Лугу)**, утворювали там осередки – **січі**.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. козацтво поступово перетворюється на важливий чинник соціального життя Речі Посполитої.

Слід зазначити, що українське козацтво не було однорідною масою. Козаки, які мешкали в містах, опікуючись їхньою обороною, називалися **городовими**. **Паланкові козаки** мешкали на козацьких хуторах та зимівниках. Найбільшу групу становили козаки, що знаходилися поза законом. Це так звані **січові,** або **запорожці** та **нереєстрові**. Їх існування не визнавала Річ Посполита і за будь-яку ціну намагалася знищити. Саме ця непідконтрольна категорія ставала ініціатором численних соціальних заворушень та козацько-селянських повстань.

Легалізована ж верства козацтва отримала назву **реєстрові**. Вони перебували на офіційній королівській службі, їхні прізвища були внесені до спеціального списку-реєстру, і вони отримували платню за виконання військової служби. Перший реєстр було укладено за часів правління польського короля **Сигізмунда II Августа (1548–1572), 02 червня 1572 року**. Своїм універсалом король доручив коронному гетьману **Єжи (Юрію) Язловецькому (1510–1577)** сформувати козацький підрозділ, до якого *зарахували 300 чоловік*.

За часів правління **Стефана Баторія (1576–1586) 16 вересня 1576 року** було укладено другий реєстр, який *налічував близько 500 о*сіб. Цей підрозділ очолював козацький гетьман **Михайло Вишневецький (1529–1584)**. До речі, останній отримав від короля клейноди і титул правителя України. Аж до 1628 року реєстрові та нереєстрові козаки мали єдиного гетьмана. Столицею реєстрових козаків було містечко **Трахтемирів** на Черкащині.

Реєстрові козаки були одним із привілейованих прошарків суспільства. Вони звільнялися від податків, мали підпорядковуватися лише власним структурам влади, вільно розпоряджатися майном, були непідсудні польським судам (окрім скоєння зумисного вбивства чи зґвалтування). Ці збройні формування польська влада дуже часто використовувала як для захисту кордонів і здійснення каральних акцій, так і в міждержавних конфліктах того часу.

До маргінальної категорії козацтва належали січовики або запорожці. Свою назву вони отримали від місця свого перебування – за так званими порогами Дніпра.

ДОВІДКА

ДНІПРОВІ ПОРОГИ – *виходи гранітів, гнейсів та інших корінних гірських порід Українського кристалічного щита в руслі Дніпра між сучасними містами Дніпро і Запоріжжя.* ***Тягнулися майже на 90 км.*** *Після побудови у 1932 році* ***Дніпрогесу****, їх затоплено водами Дніпровського водосховища.*

Саме ця ділянка Дніпра унеможливлювала пересування по воді будь-яких суден. Перебуваючи під їхнім захистом (за порогами), козаки влаштовували тут свої осередки – січі, які являли собою невеличкі укріплені фортеці, що могли витримати нетривалу облогу ворога. З часом ореол помешкання низового козацтва отримав назву **Запорожжя**, а номінальною столицею та військовим

центром запорозького козацтва стала **Запорозька Січ**. **За весь період існування козацтва історія налічує 9 січей**. Першу з них, ймовірно, було засновано в **1556 році** за Дніпровськими порогами на **о. Мала Хортиця** черкаським старостою **Дмитром Вишневецьким (Байдою) (?–1563/1564)**. **Вишневецький вважається першим кошовим отаманом Запорозької Січі та гетьманом України**. Адже ця людина, зорганізувавши ватаги відчайдухів для промислів та розбою, стала засновником цієї військово-політичної організації, яка проіснувала до 1775 року.

Система управління козаками на той час була унікальною. Враховуючи специфіку життя запорожців, будь-які суспільні статуси та привілеї були зайвими. Перебуваючи в умовах постійної небезпеки, козаки виробили досить незвичну систему стосунків, яка була дуже схожа на анархію.

Номінально усіх січовиків очолював **кошовий отаман**. Однак ця посада, як і всі інші посади **козацької старшини (судді, писаря, осавула, обозного та ін.)**, була виборною. Кошового отамана обирали терміном на 1 рік, але у разі невиконання норм звичаєвого права він міг позбавитися своєї влади. В умовах війни влада кошового була майже необмеженою. У мирний період отаман мав дослухатися до думки громади. Потенційно будь-який козак міг вранці прокинутися звичайним січовиком, а вже вдень стати кошовим.

Вищим органом влади на Січі була **козацька рада (коло)**. Вона скликалася двічі на рік (на Різдво і Великдень), а у екстрених випадках –безстроково. У раді брали участь усі козаки. Рада вирішувала майже усі питання внутрішнього та зовнішнього життя Січі.

Така система формування адміністративних посад та вирішення нагальних питань дозволила історикам назвати Запорозьку Січ **українською козацькою республікою**.

У структурно-організаційному плані усе ***січове товариство (Кіш)*** об’єднувалося у **курені** та **паланки**. У різні часи їхня кількість постійно змінювалася. На момент максимального розширення лав січовиків було **38 куренів**. Курені мали свою курінну старшину і об’єднували в собі козаків певної місцевості, звідки прийшла на Січ людина.

Владний статус та легітимність козацтва визначалися наявністю **клейнодів**. Клейноди козаки отримували від короля або московського царя, але були випадки власного виготовлення цих регалій козацької влади.

ДОВІДКА

КЛЕЙНОДИ – *відзнака, атрибути і символи військової та цивільної влади й окремих військових і цивільних урядів в Україні у XV–XVIII ст.*

До складу клейнодів входили: **булава, бунчук, пірнач, каламар (чорнильниця), печатка, хоругва, литаври** або **тулумбаси, трость судейська та гармати.**

До лав низового козацтва міг потрапити будь-хто. Щоправда, висувалося декілька умов. Людина мала бути **особою чоловічої статі, православного віросповідання, пити горілку та пройти військовий вишкіл**.

Жінки не могли стати козачками. Більше того, їм суворо заборонялося перебувати на Січі. Упереджене ставлення до жінок закріпило за запорожцями назву **чоловічого духовного лицарського ордену, хоча одружуватися** їм ніхто не забороняв. Власні сім'ї козаки тримали на ***хуторах*** або ж ***зимівниках***, де було зосереджено рухоме і нерухоме козацьке майно. Порушення сьомої заповіді закріплювало за козаком статус людини *«яка вскочила у гречку»* і тягло за собою досить суворе покарання.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Якщо із козаків таємно приводив на Січ кохану дівчину, але їх знаходили, то обох чекала дуже сувора кара. Коханців зашивали у мішку разом із кішкою та кидали у річку. Коли у козака залишався ніж, то він мав шанс врятувати себе і дівчину, хай при цьому перелякана кішка дряпала їм обличчя. Потім за цією ознакою на селі говорили про врятовану: ***«Вона на Січ ходила»!***

Новоприбулий під впливом соціалізаційних обставин отримував прізвисько, яке закріплялося за ним на все життя. З часом прізвиська трансформувалися у досить оригінальні прізвища. Ще й дотепер можна зустріти козацьких нащадків з прізвищами: ***Богомаз, Махиборода, Попсуйшапка, Отченаш, Сиротадобрий, Рідкокаша, Тягнирядно, Убийбатько*** тощо.

Основним заняттям козаків була війна. Тому у мирний час вони майже безперестанно вдосконалювали свої фізичні і бойові якості. **Душею козака** була ***«мати рідна», вірна подруга*** **– шабля**. Нею, як і іншими видами зброї, що існували в той час, козаки володіли досконало. Арсенал козаків складався з пістолів, мушкетів, рушниць, бойових косиць, кинджалів, чекан, ратищ, бойових сокир, луків, келеп, списів та ін.

Запорожці були вправними вершниками, мореходами, артилеристами і розвідниками. За легендами особливою пошаною серед козаків користувалися **характерники**.

ДОВІДКА

ХАРАКТЕРНИК, ***ґалдовник*** *– чаклун, чарівник, людина, що має надприродні здібності. За легендами й переказами, таких людей було чимало серед запорожців. Вони, на переконання звичайних козаків і посполитих, могли перепиняти руками ворожі кулі і ядра, плавати на тростині по ріках, озерах і морях, бачити за допомогою особливих люстерок («верцадл») те, що діється або знаходиться за кілька верст від них, перекидатися на тварин і птахів, перетворюватися в кущі й дерева, довго перебувати під водою і т. п. Вважалося також, що їх не брали ні вогонь, ні шабля, ні стріла, ні куля (крім срібної). Серед простого люду побутувала думка, що характерництво допомагало козакам перемагати будь-яких супротивників і завжди залишатися неушкодженими в бою. Таку думку про себе підтримували й самі запорожці, оскільки вона була їм на руку. Досить часто січовики поширювали різні чутки про характерництво своїх ватажків, у т. ч. і кошових отаманів (як, наприклад, про незвичайні здібності І. Сірка). У військово-тактичному сенсі козацьке чаклунство сприймалося як річ прийнятна і навіть бажана, але на побутовому рівні воно вважалося явищем непевним, пов'язаним із нечистою силою, тому, коли помирав характерник, його ховали особливим ритуалом (без священника, із забиванням у груди небіжчикові осикового кілка).*

Зазвичай для спостереження за ворогом козаки встановлювали у степу сторожові **маяки** (дерев'яні вежі), **блокпости** та **пікети**. Для попередження нападу ворога використовували **фігури** – *смоляні діжки, які запалювали з метою оповіщення побратимів*.

У сухопутному поході козацька армія пересувалася **табором**, який складався з певної кількості возів. В умовах бою вози, зв'язані докупи, і реманент перетворювалися на майже неприступну фортецю. Українські козаки першими в умовах бою стали використовувати **шанці** (окопи). Це збільшувало шанс на виживання. Взагалі ***козацька піхота була чи не найкращим видом військ у тогочасній Європі***.

Справжнім лихом для українських земель стало сусідство з агресивним **Кримським ханством** – татарською державою. **У 1478 р. Кримське ханство визнало васалітет Османської імперії**, що породило таке історичне явище, як **турецько-татарська агресія**. Основою економіки Кримського ханства була работоргівля. З цією метою татарські орди здійснювали періодичні набіги на сусідні території. Полонених **(ясир)** продавали на невільницьких ринках Криму та Туреччини.

В умовах протистояння з татарами і турками козаки здійснювали напади у відповідь на землі Кримського ханства. Особливої майстерності вони досягли в **морських походах**. На своїх невеличких суднах – **чайках** козацькі підрозділи періодично турбували міста Кримського півострова, захоплювали турецькі галери, грабували прибережні порти Османської імперії. Козаки успішно штурмували **Очаків (1616), Кілію (1603), Ізмаїл (1606)**, **Аккерман (1614), Варну (1606, 1612, 1620) та Бургас (1630)**. Декілька разів брали найбільший ринок невольників у Криму **місто Кафа** (особливо вдалим був напад **1616).** Доходили до **Синопу (1614) та Трапезунду (1623, 1625, 1626, 1630)**. Траплялися випадки нападу на столицю Османської імперії, місто **Стамбул**. У ході морських походів козаки *визволяли сотні і навіть тисячі* **невольників** і повертали їх на батьківщину. Знищення комунікацій противника дозволяло отримувати багаті трофеї, що сприяло поступовому збагаченню частини українського козацтва. Примноженню статків сприяли також *промисли й торгівля*, якими у мирний час вони активно займалися. Чи не єдиним табуйованим видом економічної діяльності запорозьких козаків довгий час було землеробство. Козаків, що порушували цей канон, називали *«гречкосіями»*.

На превеликий жаль, кількість козаків не дозволяла чинити ефективний спротив багатотисячній турецько-татарській армії. Тому фізично захистити українські землі козаки не могли. Однак їхні сміливі воєнні вилазки були постійним нагадуванням, що проти сили є й інша сила, яка була здатна помститися за страждання українського народу. Водночас козаки, забуваючи про ворожнечу, зазвичай торгували з татарами і, залежно від політичної кон'юнктури, укладали з кримцями військово-політичні союзи.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Ходили чутки, що козаки за часів **К. Косинського** і **С. Наливайка** були готові стати найманою армією кримського хана, прагнучи разом спустошувати Річ Посполиту. Прихильник незалежності Кримського ханства від Османської імперії, калга-султан **Шагин Гірей**, під час боротьби за владу роками переховувався на Запорожжі. Завдяки йому у 1624 р. запорожці здійснили три походи проти османів і навіть намагалися здобути Стамбул. Вважається, що вперше татари стали союзниками козаків у 1625 р. Саме тоді 4-тисячний козацький полк **Оліфера Голуба** разом з татарами грабував Річ Посполиту. У 1630-х рр. запорожці надали підтримку **Джанибек Гірею** та **Інаєт Гірею** в боротьбі з Буджацькою Ордою. Разом з татарами запорожці грабували Воронеж, Тамбов, Козлов, Чугуїв і навіть Мордовію. У той же час взявши у 1632 р. Азов, 4500 запорозьких і донських козаків, вирізали у місті усе мусульманське населення.*

Традиційне вбрання козака складалося з: **шкіряних чобіт, штанів** *(скіфського, а не шароварного типу)***, полотняної сорочки, поясу** та **овчинної гостроверхої шапки зі звішеною виложкою**. У прохолодну погоду одягали **кобеняк**, а для підкреслення свого статусу – **жупан і кунтуш**. Найбільш виразними ознаками запорожця, який вже довго козакував, були **довгі вуса**, короткий тюркський чуб – **«айдар»**, подекуди – **довгий чуб (оселедець)**, який звисав з поголеної голови і закручувався за вухом.

Простий побут є однією з характерних рис українського козацтва. Розкіш потребувала чималих часових та фінансових ресурсів, яких у них на початку не було. Для будівництва житла використовували традиційні матеріали: **солому**, **очерет**, **дерево та глину**, а інколи **й шкіру тварин**. Під час перебування на Січі козаки мешкали в **куренях** (козацьких казармах). За її межами – в **хатах,** збудованих у традиційному українському стилі.

Харчовий раціон складався переважно з **хліба, води, сала, риби, м'ясної солонини**. Улюбленими стравами були **соломаха (сніданок), тетеря (обід), щерба (вечеря), галушки, борщ, куліш та мамалига** (каша з кукурудзяного пшона) тощо. Посуд робили з глини та дерева.

Серед алкогольних напоїв перевагу віддавали **меду, пиву та бразі**. Алкоголізм був рідкісним явищем, хоча запорожці полюбляли відзначати церковні свята та в надмірних кількостях вживати «оковиту». У військовий або складний час кошовий проголошував *«сухий закон»*. Суворо заборонялося вживати спиртні напої під час походів. У разі порушення правил винуватця зазвичай могли засудити до смертної кари.

Козаки любили палити. **Люлька («носогрійка»)** набивалась тютюном, а почасти сумішшю духмяних польових трав: **материнкою, полином, борщовиком, чебрецем, валеріаною, м'ятою перцевою** тощо. Паління мало профілактичну і лікувальну дію на бронхолегеневі захворювання, якими козаки майже не хворіли. Переломи та рани лікували **горілкою, порохом, попелом, землею, живокостом тощо.**

Запорожці *не мали чітко виписаних правових норм*, які б регулювали відносини між ними, послуговуючись принципами ***звичаєвого права***. Переважна більшість з них взагалі була неписьменна, а ідея створення січового законодавства не знаходила підтримки. **Запорозька Січ в правовому сенсі**

являла собою сукупність норм та правил морально-корпоративного характеру, які мали силу закону і базувалися на принципах справедливості та правосуддя.

ДОВІДКА

***Кара на смерть у Запорозькій Січі мала низку різновидів**. Серед простих – обезголовлювання, розстріл та повішення. Останній вид покарання, як правило, застосовувався до рецидивістів. Мали місце повішення козака догори ногами та ребром за гак. У такому положенні небіжчик продовжував перебувати до того часу, поки кістки не опадали на землю. Інколи застосовувалося посадження на палю. Для того, щоб стратити злочинця, його піднімали кілька осіб і насаджували на штир. Під вагою свого тіла засуджений повільно конав. Зняти небіжчика ніхто не мав права під загрозою смерті.*

Найбільш поширеним покаранням серед козаків було приковування злодіїв до ганебного стовпа і забивання буковими киями осіб, що здійснили конокрадство, пограбування купців, порушували військову дисципліну. Винного прив'язували до стовпа і тримали в такому положенні, доки він не помирав. Муки засудженого збільшувалися, бо кожен, хто проходив повз, міг бити прикутого киями. Процедура, як правило, закінчувалася смертю від фізичних страждань або забиванням людини. Майно загиблого передавалося усьому товариству. Існували також покарання, що спрямовувалися на обмеження козацьких вольностей. Так, за вчинення дрібних правопорушень передбачалося обмеження певних прав, зокрема, накладалася заборона обіймати виборні козацькі посади. Тілесно карали переважно за майнові, економічні провини, а на смерть – за злочини проти особи.

Отже, станом на кінець XVI – початок XVII ст. українське козацтво перетворилося на досить впливовий чинник суспільно-політичного життя на теренах Східної Європи. Це були справжні ревнителі і захисники православної віри в межах Речі Посполитої, номінальні оборонці від польського свавілля та турецько-татарської агресії.

4. Українське козацтво наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Козацько-селянські повстання та їх наслідки

З кінця XVI ст. на українських землях розпочалася епоха козацько-селянських повстань, що стала природною відповіддю українського народу на посилення польської експлуатації. Вагомий внесок у перетворення козацтва на реальну військову силу на початку XVII ст. зробив гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Завдяки його діяльності українські козаки стали реальною силою у боротьбі проти турецько-татарської агресії, а також важливим інструментарієм зовнішньої політики Речі Посполитої.

Об'єктивні та суб'єктивні чинники економічного та суспільно-політичного життя Речі Посполитої призвели до серії суспільних заворушень, які стали формою соціального протесту русинського населення проти польської влади. Найбільш активною соціальною верствою повстань було селянство. Незадоволене польською політикою: надмірними податками та повинностями, повною економічною залежністю, принизливим ставленням до них з боку шляхти, селянство вбачало в повстанні нагоду помститися своїм господарям. До повстань долучалися також козаки, яких обурювали надмірний

контроль за їхньою діяльністю, затримка платні, юридичне обмеження привілеїв. Саме козацтво стало організаційною силою повстань.

Після епізодичного виступу **Івана Підкови (1533–1578)** у **1591–1593 рр.** спалахнуло повстання під проводом гетьмана реєстрових козаків **Криштофа Косинського (1545–1593)**. **23–30 січня 1593 року польське військо розбило повсталих у битві на річці П'ятці (Житомирщина), внаслідок чого повстання зазнало поразки**, а його лідера було вбито за нез'ясованих обставин.

Через рік спалахнуло нове **повстання 1594–1596 рр. під проводом сина галицького шевця – Северина Наливайка (?–1597)**. Козацько-селянська війна прокотилася Волинню, Галичиною, Київщиною, Брацлавщиною і навіть Білоруссю. Її підтримали широкі верстви населення (12 тис. чол.) і передовсім запорожці. У запалі боротьби Наливайко висунув полякам умову – **створення у межиріччі Південного Бугу та Дністра автономного козацького князівства**. Така вимога була серйозним викликом польській владі. Мобілізувавши значні сили, поляки стали відтісняти повсталу армію на Полтавщину. Отаборившись поблизу **Лубен** на **р. Солониці**, повсталі раз у раз, відбивали атаки ворога. Однак **Солоницька битва 26 травня – 07 червня 1596 року** закінчилася поразкою повсталих. Козаки повірили обіцянкам шляхти про помилування в обмін на видачу їм Наливайка. Однак поляки не дотримали слова і жорстоко розквиталися з повсталими. Після страшних тортур Наливайка було четвертовано у Варшаві. За легендою, його зварили у мідному казані.

Після придушення повстання Наливайка протягом 30 років в Україні не було великих народних виступів. Історики пов'язують таке затишшя з активізацією зовнішньополітичної активності Речі Посполитої. Козакам повернули деякі привілеї, тому в козацькому середовищі відбувся розкол на радикальну та поміркована течії.

Найбільш яскравим представником поміркованої партії козацтва був **Петро Конашевич-Сагайдачний (бл. 1582–1622)**. Ставши гетьманом у 30 років, Сагайдачний протягом 16-річного правління проявив неабиякі військові та організаторські здібності. ***Він провів перші реформи, які сприяли перетворенню козацтва з напіврозбійницьких ватаг у добре організоване боєздатне регулярне військо***. Займаючи поміркувані позиції, він завжди шукав компромісу з польською владою, намагаючись у безконфліктний спосіб виторгувати для козацтва та народу певні привілеї та поступки. Запал і енергію козацтва Сагайдачний спрямував не проти Речі Посполитої, а проти зовнішніх ворогів. Ця людина була справжнім метром морських походів. Найбільший успіх антимусульманської політики гетьмана – **взяття у 1616 р. Кафи й звільнення близько 4 тис. невільників**.

Українські козаки під орудою Сагайдачного брали участь у польській інтервенції **1618** року **проти Московії**. Двадцятитисячний козацький корпус взяв Єлець, Лівни, Путивль, Курськ, Рильськ, Лебедин, Скопин, Ряжськ, Шацьк та інші міста сучасної Росії. ***Козаки Сагайдачного допомогли королевичу Владиславу під Москвою вийти з оточення під Вязьмою, тим самим***

врятувавши йому життя. За легендою підрозділ Сагайдачного *стояв перед Арбатськими воротами Кремля і готувався до штурму*. Але передзвін православних церков змусив Сагайдачного відмовитися від цього кроку. Хоча більш правдоподібною версією про відмову від штурму є те, що їм поляки просто не заплатили за це гроші. Військова активність Сагайдачного в польсько-московській кампанії 1617–1618 рр. прискорила підписання **01 (11) грудня 1618 року Деулінського перемир'я**, внаслідок укладення якого Московія втратила Смоленські та Новгород-Сіверські землі.

За ініціативи Сагайдачного **у 1620 році** єрусалимським патріархом **Теофаном III (1608–1644) було висвячено першого українського митрополита Йова Борецького (1560–1631) і шістьох єпископів, надано Київському Богоявленському братству право ставропігії**. Цей крок означав відновлення православної ієрархії в межах Київської митрополії, поклавши початок відродження православ'я на українських землях.

Сагайдачний відомий і як меценат. Він не тільки підтримував православні церкви і монастирі, а й сприяв розвитку освіти в Україні. Разом з усіма козаками він 1620 р. вступив до Київського братства, на базі школи якого з часом постане знаменита на всю Європу **Києво-Могилянська академія наук**.

Кульмінаційним етапом життя Сагайдачного стали події **Хотинської війни** 1620–1621 рр. Незважаючи на обурення низки козаків, Сагайдачний на **козацькій раді в Сухій Діброві (15–17 червня 1621 р.)** наполягає на наданні допомоги польській армії. Дві армії: **польсько-литовсько-українська (100 тис.) і турецько-татарська (220 тис.)** зійшлися у смертельному двобої **02 вересня – 09 жовтня 1621 року під містом Хотином на Буковині**. Незважаючи на оборонну тактику, козацьке військо сміливими вилазками та відчайдушними контратаками постійно дошкуляло бусурманам. Врешті-решт турецько-татарська армія була змушена відступити. Українські козаки фактично врятували Річ Посполиту від цілковитого знищення. У нагороду за це (вже смертельно поранений отруйною стрілою) Петро Сагайдачний отримав з рук короля меч, інкрустований золотом і діамантами з написом: *«Владиславу Конашевичу під Хотином, проти Османа»*.

Після смерті тіло Сагайдачного було поховано у Богоявленському соборі київського Братського монастиря. На його похорон вийшов майже весь Київ. До появи на історичній арені **Богдана Хмельницького (бл. 1595–1657)** Петро Конашевич-Сагайдачний вважається найвеличнішим гетьманом України.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Не вважаючи себе підданими ані Великого князівства Литовського, ані Речі Посполитої, нереєстрові козаки постійними нападами на сусідні держави призводили до дипломатичних конфліктів. Саме з цієї причини сейм оголошував їх ворогами батьківщини, а в 1597–1601 рр. навіть формально заборонив існування козацтва. Проте лише третина козацтва конфліктувала з Річчю Посполитою, тоді як решта мала багато спільного зі шляхетською субкультурою. Водночас польська влада часто використовувала козацькі загони у війнах із Московською державою та Оттоманською Портою.

На останньому етапі повстання ***Івана Болотникова*** *1607 р. саме запорожці становили основну ударну силу його загонів. У період польсько-російської війни 1613–1614 рр. запорожці дійшли до Архангельська та Холмогор, з'єднавшись там з англійськими, ірландськими, шведськими військами.*

Під час походу ***Лжедмитрія І*** *на Москву у вересні 1604 – травні 1605 р. у його загонах налічувалося приблизно 11 тис. козаків, до 1400 донців і не більше тисячі польських гусарів. Фактично майже 15 років тривала польсько-козацька інтервенція на території Московії.*

Доба Сагайдачного сприяла популяризації козацтва. Траплялися непоодинокі випадки штучного «покозачення» цивільного населення українських земель. Ті ж з козаків, які після численних походів повернулися до України, відчували себе ображеними, адже ні король, ні сейм, ні шляхта не квапилися виконувати обіцянки, дані українцям напередодні воєнних кампаній початку XVII ст. Більше того, налякані розмахом козацького руху, польські урядовці за будь-яку ціну намагалися придушити його. З цією метою **восени 1625 року Станіслав Конецпольський (1591–1646)** на чолі кварцяного війська рушив на Київщину. Після вдалої облоги Канева поляки відтіснили залогу реєстрових козаків до м. Черкас. На допомогу їм із Запорожжя вийшло козацьке військо, яке зібрав гетьман реєстрового козацтва **Марко Жмайло (?-?)**. З'єднавшись із козаками, Жмайло очолив повстанське військо. Незважаючи на об'єднання власних сил, військовий успіх був на стороні Конецпольського. Вирішальна битва в ході цього повстання відбулася в районі **Курукового озера**. Вона отримала назву **Куруківської битви**. Не маючи змоги знищити козаків, Конецпольський запропонував їм укласти мир. Внаслідок політичного розколу в лавах козаків гору взяла поміркована партія. Вона усунула 05 листопада 1625 року від влади Марка Жмайла, а замість нього обрали **Михайла Дорошенка (?–1628)** і підписала з поляками **27 жовтня (05 листопада) 1625 року Куруківську угоду**.

Згідно її умов:

- *Козацький реєстр збільшувався з 3 до 6 тисяч і мав бути складений протягом шести місяців;*
- *Підвищувалася річна платня реєстровцям за службу до 60 тисяч злотих (крім додаткової плати старшині);*
- *Оголошувалася амністія учасникам повстання, за реєстровцями зберігалося право обирати старшого (гетьмана), якого мав затверджувати король чи коронний гетьман Польщі.*

Козацькі привілеї були чинними лише на державних (коронних) землях і не діяли в маєтках та церковних землях, з яких вони мали виселитися протягом 12 тижнів. Козакам заборонялося вступати у зносини з іноземними державами, нападати на татарські й турецькі володіння. Гетьман Михайло Дорошенко склав присягу на вірність польській державі й провів демобілізацію козаків. До реєстру потрапили так звані «статечні», тобто лояльні, заможніші козаки; поза реєстром опинилася козацька «голота» («випищики») приблизно 40 тис. чоловік. Вони мали повернутися до попереднього життя, проте більшість з них

пішла на Запорожжя, де Дорошенко розмістив свою залогу для боротьби з нереєстровими козаками.

Для забезпечення «порядку» та складання нового реєстру Конєцпольський залишив на Подніпров'ї 15-тисячне військо. Воно мало стояти у Києві, Василькові, Трипіллі, Ржищеві, Стайках і Фастові. Стояти доти, *«покасеста козаки розберутця в 6 000»*, – писали у своїй реляції в Москву путивльські воєводи. Реєстр було складено у визначені терміни. Угода передбачала поділ реєстрового війська на полки: **Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський**.

Назагал, Михайло Дорошенко дбав про те, щоб не виходити поза межі Куруківської угоди, хоча безупинними депутаціями до Варшавського сейму старався їх поширити. **Сейм 1626 року затвердив Куруківську «ординацію», але практичного значення вона не мала.**

Одним з найважливіших наслідків Куруківської угоди був остаточний поділ козацтва на дві групи: реєстрові та нереєстрові. За **реєстровими** визнавалися урядом козацькі права й вольності і які здебільшого дотримувалися угодовської позиції щодо польського уряду. **Нереєстрові**, «випищиків», що за Куруківською угодою, мусили повернутися в кріпацтво. Їхнім центром стало Запоріжжя. Вони займали непримиренну позицію щодо магнатів, шляхти і всіх польських властей. Через п'ять років після укладення Куруківської угоди в Україні спалахнуло нове повстання. Його очолив покозачений татарин кошовий отаман запорожців – **Тарас Федорович (Трясило) (?–1639)**. Центральною подією протистояння була легендарна ***«Тарасова ніч»***, коли, за переказами, невеликий загін повстанців знищив **Золоту роту** – добірний підрозділ, сформований з дітей знатних шляхтичів, що охороняв штаб Конецпольського. Саме ці події яскраво і романтично описав Т. Шевченко в своєму однойменному творі. Цікавим моментом цього повстання є те, що обидві сторони перед початком війни оголосили її священною боротьбою за національно-релігійні інтереси.

У боях під Корсунем та Переяславом повсталі (30 тис. чол.) розбили польське військо. Це змусило С. Конецпольського підписати **29 травня (08 червня) 1630 року Переяславську угоду**. Згідно з її умовами Куруківський договір 1625 р. залишався в силі, проте **реєстр було збільшено з 6 до 8 тисяч вояків**. **Нереєстрові козаки були зобов'язані розійтися по домівках і повернутися під владу шляхти; їм гарантували амністію**. Конецпольський вимагав видати Т. Федоровича, але козаки відмовилися це зробити, взявши його на поруки.

З метою обмеження активності запорозьких козаків та перешкоджання міграції на Січ втікачів, польська влада спорудила у верхів'ях Дніпра фортецю Кодак. Її створив відомий французький інженер **Гійом Левассер де Боплан (1600–1673).** У липні 1635 року будівництво було завершено. За свою неприступність і вдале географічне розташування фортеця отримала назву «ключ від Запорожжя».

У ніч з 17 на 18 серпня 1635 року фортецю було взято й зруйновано запорозькими козаками, яких очолював кошовий **Іван Сулима (?–1635)**. Після повернення на Запорожжя зрадник із реєстровців видав козацького ватажка, і той був страчений за наказом польського короля у Варшаві 12 грудня 1635 року. Постання Сулими було безрезультатним, адже в серпні 1639 року фортецю Кодак було відновлено. Друга і остаточна руйнація цієї дніпровської твердині відбудеться вже за часів Хмельниччини.

Завершальною фазою епохи козацько-селянських повстань стали виступи **1637–1638 рр.** під проводом **Павла (Бута) Павлюка (?–1638) та Якова Остряниці (?–1641)**. Поштовхом до повстання Павлюка був заколот запорозьких нереєстрових козаків. У травні 1637 р. вони захопили артилерію реєстровців у Корсуні і вивезли її на Січ. Найширше повстання розгорнулося на Лівобережній Україні. Повсталі (бл. 10 тис. осіб) здобували міста, руйнували панські садиби. Павлюк мав намір з'єднатися з донськими козаками й перейти у підданство Московської держави. У **Кумейківському бою 06 (16) грудня 1637 року** повстанське військо зазнало поразки. Вони відступили до Боровиці (поблизу Черкас), але, оточені переважаючими силами ворога, змушені були капітулювати. За допомогою жорстокого терору польському гетьманові **Миколаю Потоцькому (1593–1651)** на прізвисько «ведмежа лапа» вдалося придушити повстання. Велика кількість його учасників, рятуючись від кривавої розправи, переселилася до Московської держави. Захопленого у полон Павлюка стратили у Варшаві на початку лютого 1638 року. Залишки козаків продовжили спротив, який очолив Я. Остряниця. Вирішальна битва між козаками та польською армією під керівництвом **Потоцького та Яреми Вишневецького (1612–1651 рр.)** сталася **03 (13) – 04 (14) червня 1638 року під м. Жовнином на Черкащині.**

Вважаючи битву програною, Я. Остряниця із залишками війська перейшов через р. Сулу опинився в межах Московської держави. Повстанці, що залишилися на місці, продовжували боротьбу. Вони обрали гетьманом **Д. Гуню**. Відступивши до гирла р. Сули збудували міцно укріплений табір і протягом червня-липня героїчно оборонялися від ворога. Проте, позбавлені допомоги ззовні та відчуваючи гостру нестачу провіанту, змушені були капітулювати. Лише частині козаків під проводом Д. Гуні вдалося прорвати оточення і пробитися на Дон, у межі Московії.

Під тиском польського уряду козацтву, як провідній верстві українського суспільства, була нав'язана політична угода, ухвалена сеймом **28 квітня (08 травня) 1638 року, яка отримала назву «Ординація Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої».**

ДОВІДКА

ОРДИНАЦІЯ – *зібрання особливих правових норм і правил (відомі під назвами артикулів, вількерів, статутів та ін.), які видавалися вальним сеймом, королем або колегіальними державними органами Речі Посполитої.*

Відповідно до її умов, на теренах України запроваджувався новий політичний режим згідно з нормами якого:

● *Козацький реєстр скорочувався до шести тисяч реєстровців. Усі вони мали увійти до шести реєстрових полків. Тих козаків, які не потрапляли до реєстру, сеймова постанова перетворювала «на селянський простолюд»;*

● *Козакам-реєстровцям дозволялося селитись лише на королівщинах у Черкаському, Корсунському та Чигиринському староствах. Спеціальна комісія, яку мали створити по завершенні сеймових засідань, повинна була визначити «на вічні часи» межі козацької осілості;*

● *Право обрання козацької старшини самими ж реєстровцями зберігалося лише на нижчому рівні – сотників і отаманів;*

● *Вищу козацьку старшину: полковників і військових осавулів призначав коронний гетьман. Кандидатами на ці уряди могли бути виняткова шляхтичі. Без дозволу коронного гетьмана вони не могли покидати своїх полків;*

● *Уряд виборного гетьмана чи старшого козацького реєстру відтепер підлягав скасуванню взагалі. Замість нього король за рекомендацією коронного і польного гетьманів з числа осіб виняткова шляхетського походження та досвідчених у військових справах призначав королівського комісара. Повноваження комісара тривали від сейму до сейму, тобто два роки. Місцем його перебування ставав Трахтемирів;*

● *Сеймова постанова також скасовувала козацький суд. Під час розгляду судових справ поміж козаками та міщанами у суді мали брати участь, крім полковників, представники місцевої королівської адміністрації, підстарости;*

● *Запорозькі козаки, які не потрапили до реєстру, оголошувалися поза законом;*

● *Аби не допустити скупчення на Запорожжі свавільних людей, на Січі мав постійно перебувати попеременно один з реєстрових полків. Водночас ухвалювалося рішення про відбудову зруйнованої Іваном Сулимою Кодацької фортеці та розміщення там семисот німецьких піхотинців;*

● *Міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх дочок заміж за козаків.*

«Ординація 1638 року», мала втихомирити Україну. **Впродовж 10 років з 1638 до 1648 рр. на українських землях не відбулося жодного повстання. Цей період польські історики охрестили «золотим спокоєм».**

Наслідки повстань були вкрай негативні для українського народу. Ліквідуючи повстання, каральні загони безжально винищували не тільки безпосередньо його учасників, а й мирне населення: жінок, дітей, старих. Козаки, міщани та селяни масово тікали на територію Московського царства, головним чином на Дон і Слобожанщину, де їх не могла дістати шляхта. Козаки мусили передати полякам артилерію та клейноди. Козацтво було позбавлене самоврядування. На чолі його відтепер стояв не виборний гетьман, а спеціальний комісар, призначений королем. Полковниками могли бути лише польські офіцери. Суворо обмежувалася територія розселення козацтва: той, хто

спробував без дозволу піти на Запорозьку Січ, мав бути страченим. Козаки, не внесені до реєстру, оголошувалися кріпаками. Посилилися феодальна експлуатація та національний гніт в Україні. Зросли панщина, побори з городян, утиски православних. В Україні тепер постійно перебувало велике польське військо.

Втім, незважаючи на поразку, повстання сприяли гальмуванню процесів ополячення та окатоличення, а українці отримали безцінний досвід воєнно-дипломатичної боротьби, який буде використаний у роки національно-визвольної війни 1648–1657 рр.

Політичні процеси початку нової доби в українській історії були надзвичайно динамічними. Попри відсутність власної держави, українці прагнули самозбереження та активно боролися за свої права. Це прагнення суттєво вплинуло на становлення й формування української нації. Його наслідки відчувалися як у цей час, так і в наступні історичні періоди.

5. Розвиток культури на українських землях у XIV–XVI ст. Братський рух

У XIV–XVI ст. культура на українських землях розвивалася в складних умовах політичного підпорядкування Литві, Польщі та Угорщині. Незважаючи на зовнішній тиск, українське суспільство зберігало національні традиції, мову та православну віру. Визначальну роль у культурному відродженні відіграв братський рух. Братства створювали школи, друкарні, фінансували видання книжок та іконопис. Вони стали осередками просвітництва і формували нову еліту українського суспільства. Братські школи поєднували релігійне і світське навчання, наближаючи українську освіту до європейських стандартів. Культурний рух того часу сприяв формуванню національної самосвідомості та зміцненню традиційної ідентичності. Розвиток братського руху сприяв збереженню української культури.

Розвиток української культури в другій половині XIV – першій половині XVI ст. відбувався в умовах встановлення литовського і польського володарювання на українських землях.

На цей процес суттєвий вплив мали:

- *Постійні спустошливі набіги татар;*
- *Початок поширення на українські землі католицизму та латиномовної середньовічної культури;*
- *Втрата українським православ'ям зовнішньої підтримки внаслідок падіння Візантійської імперії у 1453 р.;*
- *Проникнення в Україну через Польщу ідей Відродження і паростків гуманістичного світогляду;*
- *Переселення на українські землі іноземців (поляків, німців, угорців, євреїв, вірмен тощо), які приносили власні культурні традиції;*
- *Набуття міщанством впливу на розвиток культурного життя.*

Писемною мовою українців і білорусів в цей історичний період була

руська мова. Водночас, під впливом усного мовлення в руській мові з'явилися елементи ***української мови***.

В **усній народній творчості** переважала **обрядова поезія:** *русальні, купальські, обжинкові пісні, голосіння*. Саме в ці часи зароджується **епічна поезія** у вигляді *історичних дум і пісень*.

Були успадковані і продовжені традиції літописання. Виникають нові центри створення історичних хронік, такі як *Холм, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Острог*. У XIV–XV ст. було створено короткий **Київський літопис**, а також «західноруські» або «литовсько-руські» літописи.

На зміну переписуванню книг прийшло книгодрукування. Відомо, що у 1491 р. *в Кракові* виходець із Німеччини, **Швайпольт Фіоль (1460–1525/1526)**, надрукував кирилицею книжки, написані церковнослов'янською мовою; це були твори релігійного призначення: **«Часословець»**, **«Тріодь пісна», «Тріодь цвітна» і «Октоїх»**.

Перші друковані книги на українських землях створив росіянин Іван Федоров (Федорович) (1510–1583). Він втік з Московії і оселився у Львові, де за підтримки місцевого братства і знаменитого українського магната **Василя-Костянтина Острозького (1526–1608)** відкрив друкарню. У **1574 р.** побачили світ ***«Апостол»*** і ***«Буквар»***, а у **1581 р**. було надруковано ***Острозьку Біблію***. Друк книг ставав все більш популярним, адже це скорочувало час і збільшувало тираж літературних творів. До середини XVII ст. на українських землях у різний час існувало близько 25 осередків книгодрукування, серед яких були і ***«мандрівні»*** (пересувні) друкарні. *Найбільша тогочасна друкарня* діяла при Києво-Печерському монастирі.

Окрім релігійної літератури, були надруковані і перші шкільні підручники. Першим шкільним підручником на українських землях став вищезгаданий ***«Буквар»*** І. Федорова. У **1586 р**. друкарня Віленського братства видала першу церковнослов'янську граматику, розроблену і написану в Острозі. У **1591 р**. у Львові видано греко-церковнослов'янську граматику ***«Аделфотес»*** **Арсенія Еласонського (1549–1626).** У **1596 р**. у друкарні Віленського братства видано ***«Граматику словенську»***, ***«Буквар»*** і ***«Лексис»*** *(перший друкований словник, що містив понад 1 тис. слів, які перекладалися із церковнослов'янської мови українською).* Автором цих творів був **Лаврентій Зизаній (1560-ті – після 1634)**.

До творів оригінальної літератури відносять здійснення оновлених редакцій творів Русі-України: ***Києво-Печерський патерик*** (Арсеніївська і дві Касьянівські редакції), **житія святих**. ***Королівське Євангеліє*** **(1401)**, створене **Станіславом Граматиком** на Закарпатті в селі Королеве, і його ж ***«Четьї Мінеї»*** **(1489)**.

Особливе місце серед друкованих творів тих часів посідає полемічна література. Твори релігійного спрямування, у яких висувалися докази авторів, спрямовані проти поглядів їхніх противників. Серед відомих авторів полемічних творів були: **Герасим Смотрицький (?–1594)**: ***«Ключ царства небесного»***, ***«Календар римський новий***»; **Іван Вишенський (1550–1621)**:

«Послання до єпископів»; **Милентій Смотрицький (1577–1633)**: ***«Тренос»***; **Іпатій Потій (1541–1613)**: ***«Унія»***; **Йов Борецький**: ***«Протестація»***.

Уособленням музичного мистецтва була **церковна музика**. З другої половини XVI ст. давній знаменний спів *(восьмиголосний)* поступається місцем *партесному (багатоголосному)*. З'явилися нотне письмо та **світська музика**. У містах музиканти об'єднувалися в окремі цехи. У козаків були свої військові музики. Наприкінці XVI ст. з'являється новий музичний жанр ***кант*** (пісня для триголосного ансамблю або хору). Репертуар становили *повчальні, величальні, жартівливі* та інші канти. Для цієї культурної епохи характерною є і *поява* **інструментальної музики**.

Освіта. При церквах і монастирях діяли початкові школи. Вчителями у таких навчальних закладах були дяки, що навчали дітей грамоти за богослужбовими книжками. Заможні люди наймали дяків для домашнього навчання своїх дітей. Тому домашня освіта була доступна лише заможним верствам населення. Вищих навчальних закладів на українських землях в ті часи ще не існувало. Найближчий університет діяв у Кракові.

Проявом національної освіти були слов'яно-греко-латинські школи. Першу з них було засновано **в 1576 р.** за ініціативи **Василя-Костянтина Острозького** в своєму родовому місті – Острозі. Це так звана **Острозька школа (академія)**, яка поєднувала елементи початкової освіти з елементами середньої та вищої. Сучасники називали її *академією, тримовним ліцеєм, греко-слов'янським училищем*.

У слов'яно-греко-латинських школах викладалися: **церковнослов'янська, грецька і латинська мови** та **«сім вільних наук»:** *граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія і музика*. Схожі навчальні заклади організовували також братства. У містах Киселин, Гоща, Берестечко існували **протестантські школи**. У Львові, Перемишлі, Луцьку, Вінниці діяли **єзуїтські колегіуми**, а у Холмі, Шаргороді, Володимирі навчання здійснювали **греко-католицькі школи**.

Архітектура й містобудування відповідали потребам часу. Так, у Києві, Житомирі, Вінниці, Черкасах були побудовані дерев'яні замки. Споруджено й перебудовано укріплення з каменю і цегли: ***Високого Замку у Львові, Кременецького, Острозького, Олеського, Мукачівського, Хустського, Кам'янецького і Меджибізького замків, Хотинської й Білгородської фортець***. У XVI ст. були засновані ***Дерманський, Уневський та Межиріцький монастирі***. Характерною особливістю, зважаючи на численні війни і набіги татар, була оборонна спрямованість містобудування. Багато нових міст (Броди, Станіслав, Жовква, Тернопіль) закладалися як замки або фортеці. Більшість замків були дерев'яними. Кам'яні замки було зведено у Львові, Луцьку, Кременці, Кам'янці-Подільському. Монастирі також були добре укріпленими фортецями. Серед таких варто виділити: Успенський Почаївський монастир, Троїцький монастир у Межиріччі під Острогом.

Певні зміни відбулися і в царині живопису. Із середини XIV ст. іконописці відходять від традиційних візантійських канонів; ***відчутним стає***

вплив раннього європейського гуманізму. Українські митці залишили слід в мистецтві Польщі, оздоблюючи собори і палаци. Зокрема, у Краківському замку Вавеля експонують 43 картини на євангельський сюжет, виконані українськими майстрами. **Тогочасний церковний живопис представлений іконописом та фресками. Він є втіленням проявів гуманістичних поглядів епохи.** До числа знаменитих ікон належать: ***«Богородиця Одигітрія з пророками»*** **(1599) Федора Сеньковича (1570–1631). Іконостас П'ятницької церкви**, створений львівськими майстрами на межі XVI–XVII ст.

Жанрами **світського малярства, які з'являлися в даний історичний період, були історичний та батальний живопис** (портрети **К. Корнякта, Р. Сангушка, К. Збаразького, Р. Вишневецької**).

Серед живописних шедеврів варто згадати і книжкову мініатюру. Так, ***Євангеліє 1393 р.*** і ***Псалтир 1397 р.*** (містить 301 малюнок-мініатюру), виконані в Києві дияконом **Спиридонієм**.

Братський рух в Україні виникає в XVI ст. Причинами його виникнення були: *насильницьке окатоличення православного люду, національне гноблення та порушення прав православних.* Основною його формою, було утворення осередків православних міщан – ***братств***.

Перші українські братства: **Благовіщенське (1542) та Миколаївське (1544**) виникли у Львові. У друг. пол. XVI ст. постало **Успенське ставропігійське братство**, що також було засноване у Львові. Статус **ставропігії** давав братствам можливість впливати на православне церковне життя і навіть втручатися у справи церков і монастирів.

ДОВІДКА

СТАВРОПІГІЯ – *це автономна православна одиниця, яка була юридично підпорядкована патріарху й користувалася спеціальними правами.*

Діячі братського руху прагнули поліпшення становища православної церкви. Вони виступали проти зловживань вищого духовенства та збагачення духовних установ, стежили за ретельним виконанням священниками їхніх обов'язків тощо. Братства займалися і доброчинною діяльністю. Вони ***допомагали братчикам, які опинилися у скруті, дбали про забезпечення храмів книжками, іконами, свічками, влаштовували храмові свята, облаштовували шпиталі*** тощо. За сприяння Львівського Успенського братства у Львові постав **ансамбль Успенської церкви**, що належить до найкращих в Україні пам'яток ренесансної архітектури. Витрати братств покривалися за рахунок внесків його членів, прибутків від нерухомого майна, відсотків від позик.

Поступово братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність. З їхньої ініціативи ***створювали бібліотеки, відкривали друкарні та школи***. У **1586 р. у Львові** виникла перша ***слов'яно-греко-латинська школа***. А **наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.** на українських землях діяло близько **30 братських шкіл**, найкращі з яких були у Львові, Луцьку, Києві.

У братських школах вчилися діти з різних суспільних прошарків і матеріального достатку. Відомо, що *діти з незаможних родин, а також діти-сироти навчалися безкоштовно*. Процес навчання передбачав використання класно-урочної системи за умови дотримання суворої дисципліни.

Наслідуючи тогочасну європейську традицію, **школярі братських шкіл вивчали «сім вільних мистецтв», церковнослов'янську та літературну староукраїнську мову, грецьку і латину**. У більшості з них програма відповідала рівню освіти. Учителями в братських школах працювали відомі просвітителі, які жили в ті часи, зокрема: **Стефан (1570–1621)** і **Лаврентій (1560-ті – 1634) Зизанії, Іов Борецький (1560–1631), Мелетій Смотрицький (1577–1633), Памво Беринда (між 1550 і 1570–1632)** та інші.

На тлі відсутності власної держави та еліти, здатної захистити православне населення краю, саме братства виступили в ролі зберігачів та примножувачів тогочасної української культури та освіти.

У XIV–XVI ст. українська культура демонструвала життєздатність і здатність до саморозвитку попри зовнішні утиски. Братський рух відіграв ключову роль у збереженні православної віри, мови та освіти. Завдяки діяльності братств було закладено основи національного відродження і просвітництва. Їхня ініціатива сприяла формуванню української ідентичності та духовної єдності. Це доводить, що громадська активність у будь-які часи здатна стати потужним чинником культурного поступу.

Контрольні запитання:

1. Які наслідки для України мало укладення Люблінської унії?
2. Розкрийте сутність політики експлуатації поляками українського народу.
3. Як події Берестейської унії вплинули на релігійне й духовне життя в Україні?
4. Коли і за яких обставин виникли українське козацтво та Запорозька Січ?
5. Що ви знаєте про життя і побут українських козаків?
6. Чому і проти кого козаки піднімали народні повстання та здійснювали морські походи?
7. Розкрийте причини, результати та значення козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII ст.
8. Як ви вважаєте, чому козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. зазнали невдачі?
9. Яку роль в українській історії зіграв Петро Конашевич-Сагайдачний?
10. Які основні чинники впливали на розвиток культури українських земель у XIV–XVI ст.?
11. Яку роль відігравала церква у формуванні культурного життя в цей період?
12. Назвіть відомих українських діячів культури цього часу.
13. Як змінилася система освіти на українських землях у XV–XVI ст.?
14. У чому полягала значущість поширення книгодрукування для розвитку культури?

Тема 4. Національно-визвольна війна середини XVII ст.

1. *Причини та передумови національно-визвольної війни. Військова кампанія 1648 р. та її результати.*

2. *Перебіг подій 1649–1653 рр.*
3. *Україно-московські домовленості 1654 р.: їх історична оцінка та наслідки.*
4. *Воєнно-політичні події 1654–1657 рр. Завершення визвольної війни та її результати.*

Ключові поняття й терміни: воєнно-політичний союз, національно-визвольна війна, окатоличення, ополячення, перемир'я, рушійні сили.

1. Причини та передумови національно-визвольної війни. Військова кампанія 1648 р. та її результати

Незважаючи на поразку серії козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII ст., українське суспільство поступово усвідомило необхідність створення власної незалежної держави. Посилення польської експлуатації на українських землях спричинило спалах національно-визвольної війни, яку очолив Богдан Хмельницький.

Національно-визвольну війну (або **Хмельниччину**) слід вважати типовою історичною подією, притаманною періоду Нового часу. Щось схоже відбувалося і в інших країнах Європи. Численні селянські заворушення, війни та революції були пов'язані з певним спротивом досить жорсткій політиці капіталізації та консервації інститутів феодалізму. Підвищення попиту на сільськогосподарську продукцію в межах Старого Світу спонукало польську шляхту вдатися до посилення експлуатації **селянства**, яке було **вимушене працювати по 5–6 днів на тиждень**. Селяни страждали не лише від закріпачення, а й від знеземелення на тлі розвитку фільваркового господарства. З метою отримання надприбутків поляки вдалися до збільшення податкового тиску, при цьому натуральні податки поєднувалися з грошовими. Як зазначав в своїх спогадах французький інженер **Г. Боплан**: *«Селянам в Україні жилося гірше, ніж галерним невольникам».*

Збільшився податковий тиск на міщан, які були змушені окрім церковної десятини, платити **чинш** та інші збори. Користуючись правом безмитної торгівлі та монополією на виготовлення та реалізацію певної продукції, шляхта витісняла з ринку товари, які виробляли міські ремісники. Містян обурювало обмеження місцевого самоврядування, адже війтів, як правило, призначала центральна влада, а не обирали мешканці міст.

Невдоволення своїм становищем висловлювало і **козацтво**. Запорожці фактично залишалися невизнаною кастою. Реєстрові козаки прагнули зрівнятися в правах із шляхтою. Козаків обурювало те, що поляки попри обіцянки самоусунулися від виконання взятих на себе зобов'язань щодо поліпшення їхнього життя. Особливе невдоволення козацтва викликали умови вищезгаданої **«Ординації Війська Запорозького реєстрового»**.

Асимілятивна політика полонізації та окатоличення, яку разом зі шляхтою здійснювало католицьке та уніатське духовенство, призводила до етнічного занепаду на українських землях, поставивши націю на межу зникнення.

Можна сказати, що в національно-визвольній війні (*далі* – НВВ) взяли участь усі без винятку стани та прошарки тогочасного суспільства Речі Посполитої. **Рушійною силою війни стали: козаки, частина шляхти, духовенство, селяни та міщани**.

Формальним приводом до початку та розгортання НВВ стала особиста образа, яку навесні 1647 року завдав Б. Хмельницькому польський шляхтич **Даніель Чаплинський (?–?)** спираючись на підтримку **Олександра Конецпольського (1620–1659)**. Прийшовши на Січ, Б. Хмельницький **04 лютого (25 січня) 1648 року вигнав звідти польську залог**у. З метою запобігання можливого повстання поляки намагалися локалізувати заворушення на Січі, але **09 лютого (30 січня) 1648 року запорожці відбили наступ урядових підрозділів С. Вадовського та С. Кречовського**. У середині лютого 1648 року на козацькій раді Хмельницький був обраний гетьманом. Опинившись у вирі подій, Б. Хмельницький очолив національно-визвольну війну.

Будучи мудрою і освіченою людиною, яка до того ж непогано зналася на військовій справі, гетьман розумів небезпеку, яку становило польське військо – одна з найбільших армій тогочасної Європи. Наприкінці січня Хмельницький відправив послів до кримського хана **Іслам Гірея III (1644–1654**) з метою укладення воєнно-політичного союзу проти Речі Посполитої.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Татарська кіннота налічувала близько 80 тис. воїнів, які вважалися неперевершеними вершниками. Пропозиція Б. Хмельницького була для ***Іслам Гірея*** *вельми доречною: чотири роки Річ Посполита не сплачувала ханству традиційної данини. Крім того, ще з 1618 р. польське керівництво розробляло плани ізоляції та подальшого розгрому Кримського ханства, вело переговори з Московією про спільну боротьбу проти татар (цар сплачував ханству данину аж до 1682 р.). Окрім того, хан вважав, що своїми діями він допоможе турецькому султанові встановити протекторат над українськими територіями (зі статусом на зразок Молдови).*

Хан прислав 3-тисячний корпус ***мурзи Тугай-бея****. Гарантом козацько-татарського союзу став старший син Хмельницького* ***Тиміш (1632–1653)****, який перебував як заручник в Бахчисараї.*

Не маючи грошей для сплати татарам, ***Хмельницький хоч і неохоче, але дозволив їм брати ясир українцями****. Але після того як* ***зусиллями Ф. Джелалія вдалося досягти прихильності Османської імперії, султан наказав ханові повернути ясир додому****.*

Таким чином, уклавши союз із татарами, гетьман забезпечив армію повсталих кіннотою та міг не турбуватися про тили свого війська. Довідавшись про виступ 20-тисячної українсько-татарської армії, польська влада намагалася придушити повстання в зародку. З цією метою поляки відправили на Запорожжя експедиційний корпус **С. Потоцького** та німецьких найманців **Я. Шемберга**. Дві армії зустрілися **під Жовтими Водами** (Дніпропетровщина), **де 05–06**

(15–16) травня 1648 р. відбулася перша битва, в якій повсталі отримали перемогу.

Розвиваючи наступ у напрямку Наддніпрянщини, Хмельницький зустрів нове польське військо (12–14 тис. чол.) **під Корсунем**. Внаслідок реалізації підступного плану гетьмана (вороги потрапили у засідку в **Гороховій Діброві**) польська армія була знищена **26 (16) травня 1648 року**. Близько 80 вельмож, 127 офіцерів, 8 520 солдатів та обидва головнокомандуючі: М. Потоцький та коронний гетьман С. Калиновський потрапили в полон.

Прагнучи реваншу, Річ Посполита оголосила мобілізацію і створила 100-тисячну армію. Нею командували польські шляхтичі **Владислав-Домінік Заславський (1616–1656), Міколай Осторог (1593–1651), Олександр Конецпольський (1620–1659).** Проте жоден із них не був досвідченим полководцем. Князь Д. Заславський був відомий своїм багатством і зманіженістю, М. Осторог пишався вченістю, О. Конецпольський вважався занадто юним. Хмельницький глузливо назвав їх ***«перина», «латина», «дитина».*** Протиборчі армії зійшлися **23 (13) вересня 1648 року** біля **с. Пилявці** на Хмельниччині. Паніка, що охопила польську армію у розпал битви, прискорила її завершення. Повсталі знову перемогли. Пилявецька битва мала велике значення: було розвіяно міф про непереможність польської армії; збройні сили Речі Посполитої перестали існувати. На додаток, через деякий час помер король **Владислав IV**. Польща захиталася.

Перемоги повстанців над регулярними військовими формуваннями Речі Посполитої сприяли активізації визвольної боротьби. У короткий час повстання охопило майже всю територію України; під прапори повсталих одностайно стали козаки, селяни, міщани, духовенство та частина шляхти. Без зайвих зусиль козацько-татарська армія захопила Поділля, Волинь, більшу частину Західної України.

Через два тижні після Корсунської битви Україну охопила буря народного гніву. Селяни самоорганізовувалися у сотні й полки, проголошуючи себе козаками. Каральна експедиція князя **Яреми Вишневецького (1612–1651)** у другій половині червня 1648 р. по Київщині та Брацлавщині тільки підлила масла у вогонь. Козацький полковник **Максим Кривоніс (?–1648)**, який вийшов назустріч Вишневецькому, влаштував масовий терор родинам католиків, євреїв та шляхтичів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Один з проєктів знаменитого **пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві** передбачав зображення гетьмана на коні, який ударом копит скидав зі скелі шляхтича, єврея-орендаря та єзуїта. Окрім шляхти, поляків, ксьондзів та єзуїтів, повсталі спрямовували свій гнів і проти євреїв. Україною прокотилася хвиля погромів, у яких (за оцінкою С. Етінгера) загинуло близько 50 тис. євреїв різного віку. Це був справжній Голокост Нової доби.*

Причина масового антисемітизму криється в ролі представників цієї нації щодо сприяння польській експлуатації. Релігійні погляди, лихварство, шинкарство, жорсткі умови оренди земель формували в очах українців ненависне ставлення до юдеїв на землях,

охоплених національно-визвольною війною. Однак, незважаючи на ненависть, ***вихрещені євреї служили в армії Б. Хмельницького і навіть займали старшинські посади****.*

Втрата Річчю Посполитою своєї армії дала можливість військам Б. Хмельницького рушити на захід. Звістка про те, що Б. Хмельницький наближається до Львова, за спогадами очевидців, призвело до того, що **«майже весь Люблін впав духом і все, що живе, вирушило в дорогу»**. Восени 1648 р. Б. Хмельницький, маючи можливість розгромити польську армію і захопити столицю, обмежився лише викупом зі Львова та укладанням перемир'я **21 (11) листопада 1648 року** з новообраним королем **Яном Казимиром (1648–1668)**. Результатом перемир'я стало припинення бойових дій і відведення козацької армії на схід за умовну лінію р. Горинь – Кам'янець-Подільський.

Історики виділяють кілька причин припинення наступу: прогресуюча епідемія чуми, що охопила козацьке військо, послаблення підтримки з боку татар, реальність поповнення польської армії військовими формуваннями Литви та Австрії, вихід військ повстанців за етнографічні кордони України, захист старшиною власних соціальних інтересів, відсутність чіткої програми подальших дій, обстоювання гетьманом і його прихильниками ідеї «козацького автономізму», нездатність козацької еліти побачити реальність перспектив створення незалежної української держави тощо. Напередодні Різдва, **23 грудня 1648 р**. Хмельницький повернувся до Києва, де його зустріли як українського Мойсея. Історики вважають, що саме в цей період у свідомості Хмельницького сформувалася ідея звільнення всієї України та розбудови власної держави.

Національно-визвольна війна середини XVII століття стала однією з найважливіших подій в історії України. Причини її виникнення були зумовлені соціально-економічним, політичним і національно-релігійним гнобленням українського населення у складі Речі Посполитої. 1648 рік став переломним: під проводом Богдана Хмельницького козацьке військо здобуло низку важливих перемог, які сприяли розгортанню національно-визвольного руху. Воєнна кампанія цього року продемонструвала військовий потенціал козацтва та створила передумови для формування української державності.

2. Перебіг подій 1649–1653 рр.

Серединою національно-визвольної війни стали 1649–1653 рр. Саме на цьому етапі українсько-польської воєнно-політичної конфронтації сталися чи не найважливіші події, які мали суттєвий вплив на її подальший перебіг та наступні періоди української історії.

Обидві сторони використали перемир'я для перепочинку й накопичення сил, відновивши військове протистояння на початку весни 1649 р. Ініціатива в цьому процесі належала полякам. У союзі з якими виступили литовці. Козацьким частинам **31 (12) липня 1649 року після бою під Лоєвом** (Білорусь) разом із білоруськими повстанцями вдалося зупинити наступ литовців на Україну. Але головні події 1649 року розгорнулися на Західній Україні.

Військо Б. Хмельницького оточило під **Збаражем** (Тернопільщина) у родовому замку коронного гетьмана Я. Вишневецького, так звана **Збаразька битва (10 липня – 23 серпня (30 червня – 13 серпня) 1649 р.)**. Коли ж польський король вирушив на допомогу оточеним, гетьман швидким маневром не лише зупинив наступ поляків, а й змусив їх спішно отаборитися для оборони поблизу **міста Зборова**. У результаті **Зборівської битви 15 (05 серпня) 1649 р.** королівська армія потрапила в оточення. Назрівала подвійна поразка Речі Посполитої – під *Зборовом і під Збаражем*. Але через зраду союзника Хмельницького, кримського хана Іслама-Гірея, козаки були вимушені піти на підписання **18 (08) серпня 1649 р. Зборівського мирного договору**.

Відповідно його умов:

- *Козацький реєстр збільшувався до 40 тис. осіб;*
- *Річ Посполита, де-юре, визнала козацьку державу – Гетьманщину у складі Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств;*
- *На землях Гетьманщини влада належала гетьманові та його православній адміністрації, а їх резиденцією ставав Чигирин;*
- *Київський митрополит отримав місце у сенаті, а православна й католицька шляхта ставали рівноправними;*
- *На найближчий сейм виносилося питання про існування уніатської церкви;*
- *Всім учасникам повстання було проголошено амністію;*
- *Волинське й Подільське воєводства, як і до повстання, залишалися під владою короля.*

Незважаючи на ряд невигідних пунктів, договір у цілому зміцнив положення повсталих. **Фактично, з моменту укладення Зборівського договору починається історія Української козацької держави 1649–1764 рр., засновником якої і став Богдан Хмельницький.**

Парадокс Зборівського договору полягає в тому, що він так і не був ратифікований польським сеймом. Поляки вважали, що дали козакам занадто багато. Натомість козаки наполягали на тому, що отримали зовсім мало. Тому незадоволені Зборівським трактатом, обидві сторони відразу почали підготовку до військових дій.

У **битві під Берестечком 28 червня – 10 липня (18–30 червня) 1651 року** повсталі вперше зазнали поразки. Причиною програшу козаків став відступ татар з поля бою. Історики називають декілька причин такого вчинку: інтенсивний обстріл польською артилерією татарського крила армії Хмельницького, загибель Тугай-бея та хана Амурата, настання місяця Раджаба під час якого правовірним заборонялося піднімати зброю, підкуп татар поляками, прагнення кримців послабити позиції самого Б. Хмельницького тощо.

Тікаючи з поля бою, татари захопили у заручники самого Хмельницького, що сприяло деморалізації козацького війська. Оголення лівого флангу

повстанської армії призвело до загрози оточення, тому козацькі воєначальники (І. Богун та Ф. Джелалій) вирішили відступити.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Хмельницький створив 100-тисячну армію, до якої, окрім козаків і селян, входили ***воїни Кримської Орди, буджацькі татари, загони кавказьких горців, близько 6 тис. турецьких яничарів, сотні донців, понад 2 тис. німецьких найманців****. Битва під Берестечком вважається однією з наймасштабніших битв у світовій історії.*

Паралельно полякам наступ на Україну з півночі повели і литовці. Польний гетьман литовський **Януш Радзивіл (1612–1655)** захопив Київ, а з ним майже усе Київське воєводство. На тлі значних військових та територіальних втрат, після визволення з татарського полону Б. Хмельницький почав переговори. Як наслідок, сторони уклали нову мирну угоду в **м. Біла Церква** (Київщина), яка отримала назву **Білоцерківської**.

Відповідно до умов укладеного 28 (18) вересня 1651 р. Білоцерківського договору:

- *Козацький реєстр обмежувався з 40 до 20 тис. осіб;*
- *Влада гетьмана поширювалася лише на Київське воєводство із забороною зовнішньополітичних контактів;*
- *Шляхті було дозволено повертатися до своїх колишніх маєтків.*

Таким чином, **поразка під Берестечком та Білоцерківський мир зводили нанівець автономію козацької держави**. Однак текст Білоцерківського договору, подібно до Зборівського, не був затверджений сеймом. Вперше в історії польського парламентаризму одним із шляхтичів було застосовано право вето. Паралельно військовим діям Б. Хмельницький зі своїми соратниками **(М. Кривоносом**, **Д. Нечаєм**, **Ф. Джелалієм**, **І. Виговським**, **І. Богуном**, **М. Кричевським**, **М. Небабою** та ін.) проводив реорганізацію управлінських структур майбутньої держави**, яка отримала назву Велике Князівство Руське або Руська земля**.

ДОВІДКА

КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА (ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ) 1648–1663 рр.

Форма правління – *Військова республіка (з елементами монархії), виборна монархія в період Великого князівства Руського 1658–1659 рр.*
Головний орган влади – *Загальна (Генеральна) військова рада.*
Дорадчі органи – *Старшинська рада, Рада при гетьмані.*
Гроші – *європейські, московські та турецькі (передбачалося карбування власних).*
Мова – *староукраїнська.*
Релігія – *християнство (православ'я).*
Площа території – *бл. 300 тис. км² (у 1654 р.), бл. 240 тис. км² (в період Вел. княз. Руського).*
Кількість населення – *3–5 млн осіб.*
Столиці – *Чигирин, Київ (в період Вел. княз. Руського).*

Територія держави поділялася на **полки** та **сотні**, що давало можливість швидко мобілізувати значну кількість козаків до війська. Кількість полків постійно коливалася: якщо у 1649 р. їх налічувалося 16, то у 1650 р. – вже 20. Військово-сотенному територіально-адміністративному поділу відповідала

система органів публічної влади. Ця система фактично була дубльованою моделлю управління Запорозької Січі. Формально основним органом влади виступала **Військова (Генеральна) рада**, яка вирішувала військові, політичні, господарські, правові та інші питання, але з часом її функції перейшли до **старшинської ради**.

Гетьман очолював уряд і державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, відав фінансами, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх нормативні акти – **універсали**. Система органів публічної влади мала три рівні: **генеральний, полковий і сотенний**. Реальна вища влада в державі належала **генеральному уряду**, до якого входили гетьман і генеральна старшина. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на всю територію України. На місцях управляли полкові й сотенні уряди. **Полковий уряд** обирався полковою старшиною. Він складався із полковника й полкових урядовців, а **сотенний** – із сотника та його помічників (писаря, осавула, хорунжого). У великих містах управління здійснювалося магістратами, у малих, але привілейованих – отаманами. З часом старшина, яка сформувала окремий суспільний стан, відсунула на другий план військову раду, прибираючи рядове козацтво від впливу на політику й правління країною.

Правового статусу на приватну власність землі в Гетьманщині не існувало, а селяни були формально вільними й користувалися землею на правах **займанщини**.

Постійно тривала боротьба з польськими військами. **01–02 червня (22–23 травня) 1652 р. в битві під Батогом** (Вінниччина) козакам вдалося розгромити 30-тисячну польську армію. Батозьку битву вчені порівнюють із перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами при Каннах 216 р. до н. е. **Вона звільнила Хмельницького від зобов'язань Білоцерківської угоди.**

Особливе місце серед подій НВВ займає дипломатична діяльність Богдана Хмельницького. В умовах війни проти Речі Посполитої він вдався до переговорів майже з усіма сусідніми державами. Особливо успішними були перемовини з Османською імперією. Наприкінці 1650 року султан навіть погодився визнати васалітет над Україною та надати їй широку автономію, яку мали Крим, Молдавія та Валахія.

Прагнучи зробити Молдавське князівство своїм союзником, гетьман одружив свого сина **Тимоша (1632–1653)** з дочкою молдавського господаря **Розандою (1630–1687)**. Однак цей крок, як покаже час, виявиться авантюрою.

Не вдалося досягти дієвого результату у переговорах з Трансільванією. Неодноразово відправлялися посланці й до московського царя, але той волів дотримуватися нейтралітету.

Між тим, війна призвела до спустошення України. Економіка занепадала, народ бідував. Воєнні перипетії, голод та епідемії призвели до скорочення населення українських земель на 40%. Досить часто проти гетьмана виникали заколоти і навіть бунти, які були ознакою невдоволення певних козацьких прошарків, подекуди незрозумілої і непевної політики «батька Хмеля».

Затяжна облога козацькою армією **Жванецької фортеці на Поділлі у вересні – грудні 1653 року** не дала очікуваного політико-дипломатичного результату. Хоча напівперемога під Жванцем **анулювала Білоцерківський договір.** Поляки вперто не хотіли повертатися навіть до умов Зборівського договору, не кажучи вже про визнання суверенітету козацької держави. Друга зрада татар під Жванцем означала втрату останнього сателіта Хмельницького. Станом на кінець 1653 року гетьман залишився без союзників, а власні сили були майже вичерпані. За словами канадського історика О. Субтельного: ***«Ні поляки, ні українці вже не мали такого бойового запалу, військові дії точилися мляво, а обидві сторони були, як виснажені боксери, що обійнялися, не в змозі завдати вирішального удару»***.

У розпал Жванецької облоги московський цар (побоюючись зближення гетьмана з королем) погоджується стати союзником Хмельницького. За його наказом **11 (01) жовтня 1653 року Земський собор ухвалює рішення про протекторат московського царя над Військом Запорозьким**. Вже **23 жовтня (02 листопада) 1653 року** московський уряд оголосив війну Речі Посполитій. Розпочався останній етап національно-визвольної війни.

Воєнна кампанія 1651–1653 рр. засвідчила, що українські сили поступово виснажувалися. Непевність татар підштовхнула Хмельницького до пошуку більш надійного союзника, разом з яким він прагнув щонайшвидше завершити війну і приступити до розбудови власної країни.

3. Україно-московські домовленості 1654 р.: їх історична оцінка та наслідки

Одним із найсуперечливіших епізодів визвольних змагань українців середини XVII ст. вважається укладення воєнно-політичного союзу гетьмана Б. Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем. Історики різних країн та часів діаметрально протилежно оцінюють зміст цієї угоди та її наслідки.

Протистояння під Жванцем, чергова зрада татар змусили гетьмана активізувати українсько-російські дипломатичні взаємини. Як відомо, до 1653 року Московія займала нейтральну позицію щодо конфлікту українців і поляків. Однак з часом зрозуміла, що в разі остаточної поразки козацько-селянської армії вона остаточно втратить буферну зону, яка була природним захистом її південно-західних кордонів. Додалися до цього і принади повернення Смоленщини та Білорусії, втрачених в результаті російсько-польських воєн першої половини XVII ст. У будь-якому випадку Москва сподівалася отримати вигідні політичні дивіденди, зважаючи на ослаблення Криму, Польщі та України.

Після одноголосної «ратифікації царської волі» Земським собором 09 (19) жовтня 1653 року до України вирушило московське посольство, яке очолював московський боярин **Василій Бутурлін (?–1656)**. Прибувши до **Переяслава** (Черкащина), московські посли деякий час чекали на гетьмана, який обіцяв прибути з часом.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Подорож московитів тривала майже три місяці! І не тільки через бездоріжжя та безлад: довелося виготовляти новий царський прапор й текст промови **Василя Бутурліна**. З призначеної для гетьмана булави по дорозі зникло декілька коштовних камінців, які треба було відновити. Вже **у Переяславі посольство ще тиждень чекало на приїзд Б. Хмельницького**, який затримався у Чигирині на похороні свого старшого сина Тимоша, а потім не міг переправитися через Дніпро, бо крига на річці була недостатньо міцною.*

Знаменита **Переяславська рада або Переяславська присяга відбулася 08 (18) січня 1654 року**. Саме на ній було узгоджено зміст майбутніх українсько-московських домовленостей, які стали основою україно-російського воєнно-політичного союзу. Дипломатичні контакти двох сторін передбачали принесення взаємної присяги у соборній церкві Переяслава. Бутурлін відмовився присягати від імені царя, мотивувавши це словами: *«цар есть самодержец и своим подданным не приягает»*. Це неабияк розлютило Хмельницького і мало не призвело до зриву переговорів. Врешті-решт сторони досягли компромісу. **Бутурлін** пообіцяв, що *«царское слово переменно не бывает»* і одностороння українська присяга стала юридичним парафуванням січневих домовленостей із Москвою.

Для підтвердження «всенародної» згоди московські емісари впродовж зими 1654 року фіксували жителів міст та містечок козацької держави, які також «захотіли» присягнути московському царю. Такий штучний референдум XVII ст. мав засвідчити всенародну волю у питанні визнання зверхності Московії над Україною. Однак з самого початку в середовищі українського суспільства виник спротив таким діям гетьмана. Не присягнули на вірність царю декілька полків. Відмовився присягати український митрополит **Сильвестр Косів (?–1657)** разом із українським духовенством. Опозиційні настрої охопили Запорозьку Січ на чолі з автором знаменитого листа турецькому султану **Іваном Сірком (1605/1610–1680)**. Проти були козацькі полковники **І**. **Богун**, **О**. **Глух**, **Г. Гуляницький**, **П**. **Дорошенко**, **М**. **Ханенко** та ін. У так званому переписному референдумі не брали участі жінки, селяни, міщани та діти. **Загалом в Україні присягнули 122 тисячі 542 мешканці Гетьманату, що аж ніяк не можна вважати всенародним волевиявленням**. Колізії, які виникли в ході Переяславської ради, засвідчили неоднозначність ставлення до зміни вектора зовнішньої політики. Втім, домовленість із царем для більшості українського суспільства була прийнятнішою за протекторат Османської імперії, яка вважалася бусурманською країною. Відсутність на той момент суттєвих конфліктів між українцями і росіянами, спільна релігія, схожість мов та культур, спільна давньоруська історія виступали чинниками довіри, а прислів'я *«хай хоч чорт, аби не москаль»* ще не мало конкретних підстав, а тому було неактуальним.

Слід зазначити, що на січневій раді у Переяславі ніяких угод укладено не було. Церемонія присяги завершилася урочистим врученням українській стороні регалій гетьманської влади: царського прапора, булави, ферязі (верхнього одягу із прорізами в рукавах) та боярської шапки, які стали символом влади гетьмана.

Для укладення письмового договору (розробленого українською стороною) 27 (17) лютого 1654 року до Москви відправилася українська дипломатична місія, яку очолювали генеральний суддя **Самійло Богданович-Зарудний (?–1677)** та переяславський полковник **Павло Тетеря (Моржковський) (1620/1622–1671)**. Прибувши до «білокам'яної», українські делегати запропонували на розгляд московській стороні текст договору, який складався з 23 пунктів (так званих «Просительних статей»), що мали стати юридичною основою угоди Богдана Хмельницького з царем **Олексієм Михайловичем (1645–1676)**. Після гострих і напружених переговорів українські посли скоротили проєкт до 11 статей. Цей документ отримав назву **«Статті Богдана Хмельницького»**. Його обидві сторони підписали **02 квітня (23 березня) 1654 року**. Саме цей документ (оригінал якого не зберігся) і є україно-московською угодою 1654 року, яку називають **«Березневими статтями»**. **06 квітня (26 березня) 1654 року українській делегації вручили ухвалені царем «Статті Богдана Хмельницького»**, **«Жалувану грамоту» Б. Хмельницькому**, **«Жалувану грамоту» шляхті** та інші документи, які загалом склали комплекс договірних юридичних паперів між Чигирином та Москвою.

Зважаючи на втрату (або штучне знищення) оригіналу у обох сторін цих міждержавних домовленостей, *їх зміст достеменно невідомий*. У подальші роки українські гетьмани мали задовольнятися лише їхніми «оновленими» копіями. Вітчизняні історики виділяють низку пунктів, які, скоріше за все, **потрапили до переліку «Березневих статей»**:

- *За Україною передбачалося збереження адміністративно-територіального устрою суду та судочинства, фінансової та фіскальної систем; соціальної структури суспільства та соціально-економічних відносин, що склалися в ході національно-визвольної війни;*
- *Підтверджувалися всі права та привілеї козацтва, шляхти, духівництва та міщан;*
- *Передбачалася незалежність українського уряду, щодо проведення внутрішньої політики;*
- *З метою надання допомоги українській армії у Києві мав перебувати московський воєвода з 15-тисячним гарнізоном;*
- *Чисельність козацького реєстру досягала 60 тис. осіб;*
- *Було визначено розміри платні козакам і старшині;*
- *За Березневими статтями, Російська держава зобов'язувалась вступити у війну проти Речі Посполитої та надати козацькій Україні допомогу у разі вторгнення військ Кримського ханства;*
- *Зі свого боку український уряд визнавав протекцію царя;*
- *Гетьман погодився виплачувати кожного року певну суму податків до російської казни;*

● *Гетьман втратив право на самостійні дипломатичні відносини з Річчю Посполитою та Османською імперією;*

● *Гетьман зобов'язувався інформувати царський уряд про зміст переговорів із посольствами інших держав*.

Історична оцінка україно-російського союзу досить неоднозначна. Головна інтрига полягає в характері досягнутих взаємин. Чим був україно-московський договір: **особистою унією, союзом рівноправних держав, протекціоністською угодою України та Росії, приєднанням Гетьманщини до Московії чи возз'єднанням двох братніх народів?** До цього часу це питання залишається дискусійним.

Немає одностайної думки щодо форми державного устрою, яка передбачалася або витікала з тексту *«Березневих статей»*. **Радянські історики** вважали унітаризм основою новоутвореної східнослов'янської держави, російські науковці є прихильниками федеративного устрою (козацька держава – автономне утворення у складі Московії), **українські вчені** відстоюють ідею конфедерації (Україна зберігала власний суверенітет).

Попри наукові розбіжності, вчені одностайні в одному: досягнуті домовленості дозволили гетьману залучити до війни нового сателіта та активізували бойові дії. Більше того, підписання україно-московських домовленостей дало змогу легалізувати існування козацької держави та відволікти значні литовсько-польські сили від українського театру воєнних дій.

Варто наголосити, що, незважаючи на союзницький зміст «Березневих статей», московська армія воліла воювати проти Речі Посполитої на Смоленщині та у Білорусі. Угода розв'язувала Московії руки, перетворюючи її на впливового геополітичного гравця євразійського континенту. Це означало кінець довготривалої політичної ізоляції московської держави, її поступовий вихід на міжнародну політичну арену.

4. Воєнно-політичні події 1654 – 1657 рр. Завершення визвольної війни та її результати

Період 1654–1657 років став завершальним етапом Національно-визвольної війни. Цей час ознаменувався важливими воєнно-політичними подіями, зокрема підписанням Віленського перемир'я між Річчю Посполитою і Московією, що суттєво вплинуло на подальшу долю українських земель. Попри військові успіхи, внутрішні суперечності та зовнішній тиск ускладнили досягнення остаточної незалежності. Завершення війни ознаменувало новий етап в історії України – перехід до складного періоду Руїни.

Бойові дії відновилися у січні 1654 року. Армія Речі Посполитої вторглася в межі Брацлавщини. Особливо запеклими були бої за м. Шаргород, Могилів-Подільський, Бушу. Татари, вийшовши із союзу з Хмельницьким, були схильні до компромісу з поляками. Гетьман, намагаючись розширити антипольську коаліцію, вдався до дипломатичних переговорів з Молдавією,

Валахією та Трансільванією. Одначе лідери цих країн відмовилися від зближення з Україною й активізували свою співпрацю з Річчю Посполитою. Незважаючи на опір українців, польська армія поступово спустошувала Брацлавщину, перетворюючи її на безлюдну пустелю. Спроби Хмельницького залучити московське військо до оборони українських земель успіху не мали. Цар відмовився посилати своє військо в Україну, натомість зосередився на війні проти Великого князівства Литовського, вимагаючи від гетьмана воєнної підтримки. **20 липня 1655 року Річ Посполита уклала «Вічний договір» з Кримським ханством**, яке стало на антиукраїнські позиції.

У цих складних умовах Хмельницький спробував контратакувати поляків і татар. Відбулася затяжна і виснажлива битва **29 січня – 01 лютого (22–23 січня) 1655 поблизу містечка Охматове** на Черкащині. Жодна зі сторін не мала тут військової переваги, тому нічийний результат задовольнив обох супротивників.

Між тим, Брацлавщина продовжувала спустошуватися польськими і татарськими арміями – це фактично була помста українцям за розбої та погроми 1648–1649 рр. Лише між Південним Бугом і Дністром на попіл перетворилися 270 міст і сіл, **татари** *взяли в полон 200 тис. чол., вирізали 10 тис. немовлят, зруйнували близько 1 тис. православних церков*. Лише після відступу татар станом на середину травня 1655 року козакам вдалося звільнити багатостраждальну Брацлавщину від польської окупації.

Більш вдалою для гетьмана була літня кампанія 1655 року. У середині літа 1655 року об’єднане українсько-російське військо повело наступ у глиб Речі Посполитої. Було піддано облозі Львів та Кам’янець-Подільський. Козацько-московські сили **29 (19) вересня 1655 року завдали нищівної поразки полякам під Городком** (Хмельниччина). Козацька армія вдало діяла і на теренах Білорусі. До гетьманської держави було приєднано Стародубський, Кричевський і Бихівський повіти. І хоча московити опиралися такій активності українців, останні (за вказівкою Хмельницького) були не проти приєднати частину білоруських земель.

Успіх літньо-осінньої кампанії 1655 року пояснювався тим, що Хмельницькому вдалося розвалити антиукраїнську коаліцію. До того ж **18 липня у війну проти Речі Посполитої вступає Швеція *(так званий «шведський потоп» 1655–1660 рр.)***, яка була не проти захоплення козацько-російською армією теренів Західної України аж до Вісли. Становище Речі Посполитої стало катастрофічним, коли шведська армія короля **Карла X Густава (1654–1660)** взяла Варшаву й оточила Краків. Литовські та білоруські магнати підписали зі шведами **17 серпня 1655 року в Кедайняї договір про перехід Великого князівства Литовського під протекторат Швеції**. У цей час українсько-російська армія захопила *Ярослав, Томашув, Белжиць, Красноброд, Щебришин, Люблін, Яворів, Янів, Немирів, Любачув* та інші міста, вийшовши окремими підрозділами до р. Вісли і за р. Сян. У цій ситуації шведи змінили лояльне ставлення до україно-російських завоювань, пред’явивши свої претензії на Західну Україну. З тилу зайшла татарська орда, яка, беручи ясир,

просувалася до Львова. Не бажаючи бути втягнутим в новий конфлікт, Б. Хмельницький 08 листопада (29 жовтня) 1655 року розпочав відступ із західноукраїнських земель. Відбивши атаки татар на Тернопільщині, під **Заложцями 14–15 (04–05) листопада** та **Озерною 20–21 (10–11) листопада 1655 року, було укладено мирну угоду з кримським ханом Мегмет Гіреєм II (1654–1666)**.

Одночасно гетьман почав шукати компроміс із польським королем, висуваючи претензії на контрольовані козацькі землі. У цю складну політичну ситуацію втрутилися Австрія та Данія, які долучилися до антишведської коаліції. Ситуацію докорінно змінила Московія. Не бажаючи посилення Швеції, **03 листопада (24 жовтня) 1656 року вона укладає з Річчю Посполитою сепаратне Віленське перемир'я**. Така історична метаморфоза була цілком передбачувана, зважаючи на посилення Швеції в акваторії Балтійського моря, а також на обіцянки хворого і бездітного Яна Казимира передати після смерті польський трон московському царю. Даний крок фактично денонсував умови «Березневих статей», і козацька держава знову опинилася без союзників. Рятуючи ситуацію, Хмельницький розпочинає створення нової антипольської коаліції, до якої прагнув залучити Швецію та Трансільванію. Кульмінаційним моментом бойових дій національно-визвольної війни, у **лютому–червні 1657 р.,** став похід проти Речі Посполитої 20-тисячної козацької армії полковника **Антіна Ждановича** у союзі з семигородським князем **Дьєрдем (Юрієм) Ракоці**. В ході цього походу за допомогою шведів А. Ждановичу вдалося навіть захопити обидві польські столиці – *Краків і Варшаву*. Однак не змігши чинити опір наступаючій польській армії, українсько-семиградське військо було змушене відступити.

Наприкінці літа того ж року гетьман Б. Хмельницький важко захворів і 06 серпня (27 липня) 1657 року помер. **Зі смертю Б. Хмельницького національно-визвольну війну було завершено**.

Отже, українсько-російський воєнно-політичний союз проіснував до моменту укладення Віленського перемир'я 1656 року. Формально його дія припинилася через чотири з половиною роки після підписання гетьманом Іваном Виговським у 1658 році Гадяцького договору з Річчю Посполитою. Але, незважаючи на це, Московія у подальші роки буде використовувати сфальсифікований текст «Березневих статей» для поступового обмеження автономії Гетьманщини аж до моменту її повної ліквідації у 1764 році.

Контрольні запитання:

1. Як ви вважаєте, національно-визвольна війна – це закономірний процес чи випадковий збіг історичних обставин? Дайте аргументовану відповідь.
2. Яку роль в ході національно-визвольної війни та в українській історії зіграв Богдан Хмельницький?
3. Чим пояснюються перемоги та воєнні невдачі козацько-селянської армії в ході національно-визвольної війни? Поясніть.
4. Проаналізуйте Зборівську та Білоцерківську мирні угоди. Зробіть висновки.
5. Що являла собою українська козацька держава, створена у 1649–1650 рр.?

6. Чому в процесі пошуку союзників Б. Хмельницький звернувся до Московської держави?
7. Розкрийте сутність і прокоментуйте наслідки українсько-російського воєнно-політичного союзу 1654 року. Дайте власну оцінку цій історичній події.
8. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику Богдана Хмельницького в ході національно-визвольної війни.
9. Чим можна пояснити спад соціально-політичної активності українського народу протягом 1656–1657 рр.?
10. У чому полягає історичне значення національно-визвольної війни? Як це вплинуло на подальший хід української історії? Дайте найбільш повну аргументовану відповідь.

Тема 5. Доба Руїни (1657–1687). Ліквідація автономії козацької України

1. *Політичні події 1657–1663 рр. Розкол української козацької держави.*
2. *Лівобережна та Правобережна Гетьманщини у друг. пол. 60-х – 70-х роках XVII ст.*
3. *Правління Івана Мазепи. Пилип Орлик та його боротьба за відновлення незалежності України.*
4. *Боротьба гетьманів: І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола, К. Розумовського за збереження залишків автономії козацької України.*
5. *Ліквідація Російською імперією української державності (1764–1782).*
6. *Правобережна Україна та західноукраїнські землі у другій половині XVIII ст. Гайдамацькі повстання. Рух опришків. Розділи Речі Посполитої.*
7. *Заселення і розвиток Слобідської України. Запорозька Січ у другій половині XVII–XVIII ст.*
8. *Релігійно-культурне життя на українських землях у другій половині XVII–XVIII ст.*

Ключові поняття й терміни: анафема, громадянська війна, інтервенція, нерівноправний міжнародний договір, обмеження прав та привілеїв, опришки, репресії, Руїна.

1. Політичні події 1657–1663 рр. Розкол української козацької держави

Після смерті Богдана Хмельницького Україна занурилася в епоху громадянської війни. Цей етап української історії отримав назву Руїна. Її результатом стали ослаблення і поступовий занепад української козацької держави, що врешті-решт призвели до поглинання українських земель сусідніми державами.

Успіхи та невдачі останнього періоду національно-визвольної війни ніби підсумовують смерть її лідера. Українська еліта не мала чіткого плану подальших дій. Відсутність єдиної політичної платформи стала передумовою конфлікту старшинських угруповань за владу, який врешті-решт призвів до довготривалої громадянської війни. Найбільш поширеними хронологічними рамками цього драматичного етапу української історії є 1657–1687 роки: від дати смерті Богдана Хмельницького до моменту обрання на Коломацькій раді гетьмана Івана Мазепи. Ці буремні часи дуже яскраво характеризує народне прислів’я: *«від Богдана до Івана не було гетьмана»*. Не знайшлося тієї людини,

яка б змогла надовго стабілізувати становище у країні шляхом дієвих і результативних кроків.

Незадовго до своєї смерті Богдан Хмельницький переконав старшину передати булаву його молодшому сину – **Юрію (1641–1685)**. Цей крок означав трансформацію форми державного правління Гетьманату від республіки до монархії. Юрась дійсно був обраний після батька у 1657 р., але гетьманував недовго. Через те, що юний Хмельницький був недосвідченим старшиною, в якості регента проголосили гетьманом генерального писаря **Івана Виговського (1657–1659)**. Виговський на відміну від Б. Хмельницького, обрав шлях компромісу з Річчю Посполитою. Західнополітичний вектор розвитку викликав непорозуміння серед простих людей, а також обурення запорожців та окремих полковників. Такий крок сприймався як зрада і призвів до глибокої суспільно-політичної кризи. Гетьманська опозиція, підбурювана й підтримувана московським царем, розпочала повстання. Його очолили полтавський полковник **Мартин Пушкар (?–1658)** та кошовий Запорозької Січі **Яків Барабаш (?–1658)**. За підтримки татар **31 травня 1658 року, І. Виговський розбив армію заколотників під Полтавою.** Бої та каральні дії влади забрали життя 50 тис. чоловік з обох боків. Саме *заколот Пушкаря й Барабаша вважається початком громадянської війни* в Україні часів Руїни. Прагнучи здобути реванш, заколотники звернулися за підтримкою до царя. Московія почала готуватися до воєнної інтервенції. У вирі цих подій Іван Виговський іде на зближення з Річчю Посполитою. **16 (06) вересня 1658 року гетьман підписав конфедеративний Гадяцький договір, згідно з яким** козацька держава мала долучитися до політичного союзу Литви та Польщі на правах сюзеренітету.

Гадяцький договір передбачав:

- *Визнання території автономної козацької держави в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств (так званого Великого князівства Руського);*
- *Велике князівство Руське (ВКР) ставало частиною федеративного утворення до якого входили Річ Посполита та Велике князівство Литовське;*
- *Державне життя у ВКР облаштовувалося за зразком Великого князівства Литовського;*
- *Польський король гарантував амністію усім учасникам війни з Річчю Посполитою;*
- *Військо Запорозьке отримувало підтвердження старих привілеїв, дозвіл на заведення шинків, виготовлення горілки та право гетьманського суду;*
- *Козацький реєстр мав складати 60 тис. чол.;*
- *За поданням гетьмана щороку 100 козаків кожного із полків мали отримувати нобілітацію (статус шляхтича);*
- *Скасування умов Берестейської унії на українських землях;*
- *Повернення захоплених католицькими священиками культових споруд православної церкви;*

● *Київський митрополит та чотири православні єпископи отримували місця у сеймі Речі Посполитої;*

● *Рівноправ'я православних та католицьких міщан;*

● *Києво-Могилянський колегіум отримував статус вищого навчального закладу та права аналогічні Краківській академії;*

● *Створення на теренах України ще однієї православної академії, низки середніх навчальних закладів та друкарень;*

● *Польські землевласники мали право повертатися на терени Великого Князівства Руського, але не могли переобтяжувати своїх підданих.*

Польський парламент з певними обмеженнями (реституція церковного майна, скасування унії та 30-тисячний реєстр) ратифікував Гадяцьку угоду. Таким чином, Гадяцький договір був аналогом «Березневих статей», але зі значно більшими повноваженнями стосовно України. Попри юридичне завершення україно-польської війни, умови Гадяцького договору лише загострили суспільні протиріччя та міжнародні відносини. Нагадаємо, що **Гадяцький договір став денонсацією україно-московської угоди 1654 року**. Тому Московія вдалася до відкритого вторгнення 100-тисячної армії в межі Великого Князівства Руського. Закликавши татар та залучивши підтримку турецького султана, Виговський прийняв виклик московитів. **У битві під Конотопом** (Сумщина) **29 червня (07–09 липня) 1659 року** 65-тисячне українсько-татарське військо вщент розбило московську армію.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Близько 5 тис. московських вояків було вбито і стільки ж страчено за наказом хана. У цій битві загинув цвіт московського боярства. До татарського полону потрапив племінник визволителя Москви – князь ***Семен Пожарський (?–1659)****. Його було жорстоко вбито за прокльони на адресу хана та ісламської віри.*

Татарські загони здійснили рейд територією Московії, дійшовши аж до Воронежа та Тули. Вони розорили близько 30 міст, сотні сіл, взяли в полон до 30 тис. ясиру. ***Москву охопила паніка, а царський двір збирався тікати до Ярославля****.*

Іван Виговський не зміг скористатися цією перемогою. Заколот старшини (Якима Сомка, Івана Богуна та ін.) та несанкціонований похід кошового отамана Запорозької Січі **Івана Сірка** на Крим змусили татар повернутися на батьківщину. На своєму шляху орда спустошувала українські землі. Рейтинг гетьмана впав остаточно. У другій декаді вересня 1659 року І. Виговський зрікся булави та переїхав до Речі Посполитої.

Старшина проголосила гетьманом **Юрія Хмельницького (1659–1663)**, сподіваючись, що харизматичність його прізвища здатна втихомирити Україну. Але на відміну від батька, юний Хмельницький не мав талантів полководця та державника. Він в усьому залежав від старшинських олігархічних кіл, прихильників промосковської орієнтації. Зміна зовнішньополітичного вектора вимагала укладення нової угоди з Московією. Під тиском боярина *Олексія Трубецького* **27 (17) жовтня 1659 року Ю. Хмельницький підписав Переяславський договір**, умови якого перетворювали козацьку державу на обмежене автономне утворення у складі Московського царства. Переяславська

угода стала першою серед плеяди нерівноправних договорів Московії з українськими гетьманами, які все дедалі більше обмежували незалежність України. Відповідно до одного з чотирнадцяти пунктів Переяславського договору, українці вимушені були воювати проти поляків на боці росіян. Новий етап російсько-польської війни примусив Юрія Хмельницького виступити на боці Московії. Потрапивши в оточення під м. Чудновом (Житомирщина), гетьман був змушений **17 (07) жовтня 1660 року підписати принизливий Чуднівський договір (Слободищенський трактат)** з Річчю Посполитою. Ця україно-польська угода була схожа на Гадяцький договір, але без жодного натяку на Велике Князівство Руське. Українська козацька держава розривала відносини з Московією та ставала автономною одиницею у складі Речі Посполитої. Саме Чуднівський договір поклав початок політичному розколу України на Лівобережну (орієнтувалася на Московію) та Правобережну з пропольською орієнтацією.

Незгодна частина лівобережної старшини обрала наказним гетьманом рідного дядька Юрася – **Якима Сомка (1660–1663)**. Спроби Хмельницького силою повернути під свою булаву Лівобережжя успіху не мали. Залишившись без польської та татарської підтримки, Юрій Хмельницький *зрікся влади, постригся у ченці* та під іменем **архімандрита Гедеона** перебував у ***Свято-Онуфрієвському*** монастирі поблизу Корсуня. Наступним гетьманом Правобережної України став шваґер (чоловік сестри) Ю. Хмельницького генеральний писар **Павло Тетеря (1663–1665)**, протекцію якого забезпечувала Річ Посполита.

Менш стабільне Лівобережжя у цей час чекало політичної рокіровки. Незважаючи на промосковську позицію Я. Сомка, царський уряд вирішив позбавитися цього ревнителя прав та вольностей козацтва. На скликаній **17–18 (27–28) червня 1663 року «чорній раді»** у м. **Ніжин** (Чернігівщина) за підтримки незаможних козаків, відповідно до сценарію московського боярина Данила Велико-Гагіна (1627–1671), гетьманом Лівобережної України став **Іван Брюховецький (1663–1668)**. Перемога Брюховецького призвела до тотальної люстрації та знищення козацької опозиції Лівобережжя на чолі з наказним гетьманом Я. Сомком. Ці вибори були яскраво описані українським письменником **Пантелеймоном Кулішем (1819–1897)** у першому українському історичному романі **«Чорна рада. Хроніка 1663 року»**.

Отже, початкова фаза Руїни оголила низку суспільно-політичних протиріч, які стали наслідком невирішених внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем. Саме вони виявилися індикаторами та каталізаторами складних і непередбачуваних тенденцій розвитку, що врешті-решт призвели до занепаду козацької держави.

2. Лівобережна та Правобережна Гетьманщини у друг. пол. 60-х – 70-х роках XVII ст.

У 60 – 80-х роках XVII ст. доба Руїни досягла свого апогею. Численні війни спустошували українські землі. Українська політична еліта дуже часто змінювала свої погляди щодо основних напрямків зовнішньої політики. Суспільство не довіряло жодному лідеру. Все це створило передумови для поступового занепаду української державності.

Іван Брюховецький став чи не найодіознішим керманичем держави за весь козацько-гетьманський період української історії. Попри гучні популістські заяви на Чорній раді, він не виконав жодних обіцянок щодо перетворення себе на народного гетьмана. Результатом загравань з царською владою стало **підписання 17 грудня 1663 р. спочатку Батуринських, а 21 (11) жовтня 1665 року принизливіших Московських статей**, які дозволяли російським вельможам контролювати окремі галузі політико-економічного життя козацької держави. Це було грубе втручання у внутрішні справи України за умов суттєвого обмеження впливу гетьмана. **Автономія України була зведена до символічного мінімуму**. І. Брюховецький фактично перетворився на слухняного виконавця волі чужоземної країни. У таких умовах авторитет та популярність «Іванця» почали стрімко падати. Перепис людей та майна Гетьманату, укладення Московією **30 (20) січня 1667 року сепаратного Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою**, звели авторитет Брюховецького нанівець.

ДОВІДКА

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я (Андрусівський сепаратний договір) *– угода між Московським царством і Польщею за спиною України про припинення війни, підписана у* ***селі Андрусове під Смоленськом терміном на 13,5 років****. Угода стала завершенням російсько-польської війни 1654–1667 років.* ***Під владою Московської держави*** *перебували Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ.* ***В складі Речі Посполитої*** *залишалися Правобережна Україна (крім Києва) і Білорусь з Вітебським, Полоцьком і Двінським. Київ з околицями на два роки передавався московській державі, проте в умові був ряд застережень, які давали можливість залишити Київ за Московією назавжди.*

Запорозька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав*; царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі як компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні 1 млн. польських злотих (близько 200 тисяч рублів).*

Річ Посполита і Московія зобов'язувалися у випадку татарських набігів на Україну разом виступити проти Кримського хана та Османської імперії. Умови сепаратного перемир'я викликали велике незадоволення серед українського суспільства. Андрусівський сепаратний договір, порушивши умови «Березневих статей» та інших договорів з українськими гетьманами, закріпив насильницький поділ української етнічної території на дві частини: правобережну і лівобережну. Проте, договір 1667 р. не означав зникнення з карти Європи Української козацької держави.

Рятуючи ситуацію, **Брюховецький** (після вмовлянь гетьмана Правобережної України **Петра Дорошенка**) наважився на відкритий виступ проти свого сюзерена – московського царя. У вирі цих подій І. Брюховецького

було зраджено і підступно вбито 17 (07) червня 1668 року поблизу с. Диканька на Полтавщині. **Загибель Івана Брюховецького врятувала українські землі від поглинання лівобережного гетьманату Московським царством і дозволила його наступнику П. Дорошенку на деякий час відновити єдність української держави**.

На Правобережжі новообраний гетьман **Павло Тетеря (1663–1665)** повів боротьбу за відновлення єдності козацької держави. Українсько-польська армія здійснила низку походів на Лівобережну Україну. Найбільший з них відбувся у **1663–1664 роках** під головуванням короля **Яна Казимира**. Об'єднане військо дійшло до *м. Новгород-Сіверський*, але під тиском повсталих мешканців Лівобережжя змушене було відступити. Невдалою була і внутрішня політика Тетері у межах Правобережжя. Серія антигетьманських повстань змусила гетьмана зректися влади й передати повноваження Петру Дорошенку. Ці події лише поглиблювали політичний розкол на правобережний і лівобережний гетьманати. ***Андрусівське перемир'я*** **(1667)**, а з часом і ***Вічний мир*** **(1686)** зафіксують і закріплять *по Дніпру* поділ донедавна єдиного державного тіла на **«дві козацькі України»: Лівобережну і Правобережну**. Така ситуація мала тривати до кінця XVII–XVIII ст.

ДОВІДКА

ЛІВОБЕРЕЖНА ГЕТЬМАНЩИНА
(1662–1781)

Відділення від Правобережжя *– 25.04.1662 р.*
Протекторат Московського царства і Російської імперії *– до 30.10.1708, від 28.06.1709.*
Протекторат Шведського королівства *– 30.10.1708 р. – 21.09.1709 р.*
Ліквідація гетьманства Росією *– 21.11.1764 р.*
Ліквідація політичної автономії Росією *– вересень 1781 р.*
Столиці *– Переяслав (1661–1663), Гадяч (1663–1668), Батурин (1672–1708, 1750–1764), Глухів (1669–1672, 1708–1781).*
Форма правління *– військова республіка.*
Кількість гетьманів, які тут правили *– 9.*
Гроші *– європейські, російські та турецькі.*
Мова *– староукраїнська.*
Релігія *– християнство (православ'я).*
Адміністративний поділ *– 10 полків (1663).*
Площа території *– понад 200 тис. км².*
Кількість населення *– понад 1 млн осіб.*

Російські уряди Лівобережної України
Перша Малоросійська колегія *– 29.04.1722 р. – 29.09.1727 р.*
Правління гетьманського уряду *– 1734–1750 рр.*
Друга малоросійська колегія *– 12.12.1764 р. – 31.08.1781 р*

ДОВІДКА

ПРАВОБЕРЕЖНА ГЕТЬМАНЩИНА
(1663–1711)

Розділення козацької держави *– 13.01.1663 р.*
Протекторат Речі Посполитої *– до 12.03.1669, 02.09.1670 р. – 16.01.1699 (частково) від 16.01.1699 р.*

Протекторат Османської імперії *– 12.03.1669 р. – 1685 р. (з перервами) 05.04.1710 р. – квітень 1711 р. (частково).*
Протекторат Московського царства *– 10.10.1675 р. – 12.08.1678 р. (частково).*
Періоди об'єднання з Лівобережжям *– 08.06.1668 р. – березень 1669 (П. Дорошенком), 1704 р. – 1708 рр. (І Мазепою).*
Ліквідація Річчю Посполитою *– 20.08.1699 р. Вдруге – у 1712 р.*
Столиці *– Чигирин (до 12.08.1678), Немирів (1678–1699).*
Форма правління *– військова республіка.*
Кількість гетьманів, які тут правили *– 12.*
Гроші *– європейські, російські та турецькі.*
Мова *– староукраїнська.*
Релігія *– християнство (православ'я).*
Адміністративний поділ *– 10 полків (1663).*
Площа території *– близько 160 тис. км²*
Кількість населення *– понад 1,5 млн осіб.*

«Сонце Руїни» – таке прізвисько отримав новообраний гетьман **Петро Дорошенко (1665–1667)**. Незважаючи на тимчасовий польський протекторат, Дорошенко мріяв про суверенітет соборної України. Для досягнення цієї мети гетьман вдавався до утворення коаліцій із Османською імперією та Кримським ханством проти Речі Посполитої. Скориставшись слабкістю останньої, він **19 грудня 1666 року** завдав нищівної поразки польській армії **під Брацлавом** на Вінниччині.

Самовілля запорожців та сепаратизм татар не дали Дорошенкові скористатися успіхом воєнної кампанії **06–16 жовтня 1667 року під Підгайцями** (Львівщина). Натомість, він був змушений визнати польський сюзеренітет над правобережним гетьманатом.

У 1668 році Дорошенко схиляється до турецького протекторату, адже султан обіцяв визнати Україну від Вісли до Путивля. Чергова конфронтація з Річчю Посполитою спричинила українсько-турецько-польську війну 1671–1672 рр., яка закінчилася укладенням **18 (28) жовтня 1672 року Бучацького мирного договору**, який ***закріпив турецький протекторат над більшою частиною Правобережної України***. Польські історики Бучацький мир називають найганебнішим в історії їхньої країни. Втім, турецьке панування й проісламська політика викликали масове невдоволення суспільства та спричинили масову міграцію населення у межі Гетьманщини. Борючись одночасно з гетьманами Лівобережної України (*І. Брюховецьким та І. Самойловичем*) та численними конкурентами за гетьманську булаву (*В. Дрозденко, М. Ханенко, П Суховій*), гетьман змушений був балансувати між своїми та чужими. Політичне лавіювання щодо створення союзів дуже часто призводило до конфліктів П. Дорошенка з країнами-патронами Правобережного гетьманату. **Громадянська війна на правому березі Дніпра перетворила цей край на суцільну «пустелю», адже втрати населення у цьому регіоні сягнули 65 – 70%**. Авторитет Дорошенка безслідно розтанув. Після вмовлянь *І. Сірка* та під тиском гетьмана Лівобережної України *І. Самойловича,* **у 1676** році Петро Дорофійович *зрікся булави на користь останнього*. Доживати віку

Дорошенко за наказом царя у 1677 році поїхав (у «почесне заслання») до Москви, де 1679–1682 рр. обіймав посаду в'ятського воєводи. З 1684 р. отримав у власність *с. Ямполець* (Московська обл., РФ), де й помер на 72-му році життя.

Повалення І. Брюховецького дозволило на деякий час подолати політичний розкол країни. **Дорошенко став єдиним правителем по обидва береги Дніпра**. Перебуваючи на Лівобережжі, він через особисті обставини був змушений повернутися на Правобережжя. Замість себе залишив чернігівського полковника **Дем'яна Многогрішного (1668–1672)**. В умовах московської інтервенції Многогрішний як «**наказний гетьман Сіверський»** не мав іншого вибору. **16 березня 1669 року** він підписав **Глухівські статті,** які за традицією **обмежували автономію Гетьманщини**. Лівобережжя повернулося під царський протекторат. Многогрішному вдалося втихомирити розбурхані політичними чварами підконтрольні гетьманові території. Він приборкує повстання, за допомогою **найманого війська – компанійців**, успішно бореться з козацькою олігархією, обкладає податками старшину та духовенство. За часів Многогрішного **козацькою столицею стане м. Батурин** на Чернігівщині. Такі кроки гетьмана не сподобалися старшині. Волюнтаризм та самовладність «наказного гетьмана Сіверського», а також прагнення створити спадковий гетьманат спричинили внутрішньодержавний переворот. Численні скарги старшини змусили царя заарештувати гетьмана з усією родиною і після тортур відправити до Сибіру. **Гетьманування Дем'яна Многогрішного сприяло закінченню періоду Руїни на Лівобережній Україні**.

ДОВІДКА

Землі Лівобережної України українці називали Гетьманщиною, а росіяни називали Малоросією. Ця частина України у XVIII ст. стає центром політичного і культурного життя. До складу Гетьманщини входило 10 полків: ***Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Гадяцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський і Полтавський. Столицею стало місто Батурин (Чернігівщина).*** *Це був густо заселений край з населенням близько 1,2 млн чоловік, 1/4 частини якого становили українці.*

З дозволу російської влади з середини XVII ст. активно почала заселятися Слобожанщина. По цій території 1646 р. був проведений кордон між Річчю Посполитою і Московським царством. Наприкінці XVII ст. чоловіче населення Слобожанщини становило 86 тис. осіб, з яких 22 тис. осіб були козаками.

Після повалення Многогрішного гетьманом Лівобережної України став генеральний суддя **Іван Самойлович (1672–1687)**. На відміну від свого попередника, Самойлович поміркована ставився до думки старшини, намагався її заохотити та навіть створив інститут **бунчукових товаришів** – майбутню еліту Гетьманщини. Він мріяв передати булаву своєму синові, але старшина ледь терпіла самого гетьмана, презирливо називаючи його «поповичем».

За існуючою традицією **27 (17) червня 1672 року гетьман підписав з Московією так звані Конотопські статті**, які в основному дублювали попередні домовленості з українськими гетьманами.

Самойлович, як і всі інші гетьмани, прагнув поширити свій вплив на інші українські території, тому цілком природно, що Петро Дорошенко став його ворогом. **Чотирирічна боротьба двох гетьманів закінчилася перемогою І. Самойловича.** З 1676 року він став іменуватися ***«гетьманом обох боків Дніпра»***, але після вторгнення турецько-татарської армії 1677–1678 рр. втратив контроль над Правобережжям. З метою вирішення демографічних проблем на підвладних територіях, гетьман заохочував внутрішню міграцію українців, будував церкви та храми, займався меценатством. Свій вплив намагався поширити на землі *Галичини, Волині, Підляшшя, Червоної Русі, Поділля, Підгір'я, Слобожанщини*, однак не отримав на це санкції від московського царя. Царська протекція забезпечувала стабільне гетьманування, тому Самойлович не опирався царській волі, хоча й був незадоволений зближенням московського царя з польським королем. Він з тихим обуренням сприйняв **підписання** своїм сюзереном **1681 року Бахчисарайського** та більш доленосного **«Вічного миру» (1686)**, а також **перехід української православної церкви (1685) під зверхність московського патріарха**. Останній крок означав духовне поневолення, адже **з часом, київська митрополія перетворилася на рядову єпархію Російської імперії**.

Падіння І. Самойловича було пов'язано з невдалим кримським походом князя Голіцина 1687 року. Прагнучи перекласти вину за військову катастрофу на Самойловича, **Василій Голіцин (1643–1714)**, *звинуватив гетьмана у зраді, заарештував і відправив у заслання до м. Тобольська* (Тюменська обл. РФ), звідки екс-гетьман вже не повернувся.

Драматичним періодом історії правобережного гетьманату *стало третє і останнє гетьманування* **Юрія Хмельницького (1677–1681)**. Зречення Дорошенка і вакуум влади на Правобережжі змусили турків повернути до мирського життя колишнього архімандрита Гедеона, який перебував у Єдикульській в'язниці у Стамбулі.

Османська імперія не хотіла допустити переходу Правобережжя під владу Московії, тому кандидатура **Юрія Гедеона Венжика Хмельницького** була для неї вигідною. Він отримав титул **«князя Сарматського, Малої Росії-України і вождя Війська Запорозького»** та став гетьманом Правобережної України. Османська імперія прагнула встановити контроль над Правобережжям і використати його як плацдарм для поширення свого впливу на Лівобережжя. З цією метою відбулися **Чигиринські походи 1677–1678 рр**. Вони призвели до спустошення значних територій Наддніпрянщини. Проте поширити свій вплив на Лівобережну Україну Османській імперії не вдалося.

Зробивши **м**. **Немирів** на Вінниччині своєю столицею, Ю. Хмельницький (за підтримки турецької армії) формально став контролювати території, розташовані у межах сучасних Київщини, Черкащини та Вінниччини. Він збирав податки, чинив суд (підозрюючи мало не кожного в змові проти себе), агітував та силою змушував населення Лівобережної України переселятися на незаселені території. Був прихильником жорстоких репресивних дій стосовно своїх соратників та простих людей. Хмельницькому так і не вдалося створити

міцну владу на підконтрольних територіях. У 1681 році за наказом султана Ю. Хмельницького було позбавлено булави й заарештовано. Подальша доля останнього з роду «Великого Богдана» достеменно невідома. За однією з версій він був повішений у м. Кам'янець-Подільський на замковому мосту.

Бахчисарайський мир, підписаний **13 січня 1681 року** між Османською імперією, Кримським ханством та Московією, підсумував довготривалу воєнно-політичну боротьбу за Правобережну Україну. І хоча Річ Посполита продовжила боротьбу за непідконтрольну їй частину Правобережжя, *Бахчисарайська мирна угода фактично призвела до розчленування території України між країнами-підписантами.*

Згідно з умовами Бахчисарайського миру:

- *Припинялися бойові дії, які вели Османська імперія та Кримське ханство проти Московії та Гетьманщини;*
- *Султан визнавав зверхність царя над Лівобережжям, Києвом, Васильковом, Трипіллям, Дідівщиною та Радомиром на правому березі Дніпра;*
- *Під зверхністю Порти залишалися Поділля й південна Київщина, а татари мали право кочувати та полювати в південноукраїнських степах;*
- *Кордон між двома державами відновлювався по р. Дніпро;*
- *На вимогу представника гетьманської України султан зобов'язувався не заселяти «козацькі землі» між Бугом та Дніпром, а також, як і російський цар, не брати городових козаків під свою протекцію;*
- *Московія зобов'язувалась виплачувати хану щорічну данину;*
- *Українці могли безперешкодно ловити рибу в Дніпрі та його притоках, добувати сіль у лиманах та плавати по Дніпру до Чорного моря;*
- *Було домовлено про періодичний обмін полоненими.*

Укладення у Львові **06 травня 1686 року** «**Вічного миру»** призвело до замирення Московії з Річчю Посполитою, які також припиняли боротьбу за контроль над Україною.

Згідно з пунктами «Вічного миру»:

- *Вся територія Лівобережної України мала залишитись під зверхністю московського царя;*
- *Річ Посполита остаточно відмовлялася від Києва з навколишніми землями;*
- *Над більшістю земель Правобережної України закріплювалася зверхність польського короля;*
- *Українцям та білорусам у межах Речі Посполитої гарантувалося вільне православне віросповідання;*
- *Сторони зобов'язувалися не укладати сепаратного миру з Османською імперією;*
- *Московія ставала членом антитурецької «Священної ліги», яка мала всіляко боротися з воєнною ісламською експансією.*

Цей договір **закріпив міжнародно-правовий поділ козацької України на дві частини**. Північне Правобережжя залишалося під владою польського короля, а Лівобережжя, разом із Києвом та землями Війська Запорозького, під владою московського царя. **«Вічний мир»** мав важливе значення для країн членів **«Священної ліги»** у боротьбі проти турецько-татарської агресії у Східній та Південно-Східній Європі. Водночас для України він став **завершальним етапом доби Руїни**. Варто зазначити, що **обидва договори укладалися без участі представників української сторони**. Це свідчило про те, що на той час козацька держава фактично була **не суб'єктом, а об'єктом міжнародних відносин**.

Тридцятирічна громадянська війна мала негативні наслідки для розвитку української козацької держави. Значні людські втрати, економічний занепад, втрата довіри до власної політичної еліти та сусідніх держав послабили країну. У сукупності ці чинники створили передумови для поступової втрати політичного суверенітету України.

3. Гетьманщина в роки правління Івана Мазепи. Гетьман Пилип Орлик, та його боротьба за відновлення незалежності України

Постать Івана Мазепи є найбільш суперечливою в українській історії. Його неординарні кроки у прагненні до реальної незалежності були незрозумілими його сучасникам. Відчайдушна спроба вирватися з московських обіймів закінчилася невдачею.

Знаходячись в еміграції, його наступник – гетьман Пилип Орлик робив відчайдушні спроби відновити суверенітет козацької держави. Найвеличнішим надбанням доби П. Орлика стала конституція, яку історики визнали найдавнішим нормативним актом такого типу в світовій історії.

Після усунення І. Самойловича гетьманська булава на Лівобережжі дісталася генеральному осавулу **Іванові Мазепі (1687–1709)**. Новообраний гетьман, за існуючою традицією, мав укласти договір з Московією. Козацько-російська армія на момент обрання нового гетьмана стояла табором над річці Коломак, тому статті, підписані Мазепою **04 серпня (25 липня) 1697 року, отримали назву Коломацьких**. **Коломацькі статті стали першим україно-російським міжнародним договором, який заперечував державний характер гетьманської влади, а разом з тим і державність України.** Іван Мазепа зробив усе, щоб звести нанівець їхні антидержавні, антиукраїнські положення.

Завдяки його діяльності зміцнився авторитет гетьманської влади, яку він хотів зробити спадковою. Кроки Мазепи у галузі державного будівництва сприяли розбудові станової держави європейського зразка на основі традиційного козацького устрою. Така політика робила прихильними до нього як представників козацько-старшинських кіл, так і запорожців.

Адміністративна реформа Мазепи *передбачала встановлення чіткого регламенту стосунків між міщанами та козаками*. **Судова реформа** *сприяла коригуванню роботи судів*.

Закарбувалася у народній пам'яті **меценатська діяльність гетьмана**. За його ініціативи *відкривалися численні школи, друкарні*, **Києво-Могилянська академія (1701)**; було *побудовано величні церкви та собори, а культовим спорудам було передано велику кількість церковної атрибутики*. Архітектурний стиль тих часів і дотепер називають українським або **«мазепинським бароко»**, період розквіту якого припадає саме на роки правління. Завдяки старанням І. Мазепи, *Київ перетворився на справжню духовну столицю України*.

Гетьманування Мазепи позитивно позначилося й на економічному розвитку козацької держави:

- *Зросла чисельність населення;*
- *Активно освоювались запустілі та раніше необроблювані землі;*
- *Інтенсивно розвивалися старі та виникали нові населені пункти;*
- *За містами (всупереч бажанню старшини) закріплювалося магдебурзьке право;*
- *Розвивалися ремесла, промисли і торгівля (гетьман особисто опікувався ливарництвом та паперовою промисловістю).*

На тлі успішного економічного розвитку прискорився процес майнового розшарування. **Представники козацької аристократії поступово перетворювалися на нове панство**, прагнучи підпорядкувати собі бідне та незаможне козацтво. І хоча Мазепа намагався своїми універсалами загальмувати цей процес, суспільна диференціація була неминучою. **Збідніле козацтво** *трансформувалося у підданих козацької старшини, шляхти та монастирів*. **За Мазепи почався процес повторного закріпачення селянства**. На півночі та у центрі Лівобережжя нормою стала ***дводенна панщина***.

Козацька старшина, отримуючи за свою службу землі та маєтки, зберігала їх за своїми родинами на правах вотчинного володіння. Свої посади, отримані за рахунок родичання та кумівства, старшина передавала у спадок своїм нащадкам. Численні зловживання з боку представників державної еліти ставали нормою життя. Тому не випадково, що **суспільні низи стали називати Мазепу «вітчимом України»**, вважаючи **«батьком» старого Хмеля (Б. Хмельницького)**, який *«визволив українців з лядської неволі»*.

У царині зовнішньої політики Мазепа відомий як метр ***Кримських*** та *Азовських походів*. Лише за перші 12 років свого гетьманування він здійснив 11 літніх та 12 воєнних експедицій проти татар. **За успішні південні кампанії він був другим, хто удостоївся «Ордена Андрія Первозванного» – найвищої нагороди Московського царства.**

За часів його правління *Запорожжя фактично стало підконтрольне гетьманові*, а сам він виступав посередником у стосунках січовиків із царською владою.

Численні походи та участь Гетьманщини в **Північній війні 1700–1721 рр., яку вела Московія проти Швеції,** тяжким тягарем лягли на плечі українського народу. Козаки (яких використовували як «гарматне м'ясо») брали участь у бойових діях на Балтії, Білорусі та в Центральній Польщі. Селяни (до яких ставилися як до холопів) будували фортеці, копали канали тощо. Північна війна збільшила податкове навантаження на українське населення. Це викликало невдоволення серед більшості українського суспільства.

У роки так званої **«другої Хмельниччини» 1702–1704 рр**. – **повстання Семена (Гурко) Палія**, гетьману І. Мазепі вдалося поширити свій вплив на Правобережжя, об'єднавши обидва береги Дніпра. Мазепа вважається останнім гетьманом, чия влада поширювалася на Правобережну Україну.

Події Північної війни стали кульмінаційним етапом правління І. Мазепи. Як союзник московського царя **Петра I (1682–1725)**, гетьман взяв у ній найактивнішу участь. Але блюзнірське ставлення до українців з боку російських вельмож, неоднозначні *натяки на ліквідацію козацтва*, а з ним і *української держави*, змусили І. Мазепу вдатися до подвійної гри. Його таємні дипломатичні контакти з польським королем **Станіславом Лещинським (1704–1711, 1733–1734)** та шведським королем **Карлом XII (1697–1718)** закінчилися (хоча даний факт і не підтверджено) укладенням україно-польської та україно-шведської угод. На думку українських істориків, І. Мазепа (змінюючи сюзерена) висунув ідею конфедерації з Річчю Посполитою, яка мала підпасти під зверхність Швеції. **Відкритий перехід 24 жовтня 1708 року гетьмана та частини старшини на бік шведів** неабияк розлютив й обурив Петра І, адже він безмірно довіряв гетьману. Вважаючи Мазепу зрадником, цар наказав накласти на нього **анафему**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

І до сьогодні в усіх церквах Росії на адресу давно померлого гетьмана, священники виголошують «проповідь на прокляття Івана Мазепи». Натомість, у храмах Православної церкви України, Української греко-католицької церкви та Української православної церкви Канади служать молебні та панахиди за упокій душі гетьмана Мазепи.

За наказом Петра I князь **Олександр Меншиков (1673–1729) 02 листопада 1708 року штурмом взяв козацьку столицю – місто Батурин**. Столиця гетьманщини була вщент зруйнована, а її мешканці жорстоко вбиті.

Московський цар волів позбавити гетьмана політичного і соціального впливу. На противагу «изменнику» І. Мазепі, **06 листопада 1708 року, новим гетьманом було обрано** 62-літнього Стародубського полковника **Івана Скоропадського (1708–1722)**. Де-факто, у козацькій Україні знову з'явилися два гетьмани.

Через культурні упередження ставлення українців до шведів було скоріше ворожим, ніж дружнім (вони не знімали головні убори та не хрестилися, заходячи до хат). Історики фіксують низку повстань проти нових союзників гетьмана – шведів. Цей етап української історії, вітчизняні вчені дуже часто

називають **шведчиною**. Попри всі негаразди, І. Мазепа активно займався створенням антиросійської коаліції. Він намагався схилити на свій бік *Правобережну Україну, Кримське ханство, Оттоманську Порту, Річ Посполиту та Запорозьку Січ*. Реальну допомогу надали лише запорожці. **Очолювані кошовим Костем Гордієнком (1702–1713, 1733), 8000 козаків приєдналися до Мазепи**.

За версією сучасних вітчизняних істориків, **28 березня 1709 року** в с. Малій Будищі (Полтавщина) було укладено українсько-шведський **договір**, згідно з умовами якого **Гетьманщина разом із Запорожжям переходила під шведський протекторат**. Довідавшись про перехід запорожців на бік гетьмана та укладення українсько-шведського союзу, Петро І наказав **знищити Запорозьку Січ**. Його наказ було виконано **14 (25) травня 1709 року**. **Це була перша в історії ліквідація Запорозької Січі.** Кульмінаційним моментом протистояння короля з гетьманом проти царя стали події **08 липня** (**27 червня) 1709 року,** відомі як **Полтавська битва**, у якій шведський король з гетьманом зазнали поразки. Втікаючи з-під Полтави, Мазепа та Карл XII із залишками відступаючих військ подалися до Молдавії, де отримали захист турецького султана. Справу Мазепи було програно. У ніч з **21 на 22 вересня 1709 року в м. Бендери** (нині м. Тігіна, Молдова) **гетьман помирає**.

Після смерті І. Мазепи патріотично налаштована частина козацької еліти опинилася у скрутному становищі. Владу і державу було втрачено. Новопризначений гетьман Лівобережної України *Іван Скоропадський* був слухняним виконавцем волі Петра І. Репресивні та *люстраційні процеси,* здійснені царською владою в Україні, стали засобом приведення до покори козаків і посполитих. У цей складний час ***гетьманом козацької України в еміграції*** було обрано генерального писаря **Пилипа Орлика (1710–1742)**. Процедура інавгурації гетьмана передбачала укладення **16 (05) квітня 1710 року** гетьмансько-старшинського договору, який мав регламентувати стосунки між правителем та політичною елітою. У підписаній угоді чітко визначалися ключові засади державного ладу країни, за владу, в якій треба було боротися. Цей документ (розроблений головним чином самим П. Орликом) отримав назву **«Пакти і Конституції законів, вольностей Війська Запорозького»**, більш відомі як **Конституція Пилипа Орлика**. Головний зміст цього документа декларував утворення на теренах України демократичної парламентської республіки, яка мала б посісти чільне місце серед цивілізованих народів світу того часу.

ЦІКАВО ЗНАТИ

«Пакти і Конституції законів, вольностей Війська Запорозького» *було затверджено 21 (10) травня 1710 року шведським королем Карлом XII (який виступив її гарантом), що фактично означало її міжнародне визнання.*

Значення Конституції Пилипа Орлика полягає в тому, що вона (випередивши свій час) заклала підвалини українського конституціоналізму нової та новітньої доби, ставши визначною історичною пам'яткою вітчизняної та європейської політичної думки XVIII ст.

Конституція Пилипа Орлика на 77 років старша за американську, на 81 рік за французьку та польську, на 157 років за канадську, а за російську аж на 208 років!

З метою реалізації державотворчої програми, якою виступив текст конституції, П. Орлик, заручившись підтримкою *Швеції (1710)*, *Кримського ханства (1711) та Османської імперії (1712),* розпочав чотирирічну боротьбу за Україну. Завдяки його дипломатичній діяльності Оттоманська Порта почала війну проти Московії. За підтримки союзників Пилип Орлик здійснив декілька походів в Україну, але вони суттєвих результатів не принесли. Натомість, у контрнаступ перейшла Московія, яка вступила у чергову боротьбу проти «південної загрози». **Прутський похід Петра I** закінчився підписанням **Прутського договору 22 (12) липня 1711 року**, за умовами якого російська армія мала повернути Правобережжя під зверхність П. Орлика. Однак непоступливість в цьому питанні Речі Посполитої не дозволила відродити бодай би Правобережний Гетьманат. З 1714 року П. Орлик перетворюється на політичного емігранта. Близько тридцяти років він намагався створити широку антиросійську коаліцію, переконуючи монарші двори у тому, що новостворена Російська імперія становить загрозу європейській безпеці. Але, на превеликий жаль, його дипломатична діяльність була безуспішною. Пилип Орлик був першим з вітчизняних політичних діячів, хто поширював у Європі ідею відновлення незалежності козацької України.

На початку XVIII ст. Україна мала унікальний шанс стати повністю суверенною державою. Зі смертю гетьмана Мазепи ідея визволення України від московської залежності поступово втрачає свою актуальність. Усі його наступники, окрім Пилипа Орлика, будуть боротися за збереження залишків автономії Гетьманщини, яка з часом перетвориться на адміністративну одиницю Російської імперії.

4. Боротьба гетьманів: І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола за збереження залишків автономії козацької України

Стрімкий наступ Москви на політичні та економічні права України у XVIII ст. поставив під загрозу саме виживання козацької державності. В умовах жорсткого централізаторського тиску Петра I та його наступників українська еліта опинилася перед вибором: скоритися асиміляції чи вести виснажливу боротьбу за збереження власних інститутів. Цю драматичну епоху визначають невідступні зусилля гетьманів, які намагалися відстояти залишкові привілеї автономії правовими, дипломатичними та навіть відверто протестними методами.

Призначення у м. Глухові (Сумщина) **Івана Ілліча Скоропадського (1708–1722)** гетьманом Лівобережної України стало цілком закономірним кроком Петра I. Російський монарх у такий спосіб намагався розколоти козацьку еліту, частина якої залишилася вірною Івану Мазепі. Скоропадський завжди був слухняним виконавцем його волі. На початку свого гетьманування він запропонував цареві укласти традиційну міждержавну угоду, так звані

Решетилівські статті (28 (17) липня 1709), які мали сприяти зміцненню державницьких позицій Гетьманщини. Однак Петро I відмовився їх затверджувати. Між тим, російські чиновники **поступово обмежували автономію козацької держави та посилювали політику русифікації у межах Лівобережної України**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*За часів правління Петра I Московська держава перетворилася на **Російську імперію (1721–1917 рр.)**. Тому **Петро I вважається першим російським імператором**, державним діячем, за часів правління якого в Росії (саме так з 1713 року стали називати Московію) сформувалася **абсолютна монархія**. Імператор провів низку реформ, які мали європеїзувати країну, однак перетворили її на деспотичну державу азіатського типу. Тому не випадково російський народ не писав епічних пісень про свого правителя, вважаючи його тираном і деспотом.*

Царські чиновники у будь-який спосіб намагалися нівелювати гетьманські повноваження. Для нагляду за гетьманом було призначено царського резидента. На території Гетьманщини було розміщено 10 драгунських полків, які утримувалися коштом місцевого населення. Гетьманові було заборонено обирати або призначати козацьку старшину. Натомість цар своїми наказами призначав на ці посади російських вельмож та воєвод. Рангові землі – землі козацької старшини (особливо прихильників І. Мазепи) дуже часто конфісковували на користь царських урядовців та фаворитів: *О. Меншикова, О. Толстого, В. Головкіна*.

Козацькі військові формування продовжували брати участь у баталіях Північної війни. **Селяни масово залучалися до спорудження каналів (Ладога, Волга – Дон), численних укріплень та побудови майбутньої столиці – Санкт-Петербурга**. У 1721 р. на будівництво Ладозького каналу було залучено *10 тис. козаків, з яких 30% загинуло*; у 1725 р. Під час *Дербентського походу* із 6790 козаків померло чи загинуло 5183 особи.

Було накладено повну заборону на торгівлю Гетьманщини з країнами Західної Європи (дозволялося торгувати тільки через російські порти), і Запорожжям гальмувалися процеси розвитку української промисловості тощо.

У культурній політиці спостерігалися яскраво виражені ***русифікаторські тенденції***. Зокрема, у 1720 році цар видав наказ про *заборону друкувати книжки місцевими українськими діалектами та наказав всіляко сприяти укладенню шлюбів між росіянами та українцями, заохочуючи московських підданих до переселення на українські землі*.

За часів правління І. Скоропадського посада гетьмана була суто формальною, а питання остаточної ліквідації залишків автономії України було лише справою часу. Період його гетьманування припав на час швидкого зростання могутності московської держави та приниження української держави. **Після смерті Скоропадського у 1722 році імператор Петро I суворо заборонив обирати гетьмана, фактично вперше формально скасувавши гетьманське правління в Україні**.

На старшинській раді 04 липня 1722 року наказним гетьманом Лівобережної України було обрано чернігівського полковника **Павла Полуботка (1722–1723)**. Полуботок був одним із найбагатших представників української козацької старшини. Він вважався однодумцем І. Мазепи, але відкрито не підтримав опального гетьмана та свого часу відмовився переходити на його бік. Полуботок формально був наказним (тимчасовим) гетьманом, який мав керувати Гетьманщиною до моменту обрання постійного очільника козацької держави. За час свого нетривалого гетьманування П. Полуботок відправив декілька делегацій до імператора Росії з проханням прискорити процедуру проведення виборів нового гетьмана. Активно скуповував землі, млини, сіножаті та селян (перетворюючи їх на кріпаків), примножуючи свої статки.

З самого початку свого правління П. Полуботок почав конфліктувати з **Першою Малоросійською колегією 1722–1728 рр.** в особі її бригадира **Степана Вельямінова (1670–1737)**. Вельямінову вдалося прибрати до своїх рук *фінансову сферу* Гетьманщини, Полуботкові – *судову*. **Провівши реорганізацію судочинства**, **П. Полуботок зробив Генеральний суд колегіальним, розгорнув боротьбу з хабарництвом, встановив порядок апеляцій**.

На деякий час цього владного протистояння шалька терезів схилилася на бік гетьмана. Скориставшись відсутністю царя, **Полуботкові вдалося перевести управління Гетьманщиною від Малоросійської колегії до Сенату**, який порадив С. Вельямінову дослухатися до *Генеральної Військової канцелярії та співпрацювати з наказним гетьманом України*. Кульмінацією протистояння гетьмана з царською владою стала так звана **коломацька чолобитна –** *проєкт договірних статей Гетьманщини з Російською імперією, укладених козацькою старшиною за часів гетьманування П. Полуботка.*

Такі кроки дорого коштували наказному гетьманові. Після повернення розлюченого імператора з *Дербентського походу* Полуботок разом зі старшиною отримав наказ приїхати до Санкт-Петербурга. Українці подали Петру І коломацьку чолобитну. Але цар наказав заарештувати всіх членів української делегації та піддати їх тортурам у казематах Таємної канцелярії. Полуботка ув'язнили у Петропавлівській фортеці, де він і помер. Цар Петро пережив Полуботка лише на місяць...

Таким чином, у 1723 році Гетьманщина втратила як гетьмана, так і найвищу козацьку еліту держави. Це було друге скасування гетьманського правління в Україні, яке тривало чотири роки.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*За переказами, у 1720 (чи в 1723) році син П. Полуботка – Яків перевіз до Англії скарби свого батька у розмірі **200 000 рублів золотом** для зберігання у банку Ост-Індської компанії під 4% дивідендів щорічно. Виплати могли отримати сам Полуботок, його спадкоємці або повноважні представники суверенної української держави.*

*Станом на 1991 р. сума цих дивідендів зросла до **16 мільярдів** (за іншими **даними – трильйонів) фунтів стерлінгів** (приблизно **38 кг золота на кожного громадянина України**, яких того року було 5 млн чол.). Однак жодного документального підтвердження*

цього факту не виявлено, що дозволяє вважати цю подію цікавою історичною легендою. Принаймні до цього часу усі спроби повернути Полуботкові статки успіху не мали успіху.

Після смерті Павла Полуботка та арештів козацької старшини *Малоросійська колегія продовжувала керувати Гетьманщиною*. Але конфлікт *С. Вельямінова* з могутнім фаворитом *О. Меншиковим* за земельну власність Гетьманщини призвели до ліквідації цього окупаційного органу управління. Ліквідація Малоросійської колегії ознаменувала початок ліберального ставлення до питання української автономії. В умовах наближення російсько-турецької війни царська влада вирішила реанімувати гетьманське правління. Згідно з наказом імператора **Петра II (1727–1730)** та завдяки протекції *О. Меншикова*, **гетьманська влада в Лівобережній Україні мала бути відновлена**. Тому не дивно, що **11 (01) жовтня 1727 року** на Генеральній раді у Глухові **гетьманом було обрано 72-річного миргородського полковника Данила Апостола (1727–1734)**.

Перебуваючи у березні 1728 року на коронації Петра II, Апостол подав петицію (так звані *«Статті гетьмана Данила Апостола»*) про відновлення прав козацької держави на підставі пунктів «березневих статей». Царська влада безвідмовно запропонувала йому прийняти свій проєкт угоди – так звані «**Рішительні пункти»**, які *мали форму царського наказу* і були **підписані гетьманом 22 серпня 1728 року**. Зміст документу обмежував повноваження гетьмана та автономію Лівобережної України. Роль «**Рішительних пунктів»** та їхнє історичне значення полягають у тому, що **аж до 1760 року вони залишалися нормативними актами, що регламентували суспільно-політичне**, **правове та економічне життя Гетьманщини**.

Незважаючи на умови українсько-російського договору 1728 року та поважний вік, Данило Апостол розпочав серйозні перетворення.

Серед пакету реформ, передостаннього гетьмана козацької України, історики виділяють такі:

- *Проведення **«Генерального слідства о маєтностях»** (1731), яке сприяло інвентаризації майна та встановленню права власності на особисті статки мешканців Гетьманщини;*
- *Здійснення реорганізації фінансової системи з точним встановленням бюджетних державних видатків (144 тис. крб.);*
- *Продовження судової реформи (видав **«Інструкцію українським судам»**, що визначала порядок апеляційних позовів) та укладення першого зводу вітчизняного законодавства;*
- *Початок будівництва оборонної **«південної лінії»** між Доном та Дніпром для захисту від турецько-татарських набігів;*
- *Відстоювання інтересів вітчизняної торгівлі, яка з року в рік зазнавала дискримінації (дозволялося торгувати лише через російські порти, платити великі мита та податки) з боку імперських чиновників;*
- *Вимагав від російської влади зняти заборону на експорт традиційних українських товарів: зерна, воску, шкіри, прядива, тощо;*

● *Незважаючи на спротив московського уряду, відновив право самостійно призначати Генеральну військову канцелярію;*

● *Зменшив кількість росіян у власній адміністрації, заборонивши їм купувати землі в межах Гетьманщини;*

● *Наказав українським адміністративним органам матеріально забезпечувати тих, хто покидає межі України;*

● *Обмежив до шести кількість російських полків, розквартированих на теренах козацької автономії;*

● *Перевів Київ з-під влади генерал-губернатора у гетьманське підпорядкування;*

● ***Домігся переселення на Запорожжя (1734) запорозьких козаків**, які з 1708 року жили в межах турецьких (Олешківська Січ) володінь. Це означало фактичне відновлення Січі та відродження низового козацтва.*

Характеризуючи правління Данила Апостола, український історик Дмитро Дорошенко писав: *«Його шестилітнє гетьманування було короткою яснішою смугою на темному тлі українського життя після упадку Мазепи». Йому вдалося зміцнити гетьманську владу і авторитет гетьмана супроти російських і місцевих українських властей».*

Після смерті Мазепи гетьмани Скоропадський, Полуботок та Апостол у складних умовах протистояли ліквідації української автономії Росією. Іван Скоропадський дипломатично стримував тиск Малоросійської колегії, Павло Полуботок відкрито відстоював козацькі права й сплатив за це життям, а Данило Апостол на основі «Рішительних пунктів» стабілізував ситуацію та провів судові й фінансові реформи. Їхня спільна діяльність стала прикладом наполегливого й гнучкого захисту державних інститутів Гетьманщини.

5. Ліквідація Російською імперією української державності (1764–1782)

У другій половині XVIII ст. Катерина II остаточно ліквідувала українську козацьку автономію. Протягом 1764–1782 років Росія скасувала гетьманство, зруйнувала Запорозьку Січ та знищила полково-сотенний устрій. Це перетворило українські землі на звичайні імперські губернії, що призвело до запровадження кріпацтва та системного зросійщення.

Після смерті Данила Апостола російська імператриця **Анна Іванівна (1730–1740)** заборонила обирати нового гетьмана, вкотре **скасувавши гетьманське правління в Україні**. Адміністративна реформа царівни Анни передбачала об’єднання Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини в єдине територіальне ціле, яким мав керувати так званий **Гетьманський уряд (1734–1750).** Формально він вважався колегіальним органом влади й складався з 6 осіб. Троє з них були українцями (*Я. Лизогуб, А. Маркович, Ф. Лисенко*), а інші троє – росіянами (*О. Шаховський, І. Барятинський, В. Гур’єв*). Попри юридичну рівність їхніх повноважень, реальним «правителем» був зазвичай представник російського консульського тріумвірату. Незважаючи на офіційні обіцянки

«Рішительних пунктів», царський уряд поступово знищував автономію України та переробляв усі сфери життя на російський лад.

«Золотою осінню» Лівобережного Гетьманату стало **правління Кирила Розумовського (1750–1764), який вважається останнім гетьманом козацької України.**

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Возвеличення роду Розумів (династії рядових козаків) розпочалося завдяки старшому брату Кирила – **Олексію**, який за примхою долі став фаворитом (та неофіційним чоловіком) російської імператриці **Єлизавети Петрівни (1730–1740)**. Олексій вмовив царівну відродити гетьманське правління в Україні. На цю посаду висунули брата Олексія – **Кирила**, який до 16 років пас худобу на Чернігівщині. Обрання гетьмана відбувалося заочно. Кирило не захотів їхати з Санкт-Петербурга до Глухова, тому старшина присягнула пустому кріслу, на якому лежали символи гетьманської влади.*

*У період свого гетьманства більше жив у Санкт-Петербурзі, аніж в Україні, тому справами Гетьманщини фактично керувала Генеральна військова канцелярія, яку очолював **Григорій Теплов (1711–1779)**. Реальне керування справами Гетьманщини з боку Розумовського припадає на 1760–1764 рр.*

Кирило Розумовський у зеніті слави став одним із найвеличніших вельмож Російської імперії. У 18-річному віці отримав посаду президента Петербурзької академії наук. З часом отримав титул графа та (жодного дня не служивши в армії і не вигравши жодної битви) генерала-фельдмаршала Російської імперії. Мав п'ятьох синів і трьох доньок.

Незважаючи на статус, освіченість та шляхетні манери, Розумовський не цурався свого минулого. Подейкують, що гетьман до кінця життя зберігав одяг, у якому в дитинстві пас волів. Якось, демонструючи своїм дітям це селянське вбрання, він дорікнув їм за надмірну пихатість. Один із синів, почувши це, промовив: «Батько, між вами і нами величезна різниця. Ви син простого козака, а ми – діти російського фельдмаршала»!

Обіймаючи посаду гетьмана, К. Розумовський **прагнув модернізувати життя козацької України**. З цією метою він провів низку перетворень, значна частина яких, на жаль, не прижилася. Кирило Розумовський проводив самостійну внутрішню політику. Він *домігся від імператриці (1751) оприлюднення наказу про заборону поширення холопства в Україні*. **Такий крок гальмував процес закріпачення українських селян**. Після наполегливих прохань старшини *обмежив можливість переселення селян та майна в інші місця проживання*. Це створило підґрунтя для повернення кріпацтва в Україну. Деякий час (без погодження з Петербургом) своїми універсалами **самовільно призначав полковників**. З метою вдосконалення діючої системи судочинства Розумовський **провів судову реформу** в 1760–1763 рр., внаслідок якої було створено **станові шляхетські суди: земський, гродський та підкоморський**. **Почав реформування освітньої системи, запровадивши обов'язкове навчання для козацьких дітей**. *Повів боротьбу з шинкарством, винокурінням та надмірним вживанням алкоголю*. Вживав заходів для **відкриття університету в Батурині**. Намагався домогтися права вести зовнішні зносини з іноземними державами та зробити владу гетьмана спадковою.

Однак ідея відродження реального самоврядування на Лівобережжі суперечила процесам централізації Російської імперії, які з приходом до влади

німецької принцеси **Катерини II (1762–1796)** досягли свого апогею. **Період її правління вважається етапом найвищого розквіту Російської імперії**.

Деякий час Петербург терпів К. Розумовського. Але після старшинської ради 1763 року, яка ухвалила петицію про повернення «прав і вольностей і привілеїв», а також клопотання гетьмана щодо узаконення спадкового гетьманату, імператриця вирішила скасувати гетьманське правління в Україні. **Царським маніфестом від 10 та сенатським указом від 17 листопада 1764 року посада гетьмана та Гетьманщина як напівавтономне утворення у складі Російської імперії були ліквідовані.** Більше 11 років К. Розумовському було заборонено навіть з'являтися в Україні. Після спливу терміну заборони він повернувся до Батурина, де й прожив 9 останніх років свого життя.

Після ліквідації Гетьманату для управління Лівобережжям було створено **Другу Малоросійську колегію (1764–1786)**, яку очолив генерал-губернатор **Петро Рум'янцев-Задунайський (1725–1796)**.

Таким чином, діяльність Другої Малоросійської колегії стала важливим етапом у остаточній ліквідації залишків української автономії. Завершення цього процесу пов'язують із 1782 р. або 1785 р. У 1782 р. було ліквідовано полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини та запроваджено намісництва. Водночас соціальні засади автономного устрою остаточно були підірвані «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 р., яка зрівняла українську старшину з російським дворянством і сприяла інтеграції її до імперської соціальної структури.

Останнім форпостом волелюбного українського духу була Запорозька Січ. Періодичні російсько-турецькі війни змушували імперську владу досить лояльно ставитися до факту існування важко контрольованого і бунтівливого Запорожжя. Низове козацтво та січова старшина підтримували постійні контакти з Петербургом і навіть отримували платню за те, що захищали південні кордони імперії. Однак **станом на кінець XVIII ст. Запорозька Січ втратила своє стратегічне значення**. *Кордони Російської імперії пересунулися на південь, тому Запорожжя стало тиловою зоною*. У той же час Катерина II не могла допустити існування «держави в державі». Тому після закінчення **російсько-турецької війни 1768–1774 рр.** 23 квітня 1775 року було ухвалено рішення щодо її ліквідації. За наказом імператриці **04–05 (15–16) червня 1775 року**, повертаючись з війни, *66-тисячна російська армія* під командуванням генерал-поручика **Петра Текелія (1720–1793) штурмом оволоділа Січчю і повністю її знищила**. **Це була друга й остаточна ліквідація Запорозької Січі російською владою.**

Серед передумов ліквідації Запорозької Січі слід виділити такі:

- *Завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. перемогою Росії і здобуття останнього виходу до Чорного моря;*
- *Здійснення Катериною II політики централізму, спрямованої на ліквідацію будь-яких автономних утворень в імперії;*
- *Створення умов для колонізації родючих земель Півдня.*

Причинами ліквідації Запорозької Січі були наступні чинники:

● *Нові кордони пролягли далеко від Січі й відпала потреба в запорозьких землях як буфер між Росією та турецькими і кримськими володіннями;*

● *Прагнення російського уряду ліквідувати Запорозьку Січ, яка своїми волелюбними традиціями не вписувалася в імперські структури;*

● *Велика територія Вольностей Війська Запорозького перешкоджала заселенню нових земель і також приваблювала російських можновладців.*

Трагічно склалася доля **Петра Калнишевського (1690–1803)**, *останнього кошового отамана Запорозької Січі*. Незважаючи на його лояльність до царської влади, активну участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., ця людина була оголошена ворогом імперії. Калнишевського було позбавлено усіх нагород та звань і відправлено до Москви, а потім на Соловки до *«кам'яного мішка» «на смирение»*. Провівши у підземеллі башти одного з соловецьких монастирів понад 25 років, сліпого і немічного Калнишевського помилував онук Катерини ІІ імператор **Олександр І (1801–1825)**. Не бажаючи повертатися в Україну, **останній кошовий Запорозької Січі помер у Соловецькому монастирі на 113-му році життя**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Петра Калнишевського обирали кошовим отаманом 10 років поспіль, що було винятком із запорозьких традицій. У цьому процесі його перевершив лише Іван Сірко, який обирався кошовим (за різними даними) від 15 до 20 разів. ***Калнишевський*** *був надзвичайно далекоглядним менеджером: перетворив Запорожжя на економічно потужний край, мав десятки тисяч голів худоби, власні торгові каравани та фінансував будівництво понад 30 церков. На Соловках отамана утримували у тісній, сирій кам'яній камері Соловецького монастиря розміром 1,2 на 2 метри. Його виводили звідти лише тричі на рік (на Різдво, Великдень та Преображення). Через вологість і темряву він повністю втратив зір, а його одяг зітлів безпосередньо на тілі. У 2014–2015 роках Православна Церква України та УПЦ канонізували Петра Калнишевського як праведного багатостраждальця.*

Залишки запорожців (близько 5 тис.) вдруге пристали на протекторат Османської імперії, утворивши **Задунайську Січ**, яка проіснувала до **1828 року**.

Близько 8 тис. козаків-запорожців переселилося до *австрійських володінь*. Для їхнього розселення було виділено землі в провінціях **Банат і Бачка**, біля **р. Тиса**. Вони заснували **Банатську Січ**, що існувала з **1785 р. по 1790 р**.

Отже, тотальний наступ російського самодержавства на українські землі у XVIII ст. характеризувався прогресуючим обмеженням українських прав та вольностей; посиленням тенденцій централізації, уніфікації, русифікації; цілеспрямованим розколом українського суспільства (заохоченням чвар між старшиною та гетьманом, підбурюванням селян проти старшини); хижацькою експлуатацією людських та матеріальних ресурсів українських земель.

6. Правобережна Україна та західноукраїнські землі у другій половині XVIII ст. Гайдамацькі повстання. Рух опришків. Розділи Речі Посполитої

Яскравими проявами антифеодальної боротьби на Правобережній та Західній Україні XVIII ст. вважаються рух опришків та гайдамацькі повстання. Попри їхнє швидкоплинне завершення, українці продемонстрували бажання та здатність боротися за волю незалежно від наявності власної держави.

Перехід Правобережної України під владу Речі Посполитої загострив політичну ситуацію та суспільні протиріччя. Жорстка політика полонізації, реституція власності, посилення релігійного гніту стали підґрунтям для розгортання антифеодальної та національної боротьби у цьому регіоні. Її рушійною силою стали **загони гайдамаків**, які активізували свою діяльність у 20–40-х роках XVIII ст. Використовуючи тактику партизанської боротьби, гайдамацькі загони раз у раз піднімали повстання проти ненависної польської влади, поступово перетворюючись на все більш організовану силу, яка намагалася захистити інтереси православного люду. Вони плекали надію відродити Хмельниччину, тому центром формування гайдамацького руху стало Запоріжжя. Соціальну основу гайдамацького руху становили селянство, міщани та представники інших верств українського суспільства. Цей рух підтримувався окремими поміщиками, шляхтою та православним духовенством. На початковій фазі гайдамацької вольниці суттєву роль грали люмпенізовані кримінальні прошарки, зокрема **харцизи** або **харцизяки.**

Посилення поборів з місцевого населення, присутність на Правобережжі російської армії, активність запорожців призвели до серії організованих гайдамацьких повстань під проводом *Верлана, Скорича, Гриви, Медвідя, Моторного* тощо. Для їх придушення польська влада все частіше використовувала регулярні армійські підрозділи. Станом на середину XVIII ст. гайдамаччина на Правобережжі перетворилася на безперервну збройну боротьбу невеликих, але мобільних партизанських загонів (*Г. Голого, Одимченка, Заїки, Сухого* та ін.). У 1759 році спостерігається активізація гайдамаків на Слобожанщині.

Найбільшим гайдамацьким повстанням вважається Коліївщина, яка у 1768 році охопила більшу частину Правобережної України.

Безпосереднім поштовхом до повстання стало утворення правобережною шляхтою так званої ***Барської конфедерації***, члени якої опиралися російській експансії на межі Речі Посполитої. Вторгнення російської армії на терени Правобережної України місцеве православне населення сприйняло як початок свого визволення з-під влади ненависних ляхів. Проводячи агітацію серед мешканців цього регіону, царська влада намагалася прищепити впевненість в їхній щирій і шляхетній місії. Були поширені чутки про ***«Золоту грамоту Катерини II»***, яка нібито обіцяла усім холопам волю і визволення. Організаторами цього заворушення (яке іноді порівнюють із селянською війною) виступили запорожці та люмпенізовані елементи. Ідейним

натхненником повстання став ігумен Мотронинського Свято-Троїцького монастиря **Мельхіседек (Значко-Яворський) (1716–1809)**.

На початковій стадії повстання (спалахнуло **06 (26) травня 1768 року** в урочищі Холодний Яр на Черкащині) його лідером був запорожець **Максим Залізняк (1740–?)**. Повсталі загони оволоділи *Жаботином, Смілою, Черкасами, Корсунем, Богуславом*. **У ніч з 20 на 21** (з 09 на 10) **червня 1768 року** гайдамаки штурмом взяли **м. Умань**, влаштувавши там жорстоку різанину. Ці події були яскраво описані **Т. Шевченком у поемі «Гайдамаки»**. Незадовго до штурму Умані до них приєднався місцевий сотник **Іван Гонта (?–1768)**, який разом із Залізняком буде керувати повстанням до моменту його завершення. Після взяття Умані Залізняк був проголошений повсталими *«гетьманом і князем смілянським»*. Підтримані місцевим населенням, гайдамаки дуже швидко захопили значну частину Правобережжя. Етнічна та соціальна ненависть гайдамаків була спрямована проти поляків, *єзуїтів, євреїв, панів* та *ксьондзів*. Гонта і Залізняк взялися до налагодження господарського життя в краї, створення органів козацької влади, намагаючись зберігати мир.

Такий розвиток подій викликав занепокоєння з боку російської влади. Відповідно до маніфесту імператриці від 20 (09) липня 1768 року командування російського експедиційного корпусу під головуванням генерал-майора М. Кречетникова силою придушило повстання. **07 липня (26) червня 1768 р. М. Залізняка** та **І. Гонту було підступно заарештовано**. Ізолювавши гайдамацьких лідерів, російські солдати вдерлися до табору повсталих та роззброїли їх. *Залізняка відправили на заслання до Нерченська (Забайкальський край РФ)*, де він і помер. *Гонту закатували поляки*. Репресій зазнали сотні повстанців. До середини липня основні осередки повстання вдалося ліквідувати, але поодинока гайдамацька боротьба тривала до першої половини 1769 року.

ДОВІДКА

КОДНЯНСЬКА РОЗПРАВА. *В селищі Кодня на Житомирщині* ***стратили близько 300 учасників Коліївщини****. Із 336 справ, реєстр яких зберігається, 151 особі було відрубано голови, 57 повішено, 9 четвертовано, одного, українського шляхтича Чоповського, що був помічником полковника Неживого, було посаджено на палю.*

Коліївщина мала широкий міжнародний резонанс. Схожі повстання стали спалахувати в інших землях Речі Посполитої та сусідніх країнах. *Це загострило протиріччя між Річчю Посполитою, Портою, Російською імперією та призвело до початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр., яка закінчилася перемогою останньої.*

Гайдамацький рух справив значний вплив на активізацію національно-визвольних змагань європейських народів XIX ст., у тому числі і в Україні, зокрема в акції 1855 року, відомої під назвою «Київська козаччина».

Ще однією формою антифеодальної боротьби XVI–XIX ст. у **Західній Україні** був ***рух опришків***. Рятуючись від посилення феодального гніту з боку

польської, румунської, молдовської влади, селяни та розорені міщани втікали до Карпатських гір, де зорганізували загони народних месників, займаючись грабіжництвом і розбоєм. Подібно до британського легендарного героя Робіна Гуда, опришки грабували багатих. Вони віддавали більшу частину здобичі бідним, намагаючись надати їм фізичний захист від свавілля місцевої влади.

Незважаючи на численні антиопришківські заходи в пер. пол. XVII ст. рух охопив Галичину **(Григорович, Г. Кардаш)**, Буковину, Закарпаття, Прикарпаття **(С. Солінка, В. Чепець, В. Баюс)** та Покуття.

Опришки брали участь і в національно-визвольній війні проти Речі Посполитої 1648–1657 рр. Відома участь в ній прикарпатського загону **Семена Височана (?–1666)**. У поході Т. Хмельницького на Молдову брали участь 2 тис. опришків під проводом **Харачка**. Активізація опришківського руху змусила польського короля *Яна Казимира* у 1656 році звільнити галицьку шляхту від участі у війні з метою зосередження їхньої уваги на боротьбі з опришками. Довготривалість та життєздатність руху опришків пояснюються підтримкою їх з боку місцевого населення, яке вбачало в них захисників від шляхетського свавілля. **Найбільш відомим ватажком опришків вважається Олекса Довбуш (Добощук) (1700–1745).** Спочатку він діяв спільно зі своїм братом Іваном, але у 1739 році відійшов на Західне Прикарпаття (Покуття) і створив свій загін. ***Максимального розмаху боротьба О. Довбуша припадає на початок 40-х років XVIII ст.*** Об'єднуючись із гайдамаками, опришки брали участь у антифеодальній боротьбі (загін **І. Бойчука**) на Правобережній Україні. Впродовж пер. пол. XIX ст. у межах Західної України діяло 50 загонів опришків. Серед найбільш відомих ватажків руху: **М. Бойчук (Клям), Д. Марусяк, М. Штолюк (Штола), І. Вередюк, М. Циган, А. Ревізорчук** та ін. Чи не найвідомішим із розбійників першої третини XIX ст. (якого також зараховують до лав опришків) був **Устим Кармалюк (1787–1835).**

ЦІКАВО ЗНАТИ

Устим Кармалюк *(або, як вважають деякі дослідники, Карманюк) був надзвичайно сильним (легко ламав підкови та гнув срібні карбованці) і витривалим (загалом виніс бл. 4,5 тис. ударів батогами). Він дуже часто опинявся у в'язниці, але (намалювавши на стіні корабель) дивним чином втікав. Його декілька разів відправляли до Сибіру, але кожного разу, пройшовши тисячі кілометрів, не маючи ні карти, ні компаса, цей подільський опришок повертався до себе додому. Ймовірно, що хтось був зацікавлений у його втечах…*

Перекази свідчать, що замість кулі вбивця використав гудзик, який тільки і може вбити характерника. Вбивцю У. Кармалюка ***Федора Рутковського*** *російський імператор* ***Микола І*** *нагородив перстнем, інкрустованим діамантами з вигравіруваною короною, звільнивши кілера від усіх податків.*

Після поразки загонів *І. Волощука та І. Вередюка*, рух опришків почав занепадати. У 1878 році в м. Коломия (Львівщина) був засуджений до страти останній лідер загону опришків **Микола Драгирук (Бордюк)**. Пам'ять про опришків та гайдамаків збереглася в народній пам'яті завдяки пісням, легендам, переказам та художнім творам.

Ліквідація Гетьманщини, Запорозької Січі, полково-сотенного управління означали цілковите знищення української козацької держави та завершення козацько-гетьманського періоду української історії. Вочевидь, в Україні не залишилося лідерів, здатних визволити її від поневолювачів, а нація просто стомилася від довготривалих війн та політичних конфліктів. Смілива боротьба гайдамаків та опришків стала яскравим фіналом козацької епохи. Вона показала, що українці готові битися за свободу за будь-яких умов.

7. Заселення і розвиток Слобідської України. Запорозька Січ у другій половині XVII–XVIII ст.

На сході від Гетьманщини на кордоні з Московською державою розкинулися землі Слобідської України. Тривале панування тут татар та шляхи їхніх набігів на землі Московії зробили їх малозаселеними. Це була східна периферія так званого Дикого поля – східна частина лісостепової і степової зони сучасної України.

Ще наприкінці XVI ст. Московське царство, просуваючись на південь, поступово підпорядковувало цей край своїй владі. Паралельно з московською з заходу просувалася польська колонізація. Вважається, що масштабне і відносно стабільне залюднення цього краю українцями розпочалося з кінця 30-х років XVII ст. у зв'язку з поразкою серії козацько-селянських повстань. В свою чергу, царський уряд усіляко заохочував переселення українців, покладаючи на них справу захисту московських кордонів від татарських нападів зі Степу. Українці і московити, з дозволу місцевих урядників, переселяючись сюди, засновували невеличкі укріплення – **слободи**, себто *поселення, звільнені від податків*. Звідси, вочевидь, походить і назва – **Слобожанщина або Слобідська Україна**.

Друга велика хвиля українських переселенців на Слобожанщину припала на події національно-визвольної війни, особливо після укладення у 1651 р. Білоцерківського перемир'я.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Відомо, що у 1638 р. на Слобожанщину переселилися учасники козацько-селянського повстання на чолі з **Я. Остряниною** і заснували місто **Чугуїв**. У 1652 р. українські козаки під проводом полковника **І. Дзиковського** на Тихій Сосні, притоці Дону, заснували місто **Острогозьк**. Інший великий гурт переселенців на чолі з **Герасимом Кондратьєвим** того самого року заснував місто **Суми**. У 1654 р. на городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, було **засновано місто Харків**. Подібну історію заснування мали міста **Салтів**, **Мурафа**, **Охтирка**, **Балаклія**, **Ізюм** та багато інших. Водночас із містами закладали села й хутори. Українські історичні землі – Слобожанщина – охоплювали сучасні **Харківську**, **Сумську**, **північ Донецької та Луганської областей**, а також південні частини **Воронезької**, **Курської та більшу частину Бєлгородської** областей теперішньої Російської Федерації. При цьому **термін «Слобідська Україна» коректно використовувати в контексті частини Слобожанщини, що знаходиться в географічних межах сучасної української держави.***

Близькість земель Кримського ханства і постійна загроза з півдня змушували колоністів виконувати військові функції, властиві так званому «порубіжному суспільству» Дикого поля. Засновані ними поселення, були добре укріпленими військовими фортами. У мирний час оселенці займалися промислами, сільським господарством, виготовленням ремісничих виробів і торгівлею. Податкові пільги з боку Московії, яка контролювала ці території, доповнювала так звана **займанщина.**

ДОВІДКА

ЗАЙМАНЩИНА – *елемент звичаєвого права, що давав змогу на підставі першого «займу» володіти чи користуватися землею, яка, зазвичай, нікому не належала.*

Кожен переселенець привласнював собі стільки землі, лісу, сінокосів, скільки міг обробити. **Зайняту землю**, як зазначалося вище, **не обкладали податком** впродовж 10–13 років. Так само не брали податки й із господарських промислів. Натомість українські переселенці мусили відбувати військову службу. Численних переселенців із Лівобережжя та Правобережжя приваблювало також право на козацьке самоврядування, яке царський уряд на початку колонізації зберігав за українцями. Визнаючи владу царя, поселенці складали присягу на вірність московському монарху. За існуючою юридичною традицією права українських поселенців закріплювалися царськими жалуваними грамотами.

З часом на території Слобідської України сформувалося п’ять козацьких полків: **Харківський**, **Сумський**, **Охтирський**, **Ізюмський і Острогозький (Рибенський)**. Слобідські козацькі *полки були військовими і адміністративно-територіальними одиницями* й поділялися на **сотні**. Полком керував *виборний пожиттєво* **полковник**, який очолював адміністрацію, затверджував судові постанови, роздавав поселенцям вільні землі, а також командував військом під час походів. У Слобідській Україні нерідко *траплялися випадки успадкування посади полковника*. Адже ними часто ставали лідери переселенських груп або ж діти полковників. ***Полкова старшина*** складалася з **полковника**, **полкового обозного**, **хорунжого**, **осавула**, **судді та двох писарів**. У Слобідській Україні, на відміну від Гетьманщини, **посади гетьмана не існувало**, **не було й генеральної старшини**. Слобідські полковники *підпорядковувалися безпосередньо* ***білгородському воєводі, якого призначав московський цар***. **Козаки** були основним і **привілейованим станом Слобідської України**. Вони володіли землею, керували власними господарствами й не сплачували податків. За першої вимоги вони з власними кіньми рушали в похід, під час якого мали забезпечувати себе самостійно. Окрім козаків, до Слобідської України переселялися **селяни та міщани**. Ці категорії поселенців *зберігали особисту свободу, підпорядковувалися місцевій адміністрації та сплачували податки до царської скарбниці*.

В етнічному плані населення Слобідської України було доволі строкатим. Тут жили українці, росіяни, євреї, вірмени, греки тощо. Одним словом, ці землі вабили землеробів, скотарів, ремісників, лихварів і торговців. Відомо, що

українські гетьмани, зокрема І. Самойлович, мріяли включити територію Слобідської України до складу Гетьманщини. Однак усі спроби виявилися безрезультатними.

Остаточне скасування полкового устрою Слобожанщини, адміністративні зміни збіглися в часі з ліквідацією Гетьманщини. **Влітку 1765 р.** Катерина ІІ підписала маніфест про скасування на Слобожанщині козацького устрою. Слобожанщина перетворювалася на **Слобідсько-Українську губернію з адміністративним центром у Харкові**. Її територію було поділено на п'ять провінцій: ***Ізюмську, Охтирську, Острогозьку, Сумську та Харківську***. Головним органом управління стала губернська канцелярія. Харківський козацький полк було реорганізовано в *уланський*, інші – *в гусарські*, до яких на добровільних засадах могли записуватися колишні козаки, яких стали називати *«військовими обивателями»*. У **1780 р**. **Слобідсько-Українську губернію перейменовано на Харківське намісництво,** яке, в свою чергу, **з 1835 р. буде перетворено на Харківську губернію**.

Запорозьке козацтво і Запорозька Січ середини XVII ст. починають відігравати помітну роль у подіях, які відбувалися в українській історії. Саме Січ виступила в ролі колиски і головної рушійної сили національно-визвольної війни середини XVII ст. За часів Хмельниччини Запорозька Січ майже повністю підпорядковувалася владі гетьмана, однак завжди прагнула позбавитися цієї опіки, посилаючись на формальну автономію при обранні січової старшини. Вважається, що Гетьманщина при створенні структури управління взяла за основу організаційні традиції Запорожжя. За доби козацтва Запорозька Січ виступала в ролі південного форпосту козацької держави, хоча отамани Січі доволі часто протистояли політиці тих чи інших гетьманів.

Основу господарства ЗС складали промисли (мисливство, рибальство, бджільництво) і скотарство, які не могли повністю забезпечити потреби козаків. Землеробство не набуло великого розвитку через постійні набіги татар: пшеницю і хліб закуповували на Правобережжі та в Гетьманщині. Основу господарського життя запорожців становили **зимівники** – *хуторські господарства, де взимку утримувалася худоб*а. Значний рівень розвитку набуло ремісниче виробництво: на Січі було чимало вправних ковалів, теслярів, зброярів, бондарів, шевців, кожум'яків тощо. Помітну роль відігравала торгівля. Окрім українських земель, запорожці торгували з ***Річчю Посполитою, Кримським ханством і Османською імперією***. Предметами експорту були: ***шкури, мед, віск, хутро, рогата худоба, коні.*** Натомість Запорозька Січ імпортувала ***сіль, хліб, зброю, боєприпаси, сукно.*** На жаль, Запорожжя не мало можливості самотужки забезпечити свої власні потреби. Це спричиняло залежність запорожців від царського жалування і гетьманської платні грошима, сукном, військовими припасами та воєнною здобиччю.

Поряд з цим, Запорозька Січ продовжувала відігравати роль форпосту в захисті України від турецько-татарських набігів. Вона залишалася осередком волелюбності, опорою українського народу в його національно-визвольній

боротьбі. Кількість запорозького козацтва у 60-х рр. XVII ст. збільшувалася, тому що почастішали втечі на Запорожжя з Лівобережної та Правобережної України. Негативний вплив на господарський розвиток справляла постійна нестабільність на українських землях. Відповідно до умов **Андрусівського перемир'я (1667)**, землі Війська Запорозького перебували під спільним контролем Московії і Речі Посполитої. Але після укладення **«Вічного миру» (1686)** політико-правовий статус Січі змінився: *вона перейшла у виключне підпорядкування Москви*. Втім, незважаючи на заборону, Січ зазвичай провадила власну зовнішньополітичну лінію, залишаючись у полоні анархічної і непослідовної політики у стосунках з центрами політичних впливів у Східній Європі. Так, на початку 90-х рр. XVII ст. відбулося пожвавлення зносин з Кримським ханством, активно розвивалися відносини з правобережним козацтвом і польською владою. А у листопаді 1689 р. запорожці навіть звернулися до Речі Посполитої із проханням про підданство. Однак отримали від поляків лише загальні обіцянки.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Серед отаманів XVII ст. чи не найяскравішою постаттю був **Іван Дмитрович Сірко (1605/1610–1680)**. Вважається, що Сірко провів близько 60 битв проти військ Туреччини, Кримського ханства, ногайських орд і жодного разу не зазнав поразки. Він, як і **Петро Конашевич-Сагайдачний**, був метром морських походів, в результаті яких було визволено з неволі близько 100 тис. полонених. Ті, які не хотіли повертатися, за наказом отамана були вбиті козаками. Кажуть, що він був характерником, а турецькі і татарські матері лякали його ім'ям своїх плаксивих і неслухняних дітей. Він був одним з авторів знаменитого листа турецькому султанові **Мухаммеду IV (1648–1687)**, за наказом якого у всіх мечетях Османської імперії на адресу Сірка лунали прокльони. В 1654 р. у Переяславі пихатий кошовий відмовився присягати на вірність царю, але протистояв гетьманам **І. Виговському** та **П. Тетері** через їхню пропольську політику. У 1664–1665, 1667 роках Сірка обирали Харківським полковником. Він з сім'єю деякий час мешкав у Мерефі (Харківщина) і полком керував радше дистанційно, ніж безпосередньо. Після Андрусівського миру 1667 р. Іван Дмитрович перебував в опозиції до московської влади. Цей «степовий пірат» брав участь у козацько-селянському повстанні на Слобожанщині (1686) і Правобережжі (1671) та чигиринських походах 1677–1678 рр. на боці московської армії. Підтримував дипломатичні відносини з Москвою, Річчю Посполитою, Туреччиною. Сірко був противником політики П. Дорошенка навіть воював проти нього. Амбіції кошового спонукали його вступити в боротьбу за гетьманську булаву на Лівобережжі. Але за участі І. Самойловича у 1672 р. було заарештовано царськими урядниками і у кайданах відправлено до Сибіру. Проте незабаром його випустили на вимогу польського короля з огляду на потребу очолити боротьбу проти бусурманів.*

Особливе місце посідають взаємини Запорозької Січі з Московським царством. Дуже часто *Москва підживлювала анархічні настрої Січі, надаючи підтримку запорожцям у конфліктах з українськими гетьманами*. Достатньо пригадати виступ *М. Пушкаря і Я. Барабаша* проти гетьмана *І. Виговського*, обрання кошового *І. Брюховецького* гетьманом Лівобережної України тощо. **Такі кроки сприяли ослабленню гетьманської влади**. З іншого боку, російські монархи не полишали надію підпорядкувати собі Запорожжя. Так, у 1663–1667 рр. на Чортомлицьку Січ було направлено московську залогу, яка

мала стежити за настроями запорожців. Після *«Вічного миру»* на запорозьких землях за наказом московського уряду почалося спорудження фортець з метою утримання козаків під контролем і створення перешкод щодо зносин запорожців з Кримським ханством і Річчю Посполитою. Москва прагнула також *використати їх як військову силу для реалізації своїх зовнішньополітичних пріоритетів*: боротьби за вихід до Азовського і Чорного морів. Прикладом цього була так звана **Азовсько-Дніпровська воєнна кампанія** Московського царства **1695 і 1698 рр.**

Цілком логічним фіналом непростих і суперечливих взаємин козаків-запорожців і Московської держави стало **знищення 14 (25) травня 1709 р. Чортомлицької січі за наказом царя Петра І**. Приводом стало те, **що Військо запорозьке з кошовим отаманом Костем Гордієнком** приєдналося до союзу І. Мазепи зі шведським королем Карлом XII.

Залишки запорожців після руйнації Січі переселилися на терени володінь Кримського ханства, де у 1711 р., неподалік сучасного Херсона, утворили **Олешківську Січ.**

ДОВІДКА

ЗАПОРОЖЖЯ (ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ)

Виділення в окремий край у складі Речі Посполитої – *XVI ст.*
У складі Гетьманської держави – *1648–1658 рр.*
Подвійний протекторат Речі Посполитої та Московського царства – *30.01.1667 р. – 06.05.1686 рр.*
Протекторат Московського царства та Російської імперії – *06.05.1686 р. – 12.07.1711, від 1734 р.*
Протекторат Османської імперії – *1711–1734 рр.*
Остаточна ліквідація Російською імперією – *05.06.1775 р.*
Форма правління – *військова республіка.*
Адміністративний поділ – *8 паланок (з 1734 р.).*
Гроші – *європейські, російські, турецькі.*
Мова – *староукраїнська.*
Релігія – *християнство (православ'я).*
Площа території – *від бл. 75 тис. (XVII) до 120 тис. км² (у 1740 р.).*
Кількість населення – *бл. 60 тис. осіб (у 1774 р.).*

Завершальним етапом існування Січі на теренах сучасної України був період Нової (Підпільненської) Січі (1734–1775). Її відновлення (шляхом повернення запорожців) було викликане назріванням нової російсько-турецької війни. Царський уряд був зацікавлений у низовому козацтві під своїм протекторатом, тому за клопотанням гетьмана Данила Апостола, дозволив відродити Січ на *р. Підпільна*. Звідси і назва **Нова або Підпільненська Січ**. Її *територія поділялася на адміністративно-територіальні округи* – **паланки**. У 30–40-х рр. XVIII ст. їх налічувалося не більше п'яти (пізніше їхня кількість зросла до ***восьми***: ***Кодацька, Бугогардівська, Інгульська, Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська, Прогноївська***). Адміністративним центром паланки була укріплена **слобода**, де стояв гарнізон, розміщувалися полковник і

старшина. Паланкова *старшина зосереджувала у своїх руках військову, фінансову, судову та адміністративну владу*. Порядки і устрій Січі у XVIII ст. мало чим відрізнявся від старих архаїчних вольностей. Суттєвою відмінністю Нової Січі від попередніх було *майнове розшарування між козацькою старшиною і звичайними козаками*. Принцип матеріальності і юридичної рівності січового товариства було втрачено остаточно. Козацька *старшина перетворилася на заможних землевласників*. Основою їхньої діяльності став розвиток господарства, а не військові походи. У XVIII ст. війни не приносили козакам такого збагачення, як раніше. Для того, щоб прожити, козаку доводилося ставати до роботи і йти у вільний найм. Господарем його був представник козацької старшини, який зазвичай мало чим відрізнявся від пана. Тому в другій половині XVIII ст. роль січових рад зменшилася, натомість посилилося значення старшини. Саме старшина розподіляла землі, які могли отримати козаки, і часто самовільно привласнювала їх. На цьому тлі досить часто виникали конфлікти і навіть повстання так званої **сіроми** або **голоти** проти **кармазинів** – *заможних козаків, багато з яких обіймали керівні посади*. Цим фактором вдало користувалися царські чиновники, нацьковуючи ці категорії козаків одна на одну. Ще одним цікавим явищем були так звані ***зворотні хвилі втікачів***. Не маючи можливості адаптуватися до умов козакування і господарювання, чималі групи покозаченого люду втікали за межі Запоріжжя. Вони переселялися на засновані російським урядом «слободи». Це руйнувало зсередини всю соціальну систему Нової Січі. П. Калнишевський всіх селян-утікачів, що прибували на Січ, взагалі перестав записувати до козацького реєстру, а розселяв «слободами» на вільних землях. У 40–60-ті рр. XVIII ст. російський уряд розпочав заселення північних і північно-східних околиць Запорожжя військовими поселенцями. Це спричиняло ізоляцію «вольностей» від Правобережжя та Гетьманщини й перешкоджало втечам сюди селян. **У 1752 р**. у північно-східній частині Запорожжя було створено **Нову Сербію**, а наступного року на північно-східному кордоні володінь Січі засновано **Слов'яносербію**. Заселялися ці землі втікачами від османського ярма: *сербами, угорцями, молдаванами, греками, болгарами*. У 60-х рр. XVIII ст. смугу запорозьких земель вилучили для ***Новоросійської губернії***, а ще через десять років – для будівництва Дніпровської лінії укріплень. На заперечення запорожців уряд імперії не зважав.

Після руйнування Нової Січі у 1775 р. згідно з указом Катерини II запорожці могли вступити до кінних полків *або ж повернутися туди, звідки вони прийшли на Січ чи залишатися жити на Запорожжі, отримавши землю для заняття землеробством*. Більшість тих козаків, які продовжували господарювати, дуже швидко були позбавлені власності. Царський уряд, роздаючи запорозькі землі своїм вельможам, фактично ліквідовував козацькі зимівники, а відповідно і український інститут приватної власності. Багато козаків-господарників, втративши засоби для існування, перетворилися на **кріпаків**. Ті ж, кому вдалося уникнути закріпачення, перетворилися на

казенних ***або державних селян***. Казенні селяни були особисто вільні, але були змушені *платити* ***чинш****, натуральні податки і частково* ***відбувати панщину***.

Історичне значення Запорозької Січі

● *Із ліквідацією Запорозької Січі, що проіснувала 219 років, завершилася козацька доба в історії України;*

● *Упродовж подальшого свого існування український народ зберігає історичну пам'ять про Запорозьку Січ;*

● *Запорозькі козаки уславили себе героїчною боротьбою проти чужоземних загарбників і захистом південних рубежів України;*

● *Запорожці завжди були з українським народом і в період національно-визвольних рухів ділили разом із ним радість перемог і гіркоту поразок;*

● *Запорозьке козацтво виявило надзвичайну сміливість і оригінальні творчі здібності в організації військової справи, відстоюванні нових форм соціального, політичного та економічного буття, у створенні своєрідної культури.*

Заселення Слобідської України в другій половині XVII ст. стало результатом складних соціально-політичних процесів, що зумовили активну міграцію населення з Правобережжя. Формування слобідських козацьких полків і надання переселенцям привілеїв сприяли стабілізації регіону та його економічному зростанню.

У цей самий час Запорозька Січ залишалася важливим військово-політичним центром, що втілював традиції козацького самоврядування та оборони південних рубежів. Незважаючи на посилення тиску з боку Московської держави, Січ зберігала свою автономність до її остаточної ліквідації 1775 року. Обидва регіони: Слобідська Україна і Запорозька Січ відіграли вагому роль у формуванні нової української ідентичності в умовах імперського переформатування національного простору.

8. Релігійно-культурне життя на українських землях у другій половині XVII – у XVIII ст.

Релігійно-культурне життя на українських землях у другій половині XVII – XVIII ст. є важливою складовою історичного процесу формування національної ідентичності. Цей період позначений глибокими соціальними трансформаціями, політичними зрушеннями та активізацією культурного життя, що знайшло своє відображення у розвитку освіти, книгодрукування, церковного мистецтва та духовної літератури.

Вплив православної церкви залишався визначальним, тоді як уніатська церква і католицизм розширювали свою присутність, особливо на західноукраїнських землях. Особливу роль у цьому процесі відіграли братства, колегіуми та Києво-Могилянська академія, які стали осередками культурного та просвітницького руху.

У контексті колоніальної політики сусідніх держав релігійно-культурне життя набувало не лише духовного, а й виразного політичного змісту. Саме в цю добу формується українська барокова культура, що стала відображенням ідейної боротьби та пошуків нової ідентичності українського суспільства.

Українська культура кінця XVII – першої половини XVIII ст.

Культура українських земель цього періоду зберегла духовні основи, закладені ще в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Існування власної державності, підтримка розвитку культури українськими гетьманами були вагомими чинниками її розвитку. Збільшення української етнічної території спричинило відмінні умови для культурного розвитку української нації внаслідок її перебування у складі різних держав. В той же час, поряд з релігійністю, культурна ідентичність стала тотожною етносуспільній належності.

Саме в цей період спостерігається відхід від релігійної культурної традиції, внаслідок чого **українська культура набуває світського характеру.** Величезний вплив на українську культуру в ці десятиліття справило **західноєвропейське бароко**.

Суттєвим чинником культурного розвитку цього періоду було поєднання наступу російського царизму на українську державність з утисками у сфері культури.

В цілому, велика кількість мешканців українських земель була більш-менш освіченою. На Лівобережжі, Слобожанщині та Запорожжі існували початкові школи. Їх створювали головним чином при церквах і полках. Вчителями у них, як і раніше, були дяки, які дуже часто мандрували, надаючи освітні послуги за гроші. На Правобережжі та західноукраїнських землях продовжували існувати *братські школи.* Діти шляхти навчалися в *єзуїтських і василіянських школах*.

Поряд з початковою освітою існували загальноосвітні начальні заклади. В цей період виникли **Чернігівський (1700)**, **Харківський (1722)** і **Переяславський (1738)** *колегіуми*. На Правобережжі та західноукраїнських землях продовжували надавати освітні послуги єзуїтські колегіуми: ***Львівський, Перемишльський, Кам'янецький, Луцький*** та ін.

Вища освіта на українських землях була представлена двома установами: ***Києво-Могилянською академією і Львівським університетом*****. Це були перші і єдині вищі навчальні заклади в Україні.**

ДОВІДКА

Академія в Києві виникла шляхом трансформації наприк. XVII – XVIII ст. Київського колегіуму, який заснував у 1632 р. П. Могила. Хоча датою заснування цього ВНЗ сучасні «могилянці» вважають 1615 р. – рік виникнення київської братської школи. Ніхто за життя Петра Могили не називав академію «Могилянською» ані польські королі, ані московські царі. Це сталося вже через 20 років після смерті П. Могили. Вперше цю назву можна знайти у грамоті короля Польщі Михаїла Корибута Вишневецького (внучатого

небожа П. Могили) у 1670 р. Традиційно Київську академію називали на честь своїх благодійників або «польсько-слов'яно-латинською». За часів гетьмана Івана Мазепи академію титулували Могилянсько-Мазепинською.

Свого часу у академії навчалися такі відомі особистості як: ***О. Ромодановський, Б. Шереметьєв, К. Зотов, К. Істомін, П. Зеркальников, В. Черняєв, О. Стойков****.*

Вже у 1715 р. в академії налічувалося 1100 студентів. Бібліотека академії вважалася однією з найкращих у Східній Європі.

Зі стін академії вийшли ***Стефан Яворський*** *(автор вчення про піраміду влади в Російській імперії) та* ***Феофан Прокопович*** *(творець концепції про божественне походження царської влади, феодальної структури суспільства в Росії). Впродовж XVII–XVIII ст. студеями (студентами) Києво-Могилянської академії були 14 майбутніх гетьманів України.*

Друкарня Києво-Печерської лаври в цей період *залишалася найбільшою в Україні*. Продовжували діяти ***Львівська братська***, ***Почаївська та Унівська*** друкарні. Усього в другій половині XVII ст. на українських землях діяли *дев'ять українських*, *три польські* й *одна єврейська друкарні*. Книги, видані в українських друкарнях, користувалися попитом у Росії, Болгарії, Сербії, Чорногорії та інших країнах. **Тематика друкованих книг була переважно церковно-релігійною**.

Провідними жанрами усної народної творчості були ***думи*** та ***історичні пісні***. Їхній жанр торкався перебігу тогочасних подій, основною темою яких були *події та герої Національно-визвольної війни*. Набувають поширення прислів'я, приказки і пісні про важку долю селян, а також **козацькі, рекрутські й чумацькі пісні**. Як і раніше, зберігають провідне місце, **веснянки, гаївки, весільні** та інші **обрядові пісні**.

В царині літератури відбулися суттєві зміни, пов'язані з поширенням мистецького стилю бароко. Це сприяло певному піднесенню української літератури, яке розпочалося у друг. пол. XVII ст. Не втрачає своєї популярності *полемічна література*. Серед полемічних авторів чільне місце посідають: **Лазар Баранович (1616–1693)**, ***«Нова міра старої віри»***; **Йоаникій Галятовський (1620–1688)**, ***«Ключ до розуміння»***; **Інокентій Гізель (1600–1683)**, ***«Правдива віра»*** тощо.

Історичну та літописну літературу даного періоду представляють перший на українських землях підручник з історії **«Синопсис» (1674)**, автором якого вважається Пантелеймон Кохановський, «Хроніка з літописців стародавніх» (1673) авторства Феодосія Софоновича. У першій половині XVIII ст. створено **три знамениті козацькі літописи**: ***«Літопис Самовидця»*** (авторство приписують **Роману Ракушці-Романовському**); **літописи Григорія Граб'янки** і **Самійла Величка**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Вважається, що ***«Синопсис»*** *було створено кількома авторами і відредаговано архімандритом І. Гізелем. Відомі три його редакції: 1674, 1678, 1680 рр. Даний твір написано у формі історичної праці, де у схоластичній формі подано політико-релігійну програму ієрархів Києво-Печерської лаври. «Синопсис» схвалював автономію України в*

єдиній Московській державі, виправдовуючи і популяризуючи політику царату, тенденційно протиставляючи «доброчесне» слов'янське суспільство «гріховному» турецько-татарському.

«Літопис С. Величка» *розкриває події 1648–1700 рр.* ***«Літопис Самовидця»*** *охоплює події 1648–1702 рр.* ***«Літопис Г. Грабянки»*** *описує події 1648–1708 рр. Наприкінці XVIII ст. канцлер Російської імперії, нащадок українського козацького роду* ***Олександр Безбородько (1747–1799)****, видав у Санкт-Петербурзі* ***«Краткую летопись Малой России»****, у якій висвітлено події української історії з 1506 по 1776 р. Хоча його історична праця до числа козацьких літописів не зарахована.*

Поетичний жанр культури був представлений творами **Климентія Зиновіїва** – збирача українських прислів'їв і приказок та **Івана Величковського** – *автора курйозних барокових віршів*.

Барокова культура вплинула на виникнення і розвиток *народного лялькового театру* – **вертепу**. Улюблений позитивний герой – *запорожець*, що захищає простих людей. Серед негативних персонажів – *чорт*, який виступає в ролі спокусника і трансцендентної злої сили. Із вертепом Україною ходили мандрівні дяки, які зазвичай були студентами-бурсаками Києво-Могилянської академії, Харківського, Чернігівського, Переяславського колегіумів. Поряд із вертепом набувають поширення **шкільний театр** і **шкільна драма**. Основні теми, які ставилися на сценах: *різдвяний цикл,* ***драми-міраклі*** (лат. *miraculum* – диво), ***моралітe*** (повчальні вистави з алегоричним змістом) та ***історичні***.

Серед музичних творів набули поширення ***козацькі пісні*** з маршовим ритмом. Розвивалась також народна інструментальна музика. Її виконавці (***кобзарі, лірники, сопілкарі, скрипалі, цимбалісти***) нерідко збиралися в ансамблі (**«троїсті музики»**) для відзначення різноманітних подій. Серед міського населення набув поширення **кант або псалом** – *побутовий багатоголосний пісенний жанр*. Канти широко *використовувалися у шкільному театрі та вертепі*. Їх авторами були **Л. Баранович**, **Д. Туптало** та ін. В цей період доволі модним **стає партесний (багатоголосний)** спів. Його теоретиком був український композитор **Микола Дилецький**, автор ***«Граматики музикальної».*** У другій половині XVII ст. в українських містах виникають **цехи музикантів** – *об'єднання музик, які обслуговували різноманітні урочисті церемонії, воєнні походи і розваги*.

Суттєві зміни відбулися в царині архітектури. Це був етап утвердження стилю бароко, розквіт якого припав на добу І. Мазепи. Тому не випадково даний архітектурний стиль митці називають **«мазепиним бароко», хоча традиційною є назва українського або козацького бароко**. Серед видатних пам'яток козацького бароко можна виділити: **Спаську церкву Мгарського монастиря, церкву Всіх Святих Києво-Печерської лаври, перебудовані Успенський собор Києво-Печерської лаври, Софійський і Михайлівський Золотоверхий собори в Києві**.

Відбувається становлення **художньої школи українського граверства**, основоположником якої вважається **Олександр (Антоній) Тарасевич**. Виданий в Києві у 1702 р. ***«Києво-Печерський патерик»*** містив **40 гравюр**

О. Тарасевича. До плеяди відомих українських граверів відносять: **І. Щирського**, **Д. Галяховського**, **І. Реклинського**, **Д. Синкевича**, **Н. Зубрицького**.

Основними жанрами ***українського живопису*** в цю добу були **іконопис**, **фреска і портрет**. Іконописні композиції дедалі більше відрізнялися від канонічних зразків. Усталені образи поступово втрачають непорушну величавість і стають більш земними. Збагачуються художні засоби митців – барвистість площинних композицій, посилюються перспективність зображень, світлові й колористичні ефекти. Набуває популярності малярська школа Києво-Печерської лаври. Її представникам належать ***розписи храмів у Глухові, Полтаві, Переяславі, Чернігові*** та інших містах, **фрески Успенського собору й Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври**. *У портретному жанрі виявляються риси реалізму*. В **Успенському соборі Києво-Печерської лаври** наприкінці XVII ст. сформувалася *портретна галерея світських осіб*. Зразки козацького портрета: зображення знатного військового товариша Г. Гамалії і стародубського полковника М. Миклашевського. Набули популярності народні картини із зображенням **козака Мамая**.

Українська культура другої половини XVIII ст.

У другій половині XVIII ст. українська культура існувала і розвивалася у доволі складних умовах продовження царським урядом політики, спрямованої на подальше обмеження, а потім ліквідацію всіх органів і установ Гетьманщини. В цей період українська культура зазнавала впливу ідей **західноєвропейського Просвітництва**. Це сприяло поступовій заміні в останній третині XVIII ст. стилю ***бароко*** раннім **класицизмом**.

Негативним чинником культурного розвитку, був відтік інтелектуальної еліти з України внаслідок політики царського уряду, спрямованої на перетворення Гетьманщини на звичайну імперську провінцію.

Наприкінці XVIII ст. більшість українських земель опинилася під владою Росії, політика якої стала визначальною для культурного розвитку цих земель. Насильницька **русифікація підросійської України** набуває системного характеру. Водночас виникає необхідність розв’язання практичних потреб суспільного розвитку. Це, своєю чергою, спричинить зростання значення освіти і науки. Втрата української державності призвела до переорієнтації напрямку культурного впливу між Україною і Росією: якщо раніше європеїзована українська культура сприяла розвитку духовного життя російського суспільства, то відтепер українська культура дедалі більше зазнавала впливу російської культури, яка поступово набула ролі *панівної*.

У середині XVIII ст. у Гетьманщині існували школи, що утримувалися на кошти місцевого населення. Під імперською владою школи почали масово закриватися: у селян не було коштів на їх утримання. У 1786 р. було створено п’ять головних чотирикласних (для дітей дворян) і десять двокласних (для дітей заможних міщан) народних училищ. Освіта у підросійській Україні мала становий характер і підлягала тотальній русифікації.

ДОВІДКА

Із 1769 р. за розпорядженням Синоду російської православної церкви українські буквареві було вилучено з малоросійських шкіл, а через 6 років закрито школи при полкових козацьких канцеляріях. З ініціативи київського митрополита ***Самуїла Мислявського****, з 1784 р. церковну службу стали відправляти російською мовою. Починаючи з 1789 р. у підросійській Україні відкривалися народні училища з російською мовою викладання. Це викликало появу стійкої вторинної неграмотності. Поєднання російської мови в школі і виключно розмовної української вдома, призводило до трагікомічних помилок у дітей. Які, відповідаючи на прості запитання, писали, зокрема, таке:* ***слива*** *– плотоядное дерево,* ***диня*** *– огородное насекомое,* ***блоха*** *– насекомая животная.*

На західноукраїнських землях відповідно до проєкту реформи австрійська влада **з 1774 р.** запровадила **обов'язкову початкову освіту**. У школах *дозволялося навчати рідною мовою*. Повну середню освіту надавали гімназії з німецькою мовою викладання. Кількість вищих навчальних закладів була незмінною. Їх представляли **Львівський університет** і **Києво-Могилянська академія**, яка поступово занепадала, а у **1817 р.** її *буде закрито*.

Друкарня Києво-Печерської лаври залишалася однією з найбільших в Україні. У 1760 р. тут було надруковано 2 тис. букварів. У Львові з 1772 р. діяла *приватна друкарня австрійця* ***Антона Піллера***. Продовжували свою діяльність *друкарні при Почаївському та Унівському монастирях*. Зокрема, у Почаєві видавалися збірники українських пісень, шкільні підручники. Усі друкарні впродовж другої половини XVIII ст. було *переведено на громадянський шрифт*.

Впродовж XVIII ст. *бароковий стиль був домінуючим в українській літературі*. Водночас з'являються перші **елементи класицизму**, **сентименталізму** і **реалізму**. Серед літературних напрямків дослідники виділяють: ***історико-мемуарну прозу, поезію, анонімну сатиру і сатирично-гумористичні вірші***. Історико-мемуарна проза представлена: щоденниками **Миколи Ханенка і Якова Марковича**, поезія – твором **Семена Дівовича**, ***«Разговор Великороссіи с Малороссією»*** **(1762)**, анонімна сатира – пасквільним віршем ченця **Ієремії** – ***«Плач киевских монахов»*** **(1786)**, а сатирично-гумористичні вірші – творами **Івана Некрашевича**, ***«Исповедь 1789 года февраля-дня»*** **(1789)**, ***«Ярмарок»*** **(1790)**.

Наукові знання цього періоду представлені *філософією* ***«українського Сократа»*** **Григорія Сковороди (1722–1794)**. Цей мандрівний філософ викривав несправедливу владу, **критикував людські вади:** *нечесність, жадобу, користолюбство* тощо. Григорій Савич **закликав людей до морального очищення і самопізнання своєї духовної сутності**. Сковорода **розробив вчення про «споріднену працю»**, яка повинна була відповідати природним здібностям людини та її життєвому покликанню.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Після закінчення початкової школи-дяківки, у 12-річному віці Григорій Савич вступив до Києво-Могилянської академії. Попри талант (чудово грав на флейті, гуслях, бандурі та скрипці) і схильність до наук (знав 7 мов), він так і не отримав вищої освіти, незважаючи на бажання здобути її у кращих університетах Будапешта, Відня, Братислави, Галле.

Незважаючи на відсутність диплома ВНЗ, викладав у Переяславському та Харківському колегіумах.

У 23-річному віці він полишив місце співака царської капели у Санкт-Петербурзі. Сковорода ніколи не мав сім'ї, власного дому й постійного доходу. ***Понад 40 років віддав мандрівний філософ «ходінню в народ»****. Він жив то в одних, то в інших знайомих. Все його майно було завжди з ним: рукописи, книжки, за поясом – сопілка, у руках – посох, на плечах – селянська свита. Митець відчував наближення смерті: викопав могилу, помився, одягнувся в чистий одяг, ліг на лавку і помер. Григорій Сковорода заповів ставити не хрест на своїй могилі, а камінь з його крилатою фразою «Світ ловив мене та не спіймав».*

Загалом він ***написав 17 філософських творів, 7 перекладів****. Найвідоміші серед них:* ***«Сад божественних пісень», «Жінка Лотова», «Байки Харківські».***

Вітчизняна медицина кінця XVIII ст. знайшла своє втілення завдяки роботі *лікарів-українців, що мали вчений ступінь доктора наук*. Серед них воєнний лікар **Іван Полетика**, фізіолог **Матвій Крутень**, педіатр **Нестор Амбодик-Максимович**, інфекціоніст **Ілля Руцький**, **Петро Погорецький**, гістолог **Олександр Шумлянський** та ін. Так, **Амбодик-Максимович** був *автором перших у Російській імперії підручників з акушерства та ботаніки*. **Мартин Тереховський** став першим українським дослідником, одним із перших дослідників-мікроскопістів, *який експериментально вивчав мікроорганізми*. Засновник вітчизняної травматології, один з основоположників анатомо-фізіологічного напряму у вітчизняній медицині, Єфрем Мухін запроваджував щеплення *та різні запобіжні засоби в боротьбі з холерою*. Знаний епідеміолог **Данило Самойлович** описав епідемію чуми, що спалахнула 1784 р. на Півдні, *першим довів можливість протичумного щеплення та розробив запобіжні заходи*. Медична освіта набуває певного поширення. Так, у Львові 1773 р. було відкрито медичну колегію для підготовки лікарів та аптекарів, у Єлисаветграді 1787 р. також з'явилася перша в Наддніпрянщині спеціальна медична школа, а у 1792 р. було відкрито Київський військовий госпіталь; формувалася мережа аптек.

Чи не найскромніше в цей період представлені **математичні знання**. Викладач Києво-Могилянської академії **Іван Фальковський** у 1793 р. видав підручник ***«Скорочення змішаної математики»*** і книгу ***«Теоретична астрономія»***.

Найвідомішими осередками музичної освіти наприкінці XVIII ст. були: **Глухівська співацька школа** і **Києво-Могилянська академія**, у стінах яких здобули освіту відомі митці: **Максим Березовський** (автор першої української опери ***«Демофонт»***), **Дмитро Бортнянський** (опери ***«Креонт», «Алкід», «Квінт Фабій», «Сокіл», «Син-суперник»*** та ***понад 100 творі церковної музики***) та **Артем Ведель** (хорові концерти ***«Доколе, господи, забудиши мя»***, ***«На реках Вавилонських»)***. Загалом, А. Ведель, був автором 30 концертів.

В ці роки також набули поширення ***пісні-романси***, в основу яких було покладено народні мотиви.

Певних змін зазнав український театр. Інтермедії перетворилися на самостійні одноактні комедійні п'єси, відсунувши на *другий план шкільну*

драму. *Причинами занепаду* шкільного театру були **зародження світської драматургії та заборона шкільних вистав у Києво-Могилянській академії**. В цей період у Києві, Єлисаветграді, Полтаві та ін. містах, виникають аматорські театри. У поміщицьких маєтках з'являється **кріпацький театр**. А у **1798 р**. **у Харкові виник перший професійний театр з постійною трупою**.

Архітектура цих років *представлена* ***київською архітектурною школою бароко***. Провідне місце серед архітекторів посідає **Іван Григорович-Барський**. Він збудував у Києві **міську систему водогону**, знаменитий **фонтан «Самсон»**, **бурсу Київської академії, Кирилівську церкву, Покровську церкву, церкву Миколи Набережного, Дмитрівську церкву, міське зерносховище** та інші будівлі. За проєктами архітектора **Степана Ковніра** були збудовані **житловий корпус, друкарня і дзвіниці на Дальніх і Ближніх печерах Києво-Печерської лаври**. В європейському бароковому стилі в цей період було створено: **Андріївську церкву у Києві**, **Успенський собор Почаївської лаври, собор св. Юра у Львові**.

Значного поширення набули декоративне ліплення і різьблення, що прикрашали стіни архітектурних споруд. Розвиток скульптури на Лівобережжі та в Києві пов'язаний з творчістю **Івана Равича (мідні ковані фігури для київської ратуші)** та **Сисоя Шалманова (скульптурне оформлення іконостасу Мгарського монастиря, Покровської церкви в Ромнах)**.

На західноукраїнських землях працювали: **Себастіян Фесінгер, Антон Осинський** та **Йоган-Георг Пінзель**. Вони створили **кам'яні статуї на фасадах костьолів у селищі Підгірці, ратуші в Бучачі, Домініканського і Марії Магдалини у Львові.**

Монументальний живопис цієї доби представлений храмовими розписами і оздобленнями громадських споруд та палаців. Серед найвідоміших шедеврів слід відзначити: **розписи Андріївської церкви,** створені **Олексієм Антроповим**, **Григорієм Левицьким-Носом** і його сином **Дмитром Левицьким**, а також розписи **палаців Розумовського в Почепі та Батурині, Румянцева у Вишеньках на Чернігівщині, Конецпольських у Підгірцях, Радзивіллів у місті Олика** тощо.

До **портретного жанру** слід віднести зображення представників козацької старшини, заможних міщан. Знайшла своє відображення і **світська народна картина**, яка *вважається вищим і найоригінальнішим видом народного малярства*. У живописі цієї епохи були присутні також історичні, побутові, портретні, символічні жанри. На Лівобережжі та Київщині, на тлі існування кобзарського фольклору, чільне місце посідав ***образ козака-бандуриста***.

Поряд із професійними майстрами працювали **народні гравери**, які створювали зображення на релігійні, історичні, побутові та фольклорні теми. В цьому сенсі варто зазначити ***алегоричні композиції*** **Г. Левицького-Носа**, ***афіші-оголошення до диспутів у Києво-Могилянській академії*** **Івана Щирського**.

Отже, релігійно-культурне життя на українських землях у другій половині XVII–XVIII ст. стало визначальним чинником у збереженні

національної самобутності в умовах політичної нестабільності та зовнішнього тиску. Релігія не лише відігравала духовну роль, а й була основою суспільної організації, освіти та культурного розвитку. Значення православної церкви та її інституцій залишалося домінантним, однак помітним був і вплив інших конфесій, що сприяло культурному різноманіттю.

Освітні центри, такі як Києво-Могилянська академія, стали осередками інтелектуального життя, підготовки нових еліт та збереження історичної пам'яті.

Барокова культура цієї доби стала унікальним синтезом західноєвропейських і традиційних українських форм, демонструючи здатність до культурної адаптації й творчого переосмислення.

Таким чином, цей період був не лише часом випробувань, а й добою культурного піднесення, що справила глибокий вплив на подальший розвиток українського суспільства.

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте політичну ситуацію, яка склалася в Україні після смерті Богдана Хмельницького.
2. Порівняйте період правління Івана Виговського та перше гетьманування Юрія Хмельницького. Зробіть висновки.
3. Чому «Чорна рада» призвела до політичного розколу України? Поясніть.
4. Чим пояснюється пропольська та промосковська зовнішньополітична орієнтація українських гетьманів? Відповідь аргументуйте.
5. Поясніть значення терміна «Руїна».
6. Дайте історичну оцінку міжнародних угод (Андрусівського перемир'я та «Вічного миру»), укладених між Річчю Посполитою та Московією по відношенню до України.
7. Як Ви вважаєте, Іван Мазепа – патріот України, чи зрадник інтересів українського народу? Дайте найбільш повну, аргументовану відповідь.
8. Охарактеризуйте процес обмеження автономії України та боротьбу гетьманів за збереження прав та вольностей українського народу.
9. Чому Гетьманщину та Запорозьку Січ було врешті-решт ліквідовано? Як це позначилося на подальшій долі української нації?
10. Чому, незважаючи на численні гайдамацько-селянські та опришківські заворушення, українці не змогли відновити незалежність власної країни? Відповідь аргументуйте.
11. Чи була православна церква більше духовним осередком чи політичним інструментом у зазначений період?
12. Як вплинула політика Речі Посполитої та Московського царства на релігійне життя українців?
13. Чи можна вважати уніатське духовенство носієм української культури у XVIII ст.?
14. У чому полягала унікальність культурного розвитку Лівобережної України порівняно з Правобережжям?
15. Наскільки церковне мистецтво відображало національну самосвідомість українців?
16. Чому Києво-Могилянська академія стала символом українського духовно-освітнього ренесансу?
17. Чи можна вважати церковнослов'янську мову фактором культурного єднання чи розмежування?
18. Який вплив мала західноєвропейська філософія на українське богослов'я XVIII ст.?
19. Чи сприяло поширення бароко формуванню української національної культури?

20. Як релігійне життя відображалося в побуті простого населення?
21. Чи була церква рушієм прогресу чи гальмом у розвитку освіти?
22. Яку роль відігравали монастирі у формуванні інтелектуальної еліти?
23. Наскільки релігійна толерантність була характерною для українських земель у цей період?
24. Які суперечності виникали між православною та уніатською конфесіями?
25. Чому релігійна політика імперій часто ставала причиною повстань та спротиву?
26. Чи була просвітницька діяльність духовенства ефективною для розвитку грамотності серед селянства?
27. Яке значення мало книгодрукування для поширення релігійної культури?
28. Як відображалися релігійні теми у фольклорі та народному мистецтві?
29. Чи можна говорити про самостійність української церковної традиції в умовах імперського тиску?
30. У чому полягали основні культурні здобутки українців у релігійній сфері цього періоду?

Модуль 3. Перебування українських земель у складі імперій

Тема 6. Українські землі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

1. *Українські землі у складі Османської, Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.*
2. *Початок українського національного відродження у підросійській і підавстрійській Україні. Українська національна ідея.*
3. *Масонство і декабристи в Україні. Польський визвольний рух. Соціальні протести.*
4. *Діяльність «Руської трійці» та Кирило-Мефодіївського братства.*
5. *Національний рух у західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії.*
6. *Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – пер. пол. XIX ст.*

***Ключові терміни й поняття**:* асиміляція, «весна народів», Головна руська рада, декабристи, зросійщення (русифікація), «Київська козаччина», Кирило-Мефодіївське братство, класицизм, криза кріпосницької системи, кріпосне право, масонство, Наддніпрянська Україна, національне відродження, Південне товариство, Повстання Чернігівського полку, промисловий переворот, реалізм, романтизм, «Руська трійця», «Русалка Дністровая», смуга осілості, Товариство об'єднаних слов'ян, «холерні бунти», чумацтво.

1. Українські землі у складі Османської, Російської та Австрійської імперій і наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Втрата Україною незалежності в другій половині XVIII ст. згубно позначилася на долі українського народу. Опинившись у складі Австрійської та Російської імперій, українці на довгі десятиліття потрапили в залежність від волі іноземної влади. Як не дивно, такий стан речей спонукав

українство до боротьби за власне етнічне самозбереження та національне відродження.

У другій половині XVIII ст. ліквідація **Гетьманщини (1764)** та **Січі (1775)** остаточно позбавили Україну суверенітету. Через війни з Османською імперією та **поділи Речі Посполитої (1793, 1795)** українські землі були розділені між Російською та Австрійською імперіями (частина до кінця 1820-х років лишалася під османами). Це започаткувало **період перебування України у складі імперій (1764–1917 рр.)**.

Більша частина українських земель (Лівобережна, Правобережна Україна, Крим та Волинь) була приєднана до Росії. Ці території ділилися на **9 губерній: Харківська, Чернігівська, Полтавська, Київська, Подільська, Волинська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська,** об'єднані по три у **генерал-губернаторства**. Цими адміністративними одиницями керували губернатори, яких призначав особисто цар. Назва «Гетьманщина» вийшла з ужитку, натомість ці території отримали назву «**Малоросія**» або «**Південно-західна Росія**».

ДОВІДКА

МАЛОРОСІЯ – *складне і суперечливе політико-географічне поняття, яке в різні часи мало різні значення: від визначення меж Київської єпархії, до територіальних володінь Російської імперії в межах Північного Лівобережжя, Малоросійської губернії або більшості північних (на противагу південним, які утворювали Новоросію) українських губерній Росії. В більш широкому значенні з кін. XIX – на початку XX ст. термін Малоросія асоціювався з територією південно-західної частини володінь династії Романових, тобто підросійською Україною або Наддніпрянщиною.*

Усі західноукраїнські землі, крім Волині, опинилися у складі **Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперії**. Галичина, Буковина (до 1848), Закарпаття, а також деякі польські території були об'єднані в так зване **«Королівство Галичини та Лодомерії»**, яке являло собою ***окремий коронний край*** з центром у **м. Львів**. Королівство керувалося імперськими чиновниками, котрі за національною приналежністю були австрійцями або поляками, які презирливо ставилися до українців.

І австрійська, і російська влади протягом всього періоду панування на українських землях здійснювали жорстку колонізаторську політику, головною метою якої було знищення національної самобутності українського народу з перспективою перетворення його на «справжніх австрійців» чи «справжніх росіян». Разом з новою владою в Україні відродився національний гніт (в усіх його проявах), про який вона вже майже повністю забула.

Імперська колоніальна політика в цих країнах зводилася до:

● **Уніфікації** – *зведення різноманітних проявів життя в різних національних районах держави до єдиних, затверджених імперською владою зразків;*

● **Бюрократизації** – *посилення ролі чиновників, за допомогою яких імперські уряди управляли населенням, позбавляючи його будь-яких елементів самоврядування;*

● **Денаціоналізації** – *насадження мови пануючої нації, поглинання національних культур культурою імперської нації.*

Всі ці елементи були складовими єдиного цілого – процесу **інтеграції**, **злиття націй та притаманних їм елементів**. Австрійська та російська влада проводили також міграційні заходи, метою яких було «розбавлення» етнічних українців росіянами, поляками, румунами тощо. Ініціюючи переселення, укладання змішаних шлюбів, колоніальна влада на українських землях ніби тасувала етнічну колоду карт, постійно зменшуючи в ній відсоток автохтонної нації.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Для уніфікації влади існували й інші, неприємніші причини: на початку 1830-х років виявлено страшні зловживання у магістраті Києва. Лише за один рік розтрата коштів склала 1,4 млн крб., що у дев'ять разів перевищувала річний прибуток міста. Оскільки голова міста, війт, обирався довічно, можливості у нього для незаконного збагачення себе особисто і 12 осіб магістрату були ідеальними. Не дивно, що війт П. Войнич був відомим через нескінченні інтриги та конфлікти з козацтвом та російськими властями. Сичевського ненавиділи міщани як «недоброхота и вредоня». За війта М. Григоренка розслідувалися 10 складних судових справ про великі фінансові зловживання магістрату.

Зазначимо: 24 жовтня 1743 р. Єлизавета Петрівна надавала Києву всі права для реалізації самоврядування, а з 1762 . місто підпорядковувалося гетьману К. Розумовському. Однак ці рішення не покінчили зі службовими злочинами членів магістрату.

Наприкінці XVIII ст. в Україні проживало понад 10 млн осіб. На підпорядкованих Росії українських територіях було 7,8 млн жителів, на підавстрійській Україні **– 2,2 млн. За кількістю мешканців і територією, яку вони займали, українці належали до найбільших націй Європи.** Чисельність населення на українських землях протягом XIX ст. швидко зростала і складала в середині століття 20 млн, наприкінці століття – 36 млн. Зростання населення України супроводжувалося істотними змінами його етнічного складу. Якщо наприкінці XVIII ст. на підросійських землях України 89,0% населення становили українці, то через сто років частка українців знизилася до 72,6%. Причиною цього була антиукраїнська міграційна (переселенська) політика Російської імперії, спрямована на посилення контролю над Україною.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Особливе місце серед етнічних груп на українських землях посідали євреї. На теренах колишніх польських земель, що увійшли до складу Російської імперії, євреїв мешкало близько 900 тис. Наприкінці XVIII – у пер. пол. XIX ст. ***євреї були найбільшою національною меншиною в українських земля****х. На Правобережжі їх чисельність поступалася лише українцям, на Лівобережжі – українцям і росіянам. Євреїв зарахували до стану міщан і купців, дозволивши селитись лише у містах. З* ***1791 р. в Російській імперії виникла «смуга осілості»****, за межами якої представникам цієї нацменшини селитися заборонялося. «Смуга осілості» збігалася з кордонами володінь колишньої Речі Посполитої і проіснувала до 1917 р. Незважаючи на численні обмеження і заборони, євреї постійно їх порушували. Як відомо, Одеса, що знаходилася за межею осілості, була третім містом у світі (після Нью-Йорка і Варшави) за розмірами єврейської громади. Сфери соціально-професійної діяльності єврейства в Російській імперії були традиційними: понад 40 % були зайняті у торгівлі, 35 % – у промисловості (з них 10 % – робітники, 20 % – кустарі, 5 % – власники великих підприємств, ремісники), 3–4 % – у*

сільському господарстві, бл. 5 % перебували на державній службі та займалися «вільними професіями» (лікарі, юристи, літератори), решта – службовці приватних компаній, служники релігійного культу, військовослужбовці, особи «без певних занять», наймити. Важливу роль у розвитку місцевого економічного життя відігравали заможні єврейські підприємці: у 1872 році вони володіли, зокрема, майже 90 % винокурень, 56 % лісопилок, 48 % виробництва тютюну, 33 % цукроварень. Наприкінці XIX – на початку XX ст. єврейське населення підросійської України становило близько 3 млн осіб. На момент приєднання Галичини до Австрійської імперії, єврейське населення налічувало 7 %, що становило 70% євреїв усієї Габсбурзької монархії. В містах Східної Галичини, відповідно до кількості мешканців, євреї посідали друге місце після поляків, на Буковині і у Закарпатті – перше, по відношенню до румунів і угорців. Відповідно, серед міського населення західноукраїнських міст, українці посідали третє місце. За часів правління ***Марії-Терезії*** *єврейські громади зазнавали економічного і політичного тиску. Але імператор* ***Йосип II*** *дозволив євреям займатися всіма «ремеслами та мистецтвами», орендувати землі для ведення господарства. Ним були скасовані і релігійні обмеження, що робило австрійське єврейство рівноправним, разом з іншими етнічними спільнотами. В Австрійській імперії євреї були гарними ремісниками, займалися комерцією, утримували шинки, були вправними орендарями і управителями панських маєтків. В умовах українсько-польського протистояння, євреї майже завжди будуть підтримувати поляків і австрійців. І хоча стосунки між українцями і євреями часто було складно назвати дружніми, все ж кривавих погромів (які мали місце в Росії), у підавстрійській Україні не було. Таке явище, як масовий антисемітизм, тут було відсутнє.*

Незважаючи на згубні наслідки, етнічне гноблення українців все ж таки було на другому місці. Перше ж місце протягом всього імперського періоду української історії посідала соціально-економічна експлуатація, що базувалася на нормах і принципах кріпосного права, яке втілилося у життя у формі ненависної панщини. Політична пасивність залишків української еліти, відсутність рушійних сил і стимулів до національно-визвольної боротьби дорого коштували українському народові. Нова влада в Україні не просто позбавляла донедавна титульну націю (українців) рис національної самобутності, а й взагалі будь-яких прав, перетворивши її на рабський етнос нового часу. Закріпачення населення України відбувалося досить інтенсивно. Сприятливі кліматичні умови, родючі ґрунти, нарешті, працелюбний народ – все це робило Україну дорогоцінною перлиною в коронах австрійської і російської монархій. **У кріпосній залежності від поміщиків знаходилося 74% селян на Волині, 90–91% – на Поділлі та Київщині.** Незважаючи на непродуктивність та поступовий занепад кріпосних відносин, панщина була основою економічного розвитку обох імперій. У Австрійській імперії кріпацтво проіснувало до **1848 р**., у Російській до **1861 р**. Кріпосне право, без особливих зусиль з боку влади, дозволяло стримувати суспільно-економічний прогрес, досягаючи єдності держави.

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. ліквідація автономії та поділ українських земель між Російською й Австрійською імперіями позбавили Україну суверенітету. Імперська влада здійснювала жорстку уніфікацію, денаціоналізацію та соціально-економічний визиск через кріпосне право й штучну зміну етнічного складу населення. Попри важкий колоніальний гніт, цей період став потужним поштовхом до

самозбереження народу та дав старт модерному українському національному відродженню.

2. Початок українського національного відродження у підросійській і підавстрійській Україні. Українська національна ідея

Під впливом ідей Просвітництва та французької революції кінця XVIII ст. активізуються суспільно-політичні рухи народів Європи. Не винятком були і українці, які, незважаючи на втрату державності, сповідували досить прогресивні культурницькі та політичні ідеї, що врешті-решт стали поштовхом до початку українського національного відродження, котре тривало протягом усього XIX ст.

Так, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Наддніпрянщині сформувалися три суспільно-політичні течії: **російська, польська та українська**. Представники **російської течії** *виступали за оновлення Російської імперії на ліберально-демократичних засадах*; **поляки** *прагнули відродити втрачену державу – Річ Посполиту в кордонах 1772 р.* **Українські суспільно-політичні рухи** цього періоду *переживали культурницьку фазу, знаходячись під сильним впливом масонських ідей*. Між цими течіями будь-яка єдність була відсутня, тому що їхні цілі абсолютно не співпадали і досить часто суперечили одна одній, а крім того, ці три народи (пам'ятаючи минуле) з певною долею недовіри відносилися одне до одного.

Передумовами українського національного відродження були наступні чинники:

● *Необхідність для лівобережної козацької старшини представляти до розгляду справ про надання прав російського дворянства необхідні історичні документи;*

● *Діяльність в Україні масонських організацій: поєднання українськими дворянами масонських ідеалів свободи, рівності та братерства зі своїми політичними прагненнями;*

● *Поширення західноєвропейських ідей: визнання народу носієм вищої влади, що має право на власну національну державу, та романтизму з його прихильністю до народної культури.*

Біля витоків українського національного руху стояли нащадки козацької старшини, котрі плекали надію на відродження української держави на засадах автономії. **В 80-х роках XVIII ст. в місті Новгород-Сіверську, на Чернігівщині, було утворено гурток так званих автономістів-федералістів** на чолі з **Василем Капністом (1758–1823)**. Його членами також були: **Григорій Полетика (1725–1784), Олександр Безбородько (1747–1799) , Матвій Значко-Яворський (бл. 1716–1809), Андрій Рачинський (бл. 1729 – бл. 1800)**, **Яків Маркович (1776–1804)** та ін. Виступаючи за відродження автономії України, автономісти-федералісти не розробили конкретного плану реалізації цієї ідеї, тому їхня діяльність так і залишилася грандіозною політичною акцією, якій не судилося бути втіленою в життя. Козацькі часи минули, дух українства

занепав. Українська еліта була асимільована (а на західній Україні майже повністю відсутня) і паралізована російською владою. Отримавши дворянські титули і багаті маєтки, *козацька старшина перетворилася на українських поміщиків-дворян*, які нещадно експлуатували власний народ за умови повної відсутності національно-патріотичних цінностей. Тому українсько-козацька еліта не могла виступити в ролі рушійної сили (як це було в XVII ст.) визвольних процесів. Русифікаторська політика російської влади ставила за мету викорінення залишків українського національного духу, поступово перетворюючи український народ на повністю залежний етнос, позбавлений власного національного «Я».

На фоні занепаду національних рухів в Україні з'являються люди, які починають створювати та модернізувати українську літературну мову, яку вони вважають «душею народу». Так, **у 1798 році Іван Котляревський (1769–1838) написав перший твір українською мовою – знамениту «Енеїду»**, що **вважається «першою ластівкою» (відправною точкою відліку) в процесі формування української літературної мови і процесі українського національного відродження.**

ЦІКАВО ЗНАТИ

Поему «Енеїда» І. Котляревський почав писати близько 1794 р. Він не думав її видавати, тільки давав читати й переписувати своїм. Твір швидко розійшовся у багатьох переписаних примірниках. Один з них потрапив до конотопського поміщика ***Максима Парпури****, який, без отримання згоди автора, коректорської правки, з помилками, своїм коштом надрукував* ***перші три частини «Енеїди» у 1798 р. в Петербурзі****. Друге видання (1–3 частини) Парпура здійснив також з помилками без згоди автора у 1808 р. У 1809 р. І. Котляревський закінчив четверту частину поеми і видав її разом з попередніми, виправлену і доповнену.* ***П'яту і шосту частини він писав понад 20 років****.* ***Повністю «Енеїда» побачила світ вже після смерті Котляревського, у 1842 році****.*

Створена на матеріалі суспільного життя України другої половини XVIII ст., «Енеїда» І. Котляревського показала український народ з його історією, мовою, звичаями, віруваннями, традиційним побутом, етичними та естетичними поглядами. Зроблено це було настільки майстерно, що ***поему І. Котляревського й досі вважають енциклопедією українознавства***. Написана розмовною українською мовою, як простонародна «казка», розрахована на сприйняття найширшими читацькими колами, **«Енеїда» утверджувала дух козацького бойового товариства, мужність і патріотизм**. Таке переосмислення античного сюжету свідчило про появу в українській літературі нового типу художнього бачення, що ґрунтувалося на матеріалі, взятому з національної історії та дійсності.

Справжнім маніфестом і декларацією прав української нації стала одна з перших українських історичних книг – **«Історія русів»**, автором якої був імовірно, хтось з родини **Полетиків** або **Василь Капніст**.

ДОВІДКА

«Історія русів» розповідає про події в Україні від найдавніших часів до 1769 р. Деякі історики відносять його до переліку знаменитих козацьких літописів, хоча створений він

був кимось із нащадків козацької старшини. Основні ідеї твору: ***критика самодержавства і кріпосництва, оспівування незалежної козацької держави, козацьких прав та вольностей****. У творі обґрунтовано думку, що* ***саме Україна, а не Росія, є прямою наступницею Русі-України****, що* ***українці – окремий від росіян народ із власними традиціями, а тому Україна має всі права на відновлення козацького самоврядування****. При цьому, одначе,* ***не заперечувалося право російського імператора управляти Україною****. Цей твір існував у списках і лише у 1846 році був надрукований. Багато міфів і цікавих оповідок з нього у своїй творчості використав Т. Шевченко.*

Історія русів, вважається пам'яткою української історичної прози й публіцистики кінця XVIII ст., наснаженої ідеями національного відродження.

На початку XIX ст. **осередком і першою столицею українського національно-культурного відродження став Харків, а регіоном, де цей процес розпочався – Слобідська Україна**. Після 11 невдалих спроб **у 1805 р.** тут було відкрито **університет**, заснований зусиллями **Василя Каразіна (1773–1842)** й коштом місцевого дворянства, купецтва та міщанства. Новий навчальний заклад (єдиний на той час вищий навчальний заклад у підросійській Україні) об'єднав навколо себе найкращі інтелектуальні сили українського громадянства, діячів української літератури, історії, етнографії.

ДОВІДКА

Відкриття у 1805 р. Імператорського університету у Харкові автоматично робило це місто столицею українського національного відродження підросійської України*. Адже саме університет став центром наукового, культурного, політичного і громадського життя. Він приваблював і випускав інтелектуалів, видатних особистостей, які з роками, реалізуючи власні таланти і стартапи, зроблять значний внесок у формування ціннісних засад української нації, створення духовних підвалин процесу українського національного відродження.*

У Харкові почали виходити журнали ***«Український вісник»***, ***«Український журнал»***, які вже своєю назвою засвідчували, що присвячені вони місцевому краю та його інтересам. Тож у Харкові вперше для означення мешканців краю було вжито термін-етнонім *«українець»* замість *«малорос»*.

У грудневому випуску ***«Українського вісника»*** за **1818 р.** було надруковано першу віршовану байку, написану українською мовою, – ***«Пан та Собака»*** **Петра Гулака-Артемовського (1790–1865)**, згодом професора і ректора Харківського університету.

«Український вісник», що виходив від 1816 до 1819 рр., ***став першим в Україні літературно-художнім, науковим і громадсько-політичним щомісячником***. Так, у рубриці «Науки і мистецтва», зокрема, друкували матеріали, присвячені історії України та світу, етнографії, мистецтву, літературознавству, філософії, богослов'ю, слов'янській міфології, економіці тощо. У рубриці «Красне письменство» публікували переклади поетичних і прозових творів античних авторів та західноєвропейських письменників і мислителів.

Початок українського національного відродження у підросійській і підавстрійській Україні став важливим етапом формування національної

самосвідомості. Цей період позначився розвитком української мови, літератури, освіти та культури, а також появою перших національних організацій. Національне пробудження українців стало поштовхом до подальшої боротьби за автономію та державність.

3. Масонство і декабристи в Україні. Польський визвольний рух. Соціальні протести

Даний історичний період характеризується також появою і діяльністю численних масонських лож, які утворилися в багатьох містах України.

Таємні організації масонів пропагували ідеї самодисципліни та духовного самовдосконалення, побудову суспільних відносин на принципах ***«свободи», «рівності», «братерства»***. **Намагаючись створити ідеальне суспільство на основі прогресивних ідей, що панували в той час у Європі, масони стали важливою силою** (адже вони об'єднували представників впливових кіл держави), яка розповсюджувала більш сучасні та цивілізовані цінності, котрі відповідали духу епохи. Як би там не було, саме масонські ідеї, на певному етапі, сприяли духовному розвитку української еліти і пристосовували українське суспільство (його вищі верстви) до нових історичних стандартів. Більшість суспільно-політичних організацій, які існували на Україні в першій половині XIX ст., в тій чи іншій формі сповідували класичні масонські догми, що лежали в основі їхніх програм.

Масонство у Наддніпрянській Україні

Польське	Російське	Українське
Діяльність польських масонських лож була *просякнута політичними мотивами*, оскільки вони об'єднували тих, хто шукав засоби для боротьби проти поневолювачів. Метою польських масонів було *відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 року* – до моменту першого поділу Речі Посполитої	Спершу російські масони не втручалися в політичне життя імперії. Проте після завершення франко-російської війни 1812 р. у них посилюється опозиційне ставлення до влади. *Метою російських масонів було вдосконалення імперських порядків на принципах масонської ідеології*	Для українського дворянства участь у діяльності масонських лож була формою прояву власних опозиційних настроїв в умовах імперського панування. *Українські масони поступово еволюціонували від способів морального вдосконалення людини до спроб їх поєднання з пошуком шляхів вирішення українських проблем*

Варто зазначити, що спеціальним указом імператора **Олександра I (1801–1825)** у 1822 році діяльність масонських лож в Росії була заборонена. Між тим, у **1821 р.** на базі полтавської масонської ложі ***«Любов до істини»*** утворилося таємне **«Малоросійське товариство»**, засновником і лідером якого був **Василь Лукашевич (бл. 1783–1866)**. Однодумцями Лукашевича стали поміщики і чиновники ***О. Величко, П. Капніст, І. Котляревський, С. Кочубей і В. Тарнавський***. У програмному документі товариства ***«Катехізисі***

автономіста» було визначено мету його діяльності: ***політична незалежність України як головна передумова вільного розвитку народу, скасування кріпацтва і запровадження європейських форм державного устрою***. Члени товариства підтримували ідею піднесення політичної свідомості українського населення. Тому не дивно, що саме **«Малоросійське товариство» вважається першою українською політичною організацією, котра відстоювала ідеї державної незалежності України** як головної передумови вільного розвитку національної культури, скасування кріпацтва й запровадження європейських форм державного устрою.

Незважаючи на об'єктивні перепони, залишки русифікованої української еліти віддавали перевагу саме культурному відродженню українського народу, адже виголошення і реалізація політичних ідей класифікувалися в кримінальному кодексі імперії як державна зрада і передбачали винесення самого суворого покарання для людини, що її скоїла. Політичні ж ідеї, які виникали час від часу, були дуже складні для пересічного українця. Окрім того, російська влада, відчуваючи небезпеку такого вільнодумства, заборонила і закрила всі таємні гуртки, що призвело до трансформації суспільно-політичних організацій Наддніпрянщини, які не просто перейшли на нелегальне існування, а й в деякій мірі видозмінили свої ідейні орієнтири, пристосувавши їх до офіційної ідеології Російської імперії.

У 20–30-ті роки XIX ст. Україна стає ареною російських та польських суспільно-політичних рухів, кінцева мета яких різнилася між собою і майже не враховувала національні інтереси українців.

Активізація російських і польських суспільно-політичних рухів відбувалася одразу ж після завершення наполеонівських війн. Російські дворяни, що служили в російській армії і були безпосередніми учасниками закордонного походу проти Наполеона під час перебування в Західній Європі, перейняли нову, прогресивну систему цінностей і усвідомили необхідність аналогічних перетворень в своїй батьківщині. За їх ініціативи було створено декілька таємних товариств, які ставили за мету реформування Російської імперії в дусі європейських ліберально-демократичних традицій. Реалізувати свої задуми вони планували за допомогою державного заколоту, у ході якого повинні бути змінені влада і політичний устрій в країні. Так, **на базі Тульчинської управи, на Вінниччині**, в **1821 році було утворено «Південне товариство»**, лідером і засновником якого був полковник **Павло Пестель (1793–1826)**. *«Південне товариство»* було українським філіалом **«Північного товариства»**, яке **існувало з 1822 року** в Санкт-Петербурзі (столиці імперії), лідером і одним із засновників якого був **Микита Муравйов (1795–1843)**. Їхні програми, незважаючи на спільну мету, мали певні розбіжності. Зокрема, програма «Південного товариства» – **«Руська правда»** (написана П. Пестелем), на відміну від **«Конституції»** М. Муравйова, була більш ґрунтовною, радикальною і передбачала:

- *Ліквідацію російської монархії та її заміну демократичною республікою;*

- *Скасування кріпосного права Росії на достатньо прийнятних умовах;*
- *Недоторканість приватної власності;*
- *Унітарний устрій майбутньої держави, в якій автономія надавалася б лише полякам, як найбільш культурній і освіченій нації імперії*.

Незважаючи на свій демократизм, **«Руська правда»** не вирішувала українського питання взагалі, повністю ігноруючи інтереси українців. **«Конституція» Муравйова** була більш поміркованою. Але в ній містився дуже цікавий пункт щодо майбутнього устрою держави, яка повинна була стати федерацією автономних народів, одним з яких мав бути і український. Отже, українське питання в програмних документах декабристів майже не фігурувало і навіть у «Конституції» Муравйова йому відводилася другорядна роль.

Діяльність цих організацій мала не тільки теоретичний, а й практичний характер. Спонтанний виступ декабристів (а саме під такою назвою, від *«грудень – декабрь»*, вони фігурують в історії), що відбувся **14 грудня 1825 року** в Санкт-Петербурзі, зазнав поразки. Цей політичний путч, так само, як і **повстання Чернігівського полку**, що відбулося на *Київщині* **29 грудня 1825 – 03 січня 1826 року**, було придушене урядовими військами, а найбільш активних членів цього руху було репресовано, а п’ятьох заколотників повішено.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Примітно, що протоколи допитів та інші матеріали справи декабристів велися французькою мовою, якою розмовляло дворянство Російської імперії.

З 579 притягнутих до слідства декабристів сім були князями, 17 – генералами, 68 – полковниками, 315 – старшими офіцерами.

Вирок військового суду був суворим: п’ятьох декабристів четвертувати, 31 – стратити, інших відправити на каторжні роботи, частину – виправдати. Вердикт імператора Миколи І вніс деякі зміни: ***було повішено п’ятьох декабристів, частину відправили до Сибіру***.

Декабристський рух став поштовхом для створення інших політичних організацій, що проявили себе протягом 20–30-х років XIX ст. Аналогом декабристської організації стало **«Товариство об’єднаних слов’ян»,** створене в **1823 році** братами **Андрієм (1798–1854) та Петром (1800–1854) Борисовими у м. Новограді-Волинському** (Житомирщина). Деякий час «Товариство об’єднаних слов’ян» існувало самостійно. А з часом його лідери почали ідейно зближуватися з «Південним товариством». Програма цієї організації чимось нагадувала ідеї автономістів-федералістів: ***слов’янська єдність, побудова Російської імперії на засадах федералізму, в якій Україна мала б отримати статус однієї з автономних областей майбутньої єдиної слов’янської держави***.

Під впливом декабристських ідей **у 1826 році в Харківському університеті виник таємний гурток, члени якого обговорювали перспективи майбутнього оновлення Російської імперії**. Пропагуючи волелюбні ідеї, харківські інтелігенти навіть намагалися розповсюджувати агітаційну літературу.

У **Ніжинській гімназії вищих наук у 1820-х роках також поширювалося вільнодумство** серед її викладачів та студентів, лідером яких був її директор **Іван Орлай (1770–1829)**. До речі, одним із членів цього гуртка був видатний письменник **Микола Гоголь (1809–1852)**, який в цей час навчався в цьому закладі. Але ніжинський гурток спіткала така ж сама доля, як і харківський: за таємним доносом їх було викрито, будь-яка подібна діяльність ліквідована і заборонена, а її учасників покарано.

Наслідуючи приклад росіян і українців, поляки **у 1830–1831 роках підняли листопадове визвольне повстання**. Польських патріотів надихали революційні події 1830 року в Бельгії, яка відокремилася від Нідерландів і перетворилася на незалежну державу. Керовані **Людвіком Набеляком (1804–1883)** та **Северином Гощинським (1801–1876)**, **польські патріоти боролися за відновлення колишньої Речі Посполитої в кордонах 1772 року**. Висунувши гасло **«В ім'я Бога за нашу і вашу свободу»** (*W imię Boga za naszą i waszą wolność*), поляки закликали українців підтримати їх. Але українське суспільство пам'ятало «славні польські часи» своєї історії. Крім того, ***поляки нічого конкретного не обіцяли українцям***, тому останні сприйняли це гасло без особливого ентузіазму. Залишившись сам на сам з потужною російською імперською машиною, польські повстанці програли. Попри те, що українське суспільство не підтримало поляків, листопадове повстання 1830–1831 рр. мало негативні наслідки для українства. На Правобережжі було ***закрито польські школи та Кременецький ліцей, скасовано магдебурзьке право і чинність Литовських статутів***, **1839 року** ***заборонено греко-католицьку церкву***, збільшено кількість військових гарнізонів у містах, збудовано і забезпечено відповідним гарнізоном Нову Печерську фортецю в Києві.

Таким чином, початкова фаза національно-визвольного руху завершилася цілковитою поразкою національно-демократичних сил. Далися взнаки і відсутність єдності і перебільшення своїх можливостей за умови могутності владних структур, нарешті, локальність, політичний егоїзм, відрив від народу, нерозуміння насущних прагнень тогочасного суспільства. Якщо ідеї декабристів випередили свій час, то боротьбу української інтелігенції можна вважати аматорською і безсистемною. Їй бракувало усвідомлення важливості і глибини тієї справи, яку вони розпочали. Все ж їхній досвід стане в нагоді наступному поколінню українських суспільно-політичних діячів, що прийдуть за ними.

4. Діяльність «Руської трійці» та Кирило-Мефодіївського братства

Діяльність «Руської трійці» в Галичині та Кирило-Мефодіївського братства в Наддніпрянщині ознаменувала перехід українського національного відродження від культурно-просвітницького етапу до політичного. Ці організації, хоч і діяли в різних імперських реаліях, заклали ідейний фундамент для майбутньої соборності та державної самостійності України. Саме завдяки їхній відважній праці прагнення до

свободи та збереження рідного слова вперше вилилися у чіткі політичні програми й маніфести.

На відміну від Наддніпрянщини, де все ж пам'ятали про славні демократичні козацькі часи, західні українці не мали такого історичного досвіду. Носіями ідеї національного відродження на Західній Україні були не представники козацької старшини чи українські дворяни, а **греко-католицькі священники та їхні діти** як найосвіченіша верства української нації. Сформований завдяки ліберальним реформам цісарів Австрійської імперії: **Марії-Терезії (1740–1780) та Йосипа II (1780–1790)**, цей суспільний прошарок виступав проти утисків української мови та культури з боку австрійської влади.

У 1816 році у **м. Перемишль на Львівщині**, під патронатом єпископа **Михайла Левицького (1801–1860)** його помічника у шкільних справах Івана Могильницького (1774–1831), заснував перше просвітницьке **товариство греко-католицьких священників**. Поряд з іншим, воно ставило собі за завданням удосконалення української мови, друкування нею різноманітних книжок для народу. Товариство видало декілька підручників, у тому числі перші граматики з української мови. Завдяки зусиллям товариства у краї протягом 15 років було відкрито ***близько 400 шкіл***.

Визначною сторінкою українських суспільно-політичних рухів та процесу національного відродження була діяльність **«Руської трійці»**. Ця культурно-просвітницька організація, заснована студентами львівського університету **Маркіяном Шашкевичем (1811–1843), Іваном Вагилевичем (1811–1866)** та **Яковом Головацьким (1814–1888)**, існувала впродовж **1833–1837 рр. в Галичині**. Її лідером був Маркіян Шашкевич, який спрямував зусилля своїх молодих колег на підвищення культурно-освітнього рівня українців, а також національної самосвідомості. Особи, які входили до цієї організації (близько 23 осіб), демонстративно розмовляли українською мовою, ходили по селах та збирали народний фольклор, який публікували в етнографічних альманахах і літературних збірках. Після невдалої спроби видати **збірку поезій «Зоря»**, яку не пропустила австрійська цензура у 1837 році в Будапешті українською мовою, був надрукований **історико-географічний альманах «Русалка Дністрова»**.

ДОВІДКА

*«**Русалку Дністрову**» було створено на основі матеріалів раніше забороненої **«Зорі»**, яку вирішили друкувати в **місті Буда** в **Угорщині**, де цензура була не такою суворою. У жовтні 1836 р. було отримано дозвіл, а в грудні того самого року, датована **1837 р.**, книжка вийшла друком. Альманах було написано живою народною мовою; правопис ґрунтувався на фонетичному принципі **«Пиши так, як чуєш, а читай, як бачиш»**, – зазначав Маркіян. Шашкевич. «Русалка Дністрова» вважається першою в західноукраїнських землях україномовною книгою. Саме вона започаткувала розвиток у краї нової літератури.*

Патріотичний тон цього альманаху, заклики до возз'єднання та боротьби проти гноблення українських земель та української нації робили його своєрідним патріотичним памфлетом українського визвольного руху на Західній Україні. Побоюючись, що подібна акція викличе зародження українського

національного руху (з перспективою загрози територіальній цілісності Австрійської імперії), діяльність «Руської трійці» було припинено. **Тираж альманаху частково знищено**, а його авторів притягли до кримінальної відповідальності і тривалий час переслідували. Заборонені цензурою 600 примірників «Русалки Дністрової» незабаром були повернуті Я. Головацькому і надійшли у продаж на території Угорщини.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Доля лідерів Руської трійці склалася доволі драматично. Від ***Маркіяна Шашкевича*** *відмовилася сім'я. З часом про нього поширилися чутки, нібито він хотів приєднати Галичину до Росії. Всіма забутий і покинутий,* ***Шашкевич помер у 32-річному віці****.*

Іван Вагилевич *пристав до польського табору, поринувши в активну боротьбу з українством. Проповідував ідею польсько-українського союзу під зверхністю Польщі. В роки революції 1848–1849 рр. у Галичині був членом антиукраїнської організації* ***«Руський собор»*** *і редактором її друкованого органу – газети* ***«Дневник руський»****.*

Яків Головацький *став ревним* ***москвофілом****, прихильником русифікації Галичини. У 1868 р. перебрався до Росії, отримав підданство, звання академіка Санкт-Петербурзької академії наук і працював головою Археологічної комісії у місті Вільно.*

Після розправи над «Руською трійцею» подальший поступ національного відродження дещо призупинився, але невдовзі отримав новий імпульс для розвитку після революції 1848–1849 рр.

Процес українського національного відродження складний і багатогранний. Його виникнення саме в XIX ст. було не випадковим, адже антиукраїнська і антинаціональна політика імперських властей ставила за мету знищення їхньої національної самобутності, яка є духовно-патріотичною основою будь-якої нації. Нащадки українських козаків та козацької старшини «розчинилися» в середовищі російського дворянства і відмовилися від боротьби хоча б за національне самозбереження, не кажучи вже про боротьбу за українську державність.

Русифікаторська політика царських властей була спрямована на цілковите знищення української культури, що призвело б до зникнення українського народу. Культура є своєрідною «візитною карткою» нації, яка вирізняє її серед інших. Ліквідація власної культури і насадження чужої (хоч і схожої, східнослов'янської) означали не просто духовне поневолення українців, а й знищення їх національної ідентичності, яка притаманна кожному окремому етносу. Тому не дивно, що саме у цей час проблема національного самозбереження, національного відродження, нарешті, національного визволення набула неабиякої актуальності. Але національно-визвольний рух кожного народу неможливий без духовної основи, якою є національна ідея.

ДОВІДКА

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ – *це усвідомлення самими українцями себе, як окремого народу з власною історією, своїми політичними, економічними і культурними запитами, власним поглядом на майбутнє України.*

Отже, українська козацька еліта втратила якості провідної верстви свого народу: носія вищих духовно-патріотичних цінностей, здатності керувати і

вести націю до висот, омріяних в піснях, думах та легендах, окроплених кров'ю борців за свободу та незалежність. З початку 40-х років XIX ст. місце козацької еліти займають освічені й патріотично налаштовані вихідці з різноманітних соціальних верств – представники різночинної інтелігенції, яка прийняла естафету від своїх попередників у боротьбі за національне відродження. Саме представниками української різночинної інтелігенції, такими, як український історик і педагог **Микола Костомаров (1817–1885)**, письменники: Пантелеймон Куліш (1819–1897), Микола Гулак **(1822–1899)** та ін., **на початку січня 1846 року в Києві було засновано Кирило-Мефодіївське товариство.** Його назва походить від імен давньоруських просвітителів, творців слов'янської писемності Кирила та Мефодія. Братство, яке складалося з 12 найбільш активних членів, діяло таємно. Лідерами товариства були: **Микола Костомаров** та **Василь Білозерський (1825–1899).** Засідання братчиків відвідував **Тарас Шевченко (1814–1861)**.

Головним ідеологом товариства був М. Костомаров, який розробив концепцію єдності пригноблених слов'янських народів на основі перебудови імперії на принципах федералізму та рівноправ'я. Пантелеймон Куліш виступив як історик і етнограф (саме його перу належить переклад Біблії українською мовою), який, досліджуючи історію, намагався довести національну особливість українського народу.

Найбільш рішучу позицію займав колишній кріпак **Т. Шевченко** (членство якого в цій організації остаточно не доведено). Його полум'яні вірші, малюнки та ідеї справляли значний вплив на формування політичних програм кирило-мефодіївців. Адже саме **Т. Шевченко** *виступав за визволення слов'янських народів від деспотизму, скасування кріпацтва, відродження вільної України*.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У 24-річному віці Шевченка було викуплено з неволі за астрономічну суму у 2500 крб., причому третину ціни за талановитого кріпака (на аукціоні, організованому Василем Жуковським) внесла царська родина. Через 2 роки, ***у 1840 р.****, після тривалих вмовлянь автора, у Санкт-Петербурзі було* ***видано перший варіант віршованої збірки «Кобзар»****. Вона включала лише 8 ранніх творів поета. Попри велику ціну за примірник (1 крб. сріблом), книгу було швидко розкуплено. Після арешту Т. Шевченка у справі Кирило-Мефодіївського товариства, друк «Кобзаря» в Російській імперії було заборонено, однак його продовжували видавати за приватні кошти в обхід царської цензури. Вважається, що усі літературні твори були написані ним українською мовою, і лише свій щоденник Шевченко писав російською.*

Цікаво, що такі твори, як ***«Садок вишневий коло хати»****, Шевченко написав під час ув'язнення у Петропавлівській фортеці, а знаменитий* ***«Заповіт»*** *у 31-річному віці у зв'язку з тяжкою хворобою, яка мало не забрала у нього життя. Хоча на деяких світлинах Шевченко виглядає старим, насправді поет помер у віці 47 років, неодруженим і бездітним.*

Останнім твором, написаним за 10 днів до смерті, став вірш «Чи не покинуть нам небого». Загалом за час своєї творчості ***Шевченко створив 235 поетичних творів****: віршів, поем та балад, при цьому деякі з них мають декілька дуже відмінних один від одного варіантів, кожен з яких вважається окремим твором. Перше відцензуроване і*

повне зібрання творів Т. Шевченка, як письменника-революціонера, у радянській редакції, побачило світ лише у 1964 р.

Вважається, що на момент смерті поета «Кобзар» втримав 4 редакції. Примірник 1860 р. включав 17 творів. Шевченко відомий передусім як поет, однак мав ще й мистецький талант. На початку вересня 1860 р. йому присвоїли звання академіка Імператорської Академії мистецтв. ***Його художній спадок налічує 835 збережених картин і малюнків****. При цьому 278 вважаються втраченими. Чи не найвідоміші роботи (офорти) художника увійшли до альбому* ***«Живописна Україна»****.*

Основні погляди членів Кирило-Мефодіївського товариства були викладені в їхніх програмних документах: ***«Книзі буття українського народу»*** та ***«Статуті Св. Кирила і Мефодія»*****. «Книга буття українського народу»** являла собою аналог підручника з історії України від найдавніших часів до середини XIX ст. Автором цього документа вважають М. Костомарова. Окрім огляду української історії, його головна ідея полягає в особливій місії України: саме українці мають об'єднати й підняти слов'янські народи на боротьбу за свободу від гніту.

«Статут слов'янського товариства Св. Кирила та Мефодія» складався з двох частин: **«Головні ідеї»** і **«Головні правила»**. «Головні ідеї» передбачали створення республіканської **слов'янської федерації рівноправних народів** зі *столицею у місті Києві*. З 11 головних правил найбільшу увагу привертають ті, в яких йдеться про поширення вищевикладених ідей через літературно-освітню сферу суспільного буття, збільшення членів товариства шляхом агітації.

Культурно-просвітницькі методи в досягненні мети повинні були знищити будь-яку суспільну експлуатацію пригноблених народів. Результатом діяльності товариства стало те, що саме ***кирило-мефодіївці заклали підвалини у формуванні тієї української національної ідеї***, що з часом стане духовним базисом всього українства.

Ідеї кирило-мефодіївців царський уряд вважав шкідливими для суспільства. **В березні 1847 року** *за доносом студента* **Олексія Петрова** ***цю організацію було розгромлено, а всі її члени піддані арештам***. Судовий вирок був відносно лояльним. З усіх арештованих найбільше постраждав лише Т. Шевченко, *якого визнано державним злочинцем* (під час арешту в нього виявили три пістолети) і не стільки за членство, скільки за ідеї, навіть не за ідеї, скільки за написану ним **поему «Сон».** У ній поет безжалісно принижував монарших осіб і головним чином царицю. На 10 років Тараса Григоровича було віддано в солдати і заслано, спочатку в Оренбург (Росія), а потім на пів-в Мангишлак (Казахстан) із забороною писати і малювати.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Після арешту братчиків відправили до Санкт-Петербурга та ув'язнили в Петропавлівській фортеці, де свого часу утримували гетьмана П. Полуботка. Розслідуванням справи кирило-мефодіївців керував особисто цар ***Микола I (1825–1855)****. Слідство, а за ним і судові засідання наприкінці травня 1847 р. запротоколювали близько 400 томів свідчень заарештованих. Ніяких суттєвих показів для слідства не надали лише М. Гулак та Т. Шевченко.*

Найбільшу небезпеку у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, царська влада побачила в планах «розчленування Російської імперії», встановлення фактично самостійної української держави у формі республіканського ладу. Майже усіх репресованих членів товариства було амністовано 26 серпня 1856 року наступником Миколи I – імператором ***Олександром II (1855–1881)****. При цьому* ***Т. Шевченко, відбувши повний 10-річний термін солдатчини, був звільнений 21 липня 1857 року****.*

Кирило-Мефодіївське товариство стало першою нелегальною політичною організацією, яка висунула чітку українську національну програму. Її ідеї визначили орієнтири для наступних поколінь української інтелігенції.

Ключовою постаттю цього руху став Тарас Шевченко. Пройшовши шлях від кріпака до визнаного художника й поета, він заклав основи сучасної української літературної мови, а його творчість стала ідейним підґрунтям для боротьби за національні й соціальні права українського народу.

Діяльність «Руської трійці» та Кирило-Мефодіївського братства відіграла ключову роль у формуванні національної самосвідомості українців у першій половині XIX століття. Обидві організації виступали за збереження української мови, культури та історичної пам'яті, що стало основою для майбутніх визвольних змагань. Їхня праця започаткувала нову добу в українській літературі й суспільній думці. Незважаючи на переслідування, ці діячі залишили вагомий слід у боротьбі за права українського народу.

5. Національний рух у західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії

Європейська «весна народів» та революція 1848–1849 років в Австрійській імперії стали переломним моментом для національних рухів, зокрема і на західноукраїнських землях. У цей період українці Галичини, Буковини та Закарпаття активно включилися в боротьбу за національні права, розвиток мови та культури. Події цих років відкрили нові можливості для формування політичної свідомості українського народу.

Революція 1848 року дала поштовх до демократичних змін на теренах Західної України. Відповідно до виданої імператором **Фердинандом I (1835–1848)** Конституційної грамоти **– 25 квітня 1848 р.**, *Австрійська імперія стала конституційною монархією*. Законодавча влада стала належати як імператору, так і парламенту. У цьому документі також були проголошені основні демократичні права: *свобода слова, віросповідання, друку, зібрань, створення організацій* тощо. **Народам імперії гарантували збереження їхньої мови та національної самобутності**.

У червні 1848 року відбулися перші в історії вибори до австрійського парламенту.

Важливою подією австрійської революції стало **звільнення селян у Галичині від панщини**. Це було оголошено указом австрійського імператора Фердинанда I – **22 квітня**, а набрало чинності вже **15 травня 1848 року** – на кілька місяців раніше, ніж в інших частинах імперії.

Найактивніше до революційного руху в Галичині долучилися поляки. Вони створили у Львові **Центральну раду народову (ЦРН)**, яка мала філії по всій провінції й виконувала функції тимчасової влади. ЦРН *прагнула автономії Галичини як кроку до відновлення Польщі в межах 1772 року*, тому не визнавала окремих прав **русинів (українців)**, вважаючи їх частиною польського народу. У спеціальному зверненні ЦРН закликала русинів до єдності та співпраці з поляками.

Українці Галичини з надією зустріли революційні зміни, що сприяли активізації національного руху і набуттю ним політичного характеру. Український національний рух у Східній Галичині в 1848–1849 роках розпочався завдяки активності греко-католицького духовенства. Представники цього прошарку суспільства **19 квітня 1848 року** звернулися до місцевого губернатора з проханням про посередництво перед імператором. Виражаючи інтереси народу, греко-католицьке духовенство клопоталося про дозвіл на *використання української мови в школах і громадському житті, надання українцям рівних прав з іншими народами та відкриття доступу до державних посад*.

Завдяки зусиллям української інтелігенції **02 травня 1848 року** у Львові була створена ***перша легальна українська політична організація* – Головна руська рада (ГРР)**. Вона представляла інтереси українців перед австрійською владою до 1851 року. Раду очолив єпископ **Григорій Яхимович (1792–1863)**, а до її складу увійшли священники, інтелігенція та навіть закарпатський діяч **Адольф Добрянський (1817–1901)**. З **15 травня 1848 р.** ГРР видавала ***першу українську газету в Галичині*** **«Зоря Галицька»**, на шпальтах якої опубліковано політичний проєкт, сутність якого зводилася до того, що галицькі й наддніпрянські українці – один народ. Саме ГРР ввела **синьо-жовтий прапор** і герб із **золотим левом** як національну символіку.

У регіонах також створювалися локальні руські ради, переважно з місцевих священиків, учителів, селян і молоді. Їхня головна мета – домогтися свободи для розвитку української мови та культури. Однією з важливих ідей стало ***відокремлення Східної (української) Галичини від Західної (польської) та створення окремого українського краю***. ГРР навіть зібрала **200 тисяч підписів** на підтримку цієї вимоги.

Галицькі поляки виступали проти українських ініціатив. Вони створили власну організацію **Руський собор**, сформований з представників заможних польських родів і навіть тих, що мали українське походження. Метою діяльності Руського собору було прагнення зберегти єдність Галичини під польською владою. Після поразки повстання у Львові в листопаді 1848 р. австрійська влада заборонила як Руський собор, так і польську Центральну раду народову.

Український національний рух торкнувся і ***Буковини***. В цей період тут спалахнуло антикріпосницьке **селянське повстання під проводом Лук'яна Кобилиці (1812–1851)**, який до того ж був депутатом австрійського парламенту. З'явився також рух за об'єднання Буковини з Галичиною. Але цього не сталося.

За новою конституцією 1849 року *Буковину зробили окремим адміністративним краєм із власним регіональним сеймом*.

Відбулося пожвавлення національного руху у ***Закарпатті***. Деякі інтелектуали, так звані **«будителі»**, зокрема – **Олександр Духнович (1803–1865)** і вищезгаданий **А. Добрянський *виступав за об'єднання з Галичиною і єдиний коронний край***. Головна руська рада підтримала цю ідею, але пізніше від неї відмовилася через тиск з боку влади.

Завдяки зусиллям галицьких українців **у школах Галичини дозволили вивчати українську мову**, а **у Львівському університеті відкрили кафедру української мови**, яку очолив один з лідерів «Руської трійці» **Яків Головацький**.

Щоб поширювати знання серед народу, ГРР створила **Галицько-руську матицю** – культурно-просвітницьке товариство, яке видавало книжки, зокрема **«Читанку» Маркіяна Шашкевича**.

У червні 1848 р. у Празі зібралися представники слов'янських народів Австрійської імперії. Ця історична подія отримала назву **З'їзд слов'янських народів**. Метою з'їзду була ***реалізація ідеї створення федерації слов'янських народів, що входили до складу імперії Габсбургів.*** Галичину на з'їзді представляли делегації Центральної Української Ради, Головної Руської Ради і Руського Собору. Попри суперечки між польськими і українськими делегаціями, сторонам вдалося досягти компромісу. Його результат був закріплений у підписаній **07 червня 1848 р.** польсько-українській угоді ***«Вимоги українців у Галичині»***, яка проголошувала:

- *Надання однакових прав для використання польської та української мов у всіх освітніх і державних установах Галичини, створення окремих гімназій для української та польської молоді, а також забезпечення викладання обома мовами у вищих навчальних закладах;*
- *Забезпечення рівних прав для всіх національних груп та релігійних громад;*
- *Формування об'єднаної національної гвардії, створення спільного органу влади та єдиного сейму для регіону;*
- *Закріплення національної та політичної рівноправності в загальноімперській конституції;*
- *Передача вирішення питання про поділ Галичини на польські й українські частини на розгляд загальноімперського рейхстагу;*

У жовтні 1848 року з ініціативи відомого громадського діяча **Миколи Устияновича (1811–1885)** ГРР організувала у Львові Собор руських учених – перший з'їзд українських науковців, учителів, письменників, де обговорювали питання українізації освіти, проблеми української літератури, *мови, правопису і розвитку вітчизняної культури*.

ДОВІДКА

На Соборі руських учених були присутні 118 осіб. *Впродовж тижня учасники зібрання працювали в дев'яти секціях. Було випрацювано пропозиції щодо створення* ***господарських й історичних товариств****, видання популярного підручника з історії*

*України (ним мала стати перевидана «Історія Малоросії» М. Маркевича). Шкільна секція накреслила програму розвитку українського шкільництва. Більшість учасників філологічної секції, обговорюючи майбутню мову письменства, підтримала ідею запровадження літературної мови, близької до народної, а також «громадянського» **шрифту і фонетичного правопису**.*

Завдяки діяльності Собору руських учених у **Коломиї** відкрилася перша українська **читальня**, а у Львові – **Народний дім**, метою діяльності якого була підтримка розвитку української культури та освіти.

У липні 1848 року почав працювати австрійський парламент. Українці мали там **44 депутатські мандати: 39 від Галичини** і **5 від Буковини.** Це був перший в історії українства досвід парламентської діяльності. В австрійському парламенті **Галичину представляли 27 депутатів-селян**. Вони виступали за поділ Галичини на українську й польську частини, вимагали **скасування панщини без викупу**, а також визнання української мови. Особливо вразила всіх **промова селянина Івана Капущака (1807–1868)** з **с. Ляхівці**. Виступаючи в австрійському парламенті, він закликав відмовитися від компенсацій поміщикам за рахунок колишніх кріпаків. Врешті-решт у серпні 1848 р. парламент ухвалив закон про **скасування панщини з частковим викупом селянами землі**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Щоб заспокоїти землевласників і водночас скасувати кріпацтво, уряд оголосив про виплату їм компенсації за втрачену робочу силу. За поміщиками залишалося також право **сервітутів** – **право володіння лісами і випасами**, що в майбутньому спричиняло конфлікти між селянами та поміщиками. І все ж після скасування панщини, селяни юридично стали власниками землі, а відтак господарями своєї долі.*

Між тим, період парламентаризму в Австрійській імперії добігав кінця. У березні 1849 р. новий імператор **Франц-Йосиф I (1848–1916)** *оприлюднив нову конституцію і розпустив парламент*. А вже **в 1851 р. Конституцію скасували**, й **Австрія повернулася до абсолютної монархії**. Усі українські вимоги залишилися невиконаними. Польська шляхта зайняла ключові посади в Галичині, і польська мова стала офіційною в управлінні та судах.

А **у 1849 р. Буковину офіційно відокремили від Галичини** й проголосили самостійним адміністративним краєм – герцогством. **Революція в Австрійській імперії зазнала поразки.**

Національний рух у західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. став важливим етапом у пробудженні етнічної самосвідомості та політичної активності українців. Було зроблено перші спроби організованого захисту національних інтересів, зокрема через створення Головної Руської Ради. Хоча революція не принесла повної автономії чи рівноправності, вона заклала основу для подальшої боротьби за національні права. Цей період став початком модерного українського руху в Австрійській імперії.

6. Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття повсякденне життя та культура українського народу зазнавали помітних змін під впливом історичних подій, соціальних трансформацій і поступового формування нової національної свідомості. Більшість населення жила в селах, займаючись традиційним землеробством, скотарством і ремеслами. У побуті зберігалися звичаї та обряди, передані з покоління в покоління, а родинне виховання відігравало важливу роль у формуванні світогляду. Водночас зростала роль освіти, релігії та книгодрукування, що сприяла поширенню культурних надбань. З'являлися нові явища в мистецтві, музиці, літературі, які ставали проявом прагнення до збереження національної ідентичності. Цей період став основою для подальшого культурного відродження України.

У першій половині XIX ст. більшість українців жила в селах і займалася традиційними справами – **землеробством** і **скотарством**. На полях сіяли пшеницю, жито, овес, а землю обробляли важкими плугами. Врожай збирали косами та серпами. Усе сільське життя було підпорядковане сільськогосподарському календарю: коли сіяти, коли збирати, коли відпочивати.

Селяни тримали *корів, овець, свиней, курей*, а головною робочою силою були **воли**. Воли використовувалися в процесі обробки землі, а також як тяглова сила. Ці тварини були незамінні при здійсненні торгових операцій **чумаками**. Важливу роль відігравали **городи** – там вирощували не тільки традиційні овочі, а й нові культури, зокрема **соняшник, кукурудзу, картоплю**, **томати**, **баклажани**, **перець**. Особливо популярною стала **картопля**, яка значно вплинула на раціон харчування.

ДОВІДКА

*Попри те, що **картопля з'явилася на українських землях у XVII ст.**, вона не набула широкого вжитку як їстівний кореневий і була скоріше екзотичною рослиною. Довгий час бараболя **вважалася «нечистою», «чужою»**, адже її видозмінені пагони дозрівали в землі, а не над нею.*

*З XVIII ст., за легендами і переказами, цю рослину стали вважати не диявольським, а Божим творінням. Тому картопля стала мало не святою. Поступово вона почала витісняти чимало борошняних страв, особливо в тих регіонах (Полісся, Карпати), де погано родили зернові культури. Картопля давала кращі врожаї за традиційні зернові, була більш стійкою до природних катаклізмів. Поява картоплі на городах і полях жителів українських земель була однією зі складових **харчової революції**, яка відбувалася на європейському континенті. Її вирощували переважно селяни для власного споживання. Великих землевласників картопля цікавила мало. Їхні господарства були орієнтовані на товарне виробництво зернових, які можна було продати на зовнішньому ринку. У вирощуванні картоплі були зацікавлені тільки виробники горілки, адже з неї можна було виробляти спирт. При цьому новий овоч був значно дешевшою сировиною, аніж зерно.*

Врешті-решт, картопля стала другим хлібом (після жита), якого, як казали гуцули, не потрібно «ні молотити, ні до млина носити, а просто до горшка». Її найчастіше варили в лушпинні або пекли в печі, особливо під час постів. При цьому «чорним хлібом»

традиційно вважалася гречка. ***По-справжньому масовою сільськогосподарською технічною культурою на українських землях картопля стане лише у друг. пол. – напр. XIX ст.***

Також українці займалися **бджільництвом**, **мисливством** (особливо на півночі) та **рибальством** (на півдні). У містах основною справою були **ремесла і торгівля**.

Селяни традиційно мешкали в **хатах**, які були подібні за будовою, але (залежно від регіону) різнилися матеріалами: у лісистих регіонах будували з *дерева*, у місцевостях, бідних на деревину, з *лози, соломи й глини*. У хаті зазвичай були **світлиця**, **сіни та комора**. **Сіни** відділяли житлову частину від нежитлової. Із сіней *драбиною* піднімалися на *горище*, де сушили горіхи, лікарські трави, гриби, фрукти, а також сіно. У **коморі** зберігали зерно в засіках, домашні заготовки з діжках, інколи – одяг у *скринях*. Хатні меблі робили з деревини, своїми руками. У кімнаті обов'язково були *лави, стіл, мисник, скриня* з одягом та **піч**, якою обігрівали оселю. Піч мала димар, що виходив на дах. Кімната виконувала кілька функцій: тут готували й споживали їжу, спали, пряли, ткали, вишивали. В кожній українській хаті були **ікони**. Дахи хат робили дерев'яними або ж покривали *соломою* чи *очеретом*.

Міста й містечка були невеликими, виконували торгові й адміністративні функції. Наприклад, у Полтаві було близько тисячі переважно дерев'яних будинків. Великі міста – **Одеса, Київ, Харків, Львів** – змінювалися: там з'являлися **цегляні кількаповерхові будинки**, *дороги замощувалися бруківкою, ввечері вулиці освітлювалися гасовими ліхтарями*. Втім, більшість міських будинків залишалася одно- або двоповерховими і дерев'яними.

Багаті поміщики мали палаци з парками. Збереглися, наприклад, **«Софіївка» в Умані** (Черкащина) та **садиба Галаганів у Сокиринцях** (Чернігівщина).

Селяни носили **традиційний одяг**, а містяни та заможні люди наслідували **європейську моду**. Проте романтизм і національне відродження викликали моду на **елементи народного вбрання** навіть серед еліти.

Щоденна їжа залежала від доходів сім'ї. Основу раціону складали **куліш**, **борщ, каші**, **вареники, галушки**, **картопля**.

Якщо поруч із селом чи містом знаходилася водойма, то риба завжди була на столі. **М'яса** їли небагато – частіше на свята. Його замінювали **свинячим салом**.

З напоїв були популярні **кисіль**, **узвари, домашнє пиво, настоянки**, а в багатших сім'ях з'явилися **чай** і, на заході України, **кава**.

Українська родина залишалася **великою і патріархальною**. Часто під одним дахом жили **12–30 осіб**, що уособлювали кілька поколінь. Це було вигідно для спільної праці. Головним у родині був **старший чоловік**, але **жінки мали право на майно** та **голос у сімейних справах**.

Жінки займалися **домашніми справами**, **дітьми**, **городами**, чоловіки вважалися основними годувальниками. Чоловіки вкрай рідко виконували

«жіночу» роботу, вважаючи це недостойним, принизливим заняттям. На чоловічі плечі лягала важка робота, пов'язана з господарством.

У родинах вищих станів жінки займалися винятково вихованням дітей, а домашні справи виконувала переважно прислуга.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Впродовж пер. пол. XIX ст. українські жінки були фактично позбавлені можливості здобути освіту, навіть на елементарному рівні. Більшість із них залишалася неписемною, хоча окремі дівчата і отримували знання вдома. Саме в цей період на території Наддніпрянщини почали з'являтися ***інститути шляхетних дівчат****: закриті освітньо-виховні установи, фінансовані місцевим дворянством. У цих закладах дівчат навчали іноземних мов, музики, танців та етикету з єдиною метою – підготувати їх до ролі «добропорядних дружин і турботливих матерів». Через відсутність системної освіти жінки не мали змоги реалізовувати себе у професійній сфері. Лише* ***в 1860 році в Києві відкрилася перша жіноча гімназія****, що стало початком змін у суспільному ставленні до жінок та поступового розширення їхніх прав.*

В українських сім'ях існувала архаїчна домашньо-побутова педагогіка. Родина виховувала в дітях **працелюбність, повагу до старших і любов до рідного краю**.

Одруження відбувалося у віці **16 років для дівчат**, **18 років для хлопців**. Після **вінчання в церкві** влаштовували весілля. **Розлучення** майже не траплялися, їх засуджували і церква, і громада.

У містах, а згодом і в селах, почали з'являтися **малі родини** – батьки з дітьми. Це було пов'язано з розвитком ринку та змінами в укладі життя.

Улюбленим місцем для відпочинку селян, а іноді й містян, була **корчма (шинок)**. Зазвичай вона розташовувалася в центрі села або містечка, що робило її зручною для багатьох відвідувачів. Вранці перед початком роботи чоловіки заходили туди, щоб купити тютюн, а після завершення трудового дня для того, щоб поспілкуватися з друзями та дізнатися місцеві новини. У святкові та недільні дні вся громада збиралася тут на відпочинок з *троїстими музиками*. Традиційно корчма стояла навпроти церкви, тому весілля, хрестини чи поминки зазвичай завершувалися саме в ній. Подорожні могли тут поїсти та перепочити з дороги. Найчастіше **корчмами управляли євреї**, адже закон обмежував їхній доступ до інших професій, крім торгівлі. Крім шинкування, вони також займалися **лихварством:** *давали гроші в борг під заставу майна*.

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. відбувався *процес становлення модерної української культури*, яка розвивалась під впливом процесу національного відродження. Вважається, що негативний вплив на розвиток вітчизняної культури в цей період мали відсутність власної державності, національне гноблення та імперські кордони, що ігнорували українську етнічну територію. Варто наголосити, що у Наддніпрянській Україні національно-культурна політика Російської імперії поєднувала заходи русифікації та культурної асиміляції українців, що здійснювалися примусовими адміністративними засобами

В свою чергу, **на західноукраїнських землях** українська культура

потерпала від онімечування, що поєднувалося з полонізацією у Галичині, мадяризацією в Закарпатті та румунізацією на теренах Буковини. На цьому етапі культурний розвиток галицьких і закарпатських русинів був пов'язаний з діяльністю греко-католицького духовенства.

Певні зміни відбулися у царині освіти. Так, **у Наддніпрянській Україні початкову освіту представляли *парафіяльні училища*** для дітей «нижчих станів», ***повітові училища*** для дітей «купців, ремісників та інших міських обивателів». У парафіяльних училищах навчання тривало 4–6 місяців у селах і до одного року в містах. Дітей тут навчали читати, писати (російською мовою), перших дій арифметики, основ православної віри.

Середню освіту надавали гімназії. Навчання здійснювалося російською мовою і було платним. Існувала спеціальна заборона приймати до дітей кріпаків. У підросійській Україні в першій половині XIX ст. діяло 19 гімназій, де навчалося 4 тис. учнів. Тому більша частина дітей не вміла ні читати, ні писати.

Уособленням вищої освіти деякий час залишалися *Київська академія*, *Харківський (1805)* та *Київський (1834)* імператорські університети.

ДОВІДКА

На початку XIX ст. єдиним вищим навчальним закладом у підросійській Україні лишалася **Київська академія**. *Проте від другої половини XVIII ст. її було перетворено на навчальний заклад для духовенства, а 1817 р. взагалі закрито. Через два роки на її основі відкрили Київську духовну академію. Київська духовна академія проіснувала до радянських часів. Після завершення громадянської війни її буде закрито, а приміщення на Подолі передадуть Київському вищому військово-морському училищу. І лише у 1992 році завдяки шаховому таланту і зусиллям майбутнього ректора **В'ячеслава Брюховецького (н. 1947 р.)** Києво-Могилянську академію буде відроджено. У 1994 р. цей навчальний заклад отримав статус національного і вважається одним з найкращих в Україні, посідаючи 505-те місце в світовому рейтингу університетів.*

При 9-річному циклі навчання, гімназичний та університетський курси поєднували **ліцеї**: ***Волинський (1805) у м. Кременець***, ***Рішельєвський (1818)*** в ***Одесі*** та ***Ніжинська Гімназія вищих наук (1820).***

На західноукраїнських землях початкову освіту надавали елементарні школи: у селах – ***парафіяльні однорічні***, у містечках – ***тривіальні трикласні***, у великих містах – ***чотирикласні головні та нормальні школи***. Крім того, громади мали право утримувати власним коштом парафіяльні школи, так звані **дяківки**. ***Лише в цих школах навчання відбувалося українською мовою***. Освіта в них зводилася до читання церковних книг, часом до письма, якщо сам дяк умів писати.

Як і в Російській імперії, **у підавстрійській Україні середню освіту надавали *гімназії***. Навчання у них було платним. Викладання здійснювалося німецькою мовою. **Першу, так звану академічну гімназію, засновано у Львові у 1784 р.** Вона стала підготовчою школою для Львівського університету. Усього в Східній Галичині діяло вісім гімназій, на Закарпатті – дев'ять, у Північній Буковині – лише одна.

Вищу освіту можна було отримати, закінчивши *Львівський університет*, ***Реальну (торговельну) академію (1817)***, ***Технічну академію (1844)***. Усі три ВНЗ було відкрито у Львові. Викладання у ВНЗ також здійснювалося німецькою мовою.

У першій половині XIX століття **наукові дослідження в Україні проводилися переважно в університетах і ліцеях**. Особливо активно розвивалися *природничі та точні науки*. Великий внесок у розвиток математичної освіти зробив **Тимофій Осиповський (1765–1832)**, професор Харківського університету. Він *написав три томи підручника з математики*, який довгий час використовували у вищій освіті, і підготував багато талановитих учених.

Ще один відомий математик **Михайло Остроградський (1801–1862)**, який працював у сфері *аналітичної геометрії, математичного аналізу, механіки та теорії чисел*.

Василь Каразін ще у 1810 році запропонував створити мережу метеостанцій. Він **заснував першу метеорологічну станцію в селі Кручик** (Харківщина) та *винайшов пристрої для сушіння, машини для сільського господарства й навіть технологію отримання селітри*.

Перший ректор Київського імператорського університету Михайло Максимович (1804–1873) написав двотомну працю ***«Основи ботаніки»***, заклавши основи розвитку цієї науки в Україні. Він був справжнім енциклопедистом, *автором понад 100 праць з історії, мовознавства, археології, фольклору*. Саме він розпочав наукове вивчення українських народних пісень. Так виникла **українська фольклористика**.

Історичну науку розвивали: історик **Дмитро Бантиш-Каменський (1788–1850)**, у 1822–1830 рр. видав чотиритомну **«Історію Малої Росії»**; **Микола Маркевич (1804–1860)** упорядкував **«Історію Малоросії»** у п’яти томах; і **Микола Костомаров**, чия наукова спадщина нараховує 21 том. Відомий історик **Аполлон Скальковський (1808–1899)** написав ***«Історію Нової Січі»*** – перше дослідження про запорозьке козацтво.

У 1835 році за ініціативи Максимовича створили ***Тимчасовий комітет із розшуку старожитностей***, а **у 1843 році** заснували **Київську археографічну комісію**, яка збирала старі документи про історію України. У ній працював **Тарас Шевченко**, який робив замальовки історичних пам’яток.

У 1839 році в Одесі заснували **Товариство історії та старожитностей**, яке досліджувало грецьке минуле Причорномор’я, Криму та історію запорожців.

На початку XIX століття ***центрами театрального життя стали*** **Харків** і **Полтава**. У Харкові діяла професійна трупа, де грав **Михайло Щепкін (1788–1863)**, а керував театром письменник **Григорій Квітка-Основ’яненко (1788–1843)**. Він вважається першим українським прозаїком, автором п’єс: ***«Сватання на Гончарівці»***, ***«Шельменко-денщик»***; повістей: ***«Конотопська відьма», «Маруся»***.

У 1818 році театральна трупа переїхала до Полтави. Там **Іван Котляревський** став керівником театру. Незадоволений репертуаром, він створив п'єсу ***«Наталка Полтавка»***, яка *вважається початком нової української драматургії*. Прем'єра цієї постановки відбулася 1819 року. Тоді ж поставили ще одну його п'єсу ***«Москаль-чарівник»***. Так зародився **професійний український театр**.

У підавстрійській Галичині український театр почався з вистави ***«Наталка Полтавка»*** у **Коломиї в 1848 році**. Її поставив священник **Іван Озаркевич (1798–1854)**, який адаптував цю відому п'єсу до місцевих реалій. У жовтні того ж року він повторив виставу у Львові на **З'їзді руських учених**. Це був початок театрального руху в Галичині.

У першій половині XIX ст. в Україні активно розвивалася **народна музика**. Обробка народних пісень стала популярним жанром. Особливої слави набула пісня ***«Віють вітри, віють буйні»*** з опери ***«Наталка Полтавка»***.

Був популярним і **хоровий спів**, який вийшов за межі церковної музики. У музиці поступово почали домінувати **світські жанри: *симфонії, камерна музика, романси, опери***.

Музичне мистецтво поєднувало елементи архаїки та новизни. Україною мандрували **співці-кобзарі, бандуристи й лірники**, які поширювали надбання народної творчості. Найвідомішими кобзарями у цей час були: **Андрій Шут, Іван Крюковський, Федір Гриценко (Холодний)**. З-поміж інших особливо вирізнявся, чи не найбільш талановитий і відомий кобзар з Прилуччини, **Остап Вересай**.

В цей період в українському музичному мистецтві з'явилися перші **симфонічні твори** й **камерно-інструментальна музика**. Було сформовано **українську композиторську школу**. Одним із її перших представників був **Михайло Вербицький (1815–1870)**. Він *написав музику до понад 20 вистав і 12 симфонічних увертюр, а також більше 40 духовних творів.* У **1863 році** він створив **музику до вірша «Ще не вмерла Україна», яка є частиною сучасного Гімну України**.

У 1862 році Семен Гулак-Артемовський (1813–1873) створив першу українську національну оперу *«Запорожець за Дунаєм»*, прем'єра якої відбулася 1863 року в Петербурзі. Лібрето до неї допомагав писати **М. Костомаров**.

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. стали **початком нової української літератури**. Вона відрізнялася новими темами, героями та мовою. Тепер письменники писали живою, розмовною українською мовою, близькою до народу. Серед найвідоміших письменників цього періоду є **Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Петро Гулак-Артемовський, Євген Гребінка, Тарас Шевченко**. Основною темою літератури була боротьба з кріпацтвом. У творах переважав **реалізм** – *стиль, який демонструє реальне життя*. Водночас зберігався і **романтизм** – *стиль, що звертається до почуттів, природи, героїзму*.

Петро Гулак-Артемовський – автор байок та балад. Його байка ***«Пан та собака»*** висміювала кріпацтво. Також він перекладав твори європейських авторів. Байкар **Євген Гребінка (1812–1848)** хоча писав і російською мовою, але вважається класиком української літератури. Найбільш відомі з його байок: ***«Зозуля та Снігир», «Сонце та Хмари», «Рожа та Хміль», «Школяр Денис», «Грішник», «Ворона і Ягня», «Вовк і Огонь»*** тощо.

Пантелеймон Куліш – відомий письменник, перекладач, творець українського фонетичного правопису відомий під назвою «**кулішівка»**. Більша частина правил цього правопису діє і донині. **У 1857 р.** П. Куліш видав твір **«Чорна рада. Хроніка 1663 року»**, який вважається *першим українським історичним романом*. Знаючи чимало іноземних мов він перекладав твори Шекспіра, Байрона, Гете, а разом з **Іваном Пулюєм (1845–1918) у 1860-ті роки *переклав українською мовою Біблію***.

Письменник **Микола Гоголь (1809–1852)** хоча і писав російською мовою, низка його творів, зокрема повість ***«Тарас Бульба» та «Вій»***, збірки повістей ***«Вечори на хуторі біля Диканьки»***, глибоко пов'язані з українською культурою.

У цей період українську мову почали досліджувати як окрему. З'явилися *перші граматики* **(О. Павловського, М. Лучкая, Я. Головацького)**, які описували звуки, слова й речення живої української мови. **Великий внесок у розвиток мови зробив Тарас Шевченко**, який ***у своїх творах об'єднав книжну й народну мову***.

Початок нової української літератури в західноукраїнських землях пов'язують із діяльністю учасників гуртка ***«Руська трійця»*** та виходом друком альманаху **«Русалка Дністрова» (1837).**

У першій половині XIX ст. міста в Україні будували за новими європейськими правилами – *прямокутні вулиці, центральна площа, урядові будівлі*. Прикладами таких забудов є: ***Кругла площа у Полтаві, Приморський бульвар в Одесі*** та ***головний (червоний) корпус університету Св. Володимира у Києві***. Архітектори доволі часто були іноземцями. Так, шотландець **Чарльз Камерон** спроєктував ***палац гетьмана К. Розумовського у Батурині (1803)***, француз **Жан-Франсуа Тома де Томон** створив ***першу будівлю оперного театру в Одесі (1810)***, а італієць **Вікентій Беретті** – ***будівлю університету Св. Володимира у Києві (1842)***.

Основними напрямками українського мистецтва у першій половині XIX ст. були класицизм і романтизм.

Класицизм орієнтувався на античне мистецтво і міфологію як норму та ідеальний зразок. Поява цього стилю була тісно пов'язана з Просвітництвом. Класицизм спирався на філософію раціоналізму, уявлення про розумну закономірність світу, прекрасну, удосконалену людиною природу. На теренах Європи він знайшов прояв у всіх жанрах і видах мистецтва. В архітектурі йому були притаманні простота і ясність форм, наслідування античних зразків у живописі та скульптурі; характеризувався урівноваженістю і простотою композиції, у літературі звертанням у сюжеті до етичних проблем, оспівуванням

героїки, логічною ясністю дій тощо.

Романтизм виник як реакція на розчарування в ідеалах Просвітництва та наслідках Французької революції кінця XVIII ст. На противагу раціоналізму та уніфікації, цей напрям зосередився на індивідуальності, внутрішньому світі людини та ідеї свободи. У першій половині XIX ст. романтизм поширився в культурі, проте не сформував єдиної нормативної системи, як класицизм, а став суспільно-мистецьким рухом, що визначив подальший розвиток європейського мистецтва. **Для культурного розвитку України кін. XVIII – пер. пол. XIX ст. властивий і розвиток парково-палацової архітектури. Найбільш відомими вважаються** парки та палаци**:** ***«Софіївка»*** **в Умані,** ***«Олександрія»*** **в Білій Церкві. Палац і парк Г. Тарновського у** ***с. Качанівка,*** **палац Григорія Галагана** ***у с. Сокиринці*** **на Чернігівщині.**

Серед скульптурних шедеврів цієї доби є **пам'ятник Арману де Рішельє** в Одесі **(1828)** і **князю Володимиру** в Києві **(1853)**.

В цей період художники почали зображати не релігійні образи, а простих людей. Відомі митці: **Василь Тропінін (1766–1857)** ***«Дівчина з Поділля»***, **Лука Долинський (1745–1824)** ***«Портрет короля Лева Даниловича»***, **Іван Сошенко (1807–1876)** ***«Продаж сіна на Дніпрі»***, **Василь Штернберг** ***«Садиба В. Тарнавського в Качанівці», Тарас Шевченко «Катерина», «Автопортрет».***

ЦІКАВО ЗНАТИ

Перший пам'ятник в Одесі, який увічнив француза Армана де Рішельє, створив найвизначніший скульптор російського класицизму, що народився на Чернігівщині ***Іван Мартос (1754–1835)****. Ця пам'ятка є найяскравішим втіленням класичного стилю монументальної скульптури в Україні. А постать першого градоначальника Одеси, Армана Рішельє, в античному одязі, втілює ідеальний образ державного діяча.*

Створений за проєктом скульптора німецького походження ***Петра Клодта (1805–1867)*** *та українця Василя Демут-Малиновського (1779–1846) пам'ятник князю Володимиру вважається найстарішим скульптурним пам'ятником Києва і одним із символів міста. З запровадженням у незалежній Україні купонокарбованців зображення цього шедевру друкувалося на купюрах номіналом 10 000, 100 000, 200 000, 500 000.*

Картина ***Василя Тропініна «Дівчина з Поділля»*** *визнається* ***справжнім шедевром традиційного в Україні портретного мистецтва****. На думку митців, у цьому полотні втілено уяву про гармонійно цілісну, внутрішньо вільну людину.*

Художник ***Василь Штернберг вважається одним із фундаторів нового українського пейзажного живопису та побутових картин****. Пейзажний живопис став самостійним явищем в українському малярстві у пер. пол. XIX ст. Першим полотном, написаним у цьому стилі, є* ***картина В. Штернберга «Садиба Г. Тарновського в Качанівці».***

Отже, повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX століття втілювали складне поєднання традиційного укладу та нових впливів. У цей період зберігалися звичаї, обряди, народне мистецтво, які передавалися з покоління в покоління, водночас зростала роль освіти й книгодрукування.

У містах почали формуватися нові культурні осередки, розвивалися театральне мистецтво та музика, поширювалися ідеї Просвітництва.

Українські селяни жили за звичаями громадського ладу, тоді як дворянство все більше переймало європейські побутові норми. Незважаючи на імперський тиск, українська культура намагалася зберігати національну самобутність. Саме в цей час закладалися основи модерної української національної ідентичності.

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте зародження, становлення і розвиток процесу українського національного відродження наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Зробіть висновки.
2. Охарактеризуйте діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.
3. Поясніть сутність імперської колоніальної політики, яка здійснювалася на українських землях. Які наслідки вона мала?
4. Як втрата Україною незалежності у другій половині XVIII ст. позначилася на її подальшій долі? Поясніть.
5. Чи могли представники і нащадки української козацької еліти визволити український народ від російського гніту? Відповідь аргументуйте.
6. Який вплив мали ідеї декабристів на розвиток громадсько-політичного руху в Україні?
7. Порівняйте розвиток національного відродження в Наддніпрянщині і на Західній Україні у 20–30-х рр. XIX ст. Чиї ідеї вам здаються більш прогресивними? Чому?
8. Яку роль в процесі українського національного відродження зіграли І. Котляревський та Т. Шевченко?
9. Розкрийте головні історичні проблеми, що постали перед Україною у першій половині XIX ст.
10. Як Ви вважаєте, чому між російськими, польськими та українськими визвольними рухами не було єдності? Як це вплинуло на характер і результат їхньої боротьби? Дайте найбільш повну, аргументовану відповідь.
11. Назвіть основні риси повсякденного життя селянства в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.?
12. Як змінилася роль освіти та книгодрукування в українському суспільстві цього періоду?
13. Чому розвиток театру та музики вважався важливим культурним явищем у тогочасній Україні?
14. Яким чином політика Російської та Австрійської імперій впливала на українську культуру?
15. Які елементи народної культури збереглися, незважаючи на імперський тиск та модернізацію?

Тема 7. Українські землі у другій половині XIX ст.

1. *Скасування кріпацтва у Російській імперії та реформи 1860–1870 років.*
2. *Соціально-економічний розвиток українських земель у другій половині XIX ст. Трудова міграція.*
3. *Громадсько-політичні рухи в українських землях у другій половині XIX ст. Утворення та діяльність перших українських політичних партій.*
4. *Повсякденне життя та культура України в сер. XIX – на поч. XX ст.*

Ключові терміни й поняття: буржуазні реформи, Валуєвський циркуляр, визвольний рух, внутрішня міграція, громади, Емський указ, земства, капіталізація, кооперативний рух, масова трудова міграція, модернізація, народовці, політична партія, хлопомани.

1. Скасування кріпацтва у Російській імперії та реформи 1860-х – 1870 років.

Кризові явища, притаманні Російській імперії у першій половині XIX ст., потребували ґрунтовного реформування усіх сфер суспільно-політичного та економічного буття суспільства. Поразка Росії в Кримській війні 1853–1856 рр. стала каталізатором епохи реформ, які призвели до оновлення держави та певного поліпшення життя людей.

В середині XIX ст. Російська імперія являла собою велику, потужну, але політично і економічно відсталу країну. *Консервація феодальних відносин царською владою гальмувала її подальший розвиток*. Політична недосконаліть полягала в наявності абсолютної монархії (самодержавної влади імператора) при майже повній відсутності демократичних свобод і будь-яких ознак громадянського суспільства.

ДОВІДКА

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – *це суспільство з розвиненими відносинами між його членами, яке не залежить від держави, а лише взаємодіє з нею. Держава втручається в життя суспільства тільки в найважливіших питаннях, визначених законом.*

Економічна відсталість полягала в наявності кріпосного права (за умови штучного стримування капіталістичних відносин в країні), яке стояло на заваді стрімкому економічному розвитку країни на капіталістичних засадах.

Іншими словами, **кріпосне право було основою феодалізму і заважало перетворенню Росії на капіталістично розвинуту країну**.

ДОВІДКА

ФЕОДАЛІЗМ – *суспільно-політичний лад (етап розвитку людства), який базується на натуральному господарстві, феодальній власності, аграрному характері економічного розвитку.*

КАПІТАЛІЗМ – *суспільно-політичний лад (етап розвитку людства), який базується на ринковому господарстві, приватній власності, промисловому характері економічного розвитку країни.*

Кріпосницькі відносини були джерелом прибутку панів, які, володіючи кріпаками (які, до речі, були їхньою власністю), контролювали ринок дешевої робочої сили, експлуатуючи її, ставали ще більш заможними людьми. Економіка держави базувалася в основному на аграрних відносинах, а господарство мало неринковий, а натуральний характер.

Тобто, *Російська імперія, на відміну від економічно розвинутих країн світу, знаходилася на стадії розвитку аграрної, а не індустріальної цивілізації*. **Така позиція залишала її на узбіччі історії з перспективою перетворення на деспотичну країну азіатського типу**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Щоб стимулювати матеріальну зацікавленість і заповзятливість селян, 1803 р. Олександр І, за ініціативою видатного громадського і культурного діяча Слобожанщини Василя Каразіна видав указ про «вільних хліборобів». Указ дозволяв поміщикам звільняти кріпосних селян за викуп поодинці або цілими селами з обов'язковим наділенням їх землею на правах особистої власності. Цей документ став основою для звільнення багатьох селянських сімей і створив, хай і недостатні, можливості для розвитку протокапіталізму на селі. На думку В. Каразіна: слова «селянин» і «раб» є синонімами, тому своїх селян він називав поселянами. Він особисто виділяв кожній сім'ї по 0,5 десятини під будівництво хати, десятину сінокосу, 7,5 десятини ріллі, забезпечував паливом, на власний кошт ремонтував реманент. Через 10 років селянин міг продати надану йому землю, якщо покупець жив у родовому селі В. Каразіна мав право й закласти її.

Консервативна мораль поміщиків, їхнє небажання модернізувати свої господарства були суттєвою перепоною на шляху до ринкових відносин. Незважаючи на об'єктивні обставини – поступовий розклад кріпосницьких відносин, банкрутство та розорення великої кількості поміщицьких маєтків (вони були спроможні і були нездатні працювати в умовах ринку), нарешті початок в 30-ті рр. XIX ст. **промислового перевороту** обумовив необхідність радикальних змін в галузі економіки.

Державі потрібні були фабрики й заводи, що мали стати основою економічного розвитку та політичної могутності країни. Рушійною силою історичного поступу суспільства стають або реформи, або суспільні заворушення, які зрештою призводять до масштабного суспільно-політичного катаклізму – **революції**. Під час неї насильницьким шляхом, ціною численних людських жертв, відбувається злам старого устрою та утвердження нового. Реакційна політика правлячих кіл імперії, особливо в епоху правління **Миколи I (1825–1855)**, і млява реформаторська політика спричинили виникнення революційної ситуації в державі. Особливої гостроти вона досягла після ганебної поразки Росії в **Кримській війні 1853–1856 рр.**, яку Росія програла, воюючи на власній території. Принизливі умови Паризького миру (1856) призвели до дипломатичної і економічної ізоляції Російської імперії, котра втратила статус великої держави.

Усвідомлюючи необхідність реформ, новий імператор **Олександр II (1855–1881)** був головним ініціатором комплексу дій і заходів, направлених на оновлення (відродження колишньої величі) імперії. **Основним** він **вважав ліквідацію кріпосного права, себто звільнення селян від панської залежності, що, на думку імператора, мало вгамувати суспільне невдоволення, а головне, вирішити кадрову проблему в процесі урбанізації міст і створення промислових підприємств.** Виступаючи перед представниками московського дворянства, цар закликав їх **скасувати кріпосне право «зверху»** (за ініціативи влади, шляхом реформ), **не чекаючи, поки воно само себе ліквідує «знизу»** (в результаті революції чи громадянської війни). Тому **19 лютого 1861 року Олександр II видав маніфест, в якому декларувалося звільнення селян від кріпосної залежності.** Ця історична

подія вважається днем ліквідації кріпосного права в Російській імперії, що, на думку російського історика М. Карамзіна, *робило вищеозначену реформу «великою»*. У чому ж полягала велич цієї реформи? Перш ніж розглянути її головні положення, слід сказати, що скасування кріпосного права в Росії носило вельми суперечливий характер.

Реформа дійсно скасовувала залежність селянина від пана (поміщики втратили будь-які права на них), роблячи його юридично вільною людиною. Селянин міг покинути свого господаря, змінити місце роботи (наприклад, піти працювати на завод), проживання, нарешті вести своє одноосібне господарство. **На кожного селянина (так звану ревізьку душу) чоловічої статі від 20 до 55 років**, **виділялося по 3,5 десятин землі** *(1 десятина – 0,9 га)*. Беручи до уваги масштаби селянських сімей, це були досить великі площі, але селяни все одно страждали від малоземелля.

Колишні кріпаки отримали паспорти, прізвища, могли переходити в інші суспільні стани, тобто стали повноправними громадянами своєї країни. Ці пріоритети були лише словами. Реальна ж сторона справи передбачала велику кількість стримуючих чинників. По-перше, селянин *протягом 9 років не міг відмовитися від свого наділу* (який він отримував від пана), а відповідно і покинути село.

По-друге, землю (без якої він не міг існувати) треба було викупати в поміщиків. **Земля коштувала дуже дорого, і навіть 20%, що належало заплатити селянинові (80% вартості виплачувала держава, якій протягом 49 років він та його нащадки повинні були з відсотками повернути), яких у нього просто не було**.

Певні труднощі і перепони стояли перед кріпаком при виході з общини, яка тримала його подекуди сильніше, ніж власний пан. **Протягом 20 років селяни вважалися тимчасовозобов'язаними і, відпрацьовуючи борги поміщикам, платили оброк і виконували низку повинностей.** Всі ці факти свідчать про існування штучних бар'єрів у прагненні кріпаків отримати довгоочікувану волю. Природною ж перепоною були психологічні фактори: *комплекс раба, який вкоренився в свідомості і підсвідомості селян, мотивуючи їхню поведінку*. Селяни не могли уявити свого життя без роботи на землі, якої вони були позбавлені. Їх лякав великий, розмаїтий світ до самостійного існування в якому вони були непристосовані. Тому деякі селяни зі словами: *«на кого ти залишаєш нас барин»?!* не хотіли йти від нього. Інші, вийшовши з залежності (не змігши знайти себе), через деякий час повертались назад, і лише незначна частка залишалась в містах. Саме цей спочатку незначний відсоток селян став рушійною силою у розвитку капіталістичних відносин в країні. Ставши **пролетаріями** *(найманими робітниками)*, дрібними та середніми **буржуа** *(підприємцями)* і **фермерами** (аграріями-самостійниками), **колишні кріпаки перетворилися на соціально-кадрову та виробничу основу значних капіталістичних зрушень в Російській імперії**.

Ліквідація кріпосного права стала лише «першою ластівкою» серед інших реформ: земської (1864), судової (1861), міського самоврядування

(1870), освіти (з 1864), цензури (1865), воєнної (1864–1883), які сприяли політичній трансформації держави (вона стала буржуазною імперією), пожвавленню суспільного життя і бурхливому розвитку капіталістичних відносин в Росії, яка стрімко входила в плеяду економічно розвинутих країн світу.

Значення ліквідації кріпосного права (а відповідно і реформ 60 –70-х рр. XIX ст.) полягає в тому, що вони підняли Росію на вищий щабель цивілізаційного розвитку.

2. Соціально-економічний розвиток українських земель у другій половині XIX ст. Трудова міграція.

Економічна модернізація імперії, що стала прямим наслідком реформ Олександра II, безпосередньо торкнулася і України. Друга половина XIX ст. позначилася неабияким економічним піднесенням вітчизняних галузей виробництва і, перш за все, промисловості.

У цей час починається інтенсивне формування українських індустріально-промислових районів: **Донецького вугільно-металургійного, Криворізького залізорудного, Нікопольського марганцевого**. Україна поступово перетворювалася на головну вугільно-металургійну базу імперії, один з головних її промислових регіонів. Видобуток вугілля на Донбасі зріс у 1860–1900 рр. більш ніж на 1000%. Наприкінці XIX ст. почалася розробка нових покладів залізної руди. **На Україну з Уралу пересувається імперський центр її видобутку. За 30 років видобуток руди зріс в Україні в 158 разів**. У **Кривому Розі** – районі величезних покладів залізної руди – і в **Донбасі** будувалися металургійні заводи. На кінець 90-х рр. в Донбасі та Кривому Розі налічувалось вже 17 великих металургійних заводів. **У цілому питома вага України у загальноімперському виробництві становила у 1900 р.: вугілля – 70%, залізної руди – 57%, чавуну – 52%, рейок – 76%. І це за умови, що територія під російською Україною** і її населення не перевищували 15% загальноімперського.

До промисловості належало також сільськогосподарське і транспортне машинобудування. **Транспортне машинобудування було зосереджене в Харкові, Луганську, Миколаєві** тощо. **Зокрема, в Харкові та Луганську вироблялися паровози.** Значна кількість підприємств з виготовлення сільськогосподарської техніки належала іноземцям. До речі, саме в другій половині XIX ст. іноземний капітал починає досить активно проникати в Україну. *Внески французьких, бельгійських, англійських, німецьких інвесторів пожвавили економічний розвиток цілих промислових галузей, але в той же час з української економіки викачувалися значні кошти, адже сприятливий інвестиційний клімат в країні, дозволяв отримувати надприбутки*.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Тільки промисловець Джон Хьюз (Юз) (1814–1889) за 25 років своєї діяльності на Півдні України вивіз до Англії капітал у розмірі 25 млн карбованців. При цьому загальні

прибутки усіх разом узятих іноземних інвесторів у російську економіку, склали 23 млн крб. Разом із синами цей колишній коваль з Уельсу у 1869 р. заклав місто Юзівку (нині Донецьк), збудував 10 шахт, металургійний завод. Наприкінці XIX ст. на його підприємствах існувала ефективна система соціального захисту робітників: заробітна плата коливалася від 15 до 150 крб., вдови одержували пенсії в розмірі 5–25 крб., житла робітників забезпечувалися безкоштовним опаленням і водопостачанням, лікування в лікарні на 100 ліжок також було безкоштовним, за навчання дітей у школі стягувалася символічна плата – 5 крб. за рік. Зусиллями сім'ї Хьюзів у місті було закладено парк площею 6,6 га, викопано великий ставок, на внески робітників та підприємців збудовано церкву.

Поза всяким сумнівом, економіка Російської імперії значною мірою зобов'язана своїм прогресом півмільйонному загону іноземних менеджерів, інженерів та робітників, а також зарубіжним інвестиціям у розмірі 25 млрд франків. Лише 1913 р. в українську економіку було інвестовано 466 млн крб. іноземного капіталу.

Велику роль у розвитку господарства України відігравало будівництво залізниць, яке, нарешті, вирішило транспортну проблему. **Перша залізнична лінія в підросійській Україні довжиною 200 км «Балта – Одеса» була відкрита в 1865 році. На західноукраїнських землях першу залізничну магістраль Перемишль – Львів було відкрито у 1861 р.** На лівому березі Дніпра перша залізниця з'явилася у 1868 році і з'єднала Київ з російським Курськом. Тоді ж із Курська через Харків і Донбас пройшла залізниця на Дон. На кінець 1880-х рр. була створена ціла система залізниць. Всього за 1865–1890 рр. було збудовано майже 6 800 км залізничного сполучення.

Ринкові фактори розвитку українських земель призвели до появи нових суспільних прошарків, кількість яких постійно зростала. Наймані робітники (переважно колишні кріпаки) отримали назву пролетаріат і працювали на заводах і фабриках. Можливості займатися торгово-комерційною діяльністю породили появу справжніх українських підприємців (буржуа): **Терещенків, Харитоненків, Симиренків, Яхненків** та ін. Ними ставали головним чином колишні козаки, їхні нащадки або ж просто хазяйновиті та енергійні кріпаки.

Суспільне розшарування торкнулося також і селян. Різний майновий стан розколов донедавна однорідну селянську масу на **заможних (близько 20%), селян-середняків (25%), інші ж належали до когорти бідняків**. Незважаючи на численні недоліки і наявність великої кількості феодальних пережитків в Україні формувався новий тип селянина – **селянин-фермер**. Вони наймались на роботу до панів або до більш заможних селян, особливо привабливим був південний регіон України, адже тут вирощувалося найбільше зернових культур. *Загальна чисельність сільськогосподарських робітників, які щорічно наймалися на Півдні України у 90-х рр. XIX ст. становила 550 – 600 тис. осіб.*

Поміщики мусили пристосовуватися до нових умов. Вони впроваджували в маєтках інновації, використовували досконаліші знаряддя праці та сучасні методи господарювання. Це збільшувало конкурентоспроможність їхніх господарств.

Підвищення ролі і значення промислового виробництва позначилося на розвитку міст та їх урбанізації. У 1900 році в Україні виділялося чотири великі центри: **Одеса** – *торгово-промислове місто* **з населенням у 400 тис. осіб; Київ**

– центр внутрішньої торгівлі, машинобудування, та культурного життя, **що налічував 250 тис. мешканців; Харків – 175-тисячне місто, в якому *зосереджувалися торгівля й промисловість Лівобережжя*, і Катеринослав (Дніпро)** – *промисловий центр Півдня*, **населення якого складало 115 тис. осіб.** Будучи визначними промисловими центрами, ці міста ніби тіснили інші (Житомир, Полтава, Суми), розвиток яких був пов'язаний із сільським господарством. Економічному оновленню сприяли активізація внутрішньої та зовнішньої торгівлі, розвиток якої був пов'язаний з удосконаленням системи транспортних сполучень. **Залізничний транспорт** значно пожвавив базари. Протягом 1860–1890-х років їх кількість збільшилася з 350 до 900. Якщо в перші пореформені роки базари відкривалися переважно в містах, то у 80–90-х рр. XIX ст. працювали у більшості великих сіл. **З'являлася також і постійна торгівля**, уособленням якої були **великі універсальні й багатопрофільні магазини**.

Україні належало провідне місце у **хлібному експорті** Російської імперії. У 1890–1895 рр. з європейських морських портів й сухопутних митниць Росії щорічно у середньому вивозилося 6,2 млн т збіжжя, з яких 77% йшло через чорноморсько-азовські порти. Особливо багато хліба для зовнішнього ринку надходило з родючих степів Південної України. **В цілому в загальноросійському експорті зерна доля України складала 42%.** Ось чому **Україна була «житницею Європи».**

Характерною рисою економічного розвитку українських земель друг. пол. XIX ст. (а відповідно і всього періоду перебування України у складі імперій) була їхня колоніальна залежність від імперського центру. Інакше кажучи, саме Санкт-Петербург регламентував і керував всіма економічними процесами в Україні, нехтуючи інтересами якої отримував велику вигоду з цього. **В Україні прогресували тільки ті промислові галузі, які не мали відповідних природно-сировинних умов в Росії (наприклад, цукрова). Національні ж галузі виробництва або гальмувалися, або придушувалися (наприклад, бавовняна і текстильна)**. Царська влада використовувала українські землі як сировинний придаток. Звідси вивозили сировину й напівфабрикати для переробки в Росії. Натомість готову продукцію повертали в Україну за значно вищими цінами. **Отже, російська влада не лише викачувала сировину, а й через митно-цінову політику кошти, а також все більше прив'язувала економіку України до Росії, роблячи її більш вразливою**. Російський колоніалізм торкався також залізничного транспорту. Виходячи з стратегічних імперських інтересів, залізниці зв'язували українські міста не з українськими, а з російськими промисловими центрами, що суперечило економічним потребам України.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Здійснюючи товарообмін з регіонами Російської імперії, Україна постачала їм переважно сировину, тоді як у споживанні 83% становили імпортовані товари. Тарифи на перевезення вантажів були такі, що доставка їх з одного порту Чорного моря до

іншого коштувала стільки ж, скільки з будь-якого чорноморського порту до Британії. У 1909–1911 рр. ввезення товарів до України становило щороку 472, а вивіз – 781 млн карбованців. Вивіз утруднювало й те, що до початку XX ст. Україна у порівнянні з Європою мала недостатньо розвинену мережу залізниць – 8417 км, а гужові шляхи були найгіршими на континенті.

На **західноукраїнських землях** не відбувалося інтенсивного розвитку **продуктивних сил**, як це спостерігалося в інших регіонах **Габсбурзької імперії**. **Східна Галичина**, **Північна Буковина** та **Закарпаття** у другій. пол. XIX – на поч. XX ст. залишалися переважно **аграрними регіонами**, де основна частина працездатного населення була зайнята у **сільському господарстві**. Економічна динаміка західноукраїнських територій усе більше залежала від потреб **великої фабричної індустрії** центральних і західних провінцій імперії. У рамках **економічної системи Австро-Угорщини** західноукраїнські землі розглядалися як **ринок збуту готової продукції** та **джерело сировини і робочої сили** для індустріально розвинених регіонів.

Імперська влада практично **не сприяла розвитку промисловості** в цьому краї: місцеві підприємці не отримували **податкових пільг**, які мали підприємці з інших частин імперії. **Торговельні обмеження** не дозволяли західноукраїнським товарам вільно виходити на ринки Австро-Угорщини та суміжних держав, тоді як **вивезення сировини й напівфабрикатів** заохочувалося пільговими умовами.

Наприкінці XIX століття в економіці регіону значно **посилився вплив іноземного капіталу**, особливо в таких галузях, як **торгівля**, **банківська справа**, **нафтовидобуток** і **лісозаготівля**. В аграрному секторі **рівень розвитку сільського господарства** залишався одним із **найнижчих у імперії**, а **малоземелля** було поширеним явищем серед селянства, що призводило до **масової трудової еміграції**.

Колоніальний характер мала також етноурбанізаційна політика в обох імперіях. Свобода селян компенсувалася відсутністю засобів виробництва, а головне – *малоземеллям*. Особливо гостро це відчувалося у підавстрійській Україні, де родючих земель і роботи було вкрай мало. Особливо дошкульними були проблема сервітутів (права користування лісами і пасовиськами), високі ціни на товари і послуги. Частково її вирішували ***кредитні спілки та кооперативи***. Однак навіть вони не змогли зупинити таке явище, як масова ***трудова еміграція***.

Серед причин трудової еміграції на теренах Західної України можна виділити такі:

- *Злиденні заробітки або повна їх відсутність;*
- *Страх іще не розорених селян перед майбутніми злиднями;*
- *Зубожіння більшості селянства, нестача землі, пошуки порятунку від голодної смерті;*
- *Тягар національного гноблення і політичного безправ'я.*

Трудова еміграція здійснювалася у двох формах: тимчасовій і постійній. Тимчасова (сезонна) або заробітна еміграція робила привабливими такі країни, як *Угорщина, Західна Австрія, Німеччина, Румунія, Росія, Франція*.

Постійне переселення вабило мешканців західноукраїнських земель до таких держав, як *Бразилія, Аргентина, США, Канада*. Вважається, що кількість українських емігрантів, що виїхали протягом другої половини XIX ст., складала: зі Східної Галичини і Північної Буковини понад 250 тис. осіб, із Закарпаття – **170 тис. осіб.** Вони утворюють на чужині ***українську діаспору***, яка існує й донині.

ДОВІДКА

Першими українцями, що прибули до США у 70-х роках XIX ст., були закарпатці. Згодом у пошуках кращої долі вирушили за океан українські селяни Галичини та Буковини. Масовий еміграційний рух до США і Канади розпочався з 90-х років XIX ст. Першими переселенцями до Канади вважають ***Василя Єлиняка (1859–1956)*** *та* ***Івана Пилипіва (1859–1936)*** *із* ***с. Небилова*** *тодішнього Калуського повіту. До канадійських берегів вони прибули у* ***1891 р.***

Найтяжче жилося українським переселенцям у Бразилії та Аргентині. *Природні умови там істотно відрізнялися від українських. Для українців гарячий тропічний клімат був надзвичайно несприятливим, а омріяного добробуту вони досягали наполегливою виснажливою працею.*

Саме малоземелля підштовхувало селян і підросійської України до трудової міграції в межах імперії, перш за все на незаселені або неосвоєні землі Сибіру та Далекого Сходу. Хоча трудова міграція з Наддніпрянщини була викликана також демографічним вибухом, аграрне перенаселення було спричинене *невирішеністю земельного питання*. Попри виїзд значної кількості населення за межі етнічних територій, царський уряд ініціював переселення сюди відповідної кількості росіян, для яких були створені більш сприятливі умови життя. Тому не дивно, що з-поміж усіх 9 губернських міст України *україномовною була лише Полтава*.

Отже, незважаючи на економічний бум другої половини XIX ст., українські землі залишалися російською та австрійською внутрішньою колонією, їхнім аграрно-сировинним придатком, позбавленим будь-яких ознак самобутнього економічного буття.

3. Громадсько-політичні рухи в українських землях у другій половині XIX ст. Утворення та діяльність перших українських політичних партій

Офіційна російська політика стосовно українського народу мала яскраво виражений русифікаторський характер. Російська мова, російська культура насаджувалися тут насильницькими методами, що мали на меті викорінення українського духу і залишків національної самобутності.

Схожість російської і української культур спонукала російських ідеологів сформулювати незаперечну догму про те, що українська культура, є лише частиною, «філіалом» великої російської. А у 1856 році російський історик Михайло Погодін (1800–1875), на основі наукового дослідження, доводив, що

українського народу і української мови взагалі ніколи не існувало. *Історична концепція М. Погодіна склала основу русифікаторської політики російської влади в Україні протягом подальших років*. В умовах розширення і централізації країни політика русифікації була цілком закономірним явищем. Для того, щоб новоприєднані етноси більше ніколи не захотіли назад, необхідно було знищити їхню самосвідомість, історичну і генетичну пам'ять, будь-які риси, притаманні саме цьому народові. Саме культура, з усіма її складовими (мова, звичаї, традиції, релігія, література, писемність, тощо), є синонімом слова духовність, духовна основа, «душа нації», котра вирізняла цей народ серед багатьох інших. Нав'язування російської культури (за умови ліквідації своєї) робило українців частиною *«единого русского народа»*, а досягти цієї мети можна було лише вбивши «душу нації» – знищивши її культуру і нав'язавши свою власну, що стерло б український народ з етнічної карти світу.

Тому **головне завдання, яке стояло перед представниками української інтелігенції в цей час, це забезпечення самозбереження власного народу, відновлення і примноження його духовних надбань, підвищення рівня національної самосвідомості з перспективою створення власної незалежної держави, в якій би український народ був повноправним господарем і творцем своєї власної долі**.

У другій половині XIX ст. після тимчасового занепаду відбувалося поступове піднесення російського політичного і українського суспільно-політичного рухів. **Український громадський рух проявився в діяльності *хлопоманів*.** На початку 1860-х рр. нащадки спольщених українських шляхетських родів, порвавши будь-які зв'язки з поляками, стали сповідувати ідеї українського національного відродження. На чолі цього руху став студент київського університету **Володимир Антонович (1834–1908)**. Погляди Антоновича поділяли та активно підтримували **Тадей Рильський (1841–1902), Борис Познанський (1841–1906)** та інші. Ці люди називали себе **хлопоманами** (хлоп – польська зневажлива назва простої людини). З метою демонстрації своєї національної ідентичності, «як головне в зближенні з народом», вони носили український національний одяг, розмовляли виключно українською мовою. Специфіка їхньої діяльності (нагадувала методи представників «Руської трійки») полягала в збиранні та систематизації народного фольклору. Подібно до кобзарів, *хлопомани* доносили до людей оповіді про історичне минуле українського народу, пояснюючи людям причини їхнього злиденного життя. Але українське суспільство було не готове до таких проповідей. Поява хлопоманів насторожувала селян. З часом діяльність хлопоманів буде проходити виключно в містах і трансформуватися в іншу форму громадсько-політичної боротьби.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. український визвольний рух вступив у нову фазу свого розвитку. Носіями старих і нових ідей були, як завжди, представники української різночинної інтелігенції, що проявляла надзвичайну активність у цей час. Її визвольні пориви призвели до утворення *напівлегальних непартійних об'єднань* – **громад**, тому часто цей етап

українського визвольного руху називають громадівським. **Першу таку громаду представниками української літературної богеми було утворено в 1859 році в Санкт-Петербурзі.** До новоутвореної петербурзької громади входили члени колишнього Кирило-Мефодіївського товариства **М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко**, за підтримки яких **протягом 1861–1862 рр. було видано перший український журнал «Основа»**. Журнал публікував наукові та літературні твори українських письменників та науковців Шевченка, М. Вовчка, Л. Глібова, С. Руданського та інших. **Журнал «Основа», навіть не торкаючись політичних питань, став своєрідним рупором української культури**.

У 1860 році на базі Київського університету виникла київська громада, а з часом аналогічні організації були створені майже в усіх значних містах України. *Лідером Київської громади став* **Володимир Антонович**. Невдовзі кількість членів громади сягнула 200 осіб. На таємній сходці група громадівців затвердила програмні положення. Серед них такі: **український народ є окремою нацією; кожен свідомий українець повинен віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу; до всіх братів слов'ян, українець повинен ставитися дружньо й допомагати їм у боротьбі проти поневолителів**. Зусилля Київської громади були спрямовані на плекання патріотизму українського народу, який, об'єднуючись з іншими поневоленими народами, мав підтримувати взаємну допомогу в боротьбі проти гнобителів. *Громадівці, також, займалися організацією недільних шкіл для дорослого населення, забезпечуючи ці заклади підручниками та педагогічними кадрами. Крім того, члени цього об'єднання організовували публічні лекції, бібліотеки, поширюючи серед населення твори українських письменників.*

Реакція російської влади на сплеск українського національного руху не заставила себе довго чекати: **30 (18) липня 1863** року міністр внутрішніх справ Російської імперії **Петро Валуєв (1815–1890) видав циркуляр, в якому проголошувалося, що окремої «малоруської мови не було, немає й бути не може»**. Цей документ (від прізвища свого автора) отримав назву **Валуєвський циркуляр**. Валуєвським циркуляром російський уряд офіційно заборонив **друкувати українською мовою шкільну та релігійну літературу**. *Ця заборона не поширювалася на художні твори*. Адже вони твори були не широко популярні, натомість церковні та шкільні були розраховані на масового читача, маючи на меті освіченість народу. Крім того, саме школа і церква в ті часи прищеплювали людині ті національні цінності, які вона потім проносила через усе життя. В рамках юридичної дії циркуляру російські чиновники почали (незважаючи на лояльність до влади) закривати громади, що позначилося на розвитку українського національно-визвольного руху.

ДОВІДКА

Валуєвський циркуляр *дозволяв публікувати «лише такі твори цією мовою, які належали до галузі красного письменства», але цензура використовувала циркуляр як привід для всіляких обмежень українського слова. Українська мова розглядалася як штучна,*

«створювана... деякими малоросами і особливо поляками...». Процитоване в циркулярі твердження голови Київської археографічної комісії ***Михайла Юзефовича (1802–1889)*** *та його однодумців, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає й бути не може», а «наріччя..., яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, але зіпсована впливом на неї Польщі». Така позиція стала офіційним поглядом на мовні й національні проблеми українців у Російській імперії.*

Стараннями царської цензури українська література практично перестала існувати в межах Російської імперії. **Після горезвісного циркуляра у розвитку національного відродження почалася перерва, яка тривала понад 10 років.**

Ніби насміхаючись над Валуєвським циркуляром, **у вересні 1862 року** молодий український юрист та етнограф **Павло Чубинський (1839–1884)** написав вірш **«Ще не вмерла Україна»**. І хоча в той час Україна не була незалежною, текст Чубинського з часом стане основою для **державного гімну**, який буде затверджений в урізаному вигляді лише **06 березня 2003 року**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Слід зазначити, що однією з причин слабкого впливу української інтелігенції на маси була не лише безграмотність останніх, а й жалюгідне становище українських літераторів. Якщо О. Пушкіну свого часу сплачували за один поетичний рядок 25 крб., А. Чехов і Л. Толстой одержували колосальні гонорари, Микола Гоголь завдяки графині Олександрі Смирновій-Россет (1809–1882) (напівукраїнки-напівгрузинки) міг відвідувати Єгипет, Рим і жити там роками, то в Україні ситуація для письменників склалася зовсім по-іншому. Скажімо, в Києві з 1906 р. на кошти Василя Симиренка (1835–1915) та Є. Чикаленка виходила газета «Рада», але зі скарг Б. Грінченка відомо, якими мізерними були в ній авторські гонорари. «Скупим лицарем» виявився редактор «Киевского слова» Афіноген Антонович (1848–1917), зате несплачені літераторам гроші дали йому змогу збудувати собі навпроти Золотих воріт п'ятиповерховий будинок у псевдовізантійському стилі.

Лесь Мартович (1871–1916) *надрукував перше оповідання на гроші, які дав йому* ***В. Стефаник****, у свою чергу випросивши певну суму в матері. Потім вони самі реалізували твір, забезпечуючи собі прожиток. Перші книги* ***І. Франка*** *вийшли на кошти його дружини* ***Ольги Хоружинської (1864–1941)****. А 1872 р. Львівська «Просвіта» запропонувала* ***Ю. Федьковичу*** *за 500 крон гонорару (сума не дуже велика!) написати протягом року шість популярних книжок і перекласти з іноземних мов п'ять драм. Письменник 14 місяців скнів над цим завданням, але осилити його так і не зміг.*

На початку 70-х рр. XIX ст. громадівський рух було відновлено. По всій Україні була створена ціла мережа цих організацій, дії яких координувала Київська громада. Громадівський рух 70-х рр. XIX ст. на відміну від попереднього періоду, мав одну дуже суттєву особливість, майже вся ***діяльність громад носила опозиційний характер***, тобто громадівці почали піддавати гострій критиці діяльність владних структур. Критичні зауваження розміщували на сторінках своєї **газети «Київський телеграф»**, яка *виходила протягом* ***1874–1875 рр***. і стала друкованим органом Київської громади.

Імперська влада цього разу не забарилася з організацією репресивних дій щодо українофілів.

ДОВІДКА

УКРАЇНОФІЛИ – *прихильники самобутнього розвитку української культури, патріоти та полум'яні борці за відродження та незалежності України.*

Відпочиваючи на курорті в німецькому *місті Емс*, **30 (18) травня 1876 року** імператор **Олександр II** видав так званий **Емський указ**, **згідно з положеннями якого заборонялося друкувати українські книжки й навіть тексти до музичних нот, ставити українські театральні вистави і влаштовувати концерти з українськими піснями, друкувати і завозити з-за кордону будь-які книги, написані українською мовою**.

Тобто, *Емський указ пішов далі ніж Валуєвський циркуляр, адже він фактично означав майже повну заборону вживання української мови, його дія була розрахована на цілковите знищення українського визвольного руху та української культури*.

Завершальною стадією діяльності українського громадівського руху стало існування ще однієї цікавої організації – **«Братства тарасівців»**. Його створили так звані молоді громадівці, які дотримувалися більш радикальних поглядів. Біля витоків цієї організації, створеної у 1892 р., стояли київські та харківські студенти Іван Липа (1865–1923), Борис Грінченко (1863–1910), Микола Міхновський (1873–1924) та ін. Основним осередком братства був **Харків**, в якому ця організація мала найбільший успіх. Дуже швидко рух тарасівців набув загальноукраїнського масштабу. Виступаючи за реалізацію ідей Т. Шевченка (звідси й назва «тарасівці»), *Братство тарасівців стало першою політичною організацією, що* ***поставила собі за мету досягнення повної політичної незалежності України****, тому їхня група ввійшла в історію як перша самостійницька організація в Наддніпрянській Україні*. **У 1893 р. були проведені арешти членів Братства тарасівців, внаслідок чого організація припинила своє існування.**

На західноукраїнських землях в другій половині XIX ст. склалася де в чому схожа і де в чому не схожа на Наддніпрянщину суспільна ситуація. Протягом багатьох десятиліть західні українці зазнавали сильного впливу і культурно-економічного тиску з боку австрійців і поляків. Після розгрому «Руської трійці» визвольний рух на Західній Україні занепав. Суспільне розчарування наслідками австрійської революції на деякий час зробило громадсько-політичну позицію пересічних українців невизначеною. Тому окремі частини західноукраїнської спільноти час від часу змінювали свої погляди залежно від актуальності і популярності громадсько-політичних об'єднань **москвофілів, народовців і радикалів**, діяльність яких проходила в Західній Україні в другій половині XIX ст.

Суспільно-політична течія «москвофілів» остаточно оформилася в 60-ті роки XIX ст.; представники цього руху були прихильниками промосковської орієнтації та політичного возз'єднання українців в рамках «єдиної і неподільної російської народності» від Карпат до Камчатки. Ідеї москвофілів приваблювали стару українську інтелігенцію, яка не бачила перспектив у боротьбі проти польського та австрійського гноблення. Селяни ж

вірили в справедливого і доброго російського царя, який, прийшовши сюди, роздасть їм поміщицькі землі. Здійснюючи русифікаторську політику, *«москвофіли» розробили нову «руську мову», так зване «язичіє» – суміш української, російської, польської та церковнослов'янської мов, яку вони запроваджували в суспільстві через створену ними систему навчальних закладів*. Незважаючи на популярність «москвофільських» настроїв, вони в українському суспільстві з часом почали згасати. Але сам *факт існування подібних організацій сприяв послабленню національної самосвідомості і гальмував визвольний рух на західноукраїнських землях*.

Національні ідеї в суспільному русі західної України, яка активізувалася на початку 60-х рр. XIX ст. відобразилися в гаслах народовців. Висуваючи ідеї самобутнього розвитку окремої української нації, що займає територію від Кавказу до Карпат, народовці (очолювані сином лідера «Руської трійці» **Володимиром Шашкевичем (1839–1885)**) боролися за національні і політичні права української нації. Їхня діяльність проявилася у прагненні захистити й підвищити культурно-освітній рівень українського народу через відродження української культури. Публікуючи твори класиків української літератури: Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, *народовці підтримували зв'язки з представниками громадівського руху Наддніпрянської України, координуючи свої дії з ними*. Значення діяльності народовців полягає в тому, що вони не просто відтіснили «москвофілів» на другорядні позиції, а й підвищили національно-патріотичний запал серед українського населення.

Революційного забарвлення українському національному відродженню надала громадсько-політична течія радикалів, діяльність якої розгорнулася на Західній Україні в середині 70–90 рр. XIX ст. Сповідуючи соціалістичні ідеї, молоді інтелігенти **Іван Франко (1856–1916), Михайло Павлик (1853–1915), Остап Терлецький (1850–1902)** та інші критикували «москвофілів» за антипатріотизм і українофобію, а народовців за млявість і нерішучість у вирішенні нагальних соціальних і національних проблем. *Радикали здійснювали пропагандистську діяльність серед робітників і селян, видавали газети та журнали, що, на їх думку, мало сприяти вирішенню багатьох складних і суперечливих питань, які постали перед українцями в цей час*. Претендуючи на роль єдиної національної організації, народовці в **1885 році** створили **Народну раду**. Вона стала праобразом політичної партії, яка виникла незабаром.

На Буковині і Закарпатті досить довгий час **панували «москвофільські» настрої**, але з часом більш популярними тут стали ідеї народовців. Більш свідомою громадською позицією вирізнялись жителі північної Буковини, де завдяки діяльності **«буковинської трійці»** до складу якої входили: **Юрій Федькович (1834–1888)**, **Сидір (1836–1903) і Григорій (1838–1884) Воробкевичі**, які стали зачинателями української літератури на Буковині.

Жителі Закарпаття були менш політично свідомі, що пояснюється географічними та економічними особливостями цього краю. Зазнаючи шаленого зугорщення, закарпатці були палкими прихильниками ідей москвофілів, які вселяли в них надію на визволення з-під угорського гніту.

Особливе місце в українському громадсько-політичному русі XIX ст. займає постать **Михайла Драгоманова (1841–1895)**. Михайло Драгоманов народився в м. Гадяч на Полтавщині, походив з роду нащадків запорозької старшини, тому був *свідомим українським патріотом, активним діячем громадівського руху*. Його політичні погляди та переконання унеможливили проживання на Україні, тому *в 1879 р. Драгоманов опинився в еміграції*. Історик за фахом, політик за покликанням, Драгоманов, **перебуваючи в Женеві, видавав (у 1878 р.) і таємно переправляв до України український журнал «Громада»**. У 1889 році він оселився у Болгарії, де працював професором історії в Софійському університеті. У Софії він і помер у 1895 р., проживши всього 54 роки. *Політичні погляди Драгоманова були соціалістично-патріотичного спрямування, але розчарування в соціалізмі змусило його звернутися до української національної ідеї*.

Драгоманов сповідував ідеї європейської ліберальної демократії, висуваючи гасло про облаштування Росії на принципах федералізму, що вирішило б, на його думку, українське питання. Україну він бачив єдиним (від Закарпаття до Кубані) автономним краєм, необхідність автономного статусу якого він теоретично обґрунтував. Засуджував втрату Україною національної держави і зазначав негативний вплив цього фактора на подальшу долю українського народу. Прагнув спрямувати український національний рух на боротьбу за демократизацію та федералізацію у межах австрійських та російських імперій. Закликав до об’єднання та створення союзу всіх прогресивних сил східноєвропейського регіону, але одночасно застерігав від їх цілковитого організаційного злиття і нівелювання особливостей українського громадсько-політичного руху.

Він був першим, хто виніс проблему українства, зокрема переслідування української мови, на міжнародну арену. Але все ж таки головна заслуга М. Драгоманова полягає в тому, що саме він теоретично обґрунтував необхідність автономії України.

Останнє десятиліття XIX ст. характеризується політизацією українського національно-визвольного руху, який розпочався передусім на західноукраїнських землях. Його результатом стало **утворення перших українських політичних партій**. Вони, на відміну від громадських організацій минулих років, *висували конкретні політичні ідеї, які вони прагнули реалізувати якнайшвидше*.

Станом на кінець XIX ст. серед представників українського визвольного руху починає домінувати думка щодо «переформатування» методів боротьби за національне відродження України. Вони вважали, що культурницька фаза пробудження нації вже завершена. Настав час перейти до

політично-революційних засобів, кінцевою метою яких має стати незалежна, або, принаймні, автономна українська держава.

Поступово відбувається перехід від культурницької до політичної фази визвольної боротьби українського народу. Трансформація поглядів українських радикалів набула більш структурованого вигляду. **У 1890 році була створена Русько-Українська радикальна партія (РУРП)**, *яка вважається першою в українській історії політичною партією.* Ідеологи і лідери цієї партії **Іван Франко**, **Михайло Павлик**, **Северин Данилович (1861–1942)**, **Євген Левицький (1870–1925)** були соціалістами та прихильниками ідеї федералізму – української національно-культурної автономії у складі Австро-Угорської імперії. Автономія Західної України стала предметом гострих дискусій і суперечок всередині партії. Так звані «молодші» радикали: **Юліан Бачинський (1870–1940)**, **В'ячеслав Будзиновський (1868–1935)**, **Олександр Колеса (1867–1945)** та ін. висловили незгоду з цим положенням програми. Реалізацію соціалістичних задумів ці люди вважали можливою лише за умови цілковитої політичної самостійності України. Цю ідею, до речі, підтримував і І. Франко. Своєрідним політичним маніфестом, у якому були викладені головні політичні погляди «молодих» радикалів, стала **брошура «Україна irredenta» («Україна уярмлена»)**, написана **Юліаном Бачинським у 1895 році**. Значення цієї брошури так само, як і роль Ю. Бачинського надзвичайно велика, адже саме в ній було теоретично обґрунтовано ідею **здобуття Україною повної політичної незалежності**. Ідеологічні колізії свідчать про політичний розкол у лавах української інтелігенції. Соціалізм чи автономія; автономія чи незалежність – ці питання не втратять своєї актуальності і в роки української національної революції 1917–1921 рр.

Патріотично налаштованими представниками національно-політичного руху, прихильниками національної ідеї, за сприяння **Михайла Грушевського (1866–1934)** у **1899 році** було **створено Українську національну демократичну партію (УНДП)**. УНДП не просто стала найчисленнішою західноукраїнською політичною партією, а й тією силою, яка **закликала до боротьби за державну незалежність України**. З її появою в українському русі фактично **виникла двопартійна система**. Базуючись на національній платформі, вона об'єднала всі верстви українського суспільства і стала першою реальною силою, що змогла протистояти польському націоналістичному натиску в Галичині.

Популярність соціалістичних ідей наприкінці XIX ст. вплинула і на розвиток українського політичного життя. Значна кількість громадсько-політичних об'єднань починає схилятися до **соціалізму**.

ДОВІДКА

СОЦІАЛІЗМ – *утопічна суспільно-політична ідеологія, прихильники якої виступають за ліквідацію приватної власності, справедливий розподіл соціальних благ і загальну рівність всіх членів суспільства.*

Федералізація однієї з найбільших і найавторитетніших у Європі Австрійської соціал-демократичної партії спричинила **появу в 1899 році української соціал-демократичної партії (УСДП)**. Лідерами партії стали: **Микола Ганкевич (1869–1939)**, **Семен Вітик (1876–1937(?))**, **Володимир Охрімович (1870–1931)** та ін. Як і австрійська соціал-демократія, УСДП відмовилася від ідеї соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, прагнучи досягти соціалізму через реформи, захист класових інтересів робітників, легальні парламентські методи боротьби. УСДП була нечисленною організацією і помітно поступалася РУРП і УНДП авторитетом і впливом на суспільство.

Наприкінці XIX ст. відбувся поступовий перехід від культурницької фази українського національного відродження до політичної, з перспективою подальшої боротьби за власне державотворення. Культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції завершилася. Як їй здавалося, національна самосвідомість українського народу була сформована. Наступним етапом мала стати боротьба за державну незалежність України!

Підводячи підсумки, слід зазначити, що друга половина XIX ст. позначилася активізацією громадського руху на українських землях. Незважаючи на етнополітичну специфіку різних регіонів України, ці рухи об'єднувало одне: всі вони боролися за культурне відродження і підвищення рівня національної самосвідомості українського народу, перспективу існування якого вони вбачали в його самобутньому розвитку.

Значення українського національно-визвольного руху XIX ст. полягає в тому, що українська інтелігенція накопичувала позитивний досвід боротьби за національні інтереси, загартовуючись для подальшого поступу у напрямку відродження власної держави.

4. Повсякденне життя та культура України в середині XIX – на початку XX ст.

Середина XIX – початок XX століття стали періодом глибоких змін у повсякденному житті та культурі українського народу. У цей час на українських землях відбувалися модернізаційні процеси, які вплинули на всі сфери суспільного побуту: від умов праці й освіти до дозвілля та родинних традицій. Поступово зростали міста, поширювалася грамотність, змінювалися соціальні ролі, зокрема жіноча активність у громадському житті. Культурне відродження, підтримане інтелігенцією та меценатами, стало важливою основою формування національної свідомості. Живопис, література, музика та театр активно розвивалися, поєднуючи європейські тенденції з українськими традиціями. Цей період став визначальним для становлення модерної української нації.

У **другій половині XIX – на початку XX століття** культурне життя українського суспільства розвивалося в умовах **суперечливих процесів**. Негативними чинниками були **територіальна роздробленість** українських

земель та **репресивна політика імперських режимів**, які гальмували культурний поступ. Проте суттєву роль у розвитку культури відігравала **національно свідома інтелігенція**, яка активно долучалася до поширення ***освіти*** та ***культурних цінностей*** серед широких верств населення. Вагомий внесок у підтримку культурного середовища зробили **українські меценати**, які фінансували відкриття шкіл, утримання ***культурних установ*** та надавали допомогу ***митцям:*** письменникам, композиторам, художникам.

Новинки з Європи з'являлися в Києві та Одесі майже одночасно з тим, як доходили до Львова чи Петербурга. У міських крамницях можна було знайти *паризькі парфуми й одяг, італійські вина, німецькі швейні машини, швейцарські годинники* тощо.

Міський одяг відповідав актуальним європейським тенденціям. Водночас побут українських міст не втрачав національного колориту. Вишивані елементи прикрашали не лише одяг, а й побутові речі: *серветки, скатертини, фіранки*. Наприкінці XIX – на початку XX століття українська творча інтелігенція активно підтримувала та популяризувала традиції національного декоративного мистецтва, які згодом знайшли втілення в «українському стилі». Такі культурні й матеріальні риси здебільшого стосувалися заможного міського населення. Представники ж міського пролетаріату жили або в передмістях або в дешевих, перенаселених районах, де панували бідність і антисанітарія. Бідні родини нерідко мешкали в тісних комірчинах, де з меблів було лише найнеобхідніше: *ліжко, скриня, стіл і кілька стільців*. Їхній одяг був дешевим і часто саморобним, хоча навіть у такому вбранні зникали сліди традиційного національного костюма. Зникнення елементів етнічної самобутності в міському середовищі пояснювалося як багатоетнічним складом населення, так і політикою імперської асиміляції. На початку XX століття серед київської інтелігенції нараховувалося лише вісім родин, у яких розмовляли українською мовою.

Модернізаційні зміни поступово торкнулися й сільського життя, хоча не так помітно. Якщо раніше українські селяни мешкали у великих родинах, що складалися з кількох поколінь: батьків, дітей і онуків, то на початку XX століття господарство все частіше вели малі **сім'ї з 4–6 осіб** – *батьки та їхні неповнолітні діти*. **Сім'ї були патріархальними**. Як і раніше, *головним у родині залишався* **батько**, який керував усіма роботами. Після його смерті майно ділилося порівну між синами. **Майно дружини обмежувалося** тим, що входило до її *посагу*, тобто *материзни*. Дітей навчали жити дружньо, спільно працювати і проводити дозвілля.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Головним видом діяльності у чоловіків та їхніх синів було землеробство*, тоді як жінки разом із доньками займалися* хатніми справами*. Значну роль у родині відводили* трудовому вихованню*, тому діти з раннього віку залучалися до* фізичної праці*. Уже з* 5–6 років *хлопчики та дівчатка* випасали гусей*, а в* 7–10 років доглядали за худобою*. Від семи років простежувалася* відмінність у вихованні хлопчиків і дівчаток: *семирічна дівчинка допомагала матері* впорядковувати господу*, у* 8–9 років *вчилася* прясти й вишивати*, а в* 10

років *вже оволодівала* ткацтвом. *Хлопчики у* 8 років *починали* випасати коней, *з* 11 років допомагали батькові орати, *а до* 15 років *уже вміли* колоти дрова й косити. *У лісах діти* збирали ягоди та гриби *як для* сімейного вжитку, *так і* на продаж. Навчання в школі *зазвичай припадало на* зимовий період, *бо в інші пори року діти мали багато обов'язків.* Батьки також навчали дітей молитися та читати Святе Письмо.

У другій половині XIX століття міста швидко розросталися. До них приєднувалися навколишні села й передмістя. Планування змінювалося – *поруч зі старими центрами з'являлися нові райони з вузькими вулицями, провулками, ринками й площами*. В свою чергу, промислові райони формувалися навколо заводів. Поряд із залізничними станціями будували ***готелі***, а ***банки, біржі й пасажі*** формували діловий центр. З'явилися нові інженерні системи: *водогін, каналізація, електричне освітлення, громадський транспорт*.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Наприкінці XIX ст. Австро-Угорська імперія була єдиною країною в світі, де ***метрополітен було відкрито в*** *двох містах:* ***Будапешті (1896)*** *і* ***Відні (1898)****. В Російській імперії нічого подібного так і не буде створено. Метро у Москві буде відкрито за радянських часів у 1935 р., у Ленінграді – у 1955 р., у Києві – у 1960 році.*

В Україні перший автомобіль з'явився в ***Одесі****. У* ***1891*** *році видавець і редактор* ***«Одеського листка» Василь Навроцький*** *привіз його із Франції.*

У ***1909 році в Одесі****, в механічній майстерні інженера* ***Василя Стасюлевича****, був побудований перший на території сучасної України автобус, створений на базі закордонної вантажівки. Попри те, що* ***В. Стасюлевич*** *скопіював закордонний аналог, все ж саме він* ***вважається фундатором вітчизняного автомобілебудування****.*

На зміну конці (запряженого кіньми вагона), в деяких українських містах з'явився ***електричний трамвай****. Перший у Російській імперії електричний трамвай почав функціонувати у* ***Києві у 1892 р****. Через два роки після Києва електричний трамвай з'явився у* ***Львові (1894)****,* ***Катеринославі (1897)*** *і Харкові* ***(1906)****. У* ***1905 р.*** *в Києві почав діяти Михайлівський електричний канатний підйомник* ***– фунікулер****. Примітно, що кошти на реалізацію цих модернових проєктів виділяли, головним чином, бельгійці і французи.*

Села змінювалися повільніше. Більше заможних селян почали будувати *трикамерні хати*, іноді з цегли, з черепичними або металевими дахами. **Робітники при заводах жили в бараках або хатах-мазанках**.

На українську культуру цієї доби значно впливали й ***економічні та соціально-політичні зміни***: ***індустріалізація***, ***урбанізація***, урядові ***реформи*** та трансформація соціальної структури. Важливою також була дія ***західноєвропейських філософських і художніх течій***. У другій половині XIX ст. поряд із ***романтизмом*** активно поширювався ***реалізм***. Прихильники реалізму прагнули відтворити дійсність у її типовому вигляді. На межі XIX і XX ст. утвердився ***модернізм***, представники якого акцентували увагу на ***внутрішньому світі людини***, часто розглядали дійсність як ***хаос і абсурд***.

Загалом, українська культура розвивалася у контексті ***європейських та світових тенденцій***, залишаючись частиною ширших інтелектуальних і мистецьких процесів.

У результаті освітньої реформи **1869 року в Австро-Угорщині було запроваджено обов'язкову початкову освіту для дітей від 6 до 14 років**, яку

здебільшого здійснювали рідною мовою учнів. Натомість **освітня реформа 1864 року в Російській імперії** передбачала активне розширення початкової шкільної мережі, однак *навчання в усіх закладах велося виключно російською*. Це сприяло процесу асиміляції українського населення. Підручники та навчальні посібники, створені в межах імперських наративів, формували у свідомості молоді відданість інтересам держави. Оскільки інтереси українців у культурній та політичній площинах часто суперечили імперським, виникла нагальна потреба в українізації освітнього процесу, особливо на теренах Російської імперії, де проживали українці.

Модернізаційні процеси зумовили потребу в фахівцях з вищою освітою. Університети забезпечували такий рівень знань, і на українських землях функціонувало п’ять таких закладів: у **Харкові, Києві, Львові, Одесі (Новоросійський університет**, заснований у **1865 р.)** та **Чернівцях (з 1875 року)**. Крім того, *почали діяти спеціалізовані вищі навчальні заклади, які готували кадри для промисловості та духовної сфери*. Найвідомішими серед них стали **політехнічні інститути у Львові (1816)** та **Києві (1898)**, а також **технологічний (1885)** і **ветеринарний інститути (1850) в Харкові**.

В Російській імперії не існувало вищих навчальних закладів із викладанням українською мовою. Натомість у Львівському університеті діяла кафедра української мови і літератури, а з 1860-х років на юридичному факультеті з’явилися ще дві українські кафедри. **У 1894 р. при Львівському університеті** було **відкрито кафедру східноєвропейської (української) історії,** яку очолив відомий історик **Михайло Грушевський**, а в **1900-му – кафедру української літератури**, де працював знаний філолог-славіст, українознавець **Кирило Студинський (1861–1941)**. У Чернівецькому університеті кафедрою української мови керував український мовознавець і педагог **Степан Смаль-Стоцький (1895–1938)**.

На початку ХХ століття на західноукраїнських землях питання ***створення українського університету***, залишалося надзвичайно важливим. Спроби домогтися скасування національних обмежень у Львівському університеті виявилися марними. Через це українські студенти почали активно просувати ідею заснування окремого вищого навчального закладу. Унаслідок загострення *конфлікту між українською та польською молоддю почастішали сутички й бійки*. Кульмінацією стала збройна конфронтація у 1910 році, під час якої загинув студент-українець **Адам Коцко (1882–1910)**. Це призвело до масового виходу українців з університету. Після тривалих обговорень уряд погодився на будівництво окремого університету для українських студентів, яке мало бути завершене до 1916 року, однак планам завадила Перша світова війна. **Український університет у Львові так і не було відкрито**.

Тим часом українці Галичини ще у 1881 році, не сподіваючись на урядову ініціативу, створили ***«Руське Педагогічне Товариство»***. Воно сприяло розвитку національної освіти, займаючись виданням спеціалізованої літератури та заснуванням приватних навчальних закладів. А відомий громадський і науковий діяч Галичини та редактор першого українського медичного журналу

«Здоров'я» **Євген Озаркевич (1861–1916)** заснував **у 1910 р.** у Львові «***Руське Лікарське Товариство»***.

На тлі **популярності** в цей період **фемінізму** та **моди на емансипацію,** до громадсько-педагогічної діяльності долучалися **жінки: Софія Русова (1856–1940)**, **Христина Алчевська (1841–1920)** та мати Лесі Українки **Олена Пчілка (1849–1930)**. **Русова** читала лекції для дорослих, заснувала педагогічний журнал ***«Світло»*** і виступала за навчання українською мовою. **Алчевська**, попри заборони, *навчала українок української мови в Харкові*. **Олена Пчілка** видавала ***жіночий альманах***, редагувала ***часопис*** і активно підтримувала жіночий рух. Дев'ятнадцяте століття подарувало Україні багатьох видатних жінок, серед яких: письменниці **Марко Вовчок (1833–1907)**, **Ольга Кобилянська (1863–1942)**, **Леся Українка (1871–1913)**, актриса **Марія Заньковецька (1854–1934)**, оперна співачка **Соломія Крушельницька (1872–1952)**, лікарка **Софія Окуневська-Морачевська (1865–1926)**.

ДОВІДКА

На українських землях наприк. XIX – на поч. XX ст. проблема жіночої освіти стояла особливо гостро. ***Першу жіночу гімназію було відкрито в Києві у 1860 році*** *завдяки ініціативі колишнього київського губернатора* ***Івана Фундуклея****. Можливість* ***здобути вищу освіту жінки отримали лише у 1878 році****, коли уряд дозволив організувати в Києві Вищі жіночі курси.*

З ***1900 року жінкам дозволили вступати до університетів Австро-Угорщини****. Утім, кількість українок, які скористалися цим правом, залишалася дуже незначною. Це пояснювалося тим, що більшість українців становили селяни, які дотримувалися патріархального способу життя і були обтяжені роботою. У таких умовах навіть початкова освіта була малодоступною, а виховання дівчат переважно зводилося до підготовки їх до традиційних соціальних ролей – дружини, матері та господині.*

На початку XX століття греко-католицька церква залишалася вагомою силою в національному русі. Водночас основну роль у ньому почала відігравати світська інтелігенція, яка прагнула зробити цей рух більш світським. Переважна частина політичних партій регіону виступала за обмеження впливу церкви на суспільство, що сприяло зростанню антицерковних настроїв. Такі зміни викликали болісну реакцію серед греко-католицького духовенства. **Митрополит УГКЦ Андрей Шептицький (1865–1944)**, якого обрали у 1900 році, *оновив підхід церкви до суспільного життя*. Він **вважав, що церква має підтримувати моральні та духовні цінності, але не уникати участі в сучасних реформах**. Митрополит А. Шептицький *виступав за національне визволення і модернізацію*. Він **активно підтримував просвітницькі ініціативи**: фінансував ***«Просвіту»***, ***«Рідну школу»***, ***«Сільського господаря»***, засновував кооперативи, допомагав митцям здобувати освіту за кордоном. **На його кошти** у Львові відкрили ***художню школу***, ***Національний музей***, ***безкоштовну лікарню*** для бідних. Він також *сприяв* створенню ***банку***, що надавав кредити селянам.

Український меценат **Богдан Ханенко (1849–1917)**, дворянин із козацьким корінням, допомагав відкривати ***школи***, ***музеї***, підтримував ***митців*** і

науковців. Своєю меценатською діяльністю відомі також представники родин вітчизняних мільйонерів: **Харитоненків, Симиренків, Яхненків, Бродських** тощо.

Науковці, що народилися або творили на теренах сучасної України, зробили значний внесок у розвиток вітчизняної світової науки в різних її напрямках. Так, **Ілля Мечников (1845–1916)** та **Микола Гамалія (1859–1949)** відкрили в Одесі першу на теренах Російської імперії бактеріологічну станцію. У **1908 році Ілля Мечников отримав Нобелівську премію за дослідження механізмів імунітету**. У боротьбі з епідеміями особливо відзначився *мікробіолог* **Данило Заболотний (1867–1929)**, який **розробив ефективні методи лікування чуми й холери**. Один із найвідоміших *хірургів* того часу, **Володимир Філатов (1875–1956)**, працюючи в Одесі, у 1912 році **вперше в світі виконав операцію з пересадки рогівки ока**. *Фізик* **Іван Пулюй** *створив першу у Європі електростанцію, що виробляла змінний струм*.

У сфері природничих наук також працювали: **Микола Бекетов (1827–1911)** – у фізичній хімії; **Микола Пильчиков (1857–1908)** – у ядерній фізиці; **Олександр Ковалевський (1840–1901)** – у біології; **Олександр Ляпунов (1857–1901)** – у математиці.

Відомий авіаконструктор **Ігор Сікорський (1889–1972)**, українець за походженням, у **1913 році** створив **найбільший на той час літак у світі** – ***«Ілля Муромець»***. Ця крилата машина, здійснюючи перельоти, встановила декілька світових рекордів.

У галузі гуманітарних наук особливе значення мали дослідження, проведені в університетах. Засновником київської історичної школи був **В. Антонович**. Його учень **М. Грушевський** створив львівську школу істориків та у багатотомній ***«Історії України-Руси»*** **виклав концепцію про тяглість української історії від Русі-України до сучасності**.

Історію Слобожанщини досліджував **Дмитро Багалій (1857–1932)**, період Хмельниччини та добу Івана Мазепи – **Степан Томашівський (1875–1930)**, козацтво – **Дмитро Яворницький (1855–1940)**, автор тритомної ***«Історії запорозьких козаків»***.

Першою жінкою-історикинею, яка здобула ступінь доктора історичних наук була **Олександра Єфименко (1848–1918)**. Її ***«Історія українського народу»*** вийшла друком **у 1906 р.** у Петербурзі російською мовою.

Важливими для зміцнення національної свідомості були: ***«Словник української мови»*** у 4-х томах **(1907–1909)**, укладений **Борисом Грінченком**; ***«Українська граматика»*** під редакцією **Агатангела Кримського (1871–1942)**, видатного *поліглота, мовознавця і сходознавця*.

Етнографічні дослідження проводили антрополог **Федір Вовк (1847–1918)**, **Володимир Гнатюк (1871–1926)**, який разом із **Іваном Франком** і **Федором Вовком** редагував ***«Етнографічний збірник»*** та ***«Матеріали для української етнології»***. Відомим географом та істориком, автором десятків наукових праць, підручників, докладних карт України був галичанин **Степан**

Рудницький (1877–1937). Його вважають **засновником української наукової географії і політичної географії.**

У другій половині XIX століття в українській літературі ***утвердився реалізм***. Яскравими представниками цього напряму були письменники: **Панас Мирний (1849–1920)**, автор роману ***«Хіба ревуть воли, як ясла повні?»***, **Марко Вовчок (1833–1907)**, авторка ***«Народних оповідань»***; **Іван Нечуй-Левицький (1838–1918)** – ***«Микола Джеря»***, ***«Кайдашева сім'я»***; **Іван Франко** – ***«Захар Беркут»***, ***«Борислав сміється»***.

На межі століть з'являється **модернізм**, що *більше уваги приділяв внутрішньому світу людини*. Серед плеяди видатних письменників варто назвати: **Михайла Коцюбинського (1864–1913) – *«Intermezzo»***, ***«Тіні забутих предків»***; **Лесю Українку** – ***«Лісова пісня»***, ***«Бояриня»***; **Василя Стефаника (1871–1936) – *«Катруся»***, ***«Камінний хрест»***; **Ольгу Кобилянську (1863–1942) – *«Некультурна»***, ***«Земля»***. **Іван Франко**, уже в модерністському стилі, написав знамениту поему ***«Мойсей»***.

З розвитком освіти зросла потреба у книгах. Як відомо, у Російській імперії українське книгодрукування обмежували ***Валуєвський циркуляр*** і ***Емський указ***, але це не зупинило видавничу справу. Так, **П. Куліш**, **І. Франко**, **О. Пчілка** активно видавали підручники, художні та науково-популярні книги. З 1890-х років почали з'являтися перші українські видавництва. Наприклад, ***«Вік»*** друкував ***«Українську бібліотеку»*** і ***«Сільську бібліотеку»***. Серед відомих друкарень – друкарня **Стефана Кульженка** в Києві та **Єроїма Фесенка** в Одесі.

На тлі подій революції 1905–1907 рр., ослаблення цензури і фактичного скасування Емського указу на теренах Великої України почала з'являтися українська преса. Першими україномовними газетами стали ***«Хлібороб» (1905)*** і ***«Рада» (1906)***.

У Західній Україні видавнича справа мала кращі умови. Її підтримували *товариство «Просвіта»*, *політичні партії та греко-католицька церква*. На початку XX століття тут діяло понад 30 українських видавництв, у той час як у Наддніпрянщині – лише 17. Велику роль відігравала спеціалізована періодика: для інтелігенції ***«Літературно-науковий вісник»*** (редактор **М. Грушевський**), для селян журнали про аграрні технології.

Після заборон 1860-х років українські вистави дозволили лише частково. У Києві театральний гурток *в будинку сім'ї Ліндфорсів* діяв завдяки зусиллям **Михайла Старицького (1839–1904)** і **Миколи Лисенка (1842–1912)**. Після скасування заборони **в 1880-х роках** *центр театрального життя перемістився* **в Єлисаветград** (нині – м. Кропивницький). У **1882 році** у Єлисаветграді *виникла перша професійна українська трупа* – ***«Товариство українських акторів»***. Її очолив **М. Кропивницький**, а поряд із ним працювали **Іван Карпенко-Карий (1845–1907)**, **Панас Саксаганський (1859–1940)**, **Микола Садовський (1856–1933)** та його сестра **Марія Садовська-Барілотті (1855–1891)** – відомі як **корифеї українського театру**. Пізніше до них приєдналися видатна акторка **Марія Заньковецька (1854–1934)**

та драматург **М. Старицький**. Вони створили основу репертуару класичного українського театру. До 1900-х років у Наддніпрянщині діяло вже понад 30 мандрівних труп. А у **1907 році Микола Садовський** очолив перший постійний український театр у Києві.

На західноукраїнських землях театр почав розвиватися раніше: з 1864 року завдяки товариству ***«Руська бесіда»*** у Львові. Першим директором, режисером і актором був **Омелян Бачинський (1833–1907)**. У репертуарі львівського театру були п'єси **Марка Кропивницького**, **Михайла Старицького**, **Івана Карпенка-Карого**, **Лесі Українки**, **Івана Франка**, **Гната Хоткевича**, а також твори класиків європейської та російської літератури.

У другій половині XIX – на початку XX ст. ***українське музичне мистецтво розвивалося в контексті національного відродження***. Композитори майстерно поєднували європейські (зокрема італійські) оперні традиції з українськими народними мелодіями, що додавало глибини та автентичності театральним постановкам. Як відомо, першим, хто створив українську оперу, був **С. Гулак-Артемовський** – автор ***«Запорожця за Дунаєм»*** **(1862)**, який відкрив нову сторінку в історії вітчизняної опери. На західноукраїнських землях оперне мистецтво започаткував **Анатоль Вахнянин (1841–1908)**, написавши оперу ***«Купало»*** **(1892)**. Найвідомішим українським композитором цього періоду став **Микола Лисенко (1842 – 1912)**. Його називають ***«Шевченком у музиці»***, адже він створив понад 80 музичних творів на вірші Тараса Шевченка. Також писав сольні пісні й дуети на тексти **І. Франка** і **Л. Українки**, а в операх ***«Енеїда»*** та ***«Різдвяна ніч»*** широко використав фольклорні мотиви. Він став першим в Україні автором дитячих опер ***«Коза-Дереза»***, ***«Пан Коцький»***, ***«Зима і Весна»***. У **1904 році** *заснував музично-драматичну школу* в Києві.

Світову славу отримав **Микола Леонтович (1877–1921)** завдяки обробкам народних пісень, таких як ***«Дударик»***, ***«Козака несуть»***. Його найвідоміша композиція ***«Щедрик»*** стала всесвітньо відомою колядкою під назвою ***Carol of the Bells***. У 1936 році **Петро Вільговський**, емігрант українського походження, написав англомовний текст до цієї мелодії. Автором музики до українського гімну ***«Ще не вмерла України…»*** був **Михайло Вербицький**, який поклав на ноти слова **Павла Чубинського (1839–1884)**. Тест вірша «Ще не вмерла Україна», **П. Чубинський написав на початку осені 1862 р.** в Києві. *Вперше гімн України прозвучав* **10 березня 1865 року** в Перемишлі, на концерті до роковин смерті Тараса Шевченка.

Найвищих **вершин світової оперної сцени** досягла **Соломія Крушельницька (1872–1952)**, уродженка Тернопільщини, випускниця Львівської консерваторії. Вона виступала у провідних театрах світу у Львові, Відні, Парижі, Римі, Кракові, виконуючи головні партії в понад 60 операх.

Світове визнання здобули також українські співаки **Олександр Мишуга (1853–1922)** та **Модест Менцинський (1875–1935)**.

У середині XIX ст. в українському малярстві ще домінував романтизм. Його представник **Іван Айвазовський (1817–1900)**, відомий у всьому світі художник-мариніст завдяки полотну ***«Дев'ятий вал» (1850)***.

Пізніше популярними стали ***реалізм і модерн***. Художники-реалісти зображали повсякденне життя, народні звичаї, сільські пейзажі. Прикладами художніх шедеврів написаних в стилі реалізму є картини: ***«В люди»*** – **Киріака Костанді (1852–1921),** ***«Місячна ніч на Дніпрі»*** – **Архипа Куїнджі (1842–1910),** ***«Святочне ворожіння»*** – **Миколи Пимоненка (1862–1912),** ***«Запорожці пишуть листа турецькому султанові»*** – **Іллі Рєпіна (1844–1930)**, ***«Дніпро біля Києва»*** – **Івана Труша (1869–1941)**.

На зламі століть поширюється стиль **модерн***, що поєднує декоративність із національними елементами*. Прикладом художнього модерну є картина ***«Наречена»*** **Федора Кричевського (1879–1947)**. На полотнах ***«Козаки в степу»***, ***«Чумацький Ромоданівський шлях»*** харківського художника **Сергія Васильківського (1854–1917)** *поєднано пейзаж з історичними мотивами*.

В архітектурі в цей період утверджується **еклектика** – *змішування різних стилів, орієнтоване на смак замовника і практичність*. Яскравими прикладами архітектурних шедеврів цього періоду є: будівля ***Одеського оперного театру, Львівська опера, Резиденція православних митрополитів у Чернівцях*** *(нині –* головний корпус *Чернівецького університету),* ***Володимирський собор у Києві***.

Наприкінці XIX ст. архітектуру активно завойовує стиль ***модерн***. Він поєднував новітні матеріали (залізобетон, скло) з етнічними, рослинними, казковими мотивами. Яскравими представниками українського архітектурного модерну цих років стали: **Владислав Городецький (1863–1930)**, автор ***«Будинку з химерами»*** у Києві; **Василь Кричевський (1873–1952)**, що спроєктував будівлю ***Полтавського губернського земства***; **Іван Левинський (1851–1919)**, який у Львові створив ***офіс страхової компанії «Дністер»***. Показовим прикладом раціоналістичного модерну став ***Бессарабський ринок*** – перший критий ринок Києва.

У цей період **в українській скульптурі переважав реалізм**. Монументальні пам'ятники стали популярним способом вшанування видатних діячів. У **1888 році в Києві** з'явився пам'ятник **Богданові Хмельницькому**, створений білорусом **Михайлом Микешиним (1835–1896)**. Засновником української жанрової скульптури вважають **Леоніда Позена (1849–1921)**, який створив відомі скульптурні композиції ***«Скіф»*** та ***«Переселенці»***.

Повсякденне життя та культура України в середині XIX – на початку XX ст. відображають складний, але динамічний процес змін у суспільстві. Модернізація, урбанізація, розвиток освіти й зростання національної свідомості поступово трансформували традиційний спосіб життя. Попри імперські обмеження, українці зуміли зберегти й розвинути власну культуру, мову та мистецтво. Велике значення мали діяльність інтелігенції, меценатів, а також участь жінок у громадському житті. Культура цього періоду поєднувала європейські впливи з національними особливостями,

формуючи унікальну українську ідентичність. Саме в цей час закладалися основи модерної української нації та її культурної самобутності.

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте процес ліквідації кріпосного права в Російській імперії.
2. Охарактеризуйте становлення і розвиток українського суспільно-політичного руху в другій половині XIX ст.
3. Чому кріпосне право в Росії було скасовано завдяки ініціативі «зверху»? Відповідь аргументуйте.
4. Розкрийте особливості розвитку українських земель в другій. пол. XIX ст.
5. Яким чином царська влада боролася проти українського національно-визвольного руху? Які наслідки це мало? Поясніть.
6. Наскільки результативними були реформи 60–70-х рр. XIX ст. в Російській імперії? Зробіть висновки.
7. Порівняйте рівень суспільно-політичної свідомості, мету та методи боротьби представників української інтелігенції в Наддніпрянській та на Західній Україні. Проаналізуйте і зробіть висновки.
8. Чим була обумовлена поява перших українських партій? Яке значення це мало для відродження нації?
9. Яке значення для розвитку українського національно-визвольного руху мали ідеї та діяльність М. Драгоманова?
10. Як ви вважаєте, чому український народ протягом XIX ст. не створив власну незалежну державу? Дайте найбільш повну, аргументовану відповідь.
11. Які основні зміни в повсякденному житті українського села та міста відбулися внаслідок модернізації?
12. Яку роль відігравали жінки у суспільстві та культурному житті в цей період, і які досягнення вони мали в галузі освіти?
13. Хто з українських діячів культури зробив значний внесок у розвиток музичного мистецтва та театру, і які їхні найвідоміші твори?
14. Якими були особливості розвитку української архітектури та образотворчого мистецтва наприкінці XIX – на початку XX століття?
15. Як греко-католицька церква впливала на національний рух, і яку роль у цьому відігравав митрополит Андрей Шептицький?
16. Які чинники впливали на розвиток української культури в середині XIX – на початку XX ст.?
17. Як відбувалося трудове виховання дітей у традиційній українській родині цього періоду?
18. Назвіть відомих українських діячів літератури, мистецтва або науки цього періоду та охарактеризуйте їхній внесок у розвиток цих складових культури.
19. У яких напрямах розвивалося українське образотворче мистецтво наприкінці XIX – на початку XX ст.**?**
20. Якими були основні досягнення українського театру та музичного мистецтва у зазначений період?

Тема 8. Українські землі на початку XX ст.

1. *Соціально-економічний і політичний розвиток українських земель на початку XX ст. Політичні партії Наддніпрянської України.*
2. *Революційні події 1905–1907 рр. в Україні.*
3. *Аграрна реформа Петра Столипіна та її вплив на Україну.*
4. *Українські землі у роки Першої світової війни.*

Ключові поняття й терміни: аграрне перенаселення, відруб, Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, Головна українська рада, депортація, Загальна українська рада, кооперація, Маніфест «17 жовтня», політизація українського руху, революція, світова війна, Союз визволення України, хутір, Українські січові стрільці, чорносотенці.

1. Соціально-економічний і політичний розвиток українських земель на початку XX ст. Політичні партії Наддніпрянської України

Початок XX століття став для Наддніпрянщини добою стрімкої модернізації. Перехід від аграрного до індустріального суспільства не лише змінив структуру економіки, а й вивів на історичну арену нові соціальні верстви, що потребували політичного представництва. Формування перших українських політичних партій стало логічним завершенням «культурницького» етапу національного руху, перетворивши «українське питання» на повноцінний фактор державної політики.

Початок XX століття для Наддніпрянщини став періодом *завершення промислового перевороту*. Економіка регіону трансформувалася в частину світової капіталістичної системи, що супроводжувалося як швидким зростанням, так і болісними структурними змінами.

Економічний розвиток України в цей період характеризувався стрімкою **концентрацією виробництва**. На великих підприємствах Донбасу, Придніпров'я та Києва працювали тисячі робітників, що дозволяло власникам капіталу *встановлювати жорсткий контроль над ринками*.

Найпоширенішою формою монополістичних об'єднань в Україні стали ***синдикати***. На відміну від трестів, де підприємства втрачали юридичну та комерційну самостійність, **учасники синдикатів зберігали виробничу автономію**, але передавали право збуту товарів єдиному органу – торговельному бюро.

Ключовими гравцями на ринку виробництва і збуту товарів, були такі товариства:

- ***«Продамет»*** (Товариство для реалізації виробів металургійних заводів): контролювало майже всю металургійну продукцію Півдня України.
- ***«Продвугілля»***: монополізувало видобуток кам'яного вугілля в Донецькому басейні, диктуючи ціни на паливо для всієї Російської імперії.
- ***«Продвагон»*** та ***«Цукровий синдикат»***: успішно регулювали ринки транспортного машинобудування та харчової промисловості.

Хоча синдикати переважали, у важкій промисловості починають з'являтися ознаки **трестування** – *вертикальної інтеграції*, коли одна компанія (наприклад, ***«Новоросійське товариство»***) *контролювала весь цикл: від видобутку залізної руди та вугілля до виробництва сталі та прокату*.

Після періоду «індустріальної гарячки» (1890-ті роки) регіон охопила **глибока циклічна криза 1900–1903 років**.

Її причинами були: надмірне захоплення кредитами, перевиробництво металу, звуження ринку збуту внаслідок падіння державного замовлення на залізничне будівництво. **Внаслідок кризи відбулося** *масове закриття дрібних і середніх підприємств, зросло* **безробіття**. Це радикалізувало робітничий рух. **Економічна криза сприяла прискоренню процесів монополізації**: великі підприємства виживали завдяки підтримці банків та об'єднанню в синдикати, тоді як дрібні гравці банкрутували, що призвело до посилення влади **фінансового капіталу**.

На початку XX ст. українська економіка мала виразний **колоніальний характер**. Близько 70–80% акціонерного капіталу у видобувній промисловості належало іноземцям (Франція, Бельгія, Велика Британія). Українські природні ресурси вивозилися як сировина, що стримувало розвиток переробних галузей високої доданої вартості.

В той час як промислові **центри на Півдні та Сході стрімко модернізувалися**, **Правобережжя залишалося аграрно-сировинним регіоном**, де домінувало велике поміщицьке землеволодіння.

Діяльність синдикатів була неможливою без підтримки великих банків. Саме через банківські кредити *відбувалося зрощення промислового та фінансового капіталу, що сформувало еліту, яка мала вирішальний вплив на політику імперії*.

У суспільно-політичній сфері, перехід від гурткової роботи до партійної діяльності ознаменував появу різних ідеологічних таборів: від радикального самостійництва до поміркованого автономізму.

Радикально-самостійницький табір

Цей напрям базувався на ідеї повної політичної суверенності України.

Його представляли наступні політичні сили:

- **Революційна українська партія (РУП), 1900 р.** Перша політична партія Наддніпрянщини.
  - **Лідери:** ***Дмитро Антонович***, ***Микола Міхновський***.
  - **Орієнтація:** Спочатку партія була ідеологічно строкатою (соціалістична, ліберальна, націоналістична).
  - **Ставлення до національної ідеї:** вирішальним моментом стало видання брошури ***«Самостійна Україна»*** **(1902)**, автором якої був **Микола Міхновський (1873–1924),** де вперше в новітній історії проголошено гасло: ***«Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ»***.
- **Українська народна партія (УНП), 1902 р.** Виникла внаслідок розколу РУП.
  - **Лідер:** ***Микола Міхновський***.
  - **Орієнтація:** націонал-радикальна, мілітаристська.
  - **Ставлення до національної ідеї:** партія безкомпромісно відстоювала ідею **самостійності**. Вона відкидала будь-який союз із російськими партіями, вважаючи їх ворожими до інтересів України. **Міхновський** сформулював

«Десять заповідей УНП», які стали *маніфестом українського націоналізму*, першим ідеологом якого вважається саме ця людина.

Соціал-демократичний табір

Поєднував захист прав робітників із боротьбою за національне визволення.

Цей напрямок представляли наступна політична сила:

- **Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП), 1905 р.:** Створена на основі РУП після її ідеологічної еволюції.
  - **Лідери:** ***Володимир Винниченко***, ***Симон Петлюра***, ***Микола Порш***.
  - **Орієнтація:** марксистська, національно-орієнтована.
  - **Ставлення до національної ідеї:** виступали за **автономію України** у складі демократичної Росії, яка мала перетворитися на федерацію. Вони вважали, що лише вільна українська нація зможе успішно реалізувати соціальні права робітництва.

Ліберально-демократичний табір

Представляв інтереси української інтелігенції та національної буржуазії.

Його представляли наступні політичні сили:

- **Українська демократична партія (УДП), 1904 р.**
  - **Лідери:** ***Євген Чикаленко***, ***Сергій Єфремов***.
  - **Орієнтація:** ліберальна.
  - **Ставлення до національної ідеї:** послідовні прибічники **автономії** та **федералізму**. Вважали, що для успіху національної ідеї потрібно насамперед розвивати українську культуру, пресу (газета ***«Громадська думка»***) та економічну базу.
- **Українська радикальна партія (УРП), 1904 р.** Об’єдналася з УДП у 1905 році, утворивши **УДРП (Українська демократично-радикальна партія)**. Вони дотримувалися тактики еволюційного розвитку та парламентської боротьби.

На початку XX ст. Наддніпрянська Україна переживала глибокі економічні та суспільно-політичні зміни. Індустріалізація, концентрація виробництва, монополізація та активне проникнення іноземного капіталу сформували нову соціальну структуру суспільства й загострили соціальні суперечності. Політичне життя України виявилося надзвичайно насиченим. Попри розбіжності в поглядах на державний устрій (автономія проти незалежності), усі вищезгадані сили мали спільний фундамент: відмову від концепції «малоросійства» на користь формування модерної політичної нації.

Політичні партії цього періоду не лише створили ідейне підґрунтя для майбутніх визвольних змагань, а й навчили українське суспільство методам політичної боротьби: від видавничої діяльності та публічних виступів до роботи в парламентських структурах. Це був час кристалізації української національної ідеї, яка з літературних салонів перейшла до площини активного політичного будівництва.

2. Революційні події 1905–1907 років в Україні

Незважаючи на успіхи реформ другої половини XIX ст., Російську імперію супроводжувала серія криз. Справжнім випробуванням для оновленої імперії стала російсько-японська війна і перша в історії цієї держави – революція.

Ліквідація кріпосного права та реформи Олександра II були поштовхом для бурхливого розвитку російської імперії. В країні швидкими темпами відбувався розвиток капіталістичних відносин. **Росія перетворювалася з аграрної країни на індустріальну, яка на початку XX століття займала 5-те місце у світі за рівнем економічного розвитку.**

Але незважаючи на інтенсивний розвиток економіки, в країні зберігалася велика кількість феодальних пережитків, що заважали Росії перетворенню в розвинену європейську державу, а саме:

- *Зберігалася самодержавна влада (всі питання вирішував цар);*
- *Відсутність демократичних свобод (наявність цензури, придушення будь-яких національних рухів, політичне та економічне безправ'я окремих прошарків суспільства);*
- *Невирішеність аграрного питання (селяни страждали від малоземелля, на селі зберігалася община, яка гальмувала розвиток капіталістичних відносин на селі);*
- *Відсутність належних умов праці на промислових підприємствах.*

Затяжні реформи, економічна криза 1900–1903 рр., часті неврожаї, **поразка Росії у війні з Японією (1904–1905), а головне, небажання влади здійснювати кардинальні соціальні перетворення сприяли наростанню невдоволення в суспільстві, що призвело до виникнення революційної ситуації в країні.**

Перша російська революція *ставила за мету ліквідацію залишків феодалізму і перехід на якісно новий щабель цивілізаційного розвитку – капіталізму і перетворення монархічної Росії на державу з республіканською формою правління*. Революції виникають в тих країнах, де повністю відсутні прогресивні реформи або реформаторська політика влади заводить країну в глухий кут. Тобто революційний розвиток суспільства виступає як історична альтернатива реформаторському.

Суспільне невдоволення вилилося в грандіозну **маніфестацію в Санкт-Петербурзі, в неділю 09 січня 1905 року**, в якій взяли участь 140 тис. чоловік. Очолювана *священником* **Георгієм Гапоном (1870–1906)**, мирна демонстрація йшла до Зимового палацу з метою вручення петиції з проханням поліпшити умови життя. Демонстрацію було розстріляно. **Близько 1 тис. чоловік загинуло, 5 тис. чоловік було поранено**. Ця історична подія отримала назву ***«кривава неділя»***, яка стала безпосереднім **приводом до початку революції**.

Доволі швидко хвиля народного невдоволення охопила майже всю Російську імперію. Численні ***мітинги та демонстрації робітників, селян,***

солдатів та інтелігенції викликали криваві сутички з поліцією та регулярними військовими частинами, які були кинуті на придушення революційних виступів. 12 січня 1905 року оголосили страйк 600 робітників *Південноросійського машинобудівного заводу у Києві*. В наступні дні припинили роботу інші підприємства міста. 17 січня в боротьбу включилися робітники трьох заводів Катеринослава, а 19 січня в місті вже страйкувало 12 тис. осіб. В останній зимовий місяць на Україні було зафіксовано 105 страйків, в яких взяли участь 70 тис. робітників. Робітники вимагали введення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці тощо.

Селянський рух охопив Лівобережну, Правобережну, Степову та інші регіони України. 22 лютого близько 3 тис. селян глухівського повіту Чернігівської губернії розгромили цукровий завод в Хуторі Михайлівському. **Найбільшим селянським виступом в Україні вважаються заворушення у грудні 1905 р. у с. Великі Сорочинці на Полтавщині.** Селянські виступи за характером нагадували розбійницькі напади, метою яких було захоплення або знищення панських маєтків, лісових та земельних угідь. **Головні вимоги селян стосувалися вирішення аграрного питання на їхню користь, тобто «землі і волі».**

Виступи солдатів і матросів виникли на тлі жорстокого відношення до них офіцерів, а також усвідомлення поразки Росії в війні з Японією, яку, на їхню думку, програли не вони, а державна влада – особисто сам цар та його чиновники. Найбільшими заворушеннями в армії були: **повстання на броненосці «Потьомкін» 14–25 червня 1905 року**, під керівництвом **Григорія Вакуленчука (1877–1905)** та **Опанаса Матюшенко (1879–1907)**, **повстання на крейсері «Очаків» 11–16 листопада 1905 року**, під керівництвом лейтенанта **Петра Шмідта (1867–1906)**, а також **виступ київських саперів 17–18 листопада 1905 року** лідером яких був поручик **Борис Жаданівський (1885–1918)**. Усі солдатські і селянські виступи було придушено.

Революційні заворушення в армії та на флоті свідчили про те, що царський уряд вже не міг сподіватися на беззастережну підтримку людини зі зброєю.

Політична активність української інтелігенції вилилася у створенні різноманітних суспільних організацій і політичних партій, метою діяльності яких була реалізація політичних програм, тобто заміна суспільно-політичного устрою держави, а в перспективі і захоплення влади. Різноманітні політичні угруповання сповідували широкий спектр ідей від соціалістичних до націоналістичних. Відбувалася справжня боротьба за «хапання душ» – вплив на суспільну свідомість.

Одночасно відбувалося **піднесення українського національного руху**. Українська інтелігенція сприйняла революційні події як можливість **покращити становище українців, скасувати соціально-економічні та мовно-культурні обмеження і домогтися культурної автономії України**.

Соціально-економічні і політичні суперечності, що викликали революцію, в Україні були навіть гостріші, ніж у центральних губерніях Росії. Економічний

зиск селянства і робітництва тут був більший, ніж у Росії. **Податки з українських земель також перевищували відповідні показники по російських губерніях**. Нарешті українці відчували на собі національний гніт, якого не знали росіяни, де б вони не знаходилися на території імперії. Вже наприкінці 1905 року відбувається все більша політизація українського руху.

Політичні вимоги (реформування державної влади, прагнення до демократії та громадської злагоди), поступово затьмарювали економічні (землі, волі, поліпшення умов праці), що є беззаперечною ознакою певного рівня сформованості громадянського суспільства у вирі революційних подій. Це був етап найвищого підйому революції 1905–1907 рр.

Жовтневий всеросійський політичний страйк, у якому взяла участь більш як 120 тис. населення України, викликав розгубленість і вагання урядових кіл. Царизм був вимушений піти на поступки. **17 жовтня 1905 року російський імператор Микола II (1894–1917) видав маніфест**, в якому ***«дарував» населенню імперії громадянські свободи, особисту недоторканість, свободу слова, сумління, зібрань і спілок.*** Мав бути створений ***перший російський парламент*** **– Державна дума –** ***законодавчий орган імперії.***

Російське самодержавство (де-юре) перестало існувати. Російська імперія перетворилася на *конституційну (обмежену) монархію*.

Маніфест Миколи II фактично *скасовував дію Валуєвського циркуляра і Емського указу*. Це призвело до пожвавлення громадської активності української інтелігенції та появи нових політичних партій у Наддніпрянщині. З-поміж українських політичних партій, що виникли на початку XX ст. єдиною діючою залишалося **ТУП (1908)** – *Товариство українських поступовців.* Усі інші були ліквідовані російськими спецслужбами або перебували у підпіллі. У **1911 р.** ТУП оприлюднили свої цілі у так званій **«українській платформі»**, сутність якої зводилася до 4-х пунктів: **запровадження загальної освіти українською мовою; викладання української мови, літератури та історії як окремих предметів у середніх і вищих навчальних закладах; запровадження української мови в церкві, судах і громадських організаціях; скасування заборони на ввезення із-за кордону літератури, виданої українською мовою.**

Саме в роки революції ***виникла україномовна періодична преса, культурно-просвітницькі організації – «Просвіти»***.

ДОВІДКА

Першою україномовною газетою Наддніпрянської України став часопис «Хлібороб» (1905). *Її видавали у Лубнах на Полтавщині, брати* ***Володимир*** *і* ***Микола Шемети.*** *А гроші на друк, виділив відомий український олігарх, економіст і громадсько-політичний діяч* ***Євген Чикаленко (1861–1929).*** *Йому належить відома фраза:* ***«Легко любити Україну до глибини душі, а ви спробуйте любити її до глибини своєї кишені»!***

Першою щоденною україномовною газетою підросійської України*, була* ***«Громадська думка» (1905)****, згодом перейменована на* ***«Раду» (1906).*** *Редакторами цих*

газет були Є. Чикаленко і Б. Грінченко. ***Їх друк фінансував відомий український мільйонер-цукрозаводчик Василь Симиренко.*** *Свого часу Симиренко* ***виділив також 35 тис. крб.*** *на видання щомісячного багатопрофільного історико-етнографічного та літературного часопису* ***«Київська старовина» (1882–1906****), а також спонсорував декілька неофіційних видань* ***«Кобзаря» Т. Шевченка.***

Перше товариство «Просвіта» у підросійській Україні *з'явилося* ***в Одесі 30 жовтня 1905 р.*** *«Просвіти» поширювали україномовну літературу, відкривали читальні, бібліотеки, займалися освітньою діяльністю, головним чином у селах та сільських кооперативах. Члени цих громадських організацій прагнули подолати неосвіченість та відсталість на селі. У роботі «Просвіт» активну участь брали відомі діячі культури:* ***Б. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Лисенко, Л. Українка, П. Мирний, С. Шелухін, Д. Яворницький****. На середину 1907 р. у містах і селах діяло 35 осередків «Просвіти», які по суті суті займалися «м'якою українізацією». У роки «****столипінської реакції****» більшість українських «Просвіт» припинила своє існування, а частина перейшла на нелегальне становище.*

В ході революції стихійно створювалися ***профспілки, ради робітничих і солдатських депутатів (органи самоврядування)***, які були по суті альтернативою державним органам влади і реально захищали права тієї верстви населення, яку вони представляли. ***Віра в «доброго царя»*** зникла остаточно.

Маніфест 17 жовтня заспокоїв інтелігенцію, але аж ніяк не селян та робітників. Селяни сприйняли його як дозвіл на захоплення поміщицької власності. Організовані у спілки, мотивовані есерівською політичною пропагандою, вони влаштовували справжні антипоміщицькі повстання, які доводилося придушувати силою.

Більшовики, анархісти, частина меншовиків і есерів *(акронім, що утворений від перших букв с-р – соціалісти-революціонери)*, радикальна інтелігенція скористалися оголошенням політичних свобод для організації масового повстання з метою захоплення політичної влади. ***Есери*** влаштували справжнє *«полювання» на царських чиновників*, поліцейських та міністрів, прагнучи занурити країну у прірву політичного терору.

У Харкові повсталі, почавши боротьбу 12 грудня 1905 року, вимушені були припинити її в той же день, оскільки війська використали проти них навіть важкі гармати. Трохи довше тривало повстання в *Олександрівську (нині м. Запоріжжя)*. У Донбасі, озброєні робітничі загони діяли в *Горлівці, Єнакієві, Луганську*, деяких інших містах.

Кульмінаційним моментом революційних подій 1905 р. було грудневе (07–18 грудня) збройне повстання в Москві («червона пресня»), яке також було придушене за допомогою військових частин. Надалі революційний рух пішов на спад. Але боротьба (страйки, селянські заворушення), поступово затухаючи, продовжувалася ще весь 1906 рік і першу половину 1907 року.

Таким чином, революційна боротьба проти царизму зазнала поразки внаслідок відсутності єдності в діях революційних партій, неодночасності виступів, неорганізованості та слабкої технічної підготовки повсталих, недосвідченості їхніх командирів тощо.

Ознаки демократизації державного життя внесли свої корективи в

суспільно-політичний рух. В українців, як і в інших народів імперії, з'явилася реальна можливість перейти від революційних до легальних (парламентських) методів боротьби. Це виражалося в діяльності представників українських політичних партій в **російському парламенті – Державній Думі**.

Вибори до I Державної думи українські революційні партії, за винятком радикалів і демократів, бойкотували. Все ж ***від України до I Державної думи було обрано 102 депутати*:** поміщиків – 24; інтелігентів – 26; селян – 42; робітників – 8; священників – 1. По партійній приналежності: поміркувані – 6; кадети – 36; демократи-реформісти – 2; автономісти – 4; трудовики – 28; соціал-демократи – 5; безпартійні – 21.

Сорок п'ять депутатів утворили свою власну парламентську громаду, яка була найчисельнішою серед неросійських груп у Думі. Її лідером став **Ілля Шраг (1847–1919)**, адвокат з Чернігівщини. Головні вимоги української громади (фракції) стосувалися двох ключових проблем: ***земельної (вирішення аграрного питання в Україні), освітньої (українізація освітніх закладів на українських землях) і питання автономії України в межах її етнічних територій***. Однак попри патріотичний запал українським депутатам не вистачило часу й організованості, щоб оголосити свої вимоги, підготовлені М. Грушевським. Через 72 дні I Державну думу було розпущено.

У виборах до II Державної думи, що відбулися в січні 1907 року, брали участь всі політичні партії. ***Україну представляли 102 депутати***. Понад половину всіх депутатів із України становили селяни. Знову почало діяти українське парламентське об'єднання. Воно називалося **трудовою громадою.** Громада об'єднала **47 депутатів**, які **домагалися автономії України, запровадження місцевого самоврядування та вживання української мови в школі, в суді й у церкві**. Для реалізації цього задуму трудова громада вимагала створення відповідних кафедр в університетах та учительських семінаріях. Але ще гостріше депутати ставили питання автономії. Вони вимагали, щоб Україна отримала територіальну автономію у складі Російської імперії зі своїм власним урядом.

Друга Державна дума (попри всі сподівання Миколи II) виявилася ще більш радикальнішою, ніж Перша. Їй не судилося перетворитися на «кишеньковий парламент», тому, **за ініціативи царя 03 червня 1907 року її було розпущено.** Ця подія ввійшла в історію під назвою **«третьочервневий переворот» або «третьочервнева монархія», яка фактично відновлювала абсолютну монархічну владу в Російській імперії.** Цей історичний епізод вважається сумним епілогом першої російської революції, що завершилася переконливою перемогою російського царизму.

Революція 1905–1907 рр. у Російській імперії завершилася поразкою і не привела до розв'язання основних протиріч у розвитку країни. Водночас, вона відіграла позитивну роль для українського руху. *Було скасовано Емський указ, з'явилася україномовна преса, розгорнули діяльність різні українські організації. Було скасовано викупні платежі селян за землю, запроваджені 1861 р.*

Саме революція спонукала уряд до проведення низки реформ, сприяла активізації соціально-політичного життя та розгортанню національно-визвольних рухів народів Російської імперії.

Таким чином, революція 1905–1907 рр. стала важливим випробуванням для українського суспільства. Український рух ще не мав достатньої політичної єдності, сформованої еліти та досвіду боротьби за державність, що ускладнювало досягнення незалежності.

Водночас революційні події дали українським політичним діячам перший досвід організованої політичної боротьби та сприяли усвідомленню необхідності широкої національної підтримки для майбутньої боротьби за власну державу.

3. Аграрна реформа Петра Столипіна та її вплив на Україну

Революція дестабілізувала соціально-економічну і політичну ситуацію в державі. Суспільна свідомість вимагала рішучих змін, які народи Росії прагнули здобути революційним шляхом. Діяльність I і II Державних Дум не виправдала сподівань народу на краще життя. Країні потрібні були реформи, які б сприяли оновленню імперії та заспокоїли суспільство і передусім селян.

За ініціативи царя, прем'єр-міністром Російської імперії в 1906 році був призначений колишній міністр внутрішніх справ, **Петро Столипін (1862–1911)** – радикальний реформатор і, до того ж, палкий прихильник монархії. **Його реформаторська діяльність носила, загалом, реакційний характер**, метою якої було придушення революційних виступів і наведення порядку в країні жорсткими заходами. Виступаючи якось у Державній Думі, Столипін, звертаючись до представників революційних партій, заявив: ***«Вам нужны великие потрясения, а мне нужна великая Россия!»***

Він доклав значних зусиль для розгону II Державної думи. Виборчий закон було змінено, і, виходячи з його положень, лише 15% населення імперії (в основному прихильники монархії) отримали право голосу, в результаті чого III Державна дума стала одним з органів царської влади.

Жорсткі репресивні заходи проти революціонерів передбачали **створення системи воєнно-польових судів, які виносили смертні вироки.** Близько 10 000 чоловік закінчили своє життя на **шибеницях**, які в народі прозвали ***«столипінськими галстуками».*** Значною мірою *реакційною була політика Столипіна відносно представників нетитульних націй, так званих* ***інородців***. Найбільш яскравим проявом таких кроків став горезвісний **столипінський циркуляр**.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ДОВІДКА

СТОЛИПІНСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 20 січня 1910 року – *розпорядження губернаторам, підписане міністром внутрішніх справ Рос. Імперії П. Столипіним, з вимогою* ***припинити реєстрацію «інородческих», у т. ч. і українських, національних. культурно-просвітницьких т-в як таких, що «мають на меті об'єднання***

***інородческих елементів на ґрунті виключно національних інтересів»**, а тому становлять, на думку міністра, загрозу громадському спокою та безпеці.*

Відповідно до циркуляра вирішувалося питання про діяльність уже існуючих т-в, частина яких, зокрема й Київське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка були закриті.

*Попри катастрофічні наслідки для українських товариств **цей циркуляр був першим у новітній історії фактом офіційного визнання з боку вищих посадових осіб Рос. Імперії окремішності української нації від російської**. Оскільки циркуляр спростовував офіційну доктрину «о триединстве русского народа», незабаром і сам П. Столипін змушений був визнати помилковість зарахування українців до «інородців».*

Ухвалення столипінського циркуляра стало яскравим проявом реакційної політики царської влади у післяреволюційний період. Найбільш виразною подією, яка стала наслідком антинаціональних кроків у Російській імперії, стала **справа Бейліса 1911–1913 рр**. Звинувачений у ритуальному вбивстві 13-річного хлопчика **Андрія Ющинського**, київський єврей **Менахем Мендель Бейліс (1862–1934)**, був заарештований і 2 роки провів у в'язниці. Лише у 1913 р. Бейліс постав перед судом. В ході розгляду судової справи, М. Бейліса було виправдано. Цей процес традиційно вважають національно-політичним, метою якого було дискредитувати російське єврейство, яке нібито зайняло активну русофобську і антидержавну позицію.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Упереджене ставлення до євреїв в Російській імперії частково пояснюється приналежністю їх до іншої релігії **(юдаїзму)** та мовної групи. Духовно-історичними стереотипами упередженого ставлення до юдеїв були: зрада і розп'яття ними Ісуса Христа, існування середньовічної ритуальної легенди про використання крові християн при виготовленні маци, конспірологічна теорія **світової жидо-масонської змови** тощо.*

*Цікаво, що з друг. пол. XIX ст. окремим категоріям євреїв почали дозволяти проживання за межею осілості, а саме: купцям 1-ї гільдії (з 1859 р.), особам, які мали науковий ступінь (з 1861 р.), всім євреям з вищою освітою (від 1879 р.). **Будь-які обмеження знімалися, якщо євреї відмовлялися від іудаїзму і переходили у православ'я**. Вводилися кількісні обмеження щодо навчання євреїв в навчальних закладах, які давали повну середню або вищу освіту. Межа осілості, відсоткова норма в освіті, заборона публічного використання ідишу та івриту, обмеження у заняттях сільськогосподарською працею, заборона на певні професії та інші форми державного антисемітизму офіційно зберігалися в Російській імперії до початку XX ст. З-поміж європейських країн подібне спостерігалося лише в Румунії.*

*При цьому **в Росії, традиційно, у всіх політичних і соціально-економічних негараздах було заведено звинувачувати саме євреїв**. Тому не дивно, що країною прокотилася серія єврейських **погромів**. Перший єврейський погром на українських землях у друг. пол. XIX ст. зафіксовано **в Одесі у 1871 р.** Особливо жорстокими і масштабними серед них були погроми, що відбувалися у 1881–1884 та у 1903–1905 рр. У 1905–1906 рр. зафіксовано понад 600 погромів, понад 800 убитих, матеріальні втрати постраждалих близько 200 тис. євреїв склали 62 млн крб. Як наслідок, у 1906–1907 рр. лише до Північної Америки їх емігрувало 240 тис., а з 1870-х років – 1,7 млн осіб. **Організаторами погромів були здебільше фанатики-анархісти, відомі як «чорносотенці» та частина православного духовенства**. Опосередковано такі дії підтримувала і російська влада. До речі, практика єврейських погромів буде характерною і для часів громадянської війни 1917–1921 рр. в Україні. До цього ганебного акта долучалися представники усіх*

протиборчих сил. Вважається, що в цей період було ***вбито близько 50–60 тис. осіб єврейської національності****.*

Тому не дивно, що під час судового процесу з приводу вбивства С. Петлюри, ***Самуїл Шварцбарт (1886–1938)****, буде мотивувати свій вчинок помстою за єврейські погроми. Між іншим, французький суд вбивцю виправдає, оштрафувавши на 1 франк за забруднення кров'ю бруківки. А після його смерті у ПАР, тіло С. Шварцбардта перепоховають в Ізраїлі.* ***Реагуючи на прояви антисемітизму та юдофобії, євреї масово поринали у революційну боротьбу****. Примітно, що першу політичну партію у Великій Україні – знаменитий* ***«Бунд» у 1897 р.*** *створили саме євреї.* ***Євреї культивували ідеї марксизму****, інколи вдаючись до відвертого політичного терору, який сповідували організації* ***анархістів та есерів****, членами яких були і численні представники цієї нацменшини. Серед них: керівник конфедерації анархістських організацій* ***«Набат» Йосиф Гутман (1890–1920)****, лідер партії есерів* ***Григорій Гершуні (1870–1908),*** *керівник її бойового крила і таємний агент царської охранки* ***Євно Азеф (1869–1918).*** *Серед відомих комуністів єврейського походження варто згадати голову більшовицької Реввоєнради, фундатора Червоної Армії, теоретика ідеї світової революції* ***Льва Троцького (1879–1940)*** *та одного з організаторів Голодомору 1932–1933 рр. в Україні* ***Лазаря Кагановича (1893–1991)****.*

В Україні народились такі відомі теоретики єврейського націоналізму – ***сіонізму*** *як:* ***Бер Борохов (1881–1917), Ашер Хірш (Ахад ха-Ам) Гінцберг (1856–1927)*** *та* ***Володимир (Зеєв) Жаботинський (1880–1940).***

Повертаючись до реформ російського прем'єр-міністра П. Столипіна, слід зазначити, що наріжним каменем його політики вважається аграрна реформа, яка, загалом носила прогресивний характер.

Мета аграрної реформи Петра Столипіна:

- *Відволікти селян від участі в революційних подіях;*
- *Створити прошарок заможних селян-фермерів, які б розвивали капіталістичні відносини на селі, що, в свою чергу, повинно було сприяти підвищенню економічного рівня розвитку держави;*
- *Ліквідувати аграрне перенаселення європейської частини Російської імперії за рахунок переселення революційно налаштованої частини селянства до Сибіру та Казахстану.*

Сутність реформи полягала в знищенні **селянської общини**, що була феодальним пережитком, стримувала приватну ініціативу та була джерелом революційних настроїв селян.

ДОВІДКА

ОБЩИНА – *це автономне об'єднання тимчасово зобов'язаних селян, які спільно жили і працювали, частково на себе, а в основному на державу. Селянин-общинник не був зацікавлений у продуктивності своєї праці, оскільки не мав власності і працював не на себе, а на когось.*

Реформа була започаткована Указом від 22 (09) листопада 1906 року і завершена Законами від 27 (14) червня 1910 року і 11 червня (29 травня) 1911 року.

Хід реформи:

- *Селянин отримав право вийти з общини і взяти у власність ділянку землі – «відруб» (14–15 десятин – бл. 14–15 га);*
- *Влада ініціювала створення фермерських хуторів, проживаючи в яких*

кожен селянин мав право розвивати своє одноосібне господарство;

● *Для викупу землі у поміщиків і надання її селянам був створений Селянський поземельний банк;*

● *Відбувалося переселення селян до Сибіру та Казахстану з метою освоєння цих територій, переселяючись на які, вони отримували всебічну підтримку з боку держави і ставали вільними людьми.*

Незважаючи на масове невдоволення поміщиків цією реформою, **в Україні вона мала найбільший успіх**. З общини *вийшло 468 тис. дворів, або 30% від загальної чисельності общинних земель.* На початок 1916 року було **створено 440 тис. хуторських та «відрубних» господарств або 13% від загальної чисельності**. Протягом 10 років від початку аграрної реформи селяни купили, головним чином у поміщиків, понад 7 00 000 десятин землі. Селянам належало вже 65% всієї землі, й на одне господарство у середньому припадало 8,5 га.

Внаслідок столипінської реформи *на Правобережній Україні й на Полтавщині майже вся земля перейшла в особисту приватну власність*. Особисте приватне землеволодіння стало переважаючим у Чернігівській губернії. У Таврійській, Херсонській, Катеринославській і Харківській губерніях приватне землеволодіння охоплювало близько 50% дворів.

Україна дала велику кількість переселенців до Сибіру (близько 1 млн осіб). **В передвоєнні роки вони становили майже половину еміграції з європейської частини імперії, а в останні передвоєнні роки – навіть 60 %. Серед поселенців майже незаселеного до того Приморського краю українці становили 75–80 %, Амурської області 60–65 %.**

Підсумки реформи:

● *Сприяла утворенню прошарку селян-фермерів і майже повній ліквідації феодальних пережитків і розвитку капіталістичних відносин на селі;*

● *Прискорила процес земельної приватизації і сприяла суспільному розшаруванню селянства;*

● *Призвела до значного послаблення революційної активності селян.*

Столипінська аграрна реформа була незавершеною через опір поміщиків і влади та смерть Столипіна у 1911 році. Водночас вона сприяла переходу сільського господарства на капіталістичний шлях і стала останньою великою спробою реформувати Російську імперію перед її розпадом.

4. Українські землі в роки Першої світової війни 1914–1917 рр.

Міждержавні протиріччя окремих європейських країн досягли апогею на початку XX століття і вилилися в конфлікт, що отримав назву Перша світова війна. Сутність конфлікту між капіталістичними країнами Європи полягала в тому, що вони прагнули по-новому поділити вже поділений світ, захопити ринки збуту товарів, колонії, джерела сировини для промислових підприємств, а також реалізувати свої імперські амбіції,

тобто прагнули до геополітичної гегемонії в Європі та й в усьому світі. За рахунок війни окремі держави прагнули послабити робітничий рух у світі, відволікти суспільство від соціальних проблем, які турбували людську свідомість.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. утворилися два агресивні військово-політичні блоки: **Троїстий союз (1882)**, до складу якого увійшли *Німеччина, Італія і Австро-Угорщина*, та **Антанта (1907)**, до складу якої увійшли *Велика Британія, Франція й Російська імперія*.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Мало хто знає, але ***класичний Троїстий союз у Першій світовій війні участі не брав****. Попри членство, Італія так і не наважилася підтримати Австро-Угорщину і Німеччину у їхньому наступі на Францію. Натомість з травня 1915 р. вона опинилася у таборі країн-союзниць Антанти. У 1914 р. сателітом Антанти стане* ***Японія****, а у 1917 р. –* ***США****. Восени 1917 р. лави Антанти* ***полишила Російська імперія*** *у зв'язку з жовтневим переворотом у Петрограді та приходом до влади більшовиків. Загалом, впродовж Першої світової війни ядро Антанти буде майже незмінним, а кількість союзників збільшиться до 25 країн. Формально, Антанта припинить своє існування з початком роботи Ліги Націй.*

В ході Першої світової війни суттєво зміниться склад Троїстого союзу. Після приєднання до нього ***Османської імперії*** *(02 серпня 1914 р.) і* ***Болгарії*** *(06 вересня 1915 р.) він стане* ***Четверним****. Союз* ***Німеччини, Австро-Угорщини, Османської імперії і Болгарії****, дуже часто називають* ***блоком Центральних держав****, який у незмінному складі проіснує до кінця 19186 р.*

До речі, у 1918 р. ***союзником країн Центрального блоку була УНР часів Центральної Ради, а трохи згодом – Українська Держава****. При цьому, попри велике бажання з боку українців, країни Антанти так і не визнають ЗУНР і Директорію УНР.*

Обидва блоки із зазіханням дивилися на українські землі, які наприкінці XVIII ст. опинилися у складі двох ворожих держав: Австро-Угорщини та Російської імперії. Вигідне геополітичне та геостратегічне положення, значна територія (850 тис. км²), велика чисельність населення (48 млн осіб), родючі ґрунти та розвинена промисловість робили українські землі важливим об'єктом стратегічних інтересів обох військово-політичних блоків.

Росія *прагнула захопити* ***Східну Галичину, Північну Буковину та Закарпаття*** – етнічні українські землі у складі Австро-Угорщини і тим самим розширити свою територію. Її цікавили також і ***чорноморські протоки: Босфор і Дарданелли***, що належали Османській імперії.

Австро-Угорщина *претендувала на* ***Волинь і Поділля***.

Німеччина *мріяла завоювати більшу частину українських земель, зокрема* ***«Донецький басейн з Одесою, Кримом та Приазов'ям».*** Австро-Угорщина і Німеччина фактично розглядали українські землі як «ключ від Росії», заволодівши яким, можна було не тільки перемогти її, а й розвивати наступ у глиб Азії.

Османська імперія *воліла повернути володіння, що були втрачені нею у війнах з Росією у XVIII–XIX ст.* **(Південь України, Крим)**.

Румунія, яка долучилася до війни з 1916 р., *мала бажання приєднати до себе* **Північну Буковину і Бесарабію.**

Парадокс і трагедія *українського народу* (який не мав власної держави) полягали в тому, що він **повинен був брати участь в братовбивчій війні за чужі інтереси без будь-якої перспективи поліпшення свого колоніального становища**. Російська сторона ніяких обіцянок стосовно автономії України не давала. **Австрійська влада, навпаки, досить прозоро натякала, що в разі її перемоги українцям буде даровано автономію.** Суттєво також відрізнялась і національна політика обох імперій. Якщо австро-угорський уряд проявляв лояльність стосовно українського населення, то російська влада проводила чітко виражену **антиукраїнську політику,** яка передбачала:

- *Ліквідацію майже всіх (окрім поміркованого Товариства українських поступовців) українських політичних партій і громадських організацій;*
- *Посилення цензури, закриття українських газет, журналів, видавництв;*
- *Переслідування представників української інтелігенції;*
- *Політику русифікації, яка в цей період набула неабиякого розмаху.*

Тому представники *Карпато-руського визвольного комітету, УСДРП (Спілка)*, половина членів *УСДРП* зайняли проросійські позиції. Товариство українських поступовців **(ТУП)** ***на початках агітувало за підтримку Росії, але з часом закликало українців дотримуватись нейтралітету в цій війн***і. Вочевидь, певна частина українського суспільства сподівалася, що Україна зрештою отримає національну автономію – чи то з доброї волі імперської влади, чи то на руїнах імперій унаслідок природного розвитку подій або національно-визвольної боротьби.

Головні тодішні західноукраїнські партії: *Національно-демократична, Радикальна і Соціал-демократична* – займали проавстрійську орієнтацію. У **Львові 01 серпня 1914 року** вони **створили Головну Українську Раду (ГУР)**, яка *закликала галичан до боротьби за визволення України шляхом всебічної підтримки Австро-Угорщини у війні* . Лідером цієї організації був депутат австрійського парламенту **Кость Левицький (1859–1941).** Члени ГУР *обстоювали інтереси українців у Австро-Угорщині в умовах Першої світової війни.* Кінцевою метою діяльності ГУР було утворення самостійної Української держави на території українських земель, що входили до складу Російської імперії.

На початку травня 1915 р. ГУР трансформується у **ЗУР** – *Загальну українську раду*. **Лідером ЗУР став Кость Левицький.**

Метою діяльності ЗУР було:

- *Розширення впливу на українські землі в межах кордонів Російської імперії й представництва загальноукраїнських інтересів під час Першої світової війни;*
- *Боротьба за побудову самостійної української держави на українських землях, що входили до Російської імперії, та запровадження територіально-національної автономії на українських землях у складі Австро-Угорщини.*

За ініціативи політичних емігрантів з Наддніпрянщини, серед яких були:

Андрій Жук (1880–1968), **Дмитро Донцов (1883–1973)**, **Володимир Дорошенко (1879–1963), Маркіян Меленевський (1878–1938)** та ін., у **Львові 04 серпня 1914 року** постав **Союз визволення України (СВУ)**. СВУ проголосив своїм завданням **відокремлення України від Росії і створення на відвойованих у неї землях Української держави під протекторатом Австро-Угорщини і Німеччини**. Ця держава мала базуватися на засадах демократії, національного рівноправ'я, самостійності української церкви і мати форму правління у вигляді конституційної монархії з однопалатним парламентом.

Такі ідеї СВУ майже одразу зазнали критики. **Михайло Грушевський** (відмовившись від членства у СВУ), вважав, що члени цієї організації не мають ніякого права *«виступати від імені всього українського населення Росії»*. А майбутній очільник Директорії **– Симон Петлюра (1879–1926)**, який жив у Москві й редагував газету ***«Украинская жизнь»***, назвав членів СВУ *«безвідповідальними запроданцями»*. З літа 1915 р. члени ЗУР звинувачували СВУ в агентурній діяльності на користь Росії, професійній некомпетентності, корумпованості і, навіть, у психічній неповноцінності.

ДОВІДКА

*У діяльності СВУ взяли участь 80 осіб. Центр цієї організації знаходився у **Відні**, а представництва у **Лозанні, Стамбулі, Стокгольмі, Берліні** – загалом у 10 країнах. Дмитро Донцов вийшов зі складу СВУ, назвавши її членів «купкою самозванців», а саму організацію він вважав австро-німецьким придатком. Трохи згодом виник фінансовий скандал з **Миколою Залізняком (1880–1950)**. Австрійська влада конфіскувала в нього 500 тис. крон, а ще за 400 тис., він не зміг надати правдивого звіту. Врешті-решт з лав організації М. Залізняка було виключено.*

СВУ так і не змогла організувати повстання на кораблях російського чорноморського флоту, а ідея висадки турецько-українського десанту на терени Кубані очільникам австрійського, німецького і турецького генштабів видавалася авантюрою.

*Австро-німецьке фінансування СВУ покращилося, завдяки переконливим аргументам знаменитого «революційного менеджера» – **Олександра (Гельфанда) Парвуса (1867–1924)**. Він вмовив впливових осіб щодо необхідності підтримки Австро-Угорщиною і Німеччиною сепаратистських настроїв на теренах Російської імперії. З вересня 1915 р., щомісяця, «скарбник» СВУ – **Володимир Степанківський (1885–1957)** отримував по 3 тис. швейцарських франків, орієнтовно 40 тис. німецьких марок і 50–80 тис. австрійських крон. За місяці фінансування набіг чималий борг в 743 тис. 516 марок. Їх обіцяв повернути гетьман **Павло Скоропадський (1873–1945)**, але, як керівник держави, не встиг цього зробити.*

*Агітаційна робота і вербування військовополонених українців у окремо створених для них австрійських та німецьких концтаборах мали певний успіх. Воювати на боці країн Четверного союзу зголосилося чимало солдатів і офіцерів. З них буде **сформовано у Австро-Угорщині 1 сірожупанну**, а **у Німеччині 2 синьожупанні дивізії**, військове застосування яких припаде на роки Української національної революції. Ці підрозділи будуть основою збройних сил Української Держави часів гетьмана П. Скоропадського, але, за іронією долі, у грудні 1918 р. синьожупанників буде розпущено, а сірожупанники виступлять проти нього, перейшовши на бік Директорії.*

Приводом до початку Першої світової війни було *вбивство* сербським націоналістом **Гаврилом Принципом (1894–1918)**, **28 червня 1914 року** в

столиці Боснії – **м. Сараєво,** спадкоємця австрійського престолу **ерцгерцога Франца-Фердинанда (1863–1914).** Австро-Угорщина оголосила ультиматум Сербії, який було відхилено. Російська імперія (союзниця Сербії) стала на її бік і поступово втягнулася в конфлікт разом з іншими членами Антанти. Так, **28 липня 1914 року, почалася Перша світова війна 1914–1918 рр.**

Наддніпрянська і частково Західна Україна перетворилися на прифронтову зону. На її території розміщувались війська Південно-Західного, а з кінця 1916 р. Південного фронту, які вели бойові дії проти австро-угорської армії. Ареною кровопролитних боїв були, в основному, західноукраїнські землі. В цей час на західноукраїнських землях спостерігався патріотичний підйом. **Головна українська рада (ГУР) створила 04 серпня 1914 року** у **місті Стрий,** військову організацію **– легіон Українських січових стрільців (УСС), яка розглядалася нею як зародок майбутньої національної армії.** Першим командиром ***(командантом)*** полку став **Михайло Галущинський (1878–1931)**. Бажаючих записатися до лав Українських січових стрільців (***«усусів»***), лише протягом перших двох тижнів виявилося близько 30 тис. чоловік. Незважаючи на те, що «усуси» воювали у складі австрійської армії, уряд дав згоду на озброєння ***лише 5 тис. осіб***. Серед них були і жінки: перша у світі жінка-офіцер **Олена Степанів (1892–1963)** і хорунжа **Софія Галечко (1891–1918)**.

Історія легіону Українських січових стрільців – це унікальне явище української історії. Подібного формування, яке б складалося з українців та ще й воювало під жовто-синіми прапорами за самостійність України в складі російської армії, не існувало. Це свідчить про низький дух патріотизму українських вояків, які воювали примусово за імперські амбіції Росії.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Як зазначає український історик Я. Грицак: «за весь час війни ***російська армія закликала до своїх лав 3,5 млн українців****. Ця кількість майже втричі перевищувала кількість солдатів і офіцерів білорусів (1,2 млн), у п'ять-шість разів поляків (600–650 тис.), у вісім-дев'ять разів євреїв (400 тис.), у десять разів грузинів і азербайджанців (по 350 тис.).* ***У складі австрійської армії воювало понад 300 тис. «русинів»****.*

Треба сказати, що бойові дії російська армія почала вдало. Поки німці намагалися прорвати французьку лінію оборони на р. Марна і захопити Париж, декілька не повністю укомплектованих російських армій почали наступ у напрямку Відня **(Галицька битва – 05 (11) серпня – 08 (21) вересня 1914)** та Берліна **(Східно-прусська операція 04 (17) серпня – 02 (15) вересня 1914)**. Внаслідок успішного наступу сил Південно-Західного фронту австрійців було відкинуто аж до Карпат. Російська армія ***захопила більшу частину Східної Галичини, Північну Буковину і увійшла до Львова***. На початку березня 1915 року після чотиримісячної облоги капітулювала австрійська фортеця Перемишль з 117-тисячним гарнізоном. Майже вся територія західноукраїнських земель була окупована російською імператорською армією.

ДОВІДКА

Захопивши нові землі, росіяни створили ***Галицько-Буковинське генерал-губернаторство*** *– четверте на теренах українських земель. Ця нова адміністративна одиниця включала в себе 4 губернії:* ***Львівську*** *(губернський центр – м. Львів),* ***Тернопільську*** *(м. Тернопіль),* ***Чернівецьку*** *(м. Чернівці) і* ***Перемиську*** *(м. Перемишль).* ***Столицею Галицько-Буковинського генерал-губернаторства стали Чернівці****. Загальна кількість губерній підросійської України зросла до 13.*

Першим генерал-губернатором був ***Георгій Бобринський (1863–1928).*** *На цій посаді він перебував впродовж 1914–1915 рр.* ***Вступивши на свою посаду Г. Бобринський заявив:*** *«… Галичина и Буковина есть издавна коренные части одной Великой России. На этих землях население всегда было русское, и обустройство их должно происходить на русской основе. Я буду насаждать русский язык, закон и уложение».*

Політика нового генерал-губернатора була жорсткою. Відбулося закриття усіх політичних партій, бібліотек, шкіл, газет і «Просвіт». Звичним явищем стали грабіжницькі ***реквізиції*** *та масові* ***депортації населення.*** *На думку істориків,* ***за час перебування росіян на цих землях було примусово переселено близько 12 тис. чол.***

Після арешту митрополита А. Шептицького 200 єпархій УГКЦ підпорядковувалися РПЦ. Замість депортованих священників УГКЦ у дві сотні парафій прислали православних священнослужителів з Росії. Російські кадети болісно сприйняли ці кроки. Під час одного з засідань Державної Думи Росії лідер партії кадетів ***Павло Мілюков (1859–1943)*** *назвав такі антиукраїнські заходи російської адміністрації* ***«европейським скандалом»****.*

Російське військове командування вважало українське та польське населення зрадниками, звинувачуючи їх в лояльності до австрійців і відкритій антиросійській позиції. Українці підлягали тотальній «фільтрації», депортації, русифікації та фізичному винищенню. Окрім фізичного винищення антиросійських елементів, відбувалося викорінення українського національного духу. Було закрито усі українські газети, розпущено політичні партії, ліквідовано «Просвіти». Репресій зазнали як західноукраїнські громадські діячі так і представники греко-католицької церкви: собори було закрито, митрополит **Андрей Шептицький (1865–1944)** був **засланий до Суздаля** (Росія), уніатська служба була заборонена. У листопаді 1914 р. за підозрою у шпигунстві, австрофільстві та причетності до створення СВУ у Києві було заарештовано і *М. Грушевського*. Видатного українського історика власним коштом було примусово ***відправлено до Симбірська*** (нині м. Ульяновськ у РФ) із забороною займатися викладацькою і громадською діяльністю.

На початку 1915 р. російська армія прагнула подолати карпатські перевали і захопити Закарпаття. З **01 лютого (19 січня) по 24 (11) квітня 1915 р. тривала Карпатська операція**, яка виявилася провальною для російської армії. Захопити Закарпаття так і не вдалося. **Царські війська втратили 1 млн осіб, австро-німецькі – 800 тис.** Оскільки Карпатська операція змусила Австро-Угорщину та Німеччину сконцентрувати на їхньому Східному фронті значні військові сили, це дало змогу Англії та Франції активізувати свої військові операції на Балканах та на інших театрах бойових дій.

Наприкінці весни 1915 р. австро-німецькі війська в Галичині почали масштабний контрнаступ. Ця історична подія відома як **Горліцька**

наступальна операція австро-німецької армії (02 травня – 22 червня 1915 р.). Застосувавши на вузькій ділянці фронту масований артилерійський вогонь, вони прорвали фронт у районі ***м. Горліце*** і ***Тарново***, змусили російську армію відступати. Російські солдати гинули тисячами, не маючи зброї і боєприпасів. Австро-німецький контрнаступ було зупинено лише восени 1915 року на лінії *Кам'янець-Подільський – Тернопіль – Кременець – Дубно*. Російська імперія втратила **Царство Польське і значну частину західноукраїнських земель.** Австрійці, повернувши втрачені території, запровадили окупаційний режим, аналогічний російському. Тепер вже австрійці вважали українців зрадниками, в результаті чого ідея надання українцям автономії перетворилася на нездійсненну мрію.

Загалом, **1915 рік – це рік позиційної боротьби**, в ході якої сторони майже не вдавалися до активних дій. *29 лютого 1916 року німецька армія почала широкомасштабний наступ в районі Вердена*. Почалася **Верденська битва (29 лютого – 18 грудня 1916 року)**, яка вважається найдовшою і наймасштабнішою військовою операцією Першої світової війни. Париж знову опинився під загрозою. Союзники звернулися до Миколи II з проханням розпочати наступ на східному фронті. Наступ почався 22 травня 1916 року з масованої артпідготовки уздовж всього Південно-Західного фронту (командуючий генерал **Олексій Брусилов (1853–1926)**) від прип'ятських боліт до румунського кордону. Всього за два тижні російська армія просунулася на 50 миль у напрямку Ковеля на північ і 17 червня досягла Північної Буковини. Станом на 30 червня російська армія завдала противнику втрат 700 тис. чол. вбитими та пораненими. Щоб зупинити цю загрозу на східному фронті, німецьке командування з 30 червня до початку вересня перекинуло з західного фронту близько 16 німецьких дивізій, австрійці направили 7, турки – 2 дивізії. Наприкінці вересня російську армію вдалося зупинити біля Ковеля (Волинь) на півночі й Станіслава (Івано-Франківщина) на півдні. Армія була виснажена, і битва завершилася. **Кожна зі сторін втратила близько 1 млн чол. вбитими, пораненими та військовополоненими.** *Німеччина зупинила наступ російських військ, але її союзниця Австро-Угорщина сильно ослабла. Фронт стабілізувався і в такому стані перебував до літа 1917 року.*

ЦІКАВО ЗНАТИ

*У цій битві відзначився харків'янин **Микола Кротов (1898–1978)**. В майбутньому він стане видатним українським футболістом, капітаном команди **«Металіст**, гравцем збірної СРСР, заслуженим майстром спорту з футболу.*

*В ході Брусиловського прориву, за особистий героїзм і взяття стратегічно важливої висоти, **М. Кротов був удостоєний ордена Св. Анни і звання прапорщика**.*

Грандіозність **Брусиловського прориву (Ковельсько-Станіславської операції 22 травня (04 червня) – 31 липня (13 серпня) 1916 року)** полягає не тільки в її масштабах, а й в тому, що **вперше в світовій історії вдалося здійснити неможливе – успішно прорвати глибоко ешелоновану лінію оборони противника.** Водночас Брусиловський прорив називають ***«перемогою без переможців»***. Попри шалені втрати, російська армія так і не змогла

захопити Львів і пробитися на терени Закарпаття. Румунія оголосила війну Четверному союзу, ставши короткочасним союзником Антанти. Однак наступ австро-німецьких сил змусив (майже повністю окуповану Румунію) долучитися до блоку Центральних держав. Це стало неприємною несподіванкою для Російської імперії. *Румунський фронт*, що утворився у грудні 1916 р. у зв'язку з цими подіями, на 460 км. подовжив лінію протистояння аж до Чорного моря і гирла Дунаю. Саме ***Брусиловський прорив вважається останнім відносно вдалим наступом російської армії у Першій світовій війні***. А провальний липневий наступ 1917 року, відомий як *«наступ Керенського»* стане останньою наступальною операцією російської армії в ході цієї війни.

Яскравою сторінкою цих історичних подій, був бойовий шлях легіону **Українських Січових Стрільців (УСС)**. Початок бойового шляху січових стрільців припадає на **25 вересня 1914 року.** У розпал **Галицької битви** вони захищали в карпатських горах **Верецький і Ужоцький перевали**, які атакувала дивізія кубанських козаків. Справжнє бойове хрещення українські січові стрільці пройшли в **боях за гору Маківка (29 квітня – 02 травня 1914 р.) поблизу** міста **Славська**, коли російське командування кинуло проти стрільців кілька полків, посиливши вогонь артилерії. Контроль за горою забезпечував росіянам подальше просування на захід, тому бої за неї були особливо жорстокими і кровопролитними.

Цей український підрозділ брав участь в наступальних операціях 1915 року. У червні 1915 р. вони **першими увійшли до Галича** (Івано-Франківщина), піднявши над містом жовто-синій національний прапор. Славною, а разом з тим, трагічною віхою на бойовому шляху УСС стали виснажливі **бої за гору Лисоня (11 серпня – 30 вересня 1916)** поблизу Тернополя. В ході боїв *«усуси»* потрапили в оточення, й вирватися з нього вдалося лише невеликій їх частині.

ЦІКАВО ЗНАТИ

В ході боїв за гору Маківка *у російський полон потрапить кадет-аспірант 9-го корпусу ландверу* ***Євген Коновалець (1891–1938)***. ***А в боях за гору Лисоня*** *росіяни полонили поручника українських січових стрільців* ***Андрія Мельника (1890–1964)***. *Під час перебування у російському концтаборі у* ***м. Царицин*** *(суч. Волгоград (РФ)) вони познайомляться і стануть друзями.* ***Восени 1917 р. Є. Коновалець і А. Мельник зустрінуться у Києві****, де долучаться до створення* ***Галицько-Буковинського куреня і полку січових стрільців*** *– найбоєздатнішої частини УНР та Української Держави.* *Обидва дослужилися до військового звання полковника. Після завершення Першої світової війни ці особи стануть фундаторами* ***УВО – Української військової організації (1920)*** *та* ***ОУН – Організації українських націоналістів (1929). Євген Коновалець стане першим лідером ОУН.*** *Після його вбивства* ***у травні 1938 р. головою цієї організації оберуть Андрія Мельника.*** *Окрім того, що Коновалець і Мельник були соратниками, вони стали ще й свояками , одруживишись на рідних сестрах –* ***Ользі*** *і* ***Софії Федак****.*

ДОВІДКА

Назва формування Українські січові стрільці пов'язана з назвою гімнастично-спортивного товариства ***«Січ» (1900 р.)****, членами якого було багато майбутніх «усусів». Обидві спільноти утворив «січовий батько»* ***Кирило Трильовський***

***(1864–1941)**, який до Першої світової війни керував січовим рухом на Галичині, а з її початком, за дорученням ГУР, сформував і очолив **Українську бойову управу**. Саме Українська бойова управа і почала формування **легіону українських січових стрільців**, ядро якого склали активісти довоєнного січового, сокільського і пластового руху.*

*При цьому **українських січових стрільців** не слід плутати з **січовими стрільцями**. **Українські січові стрільці** – це бойовий підрозділ у складі австро-угорської армії часів Першої світової війни. А **Січові стрільці – це мілітарне формування, утворене на базі Галицько-Буковинського куреня** з військовополонених українців австро-угорської армії. Січові стрільці воювали на боці УНР, доби Центральної Ради, Української Держави та Директорії УНР у 1917–1919 рр.*

Після поповнення полк УСС у липні 1917 року протистояв російським військам у дні їхнього останнього наступу у Першій світовій війні. **Легіон УСС був одним із найкращих формувань австро-угорської армії**. Інколи він навіть вирішував долю стратегічно важливих операцій. Австрійське командування навіть хотіло використати «усусів» як окрему десантну групу для підняття антиросійського національно-визвольного руху на Кубані, але відмовилося від цих задумів.

Українські Січові стрільці в жорстоких умовах світової війни знаходили час для громадської та національно-культурної роботи. ***Останні місяці життя Івана Франка ним опікувалися «усуси».*** **Сини Франка Петро (1890–1941)** й **Тарас (1889–1971) одними з перших вступили до легіону і брали безпосередню участь у боях.** А коли наприкінці 1916 року УСС перебували на переформуванні на Волині, **ними було організовано 46 початкових українських шкіл**, де **вчителями були рядові стрільці й офіцери.**

Перша світова війна завершилася **11 листопада 1918 року**. Вона мала як негативні, так і позитивні наслідки для України.

Серед негативних наслідків варто виділити такі:

- *Західноукраїнські землі зазнали значного спустошення: було знищено 40% житлових і господарських будівель, зруйновано близько двох тисяч підприємств, на третину зменшився видобуток нафти, а поголів'я худоби скоротилося вдвічі;*
- *Війна призвела до величезних людських втрат: загинуло понад пів мільйона осіб;*
- *Половина діючої російської армії (близько 3,5 мільйона солдатів) та ще 400 тисяч військових у тилу утримувалися коштом українських ресурсів.*
- *Виникла масштабна проблема переміщених осіб – біженців, депортованих, евакуйованих;*
- *Російська імперія витратила на ведення війни 41 мільярдів рублів;*
- *Відбулася сильна інфляція: ціни зросли у 4–8 разів.*
- *Посівні площі скоротилися на майже 1,9 мільйона десятин, урожай зернових зменшився на 200 мільйонів пудів, виробництво цукру впало з 85 мільйонів пудів (у 1913 р.) до 50 мільйонів (у 1917 р.); у містах загострилася проблема продовольства, з'явилися черги;*

● *У сільській місцевості різко зменшилася кількість працездатних чоловіків – на 1917 рік залишилося лише 38,7% від довоєнного рівня;*

● *Соціальні проблеми загострилися й стали масовим явищем;*

● *Транспортна система працювала з перебоями;*

● *Зросла страйкова активність серед робітників: у 1914 році було 30 тис. учасників, у 1915 році їхня кількість сягнула 50 тис., а в 1916 році становила вже 200 тис.; відбувалися селянські виступи (160 випадків з 1914 по 1916 рр.);*

● *Економіка переживала глибоку кризу: у Наддніпрянщині зменшився видобуток залізної руди на 46%, марганцю – на 29%, виплавка чавуну скоротилася на 32%, сталі – на 33% (порівняно з 1913 р.); водночас зростала залежність промисловості від іноземного капіталу;*

● *Розвивалися переважно військові галузі промисловості, тоді як цивільне виробництво занепадало і це спричинило економічну диспропорцію.*

ЦІКАВО ЗНАТИ

Війна завдала великої шкоди народному господарству України. Брак робочих рук та реманенту дедалі більше політизував село. 1916 р. в Україні було 193 тис. страйкуючих робітників, зафіксовано 161 масове заворушення на селі. Виступаючи 26 листопада 1916 р. у Державній раді, лідер гірничопромисловців Півдня Росії Микола фон Дітмар (1865–1919) сказав: «Господарське життя спрямовується сьогодні в невідоме майбутнє, без керма й без вітрил, а уряд розійшовся з громадськістю». Посилилися антиурядові та антивоєнні настрої серед військовослужбовців царської армії, у тому числі на Південно-Західному та Румунському фронтах, які проходили по території України. Занепав бойовий дух війська: на кожних сто вбитих солдатів в російській армії припадало по 300 військовополонених, тоді як у британській – по 20, німецькій – по 26, французькій – по 24 полонених солдатів на 100 загиблих. Німці й австрійці у масових масштабах комплектували російськими військовополоненими свої тилові з'єднання.

Різко погіршилося матеріальне становище населення України. Так, до початку Першої світової війни кваліфікований робітник київського «Арсеналу» (початок заводу поклав литовський, потім польський збройно-ремонтний склад та арсенал російської армії 1750–1763 рр.) одержував по 100 крб. на місяць. Це дозволяло йому жити безбідно, купувати пристойний одяг, книги, періодичні видання, відвідувати театри, відпочивати з сім'єю в Криму. Війна ж спричинила інфляцію та суцільний дефіцит. Для села хвилі мобілізацій до армії були такими спустошливими, що на початку 1917 р. там майже не лишилося працездатних чоловіків.

До числа позитивних наслідків Першої світової війни, науковці відносять такі чинники:

● *Суттєво зросла національна самосвідомість українського населення.*

● *Було створено українські військові формування, що дало можливість набути важливого бойового досвіду.*

● *Українське питання вийшло на міжнародну арену й стало предметом обговорення у світовій політиці.*

Отже, події Першої світової війни мали доленосні наслідки для української нації. Перебіг воєнних подій призвів не тільки до плюндрування, а й до виснаження українських земель. Численні людські жертви, значні матеріальні збитки, погіршення соціально-економічної ситуації викликали

загальнодержавну кризу в Російській імперії. Війна, практично, створила умови для виникнення революційної ситуації. Активізувався робітничий і селянський рух, загострилися національні протиріччя, економіка вступила в фазу стагнації, «криза верхів» паралізувала владу, яка вже не могла ефективно керувати країною.

Кризові явища набули загальноєвропейського масштабу. Все це призведе до революцій і руйнації 4 імперій, народи яких будуть будувати свої незалежні держави. Як не дивно, але завдяки війні українці отримають ще один унікальний історичний шанс на власне державотворення в ході української національної революції 1917–1921 рр.

Контрольні запитання:

1. Як ви вважаєте, революція в Російській імперії в 1905–1907 рр. – це закономірний процес чи випадковий збіг історичних обставин? Дайте аргументовану відповідь.
2. Які головні причини та соціально-економічні передумови зумовили активну участь саме українського селянства і робітництва в революційних подіях 1905–1907 рр.?
3. Як вплинув Маніфест 17 жовтня 1905 року на розвиток революційних подій? Чому? Поясніть.
4. Схарактеризуйте зміни у становищі українського національного руху (легалізація преси, діяльність «Просвіт», мовне питання) після проголошення Маніфесту 17 жовтня.
5. Охарактеризуйте діяльність українських депутатів (зокрема Української думської громади) в I та II Державних думах Росії. Зробіть висновки.
6. Яку роль у революції 1905–1907 рр. відіграли збройні виступи, в яких брали участь українці (повстання на броненосці «Потьомкін», виступ саперів у Києві під орудою Б. Жаданівського тощо)?
7. У чому полягала суть та небезпека діяльності праворадикальних («чорносотенних») організацій в Україні під час та після революції 1905–1907 рр.?
8. Розкрийте причини запровадження та сутність аграрної реформи Петра Столипіна. Чому вона мала найбільший успіх саме в Україні? Відповідь аргументуйте.
9. Виділіть позитивні і негативні тенденції столипінських перетворень. Яку роль вони зіграли в українській та російській історії?
10. Поясніть різницю між поняттями «відруб» та «хутір». Як руйнування селянської общини (общини) вплинуло на психологію та господарську ініціативу українського селянина?
11. Які причини та наслідки мав масовий переселенський рух українських селян за Урал (до Сібіру, Зеленого Клину) у ході Столипінської реформи?
12. Як розвиток кооперативного руху на початку XX ст. допомагав українському селянству адаптуватися до ринкових умов та протидіяти викликам Столипінської реформи?
13. В чому полягала трагедія українського народу в роки Першої світової війни? Відповідь обґрунтуйте.
14. Порівняйте й прокоментуйте політику російської та австрійської влади на українських землях напередодні і в роки Першої світової війни. Зробіть висновки.
15. Проаналізуйте розкол всередині українського політикуму на початку війни: які політичні платформи та геополітичні орієнтири представляли ГУР (ЗУР), СВУ та ТУП?
16. Схарактеризуйте внутрішню політику російської окупаційної влади на території Галицько-Буковинського генерал-губернаторства у 1914–1915 рр. («руйнування мазепинського гнізда»).

17. Розкажіть про формування, ідеологічні засади та збройний шлях легіону Українських січових стрільців (УСС) у роки війни.
18. Як ви вважаєте, чому у вирі подій 1905–1916 років український народ не зміг створити незалежну державу? Дайте найбільш повну, аргументовану відповідь.
19. Порівняйте рівень політизації, національної свідомості та організованості українців Наддніпрянщини та Західної України на початку XX століття. Де і чому рух був зрілішим?
20. Як вплинули на долю українського народу історичні події, що відбулися на початку XX століття (у період 1900–1916 рр.)? Проаналізуйте і зробіть власні висновки.

Модуль 4. Українська національна революція (1917–1921)

Тема 9. Початок української національної революції. Доба Центральної Ради

1. *Лютнева революція в Росії та утворення Центральної Ради.*
2. *Боротьба Центральної Ради за автономію України. Утворення Української Народної Республіки.*
3. *Перша більшовицько-українська війна та проголошення незалежності УНР.*
4. *Завершальний етап діяльності Центральної Ради (лютий – квітень 1918 р.).*

Ключові поняття й терміни: автономізація, Військовий з'їзд, Вільне козацтво, Всеукраїнський національний конгрес, Генеральний секретаріат, Курултай, Мала рада, національно-персональна автономія, Народний секретаріат, Тимчасовий уряд, Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, Український військовий клуб ім. гетьмана Павла Полуботка, українізація армії, універсали.

1. Лютнева революція в Росії та утворення Центральної Ради.

Лютнева революція 1917 року в Російській імперії стала переламною подією, що призвела до повалення царського режиму та встановлення влади Тимчасового уряду. Ці події викликали значний політичний підйом в українському суспільстві, активізували національний рух і сприяли формуванню нових політичних інституцій. Українці побачили можливість реалізувати давні прагнення до самоврядування та національного відродження. У цих умовах у Києві було створено Центральну Раду – представницький орган, покликаний захищати інтереси українського народу. Її поява стала важливим кроком до утвердження української автономії в межах перебудованої Росії. Формування Центральної Ради було відповіддю на виклики часу та проявом зростання політичної свідомості українців.

Перша світова війна стала каталізатором історичних процесів першої половини XX ст. Вона загострила соціально-економічні, національні і політичні протиріччя, які десятиліттями накопичувалися у суспільстві. Владна криза в

Російській імперії, економічні негаразди, відсутність успіхів на фронті, довготривала війна тощо, стали передумовами чергової революції, яка сталася у лютому 1917 р. Від назви місяця її прийнято називати лютневою революцією **08–16 березня (23 лютого – 03 березня) 1917 р.** Революційні події носили локальний характер. Перебої з постачанням харчів, а головне, хліба до столиці імперії Петрограду спричинили жіночий страйк, який за підтримки робітників і солдатів швидко переріс у масові демонстрації з політичними вимогами. Розлючений і обурений петроградський натовп фактично нікому було вгамувати. Повсталі протестувальники захопили ключові урядові установи, контролюючи ситуацію в Петрограді.

Під тиском делегатів від думських фракцій **02 (15) березня 1917 р.** цар **Микола ІІ зрікся влади**. Його молодший брат **Михайло Романов (1878–1918)** після переконливих аргументів делегатів тимчасового думського комітету, 03 (16) березня 1917 р., відмовився стати імператором. **Російська імперія де юре припинила своє існування. Лютнева революція завершилася**.

ДОВІДКА

***У березні 1917 р. на зміну російській самодержавній монархії прийшла республіка**. Владу в країні взяв на себе **Тимчасовий уряд (ТУ)**, сформований депутатами Тимчасового комітету Державної думи. Першим головою ТУ і міністром внутрішніх справ, став представник партії кадетів **Георгій Львов (1861–1925).** Після липневої кризи,07 (20) липня 1917 р., другим і останнім головою Тимчасового уряду Росії стане есер **Олександр Керенський (1881–1970).** Керенський керуватиме Тимчасовим урядом до моменту **більшовицького перевороту у Петрограді**.*

*Уряд носив назву **«тимчасовий»** у зв'язку з необхідністю проведення **Всеросійських Установчих зборів** – загальнонаціонального з'їзду депутатів, який мав визначити засади державного устрою Росії після повалення самодержавства і відповідно до них виробити основний закон (конституцію) країни. **Саме Установчим зборам мав передати владу Тимчасовий уряд.***

*Тимчасовий Уряд довгий час мав лише формальну владу. Реальний вплив на народні маси мала **Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів** (лідер – **Микола Чхеїдзе (1864–1926).** Існування цих органів управління називають **періодом двовладдя в Росії**, яке тривало до початку липня 1917 р.*

Дуже швидко звістка про революційні події у Петрограді докотилася до України. На тлі зміни верховної влади відбулася реорганізація владних структур на місцях. Так, 17 (04) березня 1917 р. було засновано **Київську губернську раду об'єднаних громадських організаці**й, яка діяла від імені Тимчасового уряду й вважалася *найвищим представницьким органом місцевої влади*. Водночас у великих містах України, за прикладом Петроградської ради, створювалися **ради робітничих і солдатських депутатів**. Варто нагадати, що Тимчасовий Уряд декларував низку демократичних свобод, серед яких були: свобода друку, свобода зібрань, політична амністія, скасування станових і релігійних обмежень, право на громадські об'єднання тощо. У національному питанні ТУ теоретично погоджувався на існування національних автономій. У питаннях війни дотримувався незмінного принципу: «війна до переможного кінця»!

Лютнева революція, зміна влади і певна лібералізація спричинили у підросійській Україні нову хвилю національного підйому, який увійде в історію під назвою **Українська національна революція 1917–1921 рр. Початком цієї події вважається момент утворення Української Центральної Ради (УЦР)**, яка постала завдяки ініціативі представників ТУПу та зусиль окремих діячів, членів низки політичних партій, зокрема УНП, на підставі інструкції Тимчасового уряду щодо місцевих рад об'єднаних громадських організацій. Цей *загальноукраїнський представницький орган* влади було **створено 17 (04) березня 1917 р.**

ЦІКАВО ЗНАТИ

Кожен школяр знає, що єдиним і незмінним головою Центральної Ради був український історик М. Грушевський. Але це зовсім не так. Під час створення Центральної Ради, ***головою його обрали заочно****. Адже в цей час Грушевський жив у Москві. До України він не поспішав, адже незадовго до того записався до дантиста, щоб полікувати зуби. Окрім того, Михайло Сергійович на початках не приймав серйозно хвилю національного підйому в Україні, вважаючи, що це тимчасовий сплеск громадської активності. З моменту її створення, Центральну Раду очолив український філолог, педагог і журналіст, родом з Чернігівщини* ***Володимир Науменко (1852–1919).***

Фундатори Центральної Ради викликали Грушевського до Києва телеграмою, повідомивши про заочне обрання його головою цієї організації. Грушевський прибув до Києва 13 (26) березня 1917 р. Він вийшов на перон до зустрічаючих у самій спідній білизні, вночі вагон загорівся і пожежа знищила багато речей, в тому числі й одяг майбутнього лідера Української революції.

Участь у першому засіданні в якості голови Центральної Ради Грушевський прийняв 28 березня. Де-юре, на посаді очільника Центральної Ради, М. Грушевського затвердив ***Всеукраїнський національний конгрес лише 06(19) – 08(21) квітня 1917 р****.*

Попри деякі нюанси, долучення 50-річного історика М. Грушевського до революційних подій «придало українському розхристаному рухові за національні права нового імпульсу».

Засідання Центральної ради відбувалися у приміщенні Київського міського будинку вчителя по вул. Володимирській 67. Нині це будівля Педагогічного музею.

Метою діяльності Центральної Ради було домагання від Тимчасового Уряду ***національно-територіальної автономії*** для України та перебудова Російської держави на ***федеративну демократичну республіку***.

Національно-територіальна автономія, на думку М. Грушевського, має бути територіальним об'єднанням усіх етнічних українських земель, організованим на засадах широкого демократичного громадського самоврядування. Таке об'єднання самостійно вирішуватиме всі свої справи — економічні, культурні, політичні; утримуватиме військо, розпоряджатиметься дорогами, доходами, землями та природними багатствами; матиме власне законодавство, адміністрацію і суд, тобто автономна Україна повинна мати всі атрибути держави.

Революційні події стрімко поширилися по всій території України. **01 квітня (19 березня) 1917 р.** Центральна Рада організувала в Києві *масштабну*

патріотичну маніфестацію, яка розпочалася урочистою ходою. У заході взяли участь близько 100 тисяч осіб, серед яких були десятки тисяч українських солдатів. Завершилася хода загальнонародним вічем на Софійській площі біля пам'ятника Богдану Хмельницькому. Під час віча висловлювалися вимоги до Тимчасового уряду: *проголошення декларації про автономію України, призначення на адміністративні посади осіб, які володіють українською мовою, її впровадження в діяльність державних установ, судів і навчальних закладів, а також якнайшвидше скликання Установчих зборів*. Учасники віча закликали Центральну Раду негайно організувати **Всеукраїнський національний конгрес**, основними завданнями якого мали стати створення передумов для впровадження автономії та обрання представників до Центральної Ради від губерній.

Слід зазначити, що Українська Центральна Рада (УЦР) з моменту свого створення була не зовсім легітимним органом. Для її легалізації потрібна була демонстрація народної підтримки. Тому з метою втілення цієї ідеї на початку квітня 1917 р. в Києві було проведено **Всеукраїнський національний конгрес.** Він проходив з **19 (06)** по **21(08) квітня 1917 р.** Такого масштабного дійства українська історія не знала. До Києва з'їхалися понад 900 делегатів, які представляли різноманітні установи з 9 губерній під Російською Україною, а також окремих регіонів Західної України і навіть Кубані і Москви. На цьому політичному віче пролунало понад 300 виступів. У ході своєї роботи Всеукраїнський національний конгрес ухвалив низку важливих рішень: **він перетворив Центральну Раду на всеукраїнський представницький орган народної влади, підтримав ідею УЦР боротьби за автономію України, провів вибори до Центральної Ради**, обравши 115 її членів. Обрав (затвердив) М. Грушевського головою УЦР, а його заступниками: В. Винниченка, С. Єфремова і С. Петлюру. Було також утворено **Малу Раду** як виконавчий комітет УЦР. **Тобто, завдяки ухваленим рішенням УЦР легітимізувалася.**

Лютнева революція в Росії відкрила нові можливості для розвитку національних рухів, зокрема українського. Утворення Центральної Ради стало важливим кроком у боротьбі за автономію України та самовизначення її народу. Вона взяла на себе роль представницького органу українців, який прагнув досягти політичних, культурних і соціальних змін. Діяльність Центральної Ради сприяла пробудженню національної свідомості, активізації громадського життя та формуванню нової української еліти. Події цього періоду заклали підґрунтя для подальших етапів української державності. Отже, Лютнева революція стала поштовхом до глибоких змін у політичному житті України та розвитку ідеї автономії.

2. Боротьба Центральної Ради за автономію України. Утворення Української Народної Республіки

Після Лютневої революції 1917 року український національний рух активізувався, а створена Центральна Рада розпочала боротьбу за політичне самовизначення України. Через небажання Тимчасового уряду Росії надати автономію Центральна Рада посилювала свої повноваження, і це восени 1917 року призвело до проголошення Української Народної Республіки як важливої віхи в історії українського державотворення.

Члени УЦР були представниками різних політичних партій, які з початком української революції відновили свою діяльність. Найбільш численною, а відтак і популярною, була **Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР – есери)**, яку називали **«партією села»**. Її підтримували головним чином селяни, адже есери розробили найприйнятнішу програму з вирішення аграрного питання. До цієї партії належав голова УЦР М. Грушевський.

У квітні 1917 р. на базі ТУПУ постала **Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ – есефи – соціалісти-федералісти)**. Вона мала популярність серед інтелігенції, тому, на відміну від есерів, не стала масовою. Водночас ця політична сила була найбільш впливовою у Центральній Раді.

Було відновлено роботу **Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП – есдеки – соціал-демократи)**. Есдеки були популярними в промислово нерозвинених містах Правобережжя. Усі три партії належали до так званого «лівого» або соціалістичного спрямування. В питанні подальшої політичної долі України всі вони ***були прихильниками автономії***.

У травні – червні 1917 р. на Полтавщині, виникла **Українська демократично-хліборобська партія (УДХП) – єдина права партія часів національної революції.** Торкаючись політичних питань, ідеологи **УДХП** проголосили **боротьбу за повну державну самостійність України**. Ідеї приватної власності, викуп поміщицької землі для потреб малоземельних селян тощо – такі ідеї, знайшли відгук у середовищі поміщиків і заможного селянства.

Більшовики *були єдиною загальноросійською партією, яка певний час не мала регіонального «відповідника» в Україні*. Однак її чисельність стрімко зростала. Станом на кінець літа 1917 р. кількість прихильників більшовицьких ідей збільшилася з 2 до 33 тис. осіб. Більшовицькі ідеї підтримували селяни-бідняки та частина пролетаріату.

На тлі революційних подій розпочався процес українізації армії. В цьому питанні ініціативу взяв на себе ***М. Міхновський***. **Заснований ним у березні 1917 р. клуб ім. гетьмана П. Полуботка**, ***декларував ідею створення української національної армії, яка в разі потреби мала боронити незалежну українську державу***. Першочерговим завданням клубу було згуртування воїнів-українців в окремі військові частини, де вони б становили більшість. Зі створенням **Першого українського козацького полку ім. Б. Хмельницького**

(3574 особи), *розпочався процес створення української національної армії, а сам полк вважався її першою військовою частиною.*

Під впливом агітації членів клубу ім. П. Полуботка, напівстихійно, у середині травня 1917 р. новобранці м. Чернігова (близько 5 тис. чол.), зорганізувалися у **полк ім. П. Полуботка**. Це мілітарне формування вважається *другим українським військовим підрозділом часів національної революції*.

Окрім того, саме М. Міхновський був ініціатором ***Першого українського Військового з'їзду***, який пройшов у Києві **18–21 (05–08) травня 1917 р.** В ході з'їзду постав **Генеральний український військовий комітет** (ГВК) на чолі з представником Центральної Ради **Симоном Петлюрою**, який мав узгоджувати свої дії щодо формування українських підрозділів із російським Генеральним штабом. Серед інших питань з'їзд ухвалив постанову про початок створення української армії, для чого у тилових військових частинах українці-військові мали виділятися в окремі національні підрозділи.

На добровільних засадах навесні – влітку 1917 р. у ***Звенигородському повіті на Черкащині*** розпочався процес формування військово-міліцейських формувань, *відомих під назвою* **загони Вільного козацтва**. Станом на осінь 1917 р. в Україні нараховувалося до 60 тис. вільних козаків. Особливого поширення рух набув у Київській, Полтавській, Чернігівській, Катеринославській, Херсонській губерніях та навіть на Кубані.

ДОВІДКА

Центром формування загонів Вільного козацтва, Черкащина стала не випадково. Цей козацько-гайдамацький край здавна вирізнявся войовничістю. Саме тут у роки громадянської війни в Україні буде існувати декілька незалежних утворень – найвідоміше з яких ***Холодноярська республіка.***

Між тим, для координації дій між козацькою вольницею і Центральною Радою було вирішено організувати ***Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва.*** *Він проходив 16–20(03–07) жовтня 1917 р. у* ***м. Чигирин****. На з'їзді 200 делегатів представляли 60 тис. організованих вільних козаків Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини, Кубані. З'їзд обрав Генеральну раду, що складалася з 12 членів. Почесним отаманом було обрано М. Грушевського, наказним отаманом –* ***Івана Полтавця-Остряницю (1890–1957)****, головою козацького руху – головним отаманом –* ***майбутнього гетьмана Української Держави*** *–* ***Павла Скоропадського.*** *Організаційним осередком Вільного козацтва стало місто Біла Церква.*

З початком літа процес українізації армії набував нових обертів. Не бажаючи їхати на фронт, солдати і офіцери, що волею долі опинилися у Києві, **18 (05) – 23 (10) червня 1917 р.** взяли активну участь у **II Всеукраїнському військовому з'їзді**, проведення якого Тимчасовий уряд заборонив.

Наприкінці травня 1917 р. Центральна Рада відправила до Петрограду делегацію з низкою вимог, які Тимчасовий уряд рішуче відхилив.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Делегацію до Петрограда очолював заступник Голови УЦР ***Володимир Винниченко (1880–1952)****. Повноважні представники від України домагалися адміністрації шкільництва, українізації армії, а головне –* ***затвердження національної автономії в межах 9 губерній південно-західної частини колишньої імперії****. Тимчасовий уряд довго не*

приймав делегатів, змушуючи їх принизливо чекати. Потім присилав другорядних функціонерів, які нічого не вирішували, а лише морочили голову. Врешті-решт аудієнція відбулася. Але поглянувши на карту, члени Тимчасового уряду відмовилися «відпускати в автономне плавання» найбільш розвинутий регіон Росії. Після завершення візиту, В. Винниченко скаже пророчі слова, які, мабуть, ніколи не втратять актуальності: ***«Російська демократія закінчується там, де починається українське питання»****! Прибувши до Києва, Винниченко включився в роботу зі створення і оприлюднення Першого Універсалу, ухвалення якого «співпало» з проведенням у Києві II Військового з'їзду.*

Другий Всеукраїнський військовий з'їзд, на якому були присутні 2000 делегатів, був скликаний для підбиття підсумків руху за українізацію військових частин російської армії та на підтримку вимог Української Центральної Ради щодо надання автономії Україні. На з'їзді було обрано Раду військових депутатів, які увійшли до складу УЦР, а також оприлюднено текст І Універсалу. **Перший універсал Центральної ради оприлюднено 10 (23) червня 1917 р.** ***Він проголошував автономію України у складі Російської держави***.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ДОВІДКА

Перший Універсал Української Центральної Ради
10 (23) червня 1917 р.

У документі вказувалося, що ***з огляду на відмову Тимчасового уряду задовольнити українські вимоги (стисло наводилися основні домагання, які були передані українською делегацією урядові) та позитивно поставитися до автономії України, «однині самі будемо творити наше життя»****.*

Згідно з універсалом, ***Україна не розриває стосунки з Російською державою, але «народ український має сам порядкувати своїм життям», для чого необхідне скликання Всенародних Українських зборів (сойму) шляхом рівного, прямого, таємного голосування****.*

Наголошувалося на ***створенні тісних зв'язків кожної адміністративної одиниці з Українською Центральною Радою****, проведенні організаційних робіт та перевиборах адміністрацій, ворожих до українства.*

Універсалом ***вводився спеціальний податок на користь УЦР*** *з 14 (01) липня 1917.*

Вказувалося на необхідність досягнення угоди з демократіями всіх національностей для спільної праці з розбудови автономної України*.*

Підсумком цієї підготовчої організаційної роботи має стати ***скликання «представників від усіх народів Землі Української», рішення яких мають затвердити Всеросійські Установчі збори****.*

Універсал був першим самостійним актом УЦР, який заявляв про будівництво України на автономних засадах незалежно від політики Тимчасового уряду.

Історичне значення І універсалу полягає в тому, що він:

- *Засвідчив прагнення українців до створення власної держави;*
- *Сприяв подальшому піднесенню Української революції. Підняв авторитет УЦР;*
- *Визначив позицію різних політичних сил щодо української державності.*

Через п'ять днів після оприлюднення Першого універсалу – **28 (15) червня 1917 р**., УЦР створила виконавчий орган влади **Генеральний Секретаріат**. Він вважається першим українським урядом часів національної революції. Його головою (по-суті, прем'єр-міністром) став **Володимир**

Винниченко. Уряд складався з 8-ми секретарів (міністрів), серед яких дві відомі особи: **Сергій Єфремов (1876–1939)** – секретар міжнаціональних справ і **Симон Петлюра**, якого було призначено секретарем військових справ.

Проголосивши автономію УЦР перейшла в опозицію до Тимчасового уряду, а утворивши Генеральний Секретаріат створила передумови для можливої суверенізації підвладної території. Для визначення подальших стосунків наприкінці червня 1917 р. з Петрограду до Києва приїхала делегація представників Тимчасового уряду. Вона складалася з трьох повноважних осіб: **Олександра Керенського (1881–1970)**, етнічного українця, мільйонера-цукрозаводчика **Михайла Терещенка (1886–1956)** і **Іраклія Церетелі (1881–1959)**. Після напружених дводенних переговорів сторони досягли компромісу, втіленням якого стала постанова ***«Про національно-політичне становище України»*** і ***Другий універсал Центральної Ради***. **16 (03) липня 1917 р.**

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ДОВІДКА

Другий Універсал Української Центральної Ради
16 (03) липня 1917 р.

Тимчасовий уряд *постановою від 16(03) лип.* ***визнав УЦР та Генеральний секретаріат Української Центральної Ради крайовим органом управління в Україні****, надавши відповідного правового статусу вже проголошеній автономії України.*

В свою чергу, в II Універсалі ***УЦР*** *сповіщала «громадян землі Української», що вона* ***переходить від конфронтації з Тимчасовим урядом до співробітництва та виступає проти намірів явочного запровадження автономії України до скликання Всеросійських Установчих зборів****.*

У цьому універсалі оголошувалося про ***намір поповнити склад УЦР представниками національних меншостей, що мало перетворити останню на крайовий орган «революційної демократії України****, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю».* ***Генеральний. секретаріат визначався «носителем найвищої краєвої влади Тимчасового уряду на Україні»****.*

Оголошувалося про підготовку ***проєкту автономного устрою України*** *для внесення його на* ***затвердження майбутніми Всеукраїнськими Установчими зборами****, про призначення представників УЦР при військовому міністрові та Генштабі й Верховному головнокомандувачу для участі в комплектації українських. військових частин у російській армії.*

Ухвалення і оприлюднення Другого універсалу призвело до політичної кризи як в Росії, так і в Україні. Зі складу Тимчасового уряду вийшли кадети, що призвело до переформатування і зміни його керівництва. На початку липня 1917 р. владу в Петрограді спробували захопити більшовики. Їхній заколот було придушено. Невдалим виявився і наступ Південно-Західного фронту відомий як «наступ Керенського». Погіршувалось економічне становище в державі.

В Україні радикально налаштовані сили вважали ухвалу Другого універсалу зрадою. Лідер самостійників **М. Міхновський** назвав ці російсько-українські домовленості *«другим Переяславом»*. Дійсно, Другий універсал гальмував процеси автономізації України і був кроком назад в порівнянні зі змістом Першого універсалу. Намагаючись (як їм здавалось) врятувати ситуацію і повернути довіру до української влади, **18–21 (05–08)**

липня 1917 р., відбувся ***збройний виступ самостійників/полуботківців***, в ході якого силами **Другого українського полку ім. П. Полуботка** (близько 5 тис. чол.), було здійснено спробу державного перевороту.

Розлючені *полуботківці* у ніч на **18 (05) липня 1917** р. рушили в центр Києва, захопили ключові адміністративні установи, арсенали зброї, заарештували деяких чиновників. Чіткого плану дій повсталі не мали. Встановивши контроль над важливими пунктами Києва, вони запропонували Центральній Раді скористатися завойованими позиціями, взяти владу в Україні до своїх рук. Між тим УЦР тягла час, не визнаючи такі дії законними. Спираючись на *1-й Український козачий полк ім. Б. Хмельницького* і підрозділи штабу Київського військового округу, полуботківців витіснили з Києва до ***хутора Грушки***, організаторів заарештували, вояків роззброїли. Одним з головних винуватців цього путчу було визнано М. Міхновського. Після арешту його і роззброєння полуботківців їх усіх було відправлено на фронт.

Російсько-українські домовленості, Другий універсал, збройний виступ полуботківців стали свідченням політичної кризи, яка призвела до падіння авторитету Центральної Ради. Перші дві події виявили негативну позицію російських демократів щодо українського питання, незважаючи на їхні заяви.

УЦР здійснила чисельне переформатування свого складу. Долучивши до числа своїх членів представників національних меншин, Центральна Рада зросла з 150 до 822 чол. А 29 (16) липня 1917 р. УЦР затвердила ***«Статут вищого управління України»***, котрий мав стати дорожньою картою у стосунках з Тимчасовим урядом. Для затвердження цього документа українська делегація на чолі з В. Вінниченком знову поїхала до Петрограда. Однак після марного очікування ні з чим повернулася до Києва. Як «грім серед ясного неба» – 17 (04) серпня 1917 р. до УЦР надійшов лист з Петрограду, який містив ***«Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»***. Даний документ був справжнім «холодним душем» для членів УЦР, адже він повністю заперечував положення ***«Статуту вищого управління України»,*** ухваленого перед тим.

«Статут вищого управління України» та «Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»
(порівняльна таблиця)

«Статут вищого управління України» від 29 (16) липня 1917 р.	**«Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» від 17 (04) серпня 1917 р.**
● Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу й довести її до Українських Установчих всенародних Зборів і російського Установчого Зібрання, утворює	● На час до вирішення питання про місцеве врядування Установчими Зборами у справах місцевого врядування Україною вищим органом Тимчасового уряду є Генеральний секретаріат, якого призначає

Генеральний секретаріат, який є найвищим органом управи на Україні. ● Найвищим краєвим органом управи на Україні є Генеральний секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Тимчасовим урядом. ● До складу Генерального секретаріату входять 14 генеральних секретарів, а саме секретарі: у справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгівлі й промисловості, пошти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контролер і генеральний писар. ● Генеральний секретаріат передає на санкцію Тимчасового уряду ті законопроєкти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада. ● Усі урядові органи в Україні підлягають владі Генерального секретаріату. ● Коли Центральна Рада висловлює недовіру Генеральному секретаріатові, він подається у відставку	Тимчасовий уряд за пропозиціями Центральної Ради. ● Генеральний секретаріат складається з генеральних секретарів по відомствах: а) внутрішніх справ, б) фінансів, в) хліборобства, г) освіти, д) торгу й промисловості, е) праці, а також секретаря у національних справах і генерального писаря. ● Уповноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і (частково) Чернігівську, з винятком Мглинського, Суразького, Стародубського і Новозибківського повітів.

Ознайомившись з документом, українська сторона зрозуміла, що її пошили в дурні. Адже українська автономія виявилася фікцією, а сама Центральна Рада – незрозуміло чим. Зачитавши листа, М. Грушевський вимовив свою знамениту фразу: ***«Свято революції скінчилося. Настає грізний час! Україна повинна бути організована! Свою долю повинен вирішувати тільки український народ!»***. Втім, у результаті бурхливого дводенного обговорення на 6-й сесії УЦР, з огляду на політичну ситуацію в країні, цей документ був прийнятий більшістю голосів. Попри ухвалення *«Тимчасової інструкції»*, стосунки між УЦР і Тимчасовим урядом зіпсувалися остаточно. Криза у відносинах так і не буде подолана аж до моменту ліквідації Тимчасового уряду більшовиками в жовтні-листопаді 1917 р.

Станом на кінець літа 1917 р. загальнонаціональна криза в Російській республіці досягла свого апогею. На тлі неефективних кроків уряду О. Керенського на авансцену виходять військові. Консервативним суспільним колам Росії альтернативою кволому і млявому Тимчасовому уряду здавалася ***воєнна диктатура***, яка мала бути встановлена шляхом державного перевороту. Лідером серпневого путчу 1917 р. став Верховний головнокомандувач російської армії, генерал **Лавр Корнілов (1870–1918)**. Тому в історії *події кінця серпня – початку вересня 1917 р.*, отримали назву **корніловський заколот**. Варто підкреслити, що Центральна Рада цю авантюру не підтримала, створивши *Особливий комітет охорони революції*. Адже у національному

питанні Л. Корнілов і його соратники були прихильниками «єдиної і неподільної Росії», цінності якої суперечили ідеї «автономії України». Врешті-решт, ***корніловський заколот зазнав невдачі***. Для української революції ці події мали негативні наслідки. На тлі падіння рейтингу Центральної Ради ***розпочався процес зростання авторитету більшовицької партії і більшовизації рад*** робітничих, солдатських і селянських депутатів і створення загонів Червоної гвардії.

Паралельно з наростанням революції посилилася і національно-визвольна боротьба народів Росії. Скориставшись цим, Центральна Рада ініціювала проведення **З'їзду поневолених народів Росії**. Ця подія відбулася у Києві **21–28 вересня (08– 05 вересня) 1917 р.**, у приміщенні Будинку вчителя – резиденції УЦР. На з'їзді були присутні ***93 делегати***, які представляли *татар, євреїв, білорусів, естонців, молдаван, донських козаків, Союз козацьких військ та бурятів*. З'їзд ухвалив два важливі рішення: ***Всеросійські Установчі збори не повинні перешкоджати скликанню крайових Установчих зборів. Установчі збори повинні були розробити засади національно-територіальної автономії.*** Наприкінці своєї роботи з'їзд обрав **Раду народів**, яка мала перебувати в Києві, й доручив їй очолити роботу зі ***створення Російської Федерації на теренах колишньої Російської імперії***. Головою Ради було обрано ***М. Грушевського***.

Головний результат з'їзду полягав у тому, що він окреслив реальні перспективи подальшого розвитку Росії на засадах або централістського або ***федеративного демократичного устрою***. Представники малих народів зрозуміло і недвозначно висловилися на користь останнього варіанта. ***Проведення в Києві З'їзду поневолених народів Росії було серйозним політичним ляпасом Тимчасовому уряду з боку Центральної Ради***.

У вересні 1917 р. українська делегація взяла участь у роботі **Тимчасової ради Російської республіки (Предпарламенту)**, який мав бути законодавчим органом влади, однак став лише дорадчим органом при Тимчасовому уряді.

Національно-політична позиція делегатів від України, під час засідань Предпарламенту, зводилася до 8 головних пунктів:

1. *Передати землі, що належать поміщикам, монастирям і церквам, під управління земельних комітетів;*
2. *Встановити державний та крайовий контроль над виробництвом і розподілом продукції;*
3. *Запровадити податки на великий капітал і майно, а також конфіскувати військові прибутки на користь окремих регіонів і держави загалом.*
4. *Ужити рішучих заходів для досягнення миру, зокрема випередити союзників у початку мирних переговорів;*
5. *Провести Установчі збори у визначений термін без подальших затримок;*
6. *Визнати право кожної нації на самовизначення;*
7. *Надати кожній нації та краю, які цього прагнуть, право на скликання власних національно-крайових суверенних Установчих зборів;*

8. *Передати всю повноту влади в Україні Українській Центральній Раді та її Генеральному Секретаріату згідно зі статутом від 29 липня.*

Зрозуміло, що ці засадничі вимоги ні Предпарламент, ні Тимчасовий уряд втілювати в життя не збиралися. Засідання Предпарламенту слід вважати останнім яскравим кроком діяльності Тимчасового уряду, час існування якого добігав кінця. Як відомо, **07 листопада (25 жовтня) 1917 р. відбувся більшовицький переворот у Петрограді**. Міністри Тимчасового уряду були заарештовані, і до влади в Росії прийшли ***більшовики*** на чолі з **Володимиром (Ульяновим) Леніним (1870–1924)**. Ленін очолив перший радянський уряд ***Раду Народних Комісарів (Раднарком, РНК)*** і став першим прем'єр-міністром Радянської Росії. Вдруге, впродовж 1917 року змінився курс історичного розвитку Росії. Нова влада *почала будувати* **соціалізм**, з перспективою *встановлення* **комунізму** на всій планеті.

Зміна влади в Росії сприяла делегітимації владних структур, створених Тимчасовим урядом в Україні. Існувала і Центральна Рада з українським урядом – Генеральним Секретаріатом. З'явилась і третя сила, яка прагнула стати абсолютною владою – партія більшовиків, що спиралася на ради робітничих і солдатських депутатів та загони Червоної гвардії. В Україні де-факто виникло **тривладдя**. Між більшовиками та їхніми частинами Червоної гвардії та залишками старої російської влади, які заручилися підтримкою Київського військового округу, спалахнуло воєнне протистояння. Наприкінці жовтня на початку листопада 1917 р. на вулицях Києва лунала стрілянина. Центральна Рада зайняла нейтральну позицію, не підтримуючи жодної зі сторін. В цьому протистоянні гору взяли більшовики. Розбиті підрозділи Київського військового округу покинули Київ. Дочекавшись слушного моменту, військові підрозділи, вірні Центральній Раді, взяли під свій контроль головні державні установи міста. Період тривладдя завершився переконливою перемогою Центральної Ради. Зміцнивши свої політичні позиції і повернувши владний авторитет, **20 (07) листопада 1917 р. Центральна Рада проголосила свій Третій універсал.** Третім універсалом було *вдруге проголошено автономію*. Цей документ, де-юре, скасовував умови Другого, розширював і змінював положення Першого універсалу. Такий казус був цілком природнім, адже ***Тимчасовий уряд припинив своє існування і усі попередні домовленості з ним втрачали юридичну силу***.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ДОВІДКА

Третій Універсал Української Центральної Ради
20 (7) листопада 1917 р.

Проголосив ***Українську Народну Республіку (УНР)****, яка* ***зберігала федеративний зв'язок з Російською Республікою****. В документі висувалася вимога перетворити Російську Республіку на федерацію «рівних і вільних народів» за участю України.*

Вся влада в Україні переходила до Української Центральної Ради та Генерального секретаріату Української Центральної Ради*. Територія держави визначалася за етнічним принципом,* ***до складу УНР увійшли 9 губерній: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська***

губернія (без Криму), Харківська, Херсонська, Чернігівська. *Столиця – м. Київ. «Остаточне визначення границь УНР щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів», – визначалося в документі.* ***Скасовувалася приватна власність на поміщицькі, удільні, церковні землі****. УЦР доручала Генеральному секретаріатові УЦР якнайскоріше виробити закон про* ***земельні комітети****, що мали порядкувати землею до скликання* ***Українських Установчих зборів****. Встановлювалися* ***8-годинний робочий день і державний контроль над виробництвом****. Оголошувалося про намір УЦР вжити заходів щодо скорішого припинення війни. Універсал* ***гарантував демократичні свободи: друку, слова, віросповідання, зборів, союзів, страйків, недоторканність особи.*** *Ним* ***скасовувалася смертна кара, обіцялися амністія політичним в'язням, реформа судової системи****.* ***Народам, які проживають в Україні (росіянам, євреям, полякам), надавалося право створення національно-персональної автономії*** *для забезпечення прав і свобод національного життя. Універсал* ***оголосив реформу місцевого самоврядування****, визначив 09 січня 1918 р. днем виборів до* ***Українських Установчих зборів****, що мали бути скликані* ***22 січня 1918 р****. Проголошення ІІІ Універсалу УЦР знаменувало відродження української державності у ХХ ст.*

Отже, **Третій Універсал проголосив створення Української Народної Республіки**. Так, вперше в новітній історії за державно-територіальним утворенням на наших землях офіційно закріпилася назва «Україна».

ДОВІДКА

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА
1917–1918 рр.

Проголошення автономії – *20 листопада 1917 р.*
Проголошення незалежності – *22 січня 1918 р.*
Гетьманський переворот – *28 квітня 1918 р.*
Гімн – *«Ще не вмерла Україна»*
(слова – П. Чубинський, музика – М. Вербицький).
Столиця – *Київ, тимчасово – Житомир (08–14 лютого 1918, 24 лютого – 09 березня 1918 р., м. Сарни – 14–24 лютого 1918 р.).*
Форма правління – *парламентська республіка.*
Парламент – *Українська Центральна Рада (УЦР).*
Уряд – *Генеральний Секретаріат (з 22 січня 1918 р. – Рада Народних Міністрів).*
Гроші – *карбованець = 200 шагам (з 24 грудня 1917 р.), гривня = 100 шагам (з 01 березня 1918 р.).*
Мова – *українська.*
Адміністративний поділ – *32 землі; волості; міські та сільські громади (з 06 березня 1918 р.).*
Площа території – *бл. 560 тис. км².*
Кількість населення – *бл. 30 млн осіб.*

Боротьба Центральної Ради за автономію України стала важливим етапом у становленні української державності. У відповідь на ігнорування українських вимог з боку Тимчасового уряду Рада рішуче розширювала свої повноваження. Проголошення Української Народної Республіки стало логічним підсумком політичного курсу Центральної Ради та зростання національної самосвідомості. Це рішення засвідчило прагнення українського народу до самоврядування і визначення власної політичної долі. Хоча на

шляху до повної незалежності постало чимало труднощів, саме цей період заклав основи української державності. Події 1917 року стали поворотним моментом у боротьбі за вільну та демократичну Україну.

3. Перша більшовицько-українська війна та проголошення незалежності УНР

Після Жовтневого перевороту 1917 року в Росії до влади прийшли більшовики, які прагнули поширити свою владу на всі колишні території імперії, зокрема й Україну. Тим часом Центральна Рада продовжувала курс на утвердження автономії та демократичного устрою в Україні. Загострення відносин між більшовиками та УНР швидко переросло у відкритий збройний конфлікт. Москва не визнавала Центральну Раду й почала наступ на Україну, прагнучи встановити тут радянську владу. В умовах воєнної загрози та необхідності захисту суверенітету 22 січня 1918 року було проголошено незалежність Української Народної Республіки. Це рішення стало історичним кроком до створення самостійної української держави. Події цього періоду були важливим випробуванням для молодої республіки та її уряду.

У вирі цих подій активізувався кримськотатарський національний рух. Центральна Рада не претендувала на територію Кримського півострова, не вважаючи ці землі не українськими етнічними територіями. Тому у справи Криму вона не втручалася. Те саме стосувалося і Кубані, заселеної переважно етнічними українцями. ***Крайова рада Кубанської області*** **06 листопада (24 жовтня) 1917 р**. *оголосила себе вищим органом влади, створила Законодавчу раду, обрала військового отамана і уряд*. Поважаючи волю мешканців Кубані, УЦР не висунула претензій на цю частину української етнічної території.

В контексті боротьби кримських татар (киримли) за незалежність, слід зазначити, що **09 грудня (26 листопада) 1917 р.** у ханському палаці **м. Бахчисараї** відкрився **Курултай кримськотатарського народу**. В ході Курултаю було обрано 76 депутатів, серед них були навіть 4 жінки. Курултай розглянув питання про державний устрій Криму; взаємовідносини кримських татар із представниками інших національностей півострова; про форму і структуру кримськотатарського національного уряду. Учасники Курултаю сформували *національний парламент* – **Меджліс** – та *кримський уряд* – **Директорію**, яка складалася з 5 осіб. Завдяки проведенню Курултаю **26 (13) грудня 1917 р.** кримські татари проголосили незалежність. Утворилася **Кримська Народна Республіка (КНР)**. Наступного дня було ухвалено Конституцію. Першим головою уряду КНР (фактично – головою проголошеної держави) став **Номан Челебіджихан (1885–1918)**.

ДОВІДКА

КРИМСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА
1917 – 1918 р.

Проголошення незалежності – 26 *(13) грудня 1917 р.*

Гімн – *«Я присягнувся» Ant Etkenmen (слова – Н. Челебіджихан).*
Столиця – *Бахчисарай.*
Форма правління – *парламентська республіка.*
Парламент – *Курултай.*
Уряд – *Директорія.*
Голови Директорії КНР – *Номан Челебіджихан (18.12.1917 – 26.01.1918), Джафер Сейдамет (18.05.– 06.06.1918).*
Гроші – *російський рубль.*
Мова – *кримськотатарська, російська.*
Адміністративний поділ – *5 повітів і 2 градоначальства (Керч-Єнікале, Севастополь).*
Площа території – *26,9 тис. км².*
Кількість населення – *бл. 749,8 тис. осіб.*
Кримська Народна Республіка стала першою демократичною республікою в усьому мусульманському світі та першою в ісламському світі країною, що надала виборчі права всім жінкам.

Кримська Народна Республіка проіснувала до кінця січня 1918 р., аж поки на територію Криму не вдерлися більшовики. Наприкінці січня 1918 р. КНР була ліквідована. Голову уряду – Н. Челебіджихана *розстріляли у севастопольській в'язниці, а тіло викинули в море*.

Ставлення більшовиків до української автономії до моменту приходу їх до влади було більш ніж лояльним. Однак після цього їх позиція змінилася. Претендуючи на контроль за всією територією колишньої Російської імперії, більшовицьке керівництво не хотіло «відпускати» Україну. Це стало головною передумовою **першої більшовицько-української війни** або, як ще її називають, першої війни **Раднаркому проти УНР.** Ймовірно, що формальним приводом до конфлікту став факт засудження УЦР жовтневого перевороту, невизнання більшовицької влади та декларований Третім універсалом «союз з демократичною Росією», якою (за умов існування диктатури пролетаріату і комуністичної партії) ця країна стати не могла.

До і після проголошення Третього універсалу Центральна Рада стала готуватись до проведення Українських установчих зборів, плануючи передати їм владу в Україні. Однак більшовики, скориставшись тимчасовою популярністю в суспільстві, планували встановити в Україні свою владу, як це сталося на частині території Росії. Для реалізації своїх задумів ленінське керівництво використало комплекс заходів псевдодемократичного і воєнного характеру. Кроки, які здійснювали російські більшовики, передбачали як мирне, так і силове усунення УЦР. Застосовувався зовнішньополітичний тиск в поєднанні зі збройною агресією. По суті, це була перша в новітній історії «гібридна війна» проти України, яка дуже швидко переросла у погано закамуфльоване воєнне вторгнення.

Комплекс заходів з захоплення більшовиками України передбачав:

- Скликання ***17 (04) грудня 1917 р. в Києві Всеукраїнського з'їзду рад***, метою якого було переобрання УЦР з перетворенням її на підконтрольний більшовикам Центральний виконавчий комітет рад в Україні;

- Організація ***робітничих страйків*** з метою дискредитації політики УЦР;
- Створення у грудні 1917 р. ***революційного комітету*** для організації повстання проти УЦР;
- Захоплення загонами Червоної гвардії влади в українських регіонах;
- ***Спрямування збільшовизованих частин російської армії*** (зокрема 2-го гвардійського корпусу) на Київ з метою захоплення міста;
- Висунення ***17 (04) грудня 1917 р. Ультиматуму Раднаркому Росії***;
- ***Проникнення більшовицьких військ в Україну*** і початок широкомасштабного вторгнення.

За ініціативи українських більшовицьких організацій було скликано **Всеукраїнський з'їзд Рад**, який проходив у Києві **17 (04) – 19 (06) грудня 1917 р.** З 2 тис. делегатів з'їзду українських більшовиків представляли лише 150 осіб, що визначало напрям і зміст ухвалених постанов. Більшовики не становили більшості, тому впливати на рішення з'їзду не могли. Як показали подальші події, усі їхні кроки щодо усунення від влади Центральної Ради під час Всеукраїнського з'їзду рад виявилися марними. Для посилення впливу більшовицьких делегатів з'їзду у день його відкриття **17 (04) грудня 1917 р.** телеграфом з Петрограда надійшов документ за підписом В. Леніна і Л. Троцького. Він відомий як **«Ультиматум Раднаркому Росії Українській Центральній Раді»** або просто – **ультиматум Раднаркому**.

Ультиматум Раднаркому, адресований керівництву Центральної Ради, вимагав:

- *«Відмовитися від спроб дезорганізації загального фронту (йшлося про утворення Українського фронту);*
- *Не пропускати військові частини з фронту на Дон або в інші райони з ворожими Раднаркому урядами;*
- *Пропускати революційні (більшовицькі) війська на Південний фронт (для боротьби з «білим» генералом Олексієм Каледіним);*
- *Припинити роззброєння радянських полків і червоногвардійських загонів;*
- *У разі невиконання цих вимог Раднарком оголосить війну УЦР».*

В ході **Всеукраїнського з'їзду рад 18–19 (05–06) грудня 1917 р. цей ультиматум було розглянуто і ухвалено відповідне рішення, яке викликало загальне обурення як українських,** так і російських більшовиків. *Абсолютна більшість делегатів з'їзду засудила ультиматум*, підкресливши, що він продовжує централістську, великодержавницьку політику царизму і О. Керенського. Ще 18 (05) грудня 1917 р. більшовицькі делегати з'їзду припинили брати в ньому участь. А наступного дня було ухвалено резолюцію **«Про ультиматум»**, яка ***засудила його як замах на УНР, порушення прав українського народу «на самовизначення та на вільне будування форм свого державного життя»***. Було також одноголосно ухвалено **відозву «До народів Росії»** з закликом *не допустити «братозгубної війни»*. У **резолюції «Про Центральну Раду»** з'їзд ***визнав її «тимчасовим правомочним законодавчим***

органом революційної демократії України», а переобрання УЦР – «невчасним і непотрібним».

Принижені такою реакцією, 124 більшовицькі депутати київського з'їзду, переїхали до **Харкова**, який з 22 (09) грудня 1917 р. перебував під їх контролем. У Харкові до приїзду київських делегатів **Федір** (**Артем) Сергєєв (1883–1921)** організував *третій обласний з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів Донецького і Криворізького басейнів*, який швидко **перейменували** на **Перший Всеукраїнський з'їзд рад.** На Першому Всеукраїнському з'їзді рад, що відбувався **24–25 (11–12) грудня 1917 р.,** були присутні 200 делегатів від 82 рад – третина від загальної кількості. Відповідно до кількісних параметрів його учасників, харківський з'їзд був нелегітимним. Однак більшовиків це не бентежило. У схвалених резолюціях з'їзд заявив про повну і беззастережну підтримку Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р., вітав політику Раднаркому Росії (РНК), **проголосив встановлення в Україні влади рад**. Харківський з'їзд ***визнав Українську республіку (радянську УНР) федеративною частиною Російської радянської республіки (РРР)***, поширив на Україну дію декретів і розпоряджень РНК Росії, а постанови УЦР закликав вважати недійсними. У спеціальній резолюції з'їзду засуджувалася політика поділу Донецько-Криворізького басейну між каледінцями та УЦР і говорилося про прагнення домагатися єдності області в межах радянської республіки.

Делегати з'їзду 30 (17) грудня 1917 р. долучилися до створення радянських органів влади в Україні. Ними стали: Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) і уряд радянської України – **Народний секретаріат**. Такі кроки більшовиків повертали стан двовладдя в Україні. На противагу існуючій УНР Центральної Ради у Києві, було штучно створено квазірадянську УНР у Харкові, яку в якості «законної влади в Україні» визнали російські більшовики на чолі з В. Леніним. Після цього воєнний конфлікт між Раднаркомом і Центральною Радою був неминучим.

Перша більшовицька війна проти УНР тривала з грудня 1917 по березень 1918 р. Приводом до неї став факт відхилення УЦР Ультиматуму Раднаркому.

Серед причин цього конфлікту слід виділити такі:

- *Боротьба за владу в Україні між УЦР і більшовиками;*
- *Провал спроб більшовиків усунути УЦР від влади, спираючись на внутрішні сили в Україні;*
- *Придушення і ліквідація центрів антибільшовицького опору;*
- *Прагнення більшовиків установити контроль над Україною, її ресурсами і промисловістю.*

Наступною, фазою російсько-українського протистояння була так звана **«війна декретів»**. Центральна Рада і Генеральний Секретаріат спеціальними законами і постановами заборонили вивіз хліба до Росії. В свою чергу, більшовицький Народний Секретаріат видав низку декретів, які стосувалися скасування заборони на вивіз хліба, нечинності постанов Генерального Секретаріату, а також визнання на території України чинними декретів

Раднаркому Росії. Врешті-решт, **30 (17) грудня 1917 р. ВУЦВК радянської України видав маніфест про повалення влади УЦР і Генерального Секретаріату, який можна вважати оголошенням війни**.

Загальний наступ більшовицьких військ розпочався 07 січня 1918 р. (25 грудня 1917 р.). Були захоплені Катеринослав (Дніпро), Олександрівськ (Запоріжжя), Полтава і мости через Дніпро. У січні 1918 р. в Одесі і Миколаєві спалахнули більшовицькі повстання. Окупувавши південно-східні регіони України, більшовики готувалися завдати завершального удару по Києву, де була зосереджена майже вся українська влада.

Центральна Рада опинилася у вкрай скрутному становищі. Щоб врятувати ситуацію, УЦР вирішила заручитися міжнародною підтримкою. Щоб вважатися легітимною стороною на переговорах і бути повноправним суб'єктом міжнародного права, Центральній раді конче потрібно було проголосити незалежність. Ця подія відбулася **09 (22) січня 1918 р. в результаті ухвалення й проголошення IV універсалу**.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ДОВІДКА

Четвертий Універсал Української Центральної Ради
09 (22) січня 1918 р.

*Документом сповіщалося, що **«однині УНР стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу»**, було заявлено про прагнення до мирного співіснування з усіма сусідніми державами, які не мають права втручатися в її внутрішні справи.*

*Підтверджувалися повноваження влади УЦР до моменту скликання Українських Установчих зборів; Генеральний секретаріат Української Центральної Ради як виконавчий орган було перетворено на **Раду народних міністрів Української Народної Республіки**, якій доручили провадити далі цілком самостійно переговори з Центральними державами й укласти мирний договір.*

*В Універсалі **містилися заклики до уряду та громадян України до боротьби з більшовиками та ін. «напасниками», що нищать і руйнують край**. Оголошувалося про **цілковитий розпуск регулярної армії та створення замість неї народної міліції**.*

*В економічній сфері ставилися завдання **переведення промислових підприємств на мирний стан, боротьби з безробіттям, передбачалося встановлення державного контролю над банками, найважливішими галузями торгівлі, експортом-імпортом, державної монополії на метал, вугілля та ін. стратегічні види продукції**. Повідомлялося про вже розроблений земельний закон, який **передасть землю трудовому селянству без викупу на засадах скасування приватної власності та соціалізації ще до початку весняно-польових робіт**. Було **підтверджено всі громадянські свободи, проголошені Третім універсалом** Української Центральної Ради, призначалися перевибори до народних рад, усіх громадян закликали уважно поставитися до виборів в Українські Установчі збори.*

Документ недвозначно визначив мету українського народу – створення суверенної держави.

Проголосивши незалежність, УЦР активізує дипломатичну діяльність з країнами Четверного союзу, адже країни Антанти, з якими велися переговори перед тим, не дали УНР твердих гарантій підтримки. Воєнні місії Франції та Великої Британії, що розміщувалися в Києві, не були наділені необхідними

повноваженнями як для визнання УНР, так і для надання їй військової підтримки. Тому М. Грушевський і його соратники зробили ставку на Німеччину, Австро-Угорщину, Османську імперію та Болгарію, армії яких знаходилися в безпосередній близькості від українських кордонів. Як покажуть подальші події, це стане одним із фатальних чинників у долі Української революції.

Водночас зі сходу насувалася більшовицька орда, протистояти якій УНР фізично не могла. На превеликий жаль, Центральній Раді на той момент не вдалося, а в подальшому і не вдасться створити потужну і боєздатну армію. Авторитет української влади стосувався лише Києва. На місцях УЦР так і не змогла створити дієвий управлінський апарат та заручитися підтримкою мешканців міст, містечок і сіл.

ДОВІДКА

Формально, наступ на Україну у 1918 р. здійснювала ***Українська радянська армія****. Цікаво, що Робітничо-Селянської Червоної армії (РСЧА), ще навіть формально не існувало. Загальна кількість наступаючих на Україну більшовицьких військ, коливалась в межах 30–32 тис. чол. Це були загони російської червоної гвардії, балтійські матроси, загони червоного козацтва, юного* ***Віталія Примакова (1897–1937)*** *та харківські підрозділи «української» червоної гвардії. За різними оцінками, від 8 до 10 тис. чол. армії вторгнення, були етнічними українцями. Загальне керівництво здійснював українець* ***Володимир Антонов-Овсієнко (1883–1938)****, військове – полковник колишньої царської армії* ***Михайло Муравйов (1880–1918)****, який формально підпорядковувався сину українського письменника М. Коцюбинського, 22-річному прапорщику* ***Юрію Коцюбинському (1896–1937)****.*

На тлі більшовицької загрози ***04 (17) січня 1918 р.*** *Генеральний секретар військових справ УНР* ***Микола Порш (1879–1944)****, призначений замість усуненого С. Петлюри наказав скасувати військові звання, негайно демобілізувати українські частини,* ***замінивши їх «народною міліцією»****. Тоді ж* ***подав у відставку командувач 1-го українського корпусу П. Скоропадський****. Це прискорило процес припинення існування цієї, донедавна, боєздатної військової одиниці армії УНР, яка наприкінці 1917 р. врятувала Центральну Раду від наступаючих з Вінниці на Київ збільшовизованих частин 2-го гвардійського корпусу.*

При цьому ***військові сили УНР у Києві складали до 20 тис.*** *вояків,* ***але боєздатних серед них було небагато****. Українізовані частини, як і вся стара армія, були пацифіковані більшовицькою агітацією. Більшість оголосила нейтралітет і не брала участі у цьому протистоянні. Армія УНР не існувала як єдиний організм – її фактично не було.*

В цей критичний момент опорою української влади стали загони Вільного козацтва, Гайдамацький кіш Слобідської України отамана С. Петлюри, Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців під командуванням Є. Коновальця. *Ці формування можна порівняти з добробатами часів АТО 2014 р.*

Попри відсутність регулярної армії, окремі підрозділи прихильні до УНР чинили слабкий опір більшовицькій навалі. Синхронно з більшовицьким наступом у бік столиці УНР, у самому Києві у ніч з 15 (28) на 16 (29) січня 1918 р. спалахує, інспіроване більшовицьким підпіллям, **збройне повстання на військовому заводі «Арсенал»**. Повсталі висунули Центральній Раді неприйнятний ультиматум, який УЦР відхилила. До 22 січня (08 лютого) 1918 р. між повсталими і силами вірними УЦР на вулицях Києва і самому заводі точилися запеклі бої. Хоча цей виступ антиукраїнських сил і зазнав поразки, все

ж він скував значні сили УЦР, які та планувала відправити для стримування наступаючих більшовицьких збройних формувань.

В ході цієї більшовицько-української «ешелонної війни», відбулося близько 400 боїв. Найбільш популяризованим і міфологізованим з них, став **бій 16–17 (29–30) січня 1918 р. біля залізничної станції Крути** на Чернігівщині. Ця подія стала найвідомішим історичним епізодом в ході захоплення Києва більшовиками.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*За декілька днів до бою під Крутами на, зборах студентів Київського університету Св. Володимира і Українського народного університету, на добровольчих засадах було сформовано курінь ім. Січових Стрільців, більш відомий як студентський курінь. До куреня вступило більше 200 чоловік. До них долучились близько 300 юнкерів київської військової школи. Багато з добровольців мали бойовий досвід Першої світової війни, але були й такі, що ніколи не тримали в руках зброї, пройшовши при цьому первинний вишкіл курсу молодого бійця. Серед них були навіть учні 6–8-х класів 2-ї української київської гімназії ім. Крило-Мефодіївського братства і 2 медичні сестри. Це збірне мілітарне формування було відправлено в якості військової підтримки гайдамацьких підрозділів під командуванням капітана, георгіївського кавалера **Аверкія Гончаренка (1890–1980)**, які в цей період вели бої в районі м. Конотоп і м. Бахмач, але змушені були відступити до залізничної станції Крути. Оборонці Крут (українська сторона) на озброєнні мали 1 гармату, 16 кулеметів та саморобний бронепоїзд – гармату та кулемет на залізничній платформі. Є відомості, що до них приєднались підрозділ місцевого Вільного козацтва (близько 100 осіб). Таким чином, загальна чисельність українських підрозділів під Крутами налічувала близько 700 бійців. Обороною станції Крути керував вищезгаданий сотник А. Гончаренко. Теоретично на їм допомогу міг прийти Ніжинський курінь (полк) ім. Т. Шевченка, однак він оголосив про свій нейтралітет, а з часом приєднався до наступаючих більшовицьких формувань, що й обумовило швидкий відступ українських вояків. Не змогли прийти на допомогу крутянам і підрозділ січових стрільців, вкупі з Слобідським куренем під командуванням С. Петлюри, які змушені були повернутись до Києва для придушення постання організованого «п'ятою колоною» більшовиків на заводі «Арсенал».*

*Захисникам Крут протистояли: балтійські матроси, червоногвардійці і мобілізовані робітники м. Бахмач, чисельністю до 6000 чол., які мали на озброєнні окрім, гвинтівок і кулеметів – гармати та 2 бронепотяги. Більшовицькими загонами командував **полковник М. Муравйов**. Співвідношення сил у бою під Крутами було 1 до 10 на користь більшовиків. У розпал бою, близько 200 гайдамаків і юнкерів зникли захопивши частину боєприпасів. Попри героїчний спротив, на тлі загрози обходу з флангів, українці отримали команду відступати. Оскільки машиніст почав рух потяга (який знаходився за 2 км. від станції) занадто рано, не всі оборонці станції встигли заскочити у вагони. Одна студентська чота (взвод) – близько 30 чол. заблукали у темряві і вийшли на станцію, яку вже захопили більшовики. Їх (27 чоловік) було піддано тортурам і розстріляно. Саме жертовність цих юнаків буде оспівано поетом **Павлом Тичиною (1891–1967)** у знаменитому вірші **«Пам'яті тридцяти»**. Сімох поранених крутян більшовики відправили на лікування до Харкова, звідки ті втекли. Загальні втрати в бою під Крутами з українського боку склали 250-300 осіб (вбитих, поранених, полонених). Найбільші втрати понесла студентська сотня: 27 розстріляних, 10–12 вбитих у бою, 35-40 поранених. Орієнтовно від 300 до 1500 чол. втратили більшовики. Аверкій Гончаренко залишиться живий і під час Другої світової війни добровольцем вступить до лав дивізії СС «Галичина». Після війни він емігрує до США, де помре на 90-му році життя. У бою під Крутами брав участь **Юрій Вороний (1895–1961)**, у майбутньому – відомий український хірург-трансплантолог, який у 1933 р. в*

Харкові здійснив першу у світі операцію з пересадки внутрішнього органу (нирки) живій людині. Останній ветеран Армії УНР та учасник бою під Крутами, волинянин ***Матвій Данилюк (1892–1994)****, пережив усіх побратимів і помер на 103 році свого життя. Бій під Крутами став відомий завдяки політичному піару київських газетярів, а також розслідуванню і ексгумації тіл загиблих, що відбулося після відновлення влади Центральної Ради. Частину з них з них (від 19 до 28-ми) було перепоховано 19 березня 1918 р. на Аскольдовій могилі у Києві. Під час похорону, у своїй промові М. Грушевський, перефразовуючи Горація, пафосно виголосив латиною «Dulce et decorum est pro Ukraina mori» («Солодко й почесно померти за Україну»). Ймовірно, що ця патріотично-політична акція стала можливою у зв'язку з загибеллю у бою під Крутами рідного брата члена УЦР і міністра закордонних справ УНР –* ***Олександра Шульгина (1889–1960)****, 23-річного* ***Володимира****. Одноденний бій біля станції Крути, розібрані залізничні колії, зруйновані мости, на декілька діб затримали більшовицький наступ на Київ, відстрочивши захоплення столиці УНР. Де-факто під Крутами (попри відступ з поля бою) українці отримали тактичну перемогу, давши змогу Центральній Раді придушити повстання на заводі «Арсенал», виїхати зі столиці, а українській делегації у Брест-Литовську укласти мирну угоду з країнами Четверного союзу. В наш час бій під Крутами є чи не найяскравішим прикладом жертовності у боротьбі за незалежність України. Попри дослідженість цих подій, вони «обросли» низкою міфів і стереотипів. Міф про «українські Фермопіли» посилив і сучасний вітчизняний бойовик – «Крути 1918», (2019 р.), який є класичним прикладом ідеалізації історичної минувшини новітньої доби.*

Підійшовши до Києва, впродовж декількох днів більшовицьке угруповання під командуванням М. Муравйова обстрілювало місто. Захопивши мости через Дніпро, більшовицька армія увійшла в столицю УНР, влаштувавши там справжній «червоний терор», жертвами якого стали близько трьох тисяч осіб. Незадовго перед цим українські урядові установи евакуювались спочатку до Житомира, а з відти, не вивантажуючись з вагонів, переїхали у м. Сарни (Рівненщина). Таким чином, більшовицький наступ призвів до окупації більшої частини території УНР, що забезпечило їм тимчасову перемогу у боротьбі за Україну.

Перша більшовицько-українська війна стала вирішальним випробуванням для Української Народної Республіки в її прагненні до незалежності. Агресивна політика більшовиків і їхнє небажання визнати право українського народу на самовизначення призвели до збройного конфлікту. У відповідь на воєнну загрозу Центральна Рада 22 січня 1918 року проголосила повну незалежність УНР. Це стало важливим кроком у боротьбі за збереження української державності. Незважаючи на складні умови, війна продемонструвала готовність українців захищати свою свободу. Проголошення незалежності змінило політичний статус України на міжнародній арені та стало основою для подальшої боротьби за її визнання. Ці події засвідчили, що прагнення до незалежності було глибоко вкорінене в українському суспільстві.

4. Завершальний етап діяльності Центральної Ради (лютий – квітень 1918 р.)

У лютому – квітні 1918 року Центральна Рада переживала завершальний етап своєї діяльності, який збігся з надзвичайно складними внутрішніми та зовнішніми викликами. Після проголошення незалежності УНР, країна опинилася в стані війни з більшовицькою Росією, що загрожувала її існуванню. Водночас у державі загострилися соціально-економічні проблеми, які послаблювали авторитет влади. У цих умовах Центральна Рада намагалася зміцнити державний апарат і відновити контроль над територією УНР. Важливим кроком стало укладення Брестського мирного договору, який забезпечив дипломатичне визнання України та підтримку з боку Центральних держав. Проте зростання невдоволення серед населення й політична нестабільність поставили під сумнів подальше існування цього уряду. Цей період став завершенням одного з перших етапів українського державотворення.

Втративши контроль над більшою частиною України, Центральна Рада активізує дипломатичну діяльність, з метою укладення воєнно-політичної угоди з країнами Четверного союзу. Нагадаємо, що країни Антанти відкинули таку пропозицію, побоюючись розчленування Росії. Між тим, Німеччина та її союзниця Австро-Угорщина були зацікавлені в укладенні миру з УНР, головним чином з метою отримання доступу до українських продовольчих ресурсів. Ці країни де-факто стояли на порозі голоду.

Українська переговірна делегація на чолі з **Всеволодом Голубовичем (1885–1939)** 01 січня 1918 р. прибула до Брест-Литовська (нині – м. Брест, у Білорусі). Долаючи опір більшовицьких посланців на чолі з **Львом Троцьким**, українцям вдалося отримати дипломатичне визнання з боку країн Центрального блоку і **09 лютого (27 січня) 1918 р.** укласти **Брестський (Берестейський) мир**.

Умови Брестського миру між УНР і країнами Четвертного союзу (основні положення)

- *Скасування воєнного стану між воюючими сторонами;*
- *Визначення кордонів України;*
- *Встановлення дипломатичних зв'язків;*
- *Визначення економічних зв'язків.*

У таємній декларації, підписаній УНР з Австро-Угорщиною, зазначалося, що *райони Східної Галичини з переважно українським населенням мали відійти від королівства Галичини й об'єднатися з Буковиною в один коронний край у складі Австро-Угорщини.*

Примітно, що ця угода так і не була ратифікована Австро-Угорщиною і розірвана нею у липні 1918 р.

У додатковому договорі визначалися:

- *Принципи регулювання консульських відносин;*
- *Принципи регулювання приватних справ;*

- *Обмін військовополоненими;*
- *Обмін надлишками сільськогосподарських і промислових товарів;*
- *Курс валют (100 німецьких марок = 46 українських карбованців).*

Центральна Рада 17 березня 1918 р., ратифікувала умови Брестського договору, а 18 березня 1917 р. УНР уклала військову конвенцію з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Укладення Брестського миру мало позитивний вплив на перебіг подій пов'язаних з відновленням української влади на теренах захоплених більшовиками. Відбулося падіння радянської влади в Україні в результаті збройного втручання країн Четвертного союзу. Україна стала першою державою, що вийшла з Першої світової війни. Україна стала повноправним членом міжнародних відносин. Було визнано кордони Української держави. Було відновлено владу УЦР, хоча і з обмеженим суверенітетом України. Брестським мир інколи називають «**хлібним миром**». Адже за допомогу у звільненні України від більшовицької окупації, УНР зобов'язувалась у вигляді матеріальної компенсації поставити до Німеччини та Австро-Угорщини 60 млн пудів зерна та виробів з нього, 400 млн шт. яєць, 2,75 млн пудів м'яса великої рогатої худоби (живою вагою), 3 млн пудів цукру, а також регулярно постачати їм овочі, фрукти, фураж, руди тощо.

Під тиском країн Четвертного союзу *03 березня 1918 р.*, *більшовицька делегація Росії змушена була класти свій Брестський мир*. Відповідно до його умов, Раднарком зобов'язувався визнати законність уряду УЦР на території України і укладений ним договір із країнами Четверного союзу. Тобто, більшовицькі воєнізовані підрозділи мали залишити територію України.

На завершальному етапі своєї діяльності, окрім підписання Брестського договору, у січні – квітні 1918 р. Центральна рада ухвалила низку важливих рішень, зокрема:

- *Скасовано приватну власність на землю (19 січня 1918 р.), уведено закон про землю (31 січня 1918 р.), який передбачав соціалізацію землі та встановлення максимуму землеволодіння у розмірі 30 десятин;*
- *Було запроваджено новий стиль в літочисленні. Постановою від 25(12) лютого 1918 р., Юліанський календар було замінено Григоріанським календарем. Відповідно календарної реформи – 16 лютого стало вважатися 01 березня;*
- *Введено в обіг національної валюти – гривні (01 березня 1918 р.);*
- *Затверджено державний герб – тризуб Володимира Великого;*
- *Введено закон про громадянство УНР (02 березня 1918 р.);*
- *Підтверджено курс і соціально-економічну політику, що були проголошені III і IV Універсалами;*
- *Схвалено Конституцію УНР (29 квітня 1918 р.).*

Невдовзі після підписання Брестського миру, австро-німецькі війська, разом з військами УНР, розпочали наступ з метою витіснення більшовиків з України. Разом з нечисельними військовими формуваннями УЦР, на київському напрямку наступальні дії вели 23 німецькі дивізії, на одеському – 10

австро-угорських, загальною чисельністю 450 тис. солдатів і офіцерів. У складі австро-угорської армії просувався і легіон Українських січових стрільців, що входив до *«Групи архікнязя Вільгельма»*, під командуванням **Вільгельма Франца Йозефа Карла фон Габсбурга-Лотаринзького**, більше відомого як **Василь Вишиваний (1895–1948)**. Цікаво, що окремі представники австро-угорських урядових кіл, розглядали цю особу в якості імовірного правителя України, в разі відновлення монархічної форми державного устрою.

До кінця весни 1918 р. територія України була звільнена від більшовиків. Хоча формально австро-німецькі сили виступали як союзники, однак, прийшовши в Україну, стали проводити окупаційну політику. Де-факто саме вони забезпечували сумнівний суверенітет УНР, життєздатність якої цілком залежала від німців і австрійців. Існували проєкти включення підконтрольних українських земель до складу Німецької та Австро-Угорської імперії. Але іноземну військову адміністрацію ці терени, цікавили, головним чином, в якості продовольчо-сировинної бази, використання якої дозволяло їм продовжувати Першу світову війну. Де-факто, на завершальному етапі доби Центральної Ради, «незалежна» українська держава перебувала під протекторатом та повним воєнним контролем Австро-Угорщини та Німеччини. Тому радикальні неординарні кроки ні Центральна Рада, ні створені нею установи дозволити собі не могли, однак все ж вдалися до деяких з них.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Героїчною і, водночас, сумною сторінкою української історії став знаменитий квітневий рейд 2-го куреня Окремого Запорізького корпусу під командуванням **Петра Болбочана (1883–1919)** на Крим 22–27 квітня 1918 р. Діючи за таємним наказом Ради міністрів УНР, але не узгодивши цю операцію з німецьким командуванням, П. Болбочан звільнив від більшовиків більшу частину Кримського півострова, з м. Сімферополем включно. Планувалося встановити контроль за Севастополем і підпорядкувати УНР чорноморській флот. Мабуть це і було головним завданням кримського походу. Однак тиск німецької сторони (яка, вочевидь, мала свої плани щодо Криму і флоту), змусив українські владу відкликати курінь П. Болбочана. Ця блискуча воєнна операція закінчилася нічим і призвела до погіршення стосунків між союзниками.*

*Другим самодіяльним кроком української влади стало викрадення 24 квітня 1918 р. і шантажування відомого цукрозаводчика і банкіра **Абрама/Адама Доброго (1867–1936)**, який був німецьким «касиром» і «гаманцем». Викрадення Доброго здійснено за ініціативи «Комітету порятунку України», до складу якого входили міністри УНР. Добрий відігравав важливу роль у підписанні економічної угоди з УНР, ратифікацію якої українська сторона постійно затягувала. Окрім того, банкір-цукрозаводчик давно співпрацював з німецькими спецслужбами і підозрювався в шпигунстві це за часів царату. Австро-німецьке військове командування в Україні здійснювало через А. Доброго свої фінансові оборудки більша частина з яких була пов'язана з «відмиванням грошей». Доброго вивезли до Харкова і утримували там під охороною у «Гранд готелі», розташованому на Павлівській площі. Шляхом погроз та залякування його змусили підписати чек на 100 тис. крб. Однак Добрий, підкупивши охорону, втік. Викрадення Абрама Доброго стало формальним приводом для дій німецької влади. Командування блискавично реалізувало свій план: змінило фактичний статус військ в Україні та повалило соціалістичний уряд Центральної Ради. Фіналом цього процесу стала ліквідація УНР.*

Формально реанімована політично, Центральна Рада мала діяти до червня 1918 р. Саме тоді мали відбутися вибори до Всеукраїнських установчих зборів, які мали вирішити подальшу долю країни. Повернувшись до влади, Центральна Рада перетворилася на дискусійний клуб, який ухвалював головним чином гуманітарні питання державного масштабу, що мали другорядне значення. Реальна ж влада над Україною була сконцентрована в руках військових австро-німецьких окупаційних сил. Попри домовленості у Бресті, українська сторона так і не змогла повною мірою виконати союзницькі зобов'язання щодо постачання харчів до Німеччини та Австро-Угорщини, які конче їх потребували. До червня 1918 р. було поставлено з України всього 240 тис. тон хліба. Міністри і чиновники УНР постійно спекулювали, штучно завищуючи собівартість української продукції. Апарат чиновників УЦР формувався не за професійним, а за партійним принципом, що мало значний вплив на реформування держави і здійснення конче потрібних ефективних кроків, передусім в економічній сфері. Переважна більшість суспільства (передусім селянство) не підтримувало Центральну Раду, вважаючи її такою, що зрадила людські інтереси, віддавши країну на поталу ворогу. Погіршувала ситуацію і австро-німецька реквізиційна і антисоціальна політика, втілена у цілий комплекс заборон, обмежень, примусових реквізицій та масових страт невдоволених. Це призвело до активізації селянського повстанського руху, головним чином на півдні країни.

Серед причин падіння Центральної Ради науковці виділяють такі:

- *Конфлікт УЦР з німецько-австрійською окупаційною адміністрацією. Невиконання УЦР своїх зобов'язань;*
- *Конфлікт УЦР з консервативними колами України (промисловцями, поміщиками та ін.);*
- *Нездатність УЦР ефективно налагодити систему державного управління;*
- *Утрата УЦР соціальної опори;*
- *Прихильність лідерів УЦР до соціалістичних ідей;*
- *Втома населення від нестабільності, прагнення встановлення сильної влади;*
- *Втручання німецько-австрійської адміністрації у внутрішні справи України.*

Врешті-решт австро-німецька окупаційна влада вирішила зробити політичну рокіровку, замінивши мляву Центральну Раду, більш дієвими феодально-буржуазними українськими елітами**. В ході державного перевороту 28–29 квітня 1918 р. УЦР буде розпущено**. До влади прийдуть праві консерватори на чолі з гетьманом **Павлом Скоропадським**. Падіння Центральної Ради означало завершення першого етапу Української Національної революції, який тривав понад 13 місяців. Українська Народна республіка тимчасово припинила своє існування.

ДОВІДКА

Грушевський до останнього не вірив, що його все ж таки відправлять на політичну

*пенсію. Михайла Сергійовича неодноразово попереджали, «свої» і «чужі», що німці готують зміну влади. Однак Голова УЦР запевняв їх, що це не так. Він навіть розпорядився залишити у Педагогічному музеї лише почесних караул, замість посиленої охорони. Не бентежив його і арешт (у зв'язку зі справою А. Доброго) 28 квітня 1918 р., 28 членів уряду з прем'єром В. Голубовичем. Мабуть, оптимізму йому додавало ухвалення 29 квітня 1918 р. проєкту Конституції УНР і факт його висування на посаду Голови Всенародних Зборів – вищого законодавчого органу УНР. Згідно конституційного проєкту, Україна мала стати парламентською республікою. Це не передбачало посади Президента взагалі. Історичний фейк про Грушевського-президента, з'явився завдяки історику, члену УЦР – **Дмитру Дорошенку** і був поширений в колах української діаспори. Окрім того, сам М. Грушевський, перебуваючи в еміграції, послуговувався візиткою, де був напис французькою мовою **President du Parlament D'Ukraine**. Вочевидь, це було необхідно для зрозумілого європейцям, визначення його колишнього статусу. Пізніше він підписувався «бувший президент Української Центральної Ради». Проте ця назва посади у його житті ніколи не була офіційною.*

В будь-якому випадку розпуск Центральної Ради, денонсація всього законодавства УНР, унеможливив обрання М. Грушевського ні головою Всенародних Зборів, ні малоймовірним Президентом УНР.

Завершальний етап діяльності Центральної Ради засвідчив як досягнення, так і обмеженість її політики в умовах складної внутрішньої та зовнішньої ситуації. Попри значні зусилля у розбудові державних інституцій, ухваленні Конституції УНР і міжнародному визнанні через Брестський мир, Рада не змогла ефективно вирішити соціально-економічні проблеми та забезпечити стабільність. Її демократичні, але повільні й суперечливі дії викликали невдоволення як серед населення, так і серед союзників. У результаті 29 квітня 1918 року влада Центральної Ради була повалена, а в Україні встановився гетьманський режим. Проте діяльність Ради стала важливим етапом на шляху утвердження української державності. Вона залишила по собі правову та політичну спадщину, яка вплинула на подальший розвиток українського національного руху.

Контрольні запитання:

1. Які події в Петрограді у лютому 1917 року стали безпосереднім приводом до повалення російської монархії та які органи управління утворилися в країні в результаті виникнення двовладдя?
2. Коли саме було створено Українську Центральну Раду (УЦР) та яка історична постать де-юре і де-факто очолювала цей орган на початковому етапі, поки М. Грушевський перебував у Москві?
3. Яку роль у легітимізації УЦР відіграв Всеукраїнський національний конгрес (квітень 1917 р.) та які важливі персональні й структурні рішення на ньому були ухвалені?
4. Проаналізуйте процес українізації армії навесні 1917 року: які перші два українські військові полки було створено та яку роль у цьому русі відіграв М. Міхновський і клуб ім. П. Полуботка?
5. Порівняйте зміст, політичний вектор та історичне значення I та II Універсалів Української Центральної Ради. Чому самостійники на чолі з М. Міхновським сприйняли Другий Універсал як «зраду» та до яких радикальних дій вони вдалися?
6. Використовуючи дані порівняльної таблиці, охарактеризуйте, як «Тимчасова інструкція» Тимчасового уряду від 17 серпня 1917 р. обмежила права України

порівняно зі «Статутом вищого управління України». На які саме губернії поширювалася влада Генерального Секретаріату за цією інструкцією?

7. Які кардинальні зміни в державному устрої та соціально-економічному житті проголошував ІІІ Універсал УЦР? Поясніть, чому його поява стала можливою саме у листопаді (жовтні) 1917 року.
8. Охарактеризуйте витоки та розвиток кримськотатарського національного руху наприкінці 1917 року: коли було скликано Курултай, як називалася проголошена держава та хто став її першим очільником?
9. Які передумови та події змусили УЦР ухвалити IV Універсал? Сформулюйте тактичне значення та трагічні наслідки бою під Крутами (29 січня 1918 р.) в контексті першої більшовицько-української війни.
10. Які основні політичні та економічні умови містив Брестський мирний договір від 09 лютого 1918 року, чому його називали «хлібним миром» та які внутрішні й зовнішні причини призвели до остаточного падіння Центральної Ради 29 квітня 1918 року?
11. Які самостійні (не узгоджені з австро-німецьким командуванням) кроки здійснила українська влада у квітні 1918 року, яку роль у цьому відіграли Петро Болбочан та інцидент із банкіром Абрамом Добрим, і як це вплинуло на долю УНР?
12. Охарактеризуйте реформи в гуманітарній, фінансовій та символічній сферах, які встигла ухвалити Центральна Рада на завершальному етапі своєї діяльності (січень – квітень 1918 р.). Який історичний фейк існує навколо Конституції УНР 29 квітня та посади М. Грушевського?

Тема 10. Розгортання української національної революції. Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1921)

1. *Українська держава гетьмана Павла Скоропадського.*
2. *Внутрішня і зовнішня політика Директорії УНР.*
3. *Боротьба за владу в Україні в 1919–1920 рр.*
4. *Західноукраїнська Народна Республіка.*
5. *Культурно-освітнє життя в Україні в роки Першої світової війни та Національної революції.*

Ключові поняття й терміни: Акт Злуки, бойчукізм, Варшавська угода, Всеукраїнський з’їзд хліборобів, Всеукраїнський кінокомітет, «Грамота до всього українського народу», денікінщина, Державна варта, Державний секретаріат, Директорія УНР, Другий Зимовий похід, «зелений рух»/отаманщина (селянський повстанський рух), Закон про тимчасовий державний устрій України, Західна область Української Народної Республіки (ЗОУНР), Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), інститути народної освіти (ІНО), «київська катастрофа», Кримський крайовий уряд, лікнеп (ліквідація неписьменності), Листопадовий чин (Листопадовий зрив), махновщина, міжетнічний конфлікт, монументальна пропаганда, національно-персональна автономія, Перший Зимовий похід, погром, продрозкладка, Ризький мирний договір, робітничі факультети (робітфаки), «трикутник смерті», Трудовий конгрес України, Українська академія наук (УАН), Українська галицька армія (УГА), Українська державна академія

мистецтв, Український Національний Союз (УНС), Українська Національна Рада (УНрада), «федеративна грамота», Чортківська офензива.

1. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського

Українська Держава Павла Скоропадського, що існувала з кінця квітня до середини грудня 1918 р., стала унікальною спробою стабілізації української державності на засадах консерватизму. Прийшовши до влади в умовах глибокої політичної та економічної кризи, гетьман зробив ставку на відновлення приватної власності, розбудову професійного державного апарату та розвиток національної культури. Попри короткий час існування та залежність від зовнішньополітичних чинників, цей період відзначився масштабним державним будівництвом, яке залишило помітний слід в історії України

Політична й соціально-економічна криза, неефективність аграрної реформи **Української Центральної Ради (УЦР)**, а також її неспроможність забезпечити виконання зобов'язань перед німецько-австрійським командуванням щодо постачання продовольства, зумовили радикальну зміну політичного режиму в Україні. Зміна влади в країні була заздалегідь санкціонована та підтримана німецьким імператором **Вільгельмом II**. **26 квітня 1918 року** генерал *Павло Скоропадський* отримав остаточну згоду від німецької окупаційної адміністрації на усунення чинного уряду.

Фінальною інституційною фазою цього процесу стало проведення **Всеукраїнського з'їзду хліборобів**, який відбувся **29 квітня 1918 року** в найбільшій тогочасній столичній залі: будівлі двоповерхового кінного цирку Петра Крутікова (у радянські часи на цьому місці постав кінотеатр «Україна»). На конгрес прибули **6432 уповноважені представники від 8 губерній**, а загальна кількість делегатів сягала **8 тисяч осіб** (переважно заможне та середнє селянство, землевласники). З'їзд офіційно засудив соціалістичну аграрну політику УЦР та **проголосив П. Скоропадського гетьманом України**. Того ж дня в соборі Святої Софії єпископ Никодим здійснив чин миропомазання новообраного гетьмана, а на Софійській площі було відслужено урочистий молебень. Паралельно з цими подіями військові підрозділи, лояльні до П. Скоропадського за підтримки німецьких військ безкровно захопили всі ключові урядові будівлі в Києві та **розігнали Українську Центральну Раду**.

У день перевороту основні положення своєї внутрішньої та зовнішньої політичної програми П. Скоропадський оприлюднив звернення до населення, яке отримало назву **«Грамота до всього українського народу»**. У цьому документі скасовувалися всі декрети УЦР, відновлювалося право приватної власності як основа цивілізації та декларувався курс на встановлення жорсткого правопорядку.

ДОВІДКА

Незважаючи на монархічний характер атрибутики та титулатури Павла Скоропадського, державний апарат Української Держави функціонував на засадах

залучення висококваліфікованих фахівців із дореволюційним досвідом судової та адміністративної роботи.

Головною судовою інституцією та органом конституційного нагляду став Державний сенат Української Держави, створений у ***липні 1918 року****. Він перебрав на себе функції колишнього Сенату Російської імперії на українських територіях. Голова Ради Міністрів* ***Федір Лизогуб (1851–1928)*** *за погодженням із гетьманом залучав до міністерських портфелів виключно безпартійних технократів. Так, міністром закордонних справ став історик* ***Дмитро Дорошенко (1882–1951)****, а міністром праці – представник індустріальних кіл* ***Юлій Вагнер (1865–1945)****. Це забезпечило високу інституційну дієвість міністерств, але повністю ізолювало уряд від українських лівих партій, які згодом сформували опозиційний Український Національний Союз (УНС).*

Конституційні засади нового державного ладу, правова природа влади та структура управління були чітко кодифіковані у фундаментальному нормативно-правовому акті «***Законі про тимчасовий державний устрій України»***, ухваленому **29 квітня 1918 року**.

Аналіз цього документа дозволяє виділити такі основні положення:

- **Тимчасовий характер гетьманської влади:** Документ фіксував, що диктаторські повноваження правителя мають виключно перехідний характер і діятимуть лише до моменту скликання, обрання та початку легітимної роботи повноцінного парламенту – **Всеукраїнського Сейму**.
- **Виняткові повноваження гетьмана:** До формування Сейму гетьман зосереджував у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади.

Згідно із законом гетьман:

- Одноосібно затверджував персональний склад **Ради Міністрів** та кандидатуру її Голови (прем'єр-міністра), а також призначав інших вищих державних чиновників;
- Офіційно володів статусом Головнокомандувача української армії та флоту – ***Верховного воєводи***;
- Самостійно визначав та реалізовував зовнішньополітичну лінію держави;
- Мав директивне право оголошувати окремі регіони або всю країну на воєнному, облоговому чи надзвичайному стані;
- Наділявся виключним правом прерогативи суду: міг здійснювати помилування, скасовувати або пом'якшувати міру покарання, а також звільняти від судової відповідальності.

Проте закон передбачав елемент стримування: усі укази, накази або розпорядження гетьмана набували чинності лише після їх скріплення підписом (**контрасигнації**) Голови уряду або відповідного профільного міністра.

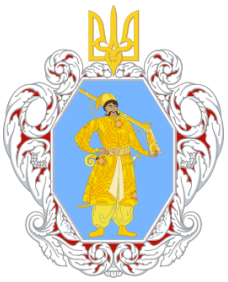
Закон закладав юридичну основу для відновлення козацького стану як суспільної верстви. Одночасно визначався правовий статус населення, що базувався на таких обов'язках як захист батьківщини, сплата державних податків та відбуття встановлених повинностей. Натомість держава гарантувала громадянам права на недоторканність особи, житла, свободу пересування, вільний вибір місця проживання, свободу слова, зборів та об'єднань, а головне –

декларувала **непорушність права на приватну власність** у межах чинного законодавства. Окремим розділом визначалися права, компетенція та функціональні повноваження вищого виконавчого органу влади, який координував діяльність міністерств та відповідав за поточне державне управління. Закон визначав структуру, компетенцію та ієрархію судових інституцій, які мали функціонувати на засадах законності та незалежності від прямих політичних впливів.

ДОВІДКА

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА (ГЕТЬМАНАТ)
1918 р.

Гетьманський переворот – *28–29 квітня 1918 р.*
Повалення гетьманату – *14 грудня 1918 р.*
Гімн – *«Ще не вмерла Україна» (слова – П. Чубинський, музика – М. Вербицький).*
Столиця – *Київ*
Форма правління – *конституційна монархія, фактично – диктатура (гетьманат).*
Парламент – *Сейм (так і не був скликаний).*
Уряд –*Рада Міністрів.*
Гроші – *карбованець = 200 шагам, гривня = 100 шагам.*
Мова – *українська.*
Релігія – *християнство (православ'я).*
Адміністративний поділ – *9 губерній та 2 округи: 117 повітів: міські та сільські громади.*
Площа території – *бл. 580 тис. км².*
Кількість населення – *бл. 30 млн осіб.*

Отамани-міністри

Микола Сахно-Устимович (в.о.) – *29–30 квітня 1918 р.*
Микола Василенко (в.о.) – *30 квітня – 10 травня 1918 р.*
Федір Лизогуб – *10 травня – 14 листопада 1918 р.*
Сергій Гербель – *14 листопада – 14 грудня 1918 р.*

Гетьмани (у вигнанні)

Павло Скоропадський – *14 грудня 1918 р. – 05 листопада 1948 р.*

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Попри існуючі стереотипи, варто наголосити, що **Павло Петрович Скоропадський (1873–1945)** був правнуком Василя Скоропадського, рідного брата гетьмана козацької України, **Івана Скоропадського (1708–1722)**.*

*Отаманом (гетьманом), П. Скоропадського було обрано на З'їзді вільного козацтва у Чигирині, у жовтні 1917 р., звідси і походить його владний статус. Окрім П. Скоропадського, на пост очільника Української Держави австро-німецькими владними колами розглядалися такі особи як: **Є. Чикаленко, М. Міховський** і **Василь Вишиваний.***

Внутрішня політика уряду Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918)

Реорганізація державного апарату та промислова політика

Внутрішній курс гетьманського уряду був спрямований на дерадикалізацію суспільно-політичного життя, стабілізацію фінансової системи та відновлення ринкових інститутів, ліквідованих за часів правління **Української Центральної Ради (УЦР)** та першої більшовицької окупації.

У промисловому секторі відбувся повний демонтаж лівого соціального законодавства УЦР. Базовим кроком нової влади стало нормативне **відновлення права приватної власності** на фабрики, заводи, копальні та нерухомість. Держава розгорнула програму широкої матеріально-фінансової підтримки промисловців та підприємців, які зазнали матеріальних збитків внаслідок експропріацій та погромів під час більшовицького панування.

З метою інтенсифікації виробництва та подолання післявоєнної кризи уряд вдався до жорсткого обмеження прав робітництва:

- Тривалість робочого дня на підприємствах була **збільшена до 12 годин**;
- Запроваджувалася законодавча **заборона на проведення страйків**;
- Суттєво обмежувалася або повністю припинялася діяльність незалежних професійних спілок.

Пріоритетним економічним завданням Гетьманату було виконання зобов'язань за Брест-Литовським мирним договором, що вилилося у форсоване **налагодження торговельних та експортно-імпортних відносин з Німеччиною та Австро-Угорщиною**.

Розбудова збройних сил та карально-охоронних органів

Для підтримання внутрішньої стабільності та захисту державних кордонів Павло Скоропадський розпочав реформування мілітарної системи. Замість ліквідованих адміністративних структур УЦР було сформовано **Державну варту** – централізований орган правопорядку, що виконував функції загальнодержавної поліції.

З метою створення надійної соціальної опори режиму в *Чернігівській, Полтавській та Харківській губерніях* було офіційно **відновлено станово-територіальний інститут козацтва**.

У військовому будівництві гетьман розробив стратегічний план розгортання регулярної оснащеної української армії чисельністю **до 300 тисяч осіб**. Реалізації цього замислу активно перешкоджало вище німецьке командування, яке вбачало в численних українських збройних силах потенційну геополітичну загрозу. Окрім того, Берлін влаштовував стан повної воєнної залежності Української держави, оскільки Київ був зобов'язаний фінансово утримувати дислоковані окупаційні війська.

Лише у **вересні 1918 року** уряд отримав офіційну згоду Німеччини на формування 8 армійських корпусів. Фактично за час існування Гетьманату вдалося створити регулярні частини загальною чисельністю близько **65 тисяч осіб**. До їхнього складу увійшли: декілька офіцерських дружин, **Запорізька дивізія**, дві **синьожупанні дивізії** та **сірожупанна дивізія**, **сердюцька дивізія** (гвардійське елітне формування), бригада **Січових стрільців**.

Аграрне питання було найбільш гострим дестабілізаційним чинником. Уряд Скоропадського пішов шляхом **реституції**, оголосивши про повне **відновлення приватної власності на землю** та ліквідацію земельних комітетів УЦР.

Було підписано *«Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою в сільському господарстві»*, який реставрував велике поміщицьке землеволодіння. Закон зобов'язував селян повернути колишнім власникам захоплені землі, сільськогосподарський реманент і худобу, а також у повному обсязі відшкодувати завдані погромами збитки. Поміщики отримали право застосовувати примусову працю селян для збору врожаю. Для координації хлібозаготівель та примусової конфіскації продовольства на користь німецько-австрійських союзників було створено спеціалізоване **Хлібне бюро**. Така реставраційна політика викликала масовий селянський опір та радикалізувала село.

Розуміючи небезпеку поміщицької реакції, уряд у **липні 1918 року** опублікував *«Проєкт загальних основ земельної реформи»*.

Нова аграрна модель країни передбачала:

- *Встановлення жорсткого парцелярного максимуму: земельний наділ на одну особу не міг перевищувати **25 десятин (гектарів)**;*
- *Примусовий викуп державою надлишків поміщицької землі;*
- *Надання великим землевласникам права добровільно продавати свої угіддя Державному земельному банку для подальшого розподілу серед малоземельних селян.*

Проте через саботаж великих власників та швидке падіння режиму ця реформа не була реалізована.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Проблема суверенної емісії та забезпечення стабільності національної валюти була однією з найгостріших для урядів УНР та Гетьманату. Павло Скоропадський застав у грошовому обігу знецінені «кредитні білети» УЦР. Залучивши потужності Державного банку, уряд Гетьманату випустив в обіг високоякісні державні кредитові білети – **гривні** та **карбованці**, художнє оформлення яких розробили **Георгій Нарбут, Іван Мозалевський** та **Василь Кричевський**. Папір для грошей замовляли в імперській друкарні у Берліні. Завдяки жорсткій фіскальній політиці гетьманський карбованець мав високу купівельну спроможність і котувався вище за російський рубль.*

*Через гострий дефіцит дрібної розмінної монети Директорія УНР та місцеві органи влади (особливо в період евакуації до Кам'янця-Подільського) масово використовували гроші-марки – **шаги**, які друкувалися на тонкому картоні з написом на звороті «Ходить нарівні з дзвінкою монетою». В умовах отаманщини та «уряду у вагоні» виник феномен локальних емісій: власні грошові сурогати (бони) випускали Житомир, Проскурів, Одеса, а також Повстанська армія Нестора Махна.*

На відміну від соціально-економічної сфери, ***гуманітарний курс Гетьманату*** мав виразний та успішний національно-державницький характер. Водночас у сфері етнополітики відбулося **скасування інституту національно-персональної автономії** для національних меншин, що звузило їхні політичні права.

Головні здобутки гуманітарної політики П. Скоропадського:

- **Середня освіта:** Було проведено форсовану українізацію загальноосвітньої ланки. Станом на осінь 1918 року в Україні діяло близько **150 українських гімназій**. Законодавчо закріплювалося обов'язкове вивчення

української мови, літератури, а також історії та географії України в усіх середніх навчальних закладах та духовних семінаріях.

• **Вища освіта.** Колишній Народний університет у Києві було реорганізовано в **Державний український університет**. Також було відкрито повністю новий **Державний український університет у Кам'янці-Подільському**. У традиційно російськомовних університетах Харкова, Одеси та Києва було відкрито профільні українознавчі кафедри.

• **Інституціоналізація науки.** Найважливішим здобутком стало заснування **Української академії наук (УАН)**, першим президентом якої у листопаді 1918 року став видатний вчений-природознавець, академік **Володимир Вернадський**.

• **Культурна інфраструктура.** За розпорядженням гетьмана було започатковано та профінансовано фундаментальні установи гуманітарної сфери: **Національну бібліотеку Української Держави**, **Національний архів України**, **Національну галерею мистецтв**, **Український історичний музей** та **Український національний театр**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Уряди гетьмана проводили м'яку дерусифікацію шкільної освіти. *Попри те, що за час перебування при владі, П. Скоропадський так і не ухвалив закон про державну мову. У нижчих початкових (1–4 класи) школах з 01 вересня 1918 р.* ***заняття почали проводитися українською мовою***. *У вищих початкових школах запроваджувалося україномовне викладання, якщо у групах більше половини учнів були українцями, у старших класах – за можливості.* ***У школах з російською мовою викладання організовувалося обов'язкове вивчення української мови, географії, літератури та історії***. *У Новоросійському та Харківському університетах, у Ніжинському історико-філологічному інституті відкрилися кафедри українознавства. Якщо у 1917 р. було надруковано 747 україномовних книг, то у 1918 р. – 1085.*

Саме в царині національно-культурної політики гетьманський уряд досяг найбільших успіхів, більшість з яких, на превеликий жаль, припала на осінь 1918 р.

Зовнішня політика гетьмана П. Скоропадського

Німеччина та інші країни Четвертного союзу. Відносини з Німеччиною були пріоритетними. Були встановлені дипломатичні відносини з країнами Четвертного союзу, основний зміст яких обертався навколо положень Брестського договору. Наявність німецької та австро-угорської окупаційної влади де-факто перетворювала владу П. Скоропадського на маріонеткову. Німці активно втручалися у внутрішнє життя і зовнішню політику Української держави. Для розв'язання багатьох проблем (фінансових, торговельних, створення масової армії тощо) у вересні 1918 р. П. Скоропадський зустрівся з кайзером Вільгельмом II.

Польща. Відносини з Польщею (Регентською радою) оберталися навколо державної приналежності *Холмщини і Підляшшя*. Ці землі були окуповані німецькими і австро-угорськими військами, а за умовами Брестського миру вони мали відійти до України. Проте реально українська адміністрація змогла

утвердитися лише на тій частині земель, що були окуповані Німеччиною. В австрійській зоні окупації утвердилася польська адміністрація. Усі переговори про визначення кордону зайшли у глухий кут. Поляки наполягали на кордоні по р. Західний Буг.

Румунія. Відносини з Румунією оберталися навколо ***бессарабського питання***. Гетьманський уряд запровадив проти Румунії, яка ще на початку 1918 р. захопила Бессарабію, торговельні санкції. Із виникненням потреби у встановленні дипломатичних відносин з країнами Антанти (на території Румунії були дипломатичні представництва Великобританії, Франції та ін.). Гетьман дав згоду на укладення тимчасового торговельного договору. Розв'язання бессарабського питання було відкладено до завершення Першої світової війни.

Радянська Росія. За умовами Брестського миру радянська Росія зобов'язувалася визнати незалежність України та укласти з нею мирний договір. Переговори почалися у травні 1918 р. Радянську делегацію очолював **Християн Раковський (1873–1941)**. 12 червня 1918 р. було підписано прелімінарний (попередній) договір про припинення стану війни між Україною і Росією, відновлення залізничних, поштово-телеграфних комунікацій. Українській державі надавалося право заснувати консульства в багатьох містах Росії. Найскладнішим питанням переговорів була проблема кордонів. На початку жовтня переговори перервалися. За домовленістю сторін чинними залишилися попередні умови миру. Також радянська делегація мала контакти з антигетьманською опозицією, яка готувала повстання. Радянська делегація зобов'язувалася визнати самостійність відновлюваної УНР.

Уряди Дону, Кубані, Криму. ***Всевелике Військо Донське.*** 08 серпня 1918 р. було укладено договір, який проголошував взаємне визнання суверенітету, установлював спільні кордони та взаємовигідний товарообмін. Передбачалося розроблення окремих угод щодо вільного транзиту, товарообігу, митних і фінансових відносин. ***Кубань.*** Відносини теж розвивалися у руслі взаємовигідності. Україна надала допомогу зброєю Кубані в боротьбі з більшовизмом. Обговорювалося питання входження Кубані до складу України на правах автономії. Але проти цього заперечував уряд Денікіна, що фактично встановив контроль над Кубанню.

Крим. Створений у червні 1918 р. Кримський крайовий уряд генерала **Сулеймана Сулькевича (1865–1920)** відмовлявся вступати у відносини з українським урядом. У відповідь на це П. Скоропадський *запровадив економічну блокаду щодо Криму*. Це примусило кримський уряд у жовтні 1918 р. підписати попередню угоду, згідно з якою Крим мав увійти до складу України на правах автономії.

Країни Антанти. Були ускладнені у зв'язку з тісними відносинами Центральної Ради і гетьмана з Німеччиною. Тільки після поразки останньої П. Скоропадський взяв курс на пошук порозуміння з країнами Антанти, проте останні *підтримували ідею «єдиної і неподільної Росії»*, заперечуючи незалежність України. Навіть видання гетьманом грамоти від 14 листопада

1918 р. про федеративний зв'язок з майбутньою небільшовицькою Росією не змінило становище. Незабаром антигетьманська опозиція почала організовувати заколот.

Попри спроби розбудови Української Держави, станом на кінець літа 1918 р. гетьманський режим опинився в стані глибокої соціально-економічної і політичної кризи. Режим не підтримувала більшість населення України. На Півдні розгорнулося масове народне антигетьманські і антинімецькі заворушення, так званий ***«рух зелених» (отаманщина)***, який переростав у справжню селянську війну.

У серпні 1918 р. представниками чотирьох політичних партій: УСДРП, УПСР, правого крила УПСС, УПСФ було створено опозиційний до гетьмана, **Український Національний союз (УНС)**, який очолив **В. Винниченко**. У жовтні 1918 р. УНС спробував налагодити відносини П. Скоропадським. Були проведені переговори щодо участі членів УНС в роботі гетьманського уряду.

Погоджуючись на співпрацю, лідери УНС висунули гетьману низку політико-економічних вимог:

- *Проведення аграрної реформи на основі ліквідації великого землеволодіння;*
- *Забезпечення трудового селянства землею;*
- *Встановлення демократичних свобод;*
- *Прийняття демократичного виборчого закону;*
- *Скликання Українського національного конгресу;*
- *Спільне розв'язання кадрових питань.*

Однак гетьманські сили не пристали на ці умови, сприйнявши їх як ультиматум. В результаті – відбувся зрив попередніх домовленостей між владою і опозицією. Український Національний союз зайняв антигетьманські позиції і почав готувати державний переворот. У ніч на **14 листопада 1918 р.**, УНС створив **Директорію**: *революційний орган керівництва антигетьманським повстанням, верховного органу УНР*. Керівне ядро директорії складалося з 5 осіб: **Володимир. Винниченко (голова)**, заочно – **Симон Петлюра (заступник голови)**, маловідомі – **Федір Швець, Андрій Макаренко, Панас Андрієвський**. До боротьби проти гетьманського режиму долучились також і більшовики, які прагнули повернути собі контроль над Україною. Вкупі з Директорією вони почали розхитувати ситуацію в країні, організовуючи численні страйки, направляючи диверсійні групи та збираючи сили для збройного виступу проти П. Скоропадського.

ДОВІДКА

*Термін Директорія в контексті опису подій історії України 1918–1921 рр. має кілька вимірів. Тому його доцільно правильно розуміти і вірно вживати. З моменту створення – **Директорія** це форма об'єднання опозиційних гетьману українських національних сил. З моменту приходу до влади – **Директорія УНР** – це колективний інститут вищого керівництва українською державою, який формально існував в межах українських територій до 03 листопада 1919 р.*

Доба Директорії *– історичний період – завершальний етап Української національної революції з 14 грудня 1918 р. – до 21 листопада 1920 р.*

Директорія УНР в екзилі *– закордонний (емігрантський) період існування Директорії, що розпочався 21 листопада 1920 р. і тривав до 22 серпня 1992 р.*

Як відомо, **11 листопада 1918 р.** між країнами Антанти та Німецькою імперією було укладене **Комп'єнське перемир'я**, яке вважається *датою завершення Першої світової війни*. Укладена угода була, по суті, капітуляцією Німеччини, армія якої мала полишити усі окуповані території, в тому числі і землі України. Через 2 дні: 13 листопада 1918 р., умови Брестського миру денонсувала більшовицька Росія. А за 8 днів перед тим: 3 листопада 1918 р., дієві кроки по виходу з війни почала робити Австро-Угорщина. Режим Скоропадського вступив у стадію політичної агонії. У конфлікті гетьмана з силами Директорії австро-німецьке командування зайняло нейтральну позицію, переймаючись більше питанням виведення військ з українських земель. Скоропадський більше не міг розраховувати на підтримку окупаційних армій, а власних сил у нього було недостатньо. Одним з останніх відчайдушних кроків гетьмана стало оприлюднення **14 листопада 1918 р**. так званої **«федеративної грамоти»**. Грамота декларувала приєднання України до складу майбутньої небільшовицької Росії на засадах федеративного суб'єкту, у якому мав бути забезпечений економічно-культурний розвиток українського народу на засадах національно-державної самобутності. У цьому документі висловлювалося бажання і сподівання на співпрацю з країнами Антанти, які, до речі, пропонували П. Скоропадському безпечну евакуацію і політичний притулок.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Станом на середину осені 1918 р. П. Скоропадський опинився у надскладному політичному становищі. У низці чорноморських портів з'явилися експедиційні війська Антанти та її союзників. Австрійський цісар оголосив про федеративний устрій імперії. У південних українських губерніях спалахували селянські повстання, страйкували робітники промислових центрів. Не припиняли свою агітаційно-диверсійну діяльність більшовики, чекаючи слушної нагоди для початку широкомасштабного вторгнення. Не змінив своїх антигетьмансько-опозиційних настроїв Український Національний Союз. Непевною (попри гарантії Вільгельма II) була німецька позиція. До цього додалася ще внутрішньоурядова криза в Українській державі. Де-факто гетьман перебував між чотирма вогнями: країнами Четверного союзу, Антанти, більшовицькою Росією і власним народом, який волів позбавитися режиму воєнної диктатури П. Скоропадського. В цих умовах гетьман стояв перед дилемою: підпорядкування України більшовицькій Росії чи білому рухові, стосунки з яким у гетьмана були доволі суперечливими. Так, давній приятель П. Скоропадського генерал ***Петро Врангель (1878–1928)*** *відмовився від пропозиції очолити збройні сили Української держави.*

Під час зустрічі 02 листопада 1918 р. з отаманом Всевеликого Війська Донського ***Петром Красновим (1869–1947)*** *гетьман запропонував йому скликати на початку грудня, у Києві конференцію за участю представників Дону, Кубані, Білорусі, Польщі, Грузії, Добровольчої армії, Фінляндії та Сибіру. Її метою мала стати єдина узгоджена позиція цих регіонів майбутньої Російської республіки щодо їх політичного статусу і спільної боротьби з більшовиками. Однак П. Краснов заявив, що вбачає можливим відродження Російської імперії в передвоєнних кордонах під зверхністю законного представника дому*

Романових. В свою чергу, затятий українофоб, головнокомандувач Добровольчої армії ***Антон Денікін (1872–1947),*** *не визнавав законність Української держави, відкинувши ідею федералізації Росії на демократичних засадах. Ідею обговорення відродження майбутньої Росії, А. Денікін теоретично підтримував. Однак розгляд цього питання (чомусь обов'язково без участі Грузії) він пропонував провести у Криму чи Катеринодарі, але аж ніяк не в Києві! При цьому відомо, що у приватних розмовах і листування, білі генерали називали П. Скоропадського зрадником, який відмовляється від гасла «єдиної і неподільної Росії».*

Показовою є і історія стосунків Української Держави з Кубанською Народною Республікою, головою якої був ***Микола Рябовіл (1883–1919).*** *Заселена переважно етнічними українцями, Кубань прагнула приєднатись до гетьманської України. Перемовини між Рябоволом і Скоропадським у цьому питанні були продуктивними. У 1919 р. постало питання про створення союзної федерації у складі Грузії, Дону Кубані, України та Тереку. Однак за наказом А. Денікіна, контррозвідка Добровольчої армії ліквідувала М. Рябовола і федеративне об'єднання Кубані з Україною та регіонами Північного Кавказу так і не відбулося.*

Країни Антанти асигнували напередодні і під час Першої світової війни царській Росії значні кошти. Тому воліли їх повернути, бажано з відсотками. Цим і пояснюється їхня антибільшовицька інтервенція і всебічна підтримка білого руху під час громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії. Питання незалежної, чи, бодай автономної України ні Антанта, ні лідери білого руху, не бажали навіть обговорювати. Вони залишались послідовними прихильниками «единой и неделимой России».

Оприлюднена «федеративна грамота» прискорила антигетьманське повстання. Близько 300 тис. вояків, очолюваних Директорією, рушили на Київ. Єдиний і вирішальний бій відбувся **18 листопада 1918 р.** під **Мотовилівкою** (Київщина), під час якого нечисельні гетьманські формування зазнали поразки.

ДОВІДКА

Військові підрозділи, які на початках присягнули Українській Державі, гостро відчували політичну кон'юнктуру осені – зими 1918 р. Серед інших, на бік Директорії перейшов славнозвісний ***П. Болбочан*** *і, навіть січові стрільці під орудою* ***Є. Коновальця****. Останні, у кількості близько 1,5 тис. дислокувалися у м. Біла Церква, охороняючи стратегічно важливі військові склади збройних сил гетьмана. Попри необхідність і навіть наказ П. Скоропадського командиру куреня січових стрільців відправитись до Львова з метою підтримки ЗУНР, Є. Коновалець з невідомих мотивів вирішив залишитися. Саме січові стрільці 18 листопада 1918 р. розгромили українські гетьманські військові формування що вели наступ під Мотовилівкою. Цей підрозділ був головною ударною силою Директорії. Він першим увійшов у Київ 13 грудня 1918 р., а Є. Коновалець став комендантом міста до підходу основних сил Директорії.*

Гетьман планував протриматися до підходу військ Антанти, які почали просуватись вглиб України. Однак його доля залежала передусім від ставлення до нього німецької сторони. На початку грудня 1918 р. німецькі військові формування (в обмін на гарантії безпечного виходу з України) домовились з Директорією про нейтралітет. Німці організували блискучу спецоперацію з евакуації П. Скоропадського, який перед тим 14 грудня 1918 р. офіційно зрікся влади і виїхав до Німеччини. До України П. Скоропадський не повернеться більше ніколи.

Таким чином **14 грудня 1918 р.** ***Українська Держава припинила своє існування***. З її падінням завершився другий етап Української національної революції і розпочався третій і останній – **доба Директорії УНР**.

Період Гетьманату став часом втрачених можливостей і, водночас, великих звершень. Павлу Скоропадському вдалося створити дієву фінансову систему, заснувати Українську академію наук та закласти фундамент українського війська. Проте нерозв'язане земельне питання та надмірна орієнтація на підтримку австро-німецьких військ позбавили режим широкої народної підтримки. Врешті-решт, завершення Першої світової війни, втрата підтримки з боку Центральних держав прискорили падіння режиму П. Скоропадського. Досвід Української Держави залишається важливим уроком про те, наскільки важливо балансувати між внутрішніми реформами та зовнішньополітичними викликами в процесі державотворення.

2. Внутрішня і зовнішня політика Директорії УНР

Після падіння Гетьманату до влади прийшла Директорія УНР – колегіальний орган, що мав на меті відновлення республіканського ладу та соціальної справедливості. Період її правління став часом відчайдушної боротьби за виживання держави в умовах так званого «трикутника смерті». Внутрішня політика Директорії базувалася на радикальному соціалізмі, тоді як зовнішня – на пошуку союзників у світі, що стрімко змінювався після завершення Першої світової війни.

Політика Директорії була *прямо протилежна* колишній політиці гетьмана П. Скоропадського. Вона передбачала утвердження в Україні **національного варіанта радянської влади без крайнощів (радикальних проявів) російського більшовизму**. Прихід до влади Директорії УНР у **грудні 1918 року** багато в чому повторював суспільно-політичні процеси весни 1917 року. Першопочаткове загальне піднесення та *ілюзія національної єдності*, викликані повалennям гетьманату Павла Скоропадського, **швидко змінилися кризою та розчаруванням** широких верств українського суспільства.

На практиці внутрішній курс Директорії мав ***глибоко суперечливий характер***. Повстанським загонам, які підтримали Директорію (загальною чисельністю *до 300 тисяч осіб*), фактично було обіцяно дозвіл на ліквідацію та експропріацію майна соціальної опори гетьманського режиму: поміщиків і великих власників. Проте після приходу до влади Директорія **заблокувала радикальні погроми й не забезпечила швидкого, прозорого розподілу земельних фондів серед селянства**.

Внутрішня політика Директорії

Було оголошено про **скасування «злочинних інституцій пануючих класів»**, зокрема карних експедицій та жандармерії. Старий державний апарат піддався руйнації, однак задекларовану **«трудову владу» на місцях створити так і не вдалося**.

У **січні 1919 року** Директорія провела вибори до тимчасового парламенту – **Трудового конгресу**, до участі в яких *не допускалися «поміщики і капіталісти»*. Сформований Трудовий конгрес передав усю повноту влади Директорії, проте *дієвої та стабільної законодавчої системи створено не було*. Реальну владу на місцях ***де-факто захопили військові загони та місцеві отамани***. Формально Директорію як вищий колегіальний орган державної влади представляли 5 осіб: **Володимир Винниченко (голова), Симон Петлюра, Андрій Макаренко, Федір Швець та Опанас Андрієвський**.

На тлі популістських гасел і грандіозних соціально-економічних проєктів Директорія:

- Скасувала всі закони гетьманського уряду;
- Відновила **8-годинний робочий день**;
- Запровадила **робітничий контроль** на підприємствах;
- Повернула право на створення коаліцій, укладення колективних договорів та проведення страйків;
- Відновила діяльність **професійних спілок**.

В країні запроваджувалися свобода слова, зборів і голосу, проте ***виборчих прав позбавлялися так звані «нетрудові елементи»*** (до яких за класовою ознакою іноді зараховували навіть лікарів та представників інтелігенції). Одночасно відновлювався інститут **національно-персональної автономії** для етнічних меншин.

ДОВІДКА

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ДИРЕКТОРІЯ) 1918–1921 рр.

Відновлення УНР – *14 грудня 1918 р.*
Окупація радянською Росією – *21 листопада 1920 р.*
Гімн – *«Ще не вмерла Україна» (слова – П. Чубинський, музика – М. Вербицький)*
Столиця – *Київ, тимчасово Вінниця (05.02 – 06.03.1919, Проскурів 06 – 22.03.1919, Кам'янець-Подільський 22.03 – 21.11.1920).*
Форма правління – *парламентська республіка.*
Парламент – *Трудовий конгрес України.*
Уряд – *Рада Народних Міністрів.*
Гроші – *карбованець = 2 гривням = 100 шагам.*
Мова – *українська.*
Адміністративний поділ – *9 губерній, 2 округи, автономна Західна область (ЗоУНР).*
Площа території – *бл. 950 тис. км².*
Кількість населення – *бл. 40 млн осіб.*

Голови Директорії

Володимир Винниченко – *14.12.1918 р. – 13.02.1919 р.*
Симон Петлюра – *13.02.1919 р. – 21.11.1920 р.*

Голови Уряду (прем'єр-міністри)

Володимир Чехівський – *26.12.1918 р. – 11.02.1919 р.*
Сергій Остапенко – *13.02.1919 р. – 09.04.1919 р.*
Борис Мартос – *09.04.1919 р. – 27.08.1919 р.*
Ісак Мазепа – *27.08.1919 р. – 26.05.1920 р.*

В'ячеслав Прокопович – *26.05.1920 р. – 10.11.1920 р.*
Андрій Лівицький – *14.10.1920 р. – 18.11.1920 р.*

Голови Директорії (в екзилі)

Симон Петлюра – *21.11.1920 р. – 25.05.1926 р.*
Андрій Лівицький – *25.05.1926 р. –1948 р.*

Президенти (в екзилі)

Андрій Лівицький –*1948 р. – 17.01.1954 р.*
Степан Витвицький – *17.01.1954 р. – 09.10.1965 р.*
Микола Лівицький – *22.03.1967 р. – 08.12.1989 р.*
Микола Плав'юк – *08.12.1989 р. – 22.08.1992 р.*

Внутрішній курс Директорії мав глибоко ***суперечливий та непослідовний характер***. Влада намагалася всидіти на двох стільцях: задовольнити радикальних селян і водночас зберегти бодай якийсь правопорядок.

Щоб підняти людей на повстання проти гетьмана, селянам і повстанцям фактично пообіцяли **ліквідацію поміщицького землеволодіння та експропріацію майна**. Проте, отримавши владу, Директорія УНР злякалася анархії, заборонила і засудила єврейські погроми, **не забезпечила швидкого, прозорого розподілу землі**. Як наслідок, селяни відчули себе обдуреними, що, в свою чергу, позбавляло Директорію УНР підтримки з їхнього боку.

Було скасовано «злочинні інституції пануючих класів» (жандармерію, каральні загони). Стару систему зруйнували, а от **нову «трудову владу» на місцях створити не змогли**.

Через слабкість центру реальна влада на місцях *де-факто* перейшла до **військових загонів та місцевих отаманів**, які часто взагалі не підпорядковувалися уряду. За їх ініціативи дуже часто придушувалися селянські виступи, розпускалися профспілки, розганялися мітинги і страйки робітників.

Директорія УНР повністю скасувала нормативні акти гетьманського уряду і спробувала провести радикальну реформу прав робітників та нацменшин.

ДОВІДКА

Колегіальний устрій Директорії УНР виявився нежиттєздатним в умовах тотальної війни через персональну та ідеологічну несумісність її ключових фігур. Голова Директорії ***Володимир Винниченко*** *категорично наполягав на укладенні союзу з Радянською Росією та побудові радянської системи в УНР, тоді як Головний Отаман* ***Симон Петлюра*** *орієнтувався на військову допомогу Антанти. Після того як у* ***лютому 1919 року*** *французьке командування в Одесі висунуло ультиматум про усунення лівих лідерів з уряду, В. Винниченко пішов у відставку та емігрував.*

Після відходу інших членів Директорії (П. Андрієвського, Ф. Швеця, А. Макаренка) Симон Петлюра зосередив у своїх руках необмежену владу. Його указ від ***20 листопада 1920 року****, яким офіційно припинялися повноваження Директорії як колегіального органу, де-юре оформив режим одноосібної військової диктатури в екзилі. Це викликало гостру критику з боку голови уряду ЗУНР Євгена Петрушевича, який звинуватив Петлюру в антиконституційному перевороті.*

Рівно через рік з моменту ухвалення IV Універсалу, **22 січня 1919 року,** на Софійській площі в Києві відбулося урочисте проголошення **Акта Злуки** – об'єднання УНР та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в *єдину*

соборну державу. Після об'єднання ЗУНР трансформувалася в **Західну область Української Народної Республіки (ЗоУНР)**. Попри колосальне символічне значення, соборність виявилася ***декларативною (залишилася на папері)***. Реальної інтеграції не відбулося. Обидві частини української держави **зберігали власні органи влади, армію, фінансову систему** та проводили *абсолютно самостійну* внутрішню і зовнішню політику.

Зовнішня політика Директорії.

Головною метою Директорії був вихід з міжнародної ізоляції, визнання суверенітету України та пошук союзників для захисту держави від більшовиків. Проте урядовці розійшлися у поглядах і сформували **два протилежні та суперечливі напрями**.

Напрям №1: Східний (Спроба компромісу з більшовицькою Росією)

- **Прихильники:** *В. Винниченко, В. Чехівський. О. Андрієвський.*
- **Суть компромісу**: дипломатична місія УНР у Москві погодилася *прийняти радянську форму влади* в обмін на:
  - *Припинення наступу РСФРР.*
  - *Визнання незалежності УНР та укладення економічного союзу.*
  - *Допомогу у боротьбі проти Антанти та Білого руху (Денікіна).*

Спроба втілити ці задуми виявилася безрезультатною. Радянська Росія вела переговори суто як димову завісу, паралельно продовжуючи військове вторгнення. У січні–лютому 1919 року армія УНР зазнала поразки. **05 лютого 1919 року більшовики зайняли Київ**, а з часом встановили радянську владу на більшій частині України.

Напрям №2: Західний (Орієнтація на Антанту)

- **Прихильники:** *С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко.*
- Після провалу на Сході Директорія оголосила Радянській Росії війну, евакуювалася до Вінниці та відправила делегацію на **Паризьку мирну конференцію**.

Однак західні країни висунули жорсткі вимоги, які **фактично ліквідовували суверенітет республіки**:

- *Усунути з Директорії та уряду всіх представників соціалістичних партій.*
- *Повністю відмовитися від лівої соціально-економічної політики.*
- *Підпорядкувати армію УНР союзному (західному) командуванню*.

Українська сторона пішла на поступки (В. Винниченко і В. Чехівський пішли у відставку, а С. Петлюра вийшов із соціал-демократичної партії), але ***жодної реальної допомоги від Антанти не надійшло***. Франція та Велика Британія остаточно зробили ставку на **Польщу** (як буфер проти більшовизму) та на **Білий рух** у Росії.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У пошуках зовнішніх союзників проти Радянської Росії Директорія взимку 1918–1919 років покладала величезні надії на країни Антанти, чий військовий десант якраз висадився

*в Одесі та Криму. Протягом кількох місяців українська делегація вела виснажливі та драматичні переговори з французьким генералом **Ансельмом**. Французьке командування, перебуваючи під впливом російських білогвардійців, які пропагували ідею «єдиної і неділимої Росії», висунуло Директорії принизливий і фактично ліквідаційний ультиматум. Французи погодилися надати військову допомогу проти більшовиків лише за умов, якщо:*

a) Зі складу Директорії негайно вийдуть «пробільшовицькі» лідери (зокрема Володимир Винниченко).

*b) Українська армія та залізниці перейдуть під **повний контроль французького командування**.*

c) Херсонська та Одеська губернії з їхніми портами офіційно стануть базою Антанти.

*Директорія змушена була піти на поступки, і Винниченко дійсно подав у відставку. Проте поки українські дипломати шукали компроміс, французькі війська під ударами радянських сил отамана **Григор'єва** навесні 1919 року панічно й за лічені дні евакуювалися з Одеси, кинувши Директорію напризволяще. Цей жорстокий урок змусив керівництво УНР остаточно зрозуміти, що західні держави не бачать в Україні самостійного геополітичного гравця.*

З метою формування позитивного міжнародного іміджу України за наказом С. Петлюри в Києві у 1919 році було створено професійну Українську республіканську капелу під керівництвом **Олександра Кошиця (1875–1944)**. Протягом п'яти років хор гастролював країнами Європи, Північної та Південної Америки, презентуючи українську музичну культуру. Зокрема, капела виконала композицію *«Щедрик»* **Миколи Леонтовича (1877–1921)**. Згодом американський композитор **Пітер Вільговський** створив її англомовне аранжування під назвою ***«Carol of the Bells»***, що зробило мелодію відомою на весь світ.

Відносини Директорії з російським «Білим рухом» були суперечливими. Його лідер **Антон Денікін** категорично відмовлявся визнавати самостійність України, що призводило до збройних зіткнень між армією УНР та білогвардійцями. Пізніше, перед обличчям остаточної радянської загрози, Директорія намагалася укласти угоди про збройний нейтралітет або військову співпрацю з правонаступником А. Денікіна, генералом **Петром Врангелем**.

Зовнішньополітична ситуація, в якій опинилася Директорія УНР восени 1919 року, отримала в історіографії назву **«Трикутник смерті»**. *Українські збройні сили були затиснуті між трьома фронтами*: зі сходу та півночі наступала Радянська Росія; з заходу тиснула Польща, очільник якої, **Юзеф Пілсудський,** прагнув відновити державу в кордонах 1772 року, а також Румунія; з півдня (Крим, Одеса) загрозу становили білогвардійські війська та контингент країн Антанти. Восени 1919 року сталася **«листопадова катастрофа»**. Становище вояків армій УГА та УНР погіршилося через епідемію висипного тифу, яка підкосила більшу частину особового складу армій.

Для продовження збройної боротьби С. Петлюра пішов на зближення з Польщею. Переговори завершилися **21–22 квітня 1920 року** підписанням **Варшавської угоди**. За її умовами Польща визнавала Директорію УНР на чолі з

Петлюрою як верховну владу в Україні та зобов'язувалася надати військову допомогу в обмін на офіційну передачу під контроль Варшави *західноукраїнських земель (Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини, Підляшшя)*. Угода викликала гостре обурення у представників ЗУНР та призвела до остаточного розриву соборності. Попри тимчасовий успіх (спільне взяття Києва у травні 1920 року), наступ Червоної армії змусив польську сторону вийти з війни та підписати **Ризький мир** з Радянською Росією.

Наприкінці 1920 року Українська Народна Республіка повністю втратила контроль над українськими територіями, а її армію було інтерновано в польських таборах. **Симон Петлюра** змушений був емігрувати на Захід. Він загинув у Парижі **25 травня 1926 року** внаслідок замаху, здійсненого **Самуїлом Шварцбардом**, якого більшість тогочасних і сучасних дослідників вважає агентом радянських спецслужб.

Політика Директорії УНР була трагічним прикладом боротьби за ідеали в умовах тотальної ізоляції. Попри щирі спроби Володимира Винниченка та Симона Петлюри збудувати демократичну республіку, брак єдності всередині керівництва та агресія сусідів не дозволили стабілізувати ситуацію. Проте саме Директорія стала символом незламності українського духу та тривалого збройного опору за незалежність України.

3. Боротьба за владу в Україні в 1919–1920 рр.

Період 1919–1920 років увійшов в історію як час найзапеклішого протистояння різних політичних та військових сил на теренах України. Це була багатостороння війна, де за свої інтереси боролися українські республіканці, більшовики, «білогвардійці», польські війська та повстанські отамани. Україна перетворилася на арену грандіозного зіткнення ідеологій, де питання влади було питанням фізичного виживання нації.

Після анулювання Радянською Росією Брест-Литовського мирного договору (**листопад 1918 р.**) та виведення німецько-австрійських військ з України розпочався новий етап збройної боротьби за владу. Як відомо, у **грудні 1918 року** внаслідок масштабного повстання було повалено режим Української Держави П. Скоропадського. До влади прийшла **Директорія**.

Попри колосальну початкову підтримку, режим швидко втратив стабільність через ***ідеологічний розкол*** між лідерами (**В. Винниченком** та **С. Петлюрою**) щодо пріоритетів державотворення та ***неефективну аграрну політику***, яка призвела до масового дезертирства селян із лав регулярної армії.

У **січні 1919 року** розпочався наступ військ Радянської Росії (РСФРР). Москва використовувала переговори як засіб дезінформації: офіційно *заперечувала присутність своїх регулярних військ* і трактувала події як *«внутрішнє громадянське протистояння»*.

Зважаючи на численні провокації і пряму загрозу більшовицького вторгнення, **16 січня 1919 року** Директорія офіційно оголосила війну РСФРР. Через низьку боєздатність українських частин **05 лютого 1919 року радянські**

війська зайняли Київ. Уряд УНР був змушений постійно переїжджати на захід: *Вінниця* ➔ *Проскурів* (нині – Хмельницький) ➔ *Кам'янець-Подільський*. На більшій території країни було проголошено **Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР)** під керівництвом **Християна Раковського (1873–1941)**. Другий радянський режим запровадив на теренах України жорстку політику **«воєнного комунізму»**, який передбачав націоналізацію промисловості та **продрозкладку** (примусове вилучення хліба у селян), що неабияк розлютило українське село. Ці та інші фактори сприяли піднесенню отаманщини. **Отаманщина (1918–1920 рр.)** – специфічне військово-політичне явище, що виявилося в діяльності напіврегулярних або партизанських селянських загонів. Вони контролювали значні території, не підпорядковувалися центральній владі (ні Директорії УНР, ні більшовикам) та керувалися власними локальними інтересами. Причинами активізації і популярності отаманщини стали: наявність величезної кількості зброї на руках у населення, непродумані реформи Директорії та більшовицькі репресії. Селяни підтримували отаманів як єдину силу, здатну захистити їхнє життя і право на землю.

Еволюція дій отаманських загонів у 1919 році

Період	Проти кого воювали	Ключові лідери та особливості подій
Початок 1919 року	Проти Директорії УНР	Значна частина отаманів ситуативно виступила *спільно з більшовиками*
Весна – літо 1919 року	Проти радянської влади (більшовиків)	Повстали через запровадження продрозкладки. Найбільші виступи: отаман Никифор Григор'єв (на півдні) та Данило Терпило (Зелений) (на Київщині), Юхим Божко (Катеринославщина), Євген Ангел (Чернігівщина)
Літо – осінь 1919 року	Проти білогвардійців (денікінців)	Боролися проти Білого руху, який намагався повернути поміщицьке землеволодіння

Окремими центрами опору руху «зелених» були:

● **Революційна повстанська армія України** під керівництвом **Нестора Махна (1888–1934)** базувалася в Гуляйпільському районі. Сповідувала ідеї *анархізму/анархо-комунізму*, створювала власні органи самоврядування. Махновці кілька разів укладали тактичні союзи з Червоною армією для розгрому спільних ворогів, після чого щоразу зазнавали репресій з боку більшовиків.

● **Республіка Холодний Яр (брати Петро і Василь Чучупаки):** Потужний осередок національного опору на Черкащині. Діяла під гаслами *суверенітету УНР* і вела тривалу партизанську війну проти загарбників.

● Країни Антанти (Велика Британія, Франція, США) повністю ігнорували УНР. Вони робили ставку на **Польщу** (як антибільшовицький буфер) та на **Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР) генерала А. Денікіна**, який прагнув відновити *«єдину та неподільну Росію»*.

У **липні 1919 року Українська Галицька Армія (УГА), відступаючи під тиском поляків, перейшла річку Збруч** і об'єдналася з армією УНР. У серпні 1919 року українські сили розпочали масштабний наступ на столицю. Ця історична подія отримала назву «**похід на Львів через Київ»**. Одночасно з лівого берега на Київ рухалися білогвардійці А. Денікіна.

Як відомо, **30 серпня** українські частини під командуванням *полковника армії УНР* **Антіна Кравса (1871–1945)** тріумфально увійшли в Київ, змусивши більшовиків відступити. Проте вже наступного дня, **31 серпня**, до міста увійшли передові загони денікінців на чолі з генералом **Миколою Бредовим (1873–1945)**. Через неузгодженість дій військового керівництва та політичний наказ *«уникати зіткнень із білогвардійцями»* **українські війська** (уклавши усну джентльменську угоду з «білими») **залишили столицю без бою**. Це призвело до глибокої деморалізації українського воїнства та початку війни між УНР та Денікіним, які *за метким висловом С. Петлюри* отримали назву **«Київська катастрофа».**

Осінь 1919 року ознаменувалася перебуванням українських сил у так званому **«Трикутнику смерті»**. Дієва армія УНР та УГА, опинилися на обмеженій території Східної Галичини та Поділля, затиснуті між трьома супротивниками:

1. **З півночі та сходу** – *радянські війська (Червона армія)*;
2. **З півдня та центру** – *білогвардійські частини генерала Денікіна*;
3. **З заходу** – *польська армія*.

Армія УНР перейшла до партизанських методів боротьби: **06 грудня 1919 року** розпочався **Перший Зимовий похід** під командуванням **Михайла Омеляновича-Павленка (1878–1952)**, під час якого українські війська здійснили п'ятимісячний рейд тилами денікінців та більшовиків, зберігши кадрове ядро армії.

Наприкінці 1919 – на початку 1920 року Червона армія завдала поразки військам Денікіна, втретє встановивши радянську владу на більшій частині України. Прагнучи продовжити боротьбу за державність, Головний отаман Симон Петлюра пішов на зближення з Польщею. **21–22 квітня 1920 року** було підписано **Варшавську угоду** між УНР та Польщею.

За її умовами:

● *Польський уряд визнавав Директорію УНР на чолі з С. Петлюрою як верховну владу в Україні;*

● *Сторони зобов'язувалися вести спільні військові дії проти Радянської Росії;*

● УНР офіційно відмовлялася від прав на західноукраїнські землі (Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя), які відходили до складу Польщі. Цей крок викликав категоричний протест з боку уряду ЗУНР та більшості західноукраїнських діячів, що де-факто *ліквідував Акт Злуки від 22 січня 1919 року*.

В ході реалізації Варшавської угоди **25 квітня 1920 року розпочався спільний польсько-український наступ**. *07 травня 1920 р.* союзні війська *вибили більшовиків і зайняли Київ*. Проте закріпити успіх не вдалося. Уже наприкінці травня радянське командування перегрупувало сили, і Перша кінна армія **Семена Будьонного (1883–1973)** прорвала фронт. Розпочався стрімкий контрнаступ Червоної армії, яка влітку 1920 року підійшла до Варшави та Львова.

У серпні 1920 року польські війська завдали поразки радянським силам під Варшавою. Ця подія отримала назву **«Диво на Вісліі») та** змусила РСФРР та УСРР піти на переговори. Польща, виснажена війною, відмовилася від подальшого союзу з УНР. *12 жовтня 1920 року в Ризі було підписано прелімінарний (попередній) мирний договір між Польщею та Радянською Росією*.

У листопаді 1920 року залишки армії УНР після виснажливих боїв із радянськими військами змушені були перейти річку Збруч на територію Польщі, де їх було роззброєно та інтерновано в спеціальних таборах. Симон Петлюра та члени уряду УНР виїхали в еміграцію. Поодинокі вогнища селянського партизанського опору (зокрема в Холодному Яру) та **Другий Зимовий похід (Листопадовий рейд) 1921** року вже не могли змінити загальний політичний баланс.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Другий Зимовий похід Армії УНР (Листопадовий рейд) – *це остання відчайна спроба українських збройних сил у жовтні–листопаді 1921 року підняти загальнонародне повстання проти більшовицької влади та відновити незалежність України.*

Головне про похід:

Командувач: *генерал-хорунжий* ***Юрій Тютюнник (1891–1930).***

Склад сил: *близько 1200 бійців (переважно інтерновані у польських таборах козаки та старшини). Вони були погано озброєні, без належного зимового одягу та взуття.*

Тактика: *рейд здійснювався трьома самостійними групами (Подільською, Волинською та Бессарабською), які прорвали радянський кордон із боку Польщі та Румунії.*

Причини поразки:

Селянство, виснажене роками війни та терором більшовиків, не підтримало рейд масово, як на те сподівалося командування УНР.

Більшовицька ЧК (Чрезвычайная комиссия) через своїх агентів знала про підготовку походу заздалегідь.

Червона армія мала колосальну чисельну та технічну перевагу, зокрема мобільну кінноту (9-ту Кримську кавалерійську дивізію ***Григорія Котовського (1881–1925)****).*

Трагічний фінал під Базаром:

17 листопада 1921 року головна (Волинська) група була оточена кавалеристами командарма ***Котовського*** *біля* ***села Базар*** *(Житомирщина). У нерівному бою українські вояки зазнали поразки. Більшовики полонили поранених та виснажених бійців. Після категоричної відмови перейти на службу до Червоної армії,* ***21–22 листопада 1921 року під Базаром було розстріляно 359 полонених вояків УНР****.*

Історичне значення:

Другий Зимовий похід став фінальним акордом збройної боротьби регулярних частин Армії УНР за українську державність під час Визвольних змагань (1917–1921 рр.).

Подальша боротьба перейшла у суто підпільний партизанський формат.

Офіційно боротьба закінчилася підписанням Ризького мирного договору 18 березня 1921 року, за яким території України та Білорусі були *розділені між Польщею та Радянською Росією*. Суверенні державні інституції України були ліквідовані, а на більшості її земель остаточно утвердився радянський тоталітарний режим у формі УСРР, яка згодом увійшла до складу СРСР.

Головними причинами поразки українського національного руху в боротьбі за владу стали:

- *Глибокі внутрішні політичні та соціальні суперечності всередині українського керівництва;*
- *Поширення анархізму, деструктивного отаманського руху та відсутність єдиної регулярної і дисциплінованої армії на початкових етапах;*
- *Економічна розруха та виснажливі епідемії;*
- *Повна геополітична ізоляція УНР з боку країн Антанти та агресивна експансіоністська політика сусідніх держав (Радянської Росії та Польщі).*

Кривава боротьба 1919–1921 років завершилася поразкою українських національних сил, що призвело до встановлення радянського режиму на більшій частині українських земель. Основними причинами невдачі стали роздробленість українського табору, втома населення від нескінченних бойових дій та потужний зовнішній тиск. Водночас цей досвід став фундаментом для формування модерної української політичної ідентичності.

4. Західноукраїнська Народна Республіка

Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки у листопаді 1918 року стало результатом розпаду Австро-Угорської імперії та волевиявлення українців Галичини, Буковини та Закарпаття. ЗУНР продемонструвала високий рівень правової культури, зумівши в короткий термін створити дієві органи влади, боєздатну армію та забезпечити дотримання прав національних меншин, що вигідно відрізняло її від багатьох інших державних утворень того часу.

Передумовою появи Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) стали соціально-економічна і політична криза Австро-Угорської імперії, яка загострилася наприкінці Першої світової війни, та активізація

національно-визвольних рухів у Центрально-Східній Європі. На володіння коронним краєм Галичиною одночасно претендували ***українські та польські політичні еліти***. У жовтні 1918 року в Кракові було створено **Польську ліквідаційну комісію (ПЛК)**, яка мала на меті перебрати владу у Львові й включити край до складу відроджуваної **Другої Речі Посполитої** (*II Rzeczpospolita*).

У відповідь на ці наміри українські діячі *18–19 жовтня 1918 року* сформували у Львові **Українську Національну Раду (УНРаду)** – вищий представницький орган, який очолив **Євген Петрушевич (1863–1940)**. Було заявлено про намір об'єднати всі західноукраїнські етнічні землі (Східну Галичину, Північну Буковину та Закарпаття) в єдину державу.

Зважаючи на загрозу польського захоплення влади, **Військовий комітет** під керівництвом сотника **Дмитра Вітовського (1887–1919)** здійснив збройне повстання. У ніч на **01 листопада 1918 року** українські військові підрозділи безкровно зайняли найважливіші стратегічні об'єкти Львова (ратушу, пошту, вокзали, комендатуру) та підняли національний прапор. Ця подія увійшла в історію як **Листопадовий чин (Листопадовий зрив)**. **13 листопада 1918 року** було ухвалено Тимчасовий основний закон, який офіційно затвердив назву держави – **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Сьогодні кожен історик знає, що символом перемоги Листопадового чину у Львові став синьо-жовтий прапор, який о 4-й ранку 01 листопада 1918 року замайорів над ратушею. Але за лаштунками цієї події криється неймовірна спецоперація, організована групою молодих курсантів. Знайти шматок синьої та жовтої тканини у місті, де активно працювали австрійська контррозвідка та польська таємна організація, було смертельно небезпечно – це одразу б викрило підготовку до повстання. Тому Військовий комітет доручив цю місію 19-річному стрільцю **Степану Паньківському**. Паньківський не став ризикувати з крамницями. Напередодні повстання він таємно пробрався додому до своєї матері та сестер. Жінки, дізнавшись про план, за кілька годин розібрали свій найкращий одяг: синю шовкову спідницю та жовту блузу. Вони власноруч таємно зшили прапор прямо вночі, під кухонним столом, щоб світло свічки не привернуло увагу патрулів.*

*Коли **Д. Вітовський** дав сигнал до штурму, Паньківський із товаришами, маючи при собі лише цей «домашній» прапор, прорвалися крізь замкнені двері ратуші, зв'язали австрійського сторожа і піднялися на вежу. Прапор, зшитий із жіночого одягу, став першим офіційним символом української влади у Львові.*

ДОВІДКА

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) 1918 – 1919 рр.

Проголошення – *19 жовтня 1918 р.*
Листопадовий чин – *01 листопада 1918 р.*
Гімн – *«Ще не вмерла Україна» (сл. – П. Чубинський, муз. – М. Вербицький).*
Злука з УНР – *22 січня 1919 р.*
Столиця – *Львів, тимчасово Тернопіль (22.11.1918 р. – 31.12.1918), Станіслав.(01.05.1919), Чортків (з травня 1919).*
Окупація Польщею – *18 липня 1919 р.*
Форма правління – *республіка.*

Парламент – *Українська Національна Рада.*
Президент – *Євген Петрушевич (01.11.1918 р. – 15.03.1923). З 9.06.1919 – диктатор.*
Гроші – *австро-угорська крона, гривня ЗУНР (з 4.01.1919).*
Мова – *українська.*
Адміністративний поділ – *3 області, 12 округів, 57 повітів.*
Площа території – *70 тис. км².*
Кількість населення – *5,4 млн осіб.*

Прем'єр-міністри

Кость Левицький – *08.11.1918 р. – 12.1919 р.*
Сидір Голубович – *12.1918 р. – 09.06.1919 р.*

На відміну від Наддніпрянщини, де панували хаос та отаманщина, розбудова інституцій ЗУНР відзначалася високим рівнем організованості, правової культури та стабільності. Це зумовлювалося тривалим досвідом австрійського парламентаризму, який гарно засвоїли західноукраїнські лідери.

Вищим законодавчим органом залишалася УНРада. Функції уряду (виконавчу владу) виконував **Державний секретаріат**, який очолив **Кость Левицький (1859–1941)**. Територія ЗУНР становила близько *70 тисяч квадратних кілометрів* із населенням 6 мільйонів осіб. **Формально її територія окреслювалася усіма русинськими етнічними територіями в межах західноукраїнських земель.** Було затверджено державну символіку: герб (золотий лев на синьому тлі) та синьо-жовтий прапор.

Державний апарат та судова система формувалися на базі кадрових чиновників-українців, які раніше працювали в австрійській адміністрації. Уряд забезпечив стабільне функціонування шкільництва, пошти, залізниці та фінансової системи. Було ухвалено прогресивний земельний закон, який передбачав конфіскацію великих поміщицьких володінь та наділення землею малоземельних селян, проте на відміну від Директорії, без анархії, суворо в межах правового поля.

Національним меншинам (полякам, євреям, німцям) гарантувалися рівні громадянські права та квоти у парламенті. Проте польська громада Галичини бойкотувала державні інституції ЗУНР, орієнтуючись на Варшаву.

Головним чинником, що визначав існування ЗУНР, стала безперервна війна з Польщею. Вже **01 листопада 1918 року** *у Львові розпочалися вуличні бої з польськими загонами*. Через прорахунки командування та підхід регулярних підкріплень із Польщі українські сили **21 листопада 1918 року були змушені залишити Львів**. Столицю ЗУНР було тимчасово перенесено до Тернополя, а з січня 1919 року – до Станиславова (Івано-Франківська).

Для ведення регулярної війни уряд здійснив швидку реорганізацію збройних сил, створивши **Українську Галицьку Армію (УГА)**. Було проведено загальну мобілізацію, територію республіки поділено на військові округи. Основу командного складу спочатку становили колишні офіцери австрійської армії, а також запрошені генерали з Наддніпрянщини: **Михайло Омелянович-Павленко, Олександр Греков (1875–1959)**. Навесні 1919 року УГА налічувала до 100 тисяч дисциплінованих, добре вишколених бійців.

Незважаючи на високу боєздатність УГА, геополітична ситуація складалася на користь Польщі. Країни Антанти (особливо Франція) надавали Варшаві масштабну матеріально-технічну допомогу. Навесні 1919 року на український фронт прибула 60-тисячна польська армія генерала **Юзефа Галлера (1873–1960)**, сформована з польських військовополонених у Франції для боротьби з більшовиками, але кинута проти ЗУНР. Водночас у листопаді 1918 року румунські війська окупували Північну Буковину, а на початку 1919 року Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини. ЗУНР опинилася у міжнародній ізоляції.

Історичною віхою стало підписання та урочисте проголошення **22 січня 1919 року** на Софійській площі в Києві **Акта Злуки** – договору про об'єднання УНР та ЗУНР в єдину соборну Українську Народну Республіку. ЗУНР отримала назву Західна область Української Народної Республіки (ЗоУНР), а **Євген Петрушевич** увійшов до складу Директорії.

Проте реальне об’єднання держав натрапило на суттєві перешкоди й залишилося переважно декларативним:

- **Різні геополітичні пріоритети:** Для лідерів ЗУНР головним і безкомпромісним ворогом була Польща, тоді як більшовиків вони розцінювали як потенційних союзників або нейтральну сторону. Для С. Петлюри та Директорії головним ворогом була Радянська Росія, заради боротьби з якою вони були готові йти на компроміси з Варшавою.
- **Розбіжності у політичній культурі:** Галицькі лідери-консерватори негативно ставилися до ліворадикальних соціально-економічних експериментів Директорії та не сприймали отаманщини.

У червні 1919 року через критичне становище на фронті УНРада наділила **Євгена Петрушевича** повноваженнями **Диктатора ЗоУНР**, що викликало особистий та політичний конфлікт із С. Петлюрою, який розцінив це як сепаратизм.

У травні 1919 року польські війська здійснили потужний наступ, відкинувши УГА на південний схід Галичини. Українські сили були *затиснуті у вузькому «трикутнику»* між річками *Дністром, Збручем та містом Чортковим*.

У цій ситуації новий командувач УГА генерал О. Греков розробив і блискуче реалізував **Чортківську офензиву (07–28 червня 1919 року)** – масштабну наступальну операцію українських військ. Маючи обмежені ресурси та відчуваючи гострий дефіцит набоїв, 25-тисячна УГА змусила відступити 40-тисячну польську армію. *Було звільнено Чортків, Тернопіль, Бучач, Бережани, а лінія фронту відсунулася на 150 кілометрів на захід.*

Проте через повну вичерпаність боєприпасів, відсутність стратегічних резервів та підхід свіжих польських сил стратегічний успіх розвинути не вдалося. На початку липня польська армія перейшла у контрнаступ. **16–18 липня 1919 року** УГА (близько 50 тисяч бійців) та **уряд ЗУНР були змушені перейти річку Збруч на територію Наддніпрянщини**. Східну Галичину було повністю окуповано польськими військами.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*На початку операції українські солдати мали катастрофічний брак боєприпасів. На одного стрільця припадало всього по **5–10 патронів**, а артилерія часто йшла в бій взагалі без снарядів. Командувач УГА, генерал **О. Греков** зважився на неймовірний блеф. Знаючи про брак боєприпасів, українські вояки йшли в атаку без жодного пострілу – у повній тиші або з гучним співом, розраховуючи виключно на штиковий удар та ефект несподіванки. Більше того, українська артилерія використовувала тактику «психологічного обстрілу»: гаубиці стріляли пустими болванками або навіть звуковими імітаціями, що створювало гуркіт і сіяло паніку серед поляків, які вважали, що проти них іде чудово озброєна армія.*

Цей відчайдушний блеф спрацював настільки потужно, що польський фронт розвалився. У Варшаві почалася справжня паніка: польський уряд терміново оголосив надзвичайний стан, вважаючи, що українці за кілька днів дійдуть до самого Кракова. Зупинити «голодну й роззуту» УГА поляки змогли лише після того, як перекинули на фронт свіжу, повністю укомплектовану французами 60-тисячну армію генерала Галлера.

Після переходу р. Збруч УГА об'єдналася з армією УНР для спільного наступу на Київ, що завершився вищезгаданою **«Київською катастрофою» (31 серпня 1919 р.)**. В умовах перебування у «Трикутнику смерті» та нищівної епідемії тифу шляхи керівництва двох республік остаточно розійшлися. У листопаді 1919 року командування УГА через катастрофічний стан хворих солдатів підписало угоду з білогвардійським генералом Денікіним, а згодом тимчасово увійшло до складу Червоної армії. У квітні 1920 року С. Петлюра підписав **Варшавську угоду**, офіційно визнавши за Польщею право на Східну Галичину та Західну Волинь в обмін на військовий союз.

Євген Петрушевич категорично засудив цей крок, виїхав до Відня і створив там уряд ЗУНР в екзилі (у вигнанні). Протягом кількох років він вів активну дипломатичну боротьбу, намагаючись довести країнам Антанти незаконність польської окупації краю.

Крапку в історії республіки було поставлено **15 березня 1923 року**, коли Рада послів держав Антанти прийняла остаточне рішення про визнання суверенітету Польщі над Східною Галичиною за умови надання їй автономії (яку Варшава так і не надала). Після цього уряд ЗУНР у вигнанні офіційно припинив свою діяльність.

Причинами поразки ЗУНР вважаються наступні чинники:

- *Перевага Польщі у військовій та матеріальній силі за повної дипломатичної та технічної підтримки країн Антанти;*
- *Міжнародна ізоляція та відсутність зовнішньої допомоги;*
- *Розходження в політичних цілях та військових стратегіях із керівництвом Директорії УНР;*
- *Військова агресія сусідніх держав (Румунії, Чехословаччини) на периферійні землі республіки.*

Хоча ЗУНР припинила своє існування внаслідок поразки в українсько-польській війні, її історичне значення є колосальним. Акт Злуки 1919 року символічно об'єднав українські землі в єдину соборну державу, довівши, що попри століття роз'єднаності українці Сходу і Заходу відчувають себе єдиним народом. Досвід ЗУНР залишається взірцем

відносно якісного і ефективного державного менеджменту в екстремальних умовах.

5. Культурно-освітнє життя в Україні в роки Першої світової війни та Національної революції.

Попри воєнне лихоліття та політичну нестабільність 1914–1921 років, цей період став часом справжнього культурного ренесансу України. Національна революція дала потужний поштовх для розвитку освіти, науки та мистецтва. Відкриття нових університетів, створення Української академії наук та стрімка українізація школи стали свідченням того, що українське суспільство прагнуло не лише політичної, а й духовної самостійності

Перша світова війна, радикальні революційні зсуви, національно-визвольні змагання та поліфронтальні збройні інтервенції іноземних держав деструктивно позначилися на матеріально-технічній базі та тогочасному рівні життя в Україні. Водночас соціокультурний процес у період **1917–1921 рр.** не лише не деградував, а й отримав потужний імпульс до інтенсифікації. Ліквідація самодержавного ладу усунула ключові політико-правові перешкоди на шляху генези національної культури.

Культуротворчі заходи послідовних українських урядів – **Української Центральної Ради (УЦР)**, **Української Держави** та **Директорії УНР** – попри декларативність окремих рішень, демонстрували історичну тяглість та інституційну спадкоємність. При цьому найсприятливіші фінансово-економічні та адміністративні умови для розвитку інституцій культури і науки були забезпечені за правління гетьмана П. Скоропадського.

З іншого боку, радянська влада в особі Комуністичної партії намагалася інструменталізувати це автентичне культурне піднесення задля легітимізації та зміцнення власної диктатури. Запроваджуючи селективну матеріальну підтримку науковців, митців та освітян, більшовицький режим паралельно розгортав масштабні політичні репресії. Ця прагматична **«політика батога і пряника»** дозволила більшовикам інтегрувати в культурне поле жорсткі ідеологічні стереотипи та здійснювати ефективний ментальний вплив на широкі верстви населення, паразитуючи на їхніх національних почуттях і традиціях.

Впровадження української мови в освітній простір спиралося на тривалу традицію боротьби української інтелігенції, яка суттєво активізувалася після революції **1905–1907 рр.** у Російській імперії. З початком Української революції у **березні 1917 р. Товариство українських поступовців (ТУП)** висунуло публічний заклик до громадян *«закладати українські школи, насамперед народні, українізувати теперішні»*.

Процес реформування середньої та вищої ланки освіти супроводжувався значними деструктивними чинниками, зокрема:

- *Гострим дефіцитом україномовних підручників та навчально-методичних посібників;*

● *Браком кваліфікованих викладацьких кадрів із належним рівнем володіння державною мовою.*

Задля нівелювання цих проблем у **листопаді 1917 р.** Генеральний Секретаріат **УЦР** асигнував *«Товариству шкільної освіти»* 200 тис. карбованців та *Єврейському демократичному товариству* 50 тис. карбованців на видання навчальної літератури. Протягом **1917 р.** під егідою УНР було відкрито **35 українських гімназій, 2 реальні школи та 6 учительських семінарій**.

Системного і законодавчо закріпленого характеру українізація освіти набула за часів Української Держави. **1 серпня 1918 р.** П. Скоропадський підписав *Закон* **«Про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах»**.

Основні положення закону від 1 серпня 1918 р.:

● *Обов'язковість викладання українознавчого циклу в усіх типах середніх шкіл, учительських семінаріях, інститутах та духовних семінаріях;*

● *Введення нормативу: не менше 3 навчальних годин на тиждень у перших п'яти класах і не менше 2 годин у старших класах;*

● *Впровадження обов'язкової штатної посади вчителя української мови та літератури.*

Завдяки державним субсидіям (зокрема, асигнуванню Міністерству освіти 2 млн карбованців за законом від **7 червня 1918 р.**) було видано **1 млн 620 тис. примірників книг для народних шкіл** та **345 тис. для середніх навчальних закладів**. Серед них масовими накладами вийшли: *«Граматка»* ***С. Черкасенка, «Читанка» та «Задачник» С. Чепіги***. Восени **1918 р**. функціонувало вже близько **150 українських гімназій**. У Київському, Харківському та Одеському університетах було засновано профільні українознавчі кафедри. Символом доби стало створення та відкриття двох базових вищих навчальних закладів: **Київського державного українського університету** та **Кам'янець-Подільського державного українського університету**. Вже **01 січня 1919 р.** Директорія УНР нормативно посилила цей вектор, затвердивши *Закон про державну мову в УНР*, який робив її використання імперативним в армії, на флоті, в усіх урядових, загальногромадських та публічно-правових інституціях.

Широка суспільна легітимізація та очевидні практичні результати українізації попередніх років змусили більшовицький режим поступово змінити початковий скепсис на декларативну підтримку мовних прав українців, оскільки це виявилося найбільш ефективним інструментом інтеграції радянської влади в український соціум. Зміцнення більшовицького режиму відбувалося шляхом тотального підпорядкування культурної сфери партійній парадигмі. Інституційне оформлення ідеологічного контролю розпочалося у **лютому 1919 р.** зі створення **Народного комісаріату агітації і пропаганди (Наркомагітпропу)** в радянському уряді України. Наприкінці **1919 р.** ці повноваження були безпосередньо делеговані парторганам **КП(б)У** всіх рівнів.

Для трансформації суспільної свідомості більшовиками розбудовувалася мережа нових культурно-освітніх установ:

- *Палаци культури та народні університети;*
- *Селянські будинки, клуби та хати-читальні.*

Паралельно здійснювався процес примусової політичної реорганізації («більшовизації») традиційних національних осередків – товариств *«Просвіта»*. Усі опозиційні («буржуазні») періодичні видання підлягали повній ліквідації. Натомість монопольне становище зайняла радянська преса. При ВУЦВК було створено **Всеукраїнське державне видавництво**, яке протягом **1920 р.** випустило понад **18,5 млн примірників** пропагандистської та агітаційної літератури (плакатів, брошур, відозв).

Важливим вектором політики став ленінський план **«монументальної пропаганди»**, в межах якого комуністичні догми еклектично поєднувалися з елементами місцевих традицій, зокрема шляхом масового встановлення пам'ятників К. Марксу та Т. Шевченку (як-от монумент К. Марксу та Т. Шевченку у Ромнах, зведений за проєктом ***Івана Кавалерідзе*** у **1918–1919 рр.**).

У **січні 1919 р.** при Наркоматі освіти УСРР було сформовано **Всеукраїнський кінокомітет**, який монополізував кіновиробництво та прокат, зосередившись на випуску хронікально-агітаційних стрічок.

У релігійній сфері більшовицькою владою декларувався курс на **повну ліквідацію церкви та виховання атеїстичних поколінь**. Наслідком антирелігійної кампанії вилучення духовної спадщини (релігійної філософії, духовної музики, іконопису) стало звуження класичного гуманітарного простору. За загальними статистичними даними, наприкінці **1920 р.** в Україні функціонувало близько 15 тис. радянських культурно-освітніх установ (у тому числі 1300 клубів, 5000 хат-читалень та до 4000 формально підконтрольних «Просвіт»).

У царині народної освіти пріоритетним завданням РКП(б)–КП(б)У визначила **ліквідацію неписьменності («лікнеп»)**, розглядаючи її як інструмент залучення мас до читання радянської преси та прокламацій. З весни **1920 р.** до цього процесу в порядку трудової повинності залучалося все працездатне грамотне цивільне населення.

У **червні 1920 р.** Наркомат освіти УСРР видав нормативну постанову *«Про запровадження в життя єдиної трудової школи»*. Документ уніфікував середню освіту, ліквідувавши приватні ліцеї та гімназії:

Українська радянська модель вищої школи мала специфічні відмінності від загальноросійської. В УСРР **інститути** та **технікуми** визнавалися рівноправними формами вищої освіти (технікуми випускали вузькопрофільних інструкторів, інститути – висококваліфікованих практиків).

У **1920 р. класичні університети в Україні були повністю ліквідовані**, а на їхній базі створено галузеві навчальні заклади, переважно **інститути народної освіти (ІНО)**, що готували кадрові ресурси для єдиної трудової

школи. Почалася форсована соціальна **пролетаризація (оробітничення)** вишів шляхом надання пільг вихідцям із робітничого класу. З огляду на їхній низький освітній ценз, при вищих навчальних закладах масово розгорталася мережа **робітничих факультетів («робітфаків»)**.

За офіційними даними, у **1920/1921 навчальному році** в УСРР діяло 22 тис. шкіл (навчалося 2 млн 250 тис. учнів), причому майже у 50% із них викладання здійснювалося українською мовою. Станом на кінець **1920 р.** у республіці функціонувало 38 інститутів із контингентом у 57 тис. студентів.

У зв'язку з ліквідацією університетів, центр наукових досліджень перемістився до **Української академії наук (УАН)**, підготовчі заходи до заснування якої вела ще Центральна Рада від весни **1917 р.** Офіційне створення установи відбулося **14 листопада 1918 р.** за правління гетьмана П. Скоропадського. Наказом гетьмана було призначено перших 12 академіків. Першим президентом УАН став видатний природознавець **Володимир Вернадський (1863–1945)**, а неодмінним ученим секретарем – сходознавець **Агатангел Кримський (1871–1942)**.

УАН функціонально поділялася на три ключові наукові відділи:

Відділ УАН	Керівництво	Ключові напрями досліджень
І відділ *(Історико-філологічний)*	Д. Багалій, С. Єфремов, А. Кримський	*Духовне життя, історія, мова, географія та етнографія українського народу. Складання словника живої мови*
ІІ відділ *(Фізико-математичний)*	В. Вернадський *(загальне керівництво)*	*Природничі науки, фізика, математичні студії, геологія*
ІІІ відділ *(Соціально-економічний)*	М. Птуха *(профільний інститут)*	*Економічні дослідження. У **1919 р.** у складі відділу розпочав роботу Демографічний інститут під керівництвом М. Птухи*

Наприкінці **1920 р.** інституціональна структура УАН об'єднувала понад 200 штатних наукових співробітників та близько 500 позаштатних фахівців.

Координаційним центром художнього життя виступила **Українська державна академія мистецтв**, заснована УЦР у **грудні 1917 р.** як перший національний вищий навчальний заклад художнього профілю. Протягом **1917–1920 рр.** посаду ректора академії послідовно обіймали провідні майстри: **Василь і Федір Кричевські, Георгій Нарбут, Михайло Бойчук**.

Професорсько-викладацький склад академії забезпечив високий рівень спеціалізації за факультетами: **М. Бойчук** (монументальний живопис – фрески та мозаїки), **М. Бурачек** та **А. Маневич** (пейзажний живопис), **В. Кричевський** (архітектура, орнамент, народне мистецтво), **Ф. Кричевський**

(портретний та побутово-історичний жанр), **О. Мурашко** (жанрове малярство), **М. Жук** (декоративний портрет), **Г. Нарбут** (графіка).

Виняткове значення для формування національного стилю в цей історичний період, мала творчість двох митців **Г. Нарбута та М. Бойчука**.

ДОВІДКА

Георгій Нарбут (1886–1920) – *видатний графік європейського рівня. Переїхавши до Києва у* ***березні 1917 р.****, став фундатором української академічної графічної школи. Зарекомендував себе як автор ескізів перших українських державних паперів (банкнот, поштових марок, грамот), а також розробник Державного Герба і Печатки Української Держави та моделей військової уніформи.*

Михайло Бойчук (1882–1937): *засновник самобутнього напряму в монументальному малярстві –* ***«бойчукізму»****. Митець концептуально модернізував та синтезував візантійський іконопис, фрескові традиції княжої доби Київо-Руської держави, народний орнамент та принципи раннього італійського Відродження.*

ЦІКАВО ЗНАТИ

До 1917 року в Російській імперії українська мова в офіційному просторі, науці та армії була фактично під забороною. Коли спалахнула Національна революція і почалося створення українських військових частин (українізація армії), культурні діячі та військові зіткнулися з парадоксальною проблемою: ***в українській мові не існувало офіційно затвердженої військової та технічної термінології****. Не було слів для елементарних команд, назв деталей зброї чи залізничних сигналів, адже раніше всі користувалися виключно російськими статутами.*

Влітку 1917 року за ініціативи новоствореного генерального вивідавчого комітету та мовознавців було здійснено титанічний прорив. Група ентузіастів прямо на залізничних станціях та у військових таборах з уст солдатів і залізничників збирала живі народні відповідники технічних слів. На основі цього було поспіхом видано перші кишенькові словники (наприклад, ***«Короткий військовий словник»****), які запровадили в офіційний вжиток такі слова, як* ***«гарматник»*** *(замість артилериста),* ***«чота»*** *(замість взводу),* ***«літак»*** *та десятки інших термінів.*

Період національно-визвольних змагань ознаменувався початком складної трансформації етнічної структури в політичну націю. Проте в умовах загальної аномії, військових дій та руйнації правопорядку загострення **міжетнічних конфліктів** (зумовлених порушенням рівноправності у міжнаціональних відносинах та утисками прав окремих етнічних груп) набуло критичного характеру.

Українські уряди послідовно декларували відданість принципам забезпечення прав національних меншин. У *III та IV Універсалах УЦР* нормативно фіксувалося право етносів на **національно-персональну автономію**.

Російська меншина. Володіючи імперським статусом панівної нації у попередні століття, ***росіяни здебільшого негативно сприймали перспективу перетворення на національну меншину і бойкотували створення органів національно-персональної автономії***. У революційний період Київ перетворився на координаційний центр російських білогвардійських та монархічних рухів. Якщо політика УЦР та Гетьманату щодо російського населення була поміркованою, то Директорія УНР з **початку 1919 р.** перейшла

до радикальної дерадянізації та дерусифікації адміністративного й освітнього простору.

Єврейська меншина. Найбільш численна та дискримінована за імперських часів меншина ***зв'язала свої сподівання з українською державністю – проголошення незалежності України IV Універсалом було позитивно зустрінуте лідерами єврейських партій***. Провідним політичним трендом став **сіонізм** – рух за створення суверенної єврейської держави в Палестині.

Проте слабкість центральної влади УНР призвела до трагічного сплеску **єврейських погромів** наприкінці **1917 – на початку 1918 рр.** Це змусило єврейську спільноту ініціювати створення загонів самооборони на конференції Союзу євреїв-воїнів у Києві (**10–13 жовтня 1917 р.**). Попри задекларовану С. Петлюрою згоду, Генеральний секретаріат військових справ утримався від практичних кроків. Ідеологом компромісу виступив **Володимир (Зеєв) Жаботинський (1880–1940)** – лідер сіонізму, який закликав єврейство рахуватися з національними вимогами українців, а у **1921 р.** уклав угоду з представником УНР **Максимом Славинським (1868–1945)** про *формування єврейської жандармерії для захисту цивільного населення від погромів*.

З погіршенням воєнної ситуації на початку **1919 р.** хвиля масштабних погромів (у *Житомирі, Бердичеві, Овручі*) відновилася. Директорія рішуче засудила ці акції, ухваливши **27 травня 1919 р.** *Закон про утворення Особливої слідчої комісії* для кримінального переслідування організаторів погромів. Однак в умовах загального паралічу влади та під час диктатури Денікіна («білого терору» **1919 р.**) зупинити насильство не вдалося. Упродовж **1917–1920 рр.** жертвами погромів в Україні стали близько 200 тис. осіб єврейського населення.

ДОВІДКА

Масштабні єврейські погроми в Україні під час Української революції (1917–1921) *стали однією з найтрагічніших сторінок історії цього періоду. Насильство охопило всі регіони України, перетворившись із локальних заворушень на системну гуманітарну катастрофу. За сучасними історичними оцінками, за роки визвольних змагань в Україні відбулося* ***понад тисячу погромів****, унаслідок яких* ***загинули десятки тисяч людей*** *(за різними підрахунками –* ***від 30 до 100 тисяч****), а сотні тисяч залишилися без даху над головою та засобів до існування.*

Насильство чинили практично всі сторони конфлікту*: підрозділи Добровольчої армії (денікінці), частини Червоної армії, різноманітні селянські отамани (неконтрольовані збройні формування) та окремі дезорієнтовані частини Армії УНР.*

Керівництво Української Народної Республіки усвідомлювало катастрофічність погромів для міжнародного іміджу та внутрішньої стабільності держави, тому на офіційному рівні різко засуджувало антисемітизм.

У січні 1919 року Директорія ухвалила спеціальне звернення «Проти погромів», закликаючи населення боротися з «чорносотенними провокаторами».

У травні 1919 року було створено Міністерство у справах євреїв та спеціальну слідчу комісію для розслідування погромних злочинів.

Симон Петлюра неодноразово видавав накази про сувору каральну відповідальність аж до розстрілу за участь у погромах, а в армії на деякий час запроваджувався навіть інститут особливих уповноважених із боротьби з погромами*.*

Попри політичну волю керівництва УНР, молода українська армія та державний апарат страждали від слабкості інституцій, відсутності суворого контролю над тиловими частинами та різноманітними отаманами, які формально підпорядковувалися Києву, але діяли автономно.

Зростанню насильства сприяли тотальна мілітаризація суспільства, збройні грабежі через кризу постачання, а також більшовицька пропаганда, яка активно використовувала антисемітські стереотипи для дискредитації українського руху, попри те, що в лавах червоних погромні прояви також були масовими.

Міграційні процеси. Соціально-політична нестабільність спричинила масову міграцію населення, що поділялася на три основні потоки: *військовий, політичний та трудовий*. Еміграційну хвилю склали колишні урядовці, військові та інтелігенція УНР і ЗУНР. На території Чехословаччини було інтерновано частини Української Галицької Армії (УГА), у Польщі та Румунії – підрозділи Армії УНР. Одночасно суттєво активізувалася цивільна трудова еміграція українців до Канади, США, країн Південної Америки (Аргентини, Парагваю, Уругваю, Перу) та Західної Європи (Франції, Німеччини, Бельгії).

Культурне будівництво часів революції виявилося найбільш життєздатним елементом українського державотворення. Навіть після втрати політичної незалежності закладені в цей період інституції (як-от Академія наук чи національні бібліотеки) продовжували формувати інтелектуальне обличчя України протягом усього XX століття. Це підтверджує тезу, що культура є фундаментом, на якому тримається нація навіть у найтемніші часи.

Контрольні запитання:

1. Як соціально-економічні заходи гетьмана Павла Скоропадського (зокрема, відновлення приватної власності на землю) вплинули на його взаємини із селянством та лівими українськими партіями?
2. У чому полягав компромісний характер зовнішньої політики Павла Скоропадського у стосунках із Німеччиною, Австро-Угорщиною та країнами Антанти?
3. Які ключові інститути культури й науки (зокрема Українську академію наук) було засновано за доби Гетьманату в 1918 році?
4. Що стало головною внутрішньополітичною подією, яка спонукала Український національний союз оголосити про початок антигетьманського повстання?
5. У чому полягала суть концепції «трудового принципу» перебудови влади, яку оголосила Директорія УНР на початку своєї діяльності?
6. Чим пояснювалися принципові суперечності між Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою щодо обрання зовнішньополітичного вектору УНР?
7. Які умови містив Варшавський договір квітня 1920 року між Симоном Петлюрою та Юзефом Пілсудським і як він вплинув на стосунки з керівництвом ЗУНР?
8. Які заходи вживали Директорія та Симон Петлюра для протидії єврейським погромам і боротьби з неконтрольованою отаманщиною в тилу?
9. Чому період боротьби за владу в Україні у 1919 році отримав назву «трикутник смерті» і які сили в ньому протистояли Армії УНР?
10. Яку роль у розгромі денікінських військ восени 1919 року відіграла Революційно-повстанська армія України під проводом Нестора Махна?
11. У чому полягала специфіка тактики «отаманщини» (зокрема таких ватажків, як Д. Терпило, Є. Ангел, Ю. Божко) та як вона впливала на централізацію військового

командування УНР?

12. Які військово-політичні наслідки для українських земель мали події Другого Зимового походу Армії УНР та трагедія під Базаром у 1921 році?
13. Як саме відбулася подія «Листопадового чину» (Листопадового зриву) 1918 року у Львові, і що уможливило швидке перебрання влади українцями?
14. Яке історичне значення мав Акт Злуки УНР та ЗУНР, проголошений 22 січня 1919 року на Софійському майдані в Києві?
15. У чому полягала унікальність та військове значення Чортківської офензиви Української Галицької Армії у червні 1919 року?
16. Чому виник гострий конфлікт між Євгеном Петрушевичем та Симоном Петлюрою восени 1919 року і які наслідки він мав для подальшої долі УГА?
17. Які зміни відбулися у сфері шкільництва та вищої освіти після проголошення українізації у 1917–1918 роках?
18. Який внесок у розвиток українського образотворчого мистецтва та театральної справи зробили Георгій Нарбут, Василій Кричевський та Лесь Курбас за доби Національної революції?
19. Як розпад імперій та воєнні події вплинули на функціонування та організацію Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) на чолі з митрополитом Василем Липківським?
20. Які умови для розвитку музейної справи, архівної мережі та збереження історичної спадщини були створені у 1918–1920 роках?

Модуль 5. Україна в міжвоєнний період (1919–1939)

Тема 11. Радянська Україна в 1920-х – 1930-х роках

1. *«Воєнний комунізм» і НЕП в Україні. Створення Радянського Союзу.*
2. *Форсована індустріалізація радянської України.*
3. *Суцільна колективізація в радянській Україні.*
4. *Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу.*
5. *Політичний терор та масові репресії більшовицької влади. «Розстріляне відродження».*
6. *Культурно-освітня і церковна політика 1920-х – 1930-х років в радянській Україні.*

Ключові поняття й терміни: атеїстична кампанія, «буксирні бригади», «буржуазний націоналізм», «Великий терор», «воєнний комунізм», геноцид, Голодомор, гуманітарна катастрофа, депортація, директивне планування, Дніпрогес, експропріація, «закон про п’ять колосків», індустріалізація, кооперування села, коренізація, ліквідація куркульства як класу, літературна дискусія, масові репресії, мілітаризована держава, монументальна пропаганда, націонал-ухильництво, Нова економічна політика (НЕП), «особливі трійки», п’ятирічка, політичний терор, продрозкладка, продовольчі реквізиції, пролетаризація, радянська модернізація, радянська тоталітарна система, розкуркулення, «Розстріляне відродження», русифікація, самоліквідація УАПЦ, соціалістичне змагання, Спілка визволення України (СВУ), стахановський рух, суцільна колективізація, тоталітарний режим, товарно-грошові відносин, торговельна блокада, українізація, Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), Українська Соціалістична Радянська

Республіка (УСРР), Український національний центр (УНЦ), уніфікація, форсована індустріалізація, хлібозаготівлі, червінець, «чорні дошки», «шумськізм».

1. «Воєнний комунізм» і НЕП в Україні. Створення СРСР

Утвердження більшовиків в Україні відбувалося в умовах руйнації та анархії. Політика «воєнного комунізму» з продрозкладкою спричинила колапс аграрного сектору та голод 1921–1923 років. Через соціальну напругу влада вдалася до тимчасового компромісу – Нової економічної політики, поєднаної з централізацією управління. У цей період відбулося остаточне входження України до складу новоствореного СРСР.

Упокорення українських земель радянським режимом на межі 1910–1920-х років супроводжувалося збереженням жорсткої соціально-економічної моделі **«воєнного комунізму» (1919–1921)**. Її стрижнем була **продрозкладка** – *примусове вилучення у селянства майже всіх надлишків продовольства*, що разом із посухою спровокувало **масовий голод 1921–1923 рр.** у південних губерніях України, а також поширення масового антирадянського повстанського руху. Масовий голод 1921–1923 років став першою з трьох масштабних гуманітарних катастроф, організованих радянським режимом на території України у XX столітті. На відміну від Поволжя, де голод швидко визнали на міжнародному рівні, катастрофу в Україні тривалий час замовчували та використовували як інструмент придушення селянського спротиву. Навіть у найкритичніші місяці голоду радянська влада продовжувала експортувати українське збіжжя за кордон для отримання валюти та технічного обладнання. Спекотна погода та неврожай охопили степові та лісостепові регіони (Катеринославщину, Запоріжжя, Миколаївщину, Одещину, Донеччину), однак природний чинник лише загострив наслідки штучного вилучення продовольства.

Продовольча блокада слугувала засобом покарання південних і центральних областей, які чинили найактивніший збройний опір більшовицькій окупації. Від голоду найсильніше постраждали український Південь та Схід. На відміну від Росії, де радянський уряд дозволив міжнародним організаціям (зокрема *ARA – Американській адміністрації допомоги*) діяти вже наприкінці 1921 року, в Україну іноземні місії допустили лише на початку 1922 року, коли смертність досягла пікових показників. За різними оцінками, внаслідок голоду 1921–1923 рр. в Україні **померло від 500 тис. до 1,5 млн осіб.**

Голод зламав організований селянський рух опору, що змусило більшовиків тимчасово піти на поступки й запровадити Нову економічну політику (НЕП) та українізацію. Проте методи, відпрацьовані в 1921–1923 роках, господарське виснаження та вилучення хліба до останньої зернини стануть основою для подальшого геноциду українців у 1932–1933 роках.

У **березні 1921 року** *X з'їзд РКП(б)* ухвалив перехід до **Нової економічної політики**. Сутність НЕПу полягала в заміні продрозкладки фіксованим **продподатком** (який був удвічі меншим), дозволі приватної торгівлі, відродженні товарно-грошових відносин, оренді дрібних підприємств

та використанні найманої праці. У радянській Україні НЕП почав реально впроваджуватися лише з **1922 року**, після стабілізації внутрішнього становища. Цей ліберальний відкат дав змогу швидко відбудувати зруйноване сільське господарство, відновити дрібну промисловість і зняти соціальну напругу на селі. Велику роль у фінансовій стабілізації цього періоду відіграв нарком фінансів СРСР, зокрема, **Георгій Сокольников (1889–1939)**, під керівництвом якого було випущено тверду (конвертовану) радянську валюту – **червінець**.

ДОВІДКА

*У період переходу від жорстокого «воєнного комунізму» до Нової економічної політики більшовики зіштовхнулися з катастрофічним браком готівки для відновлення торгівлі. Радянські «радзнаки» знецінювалися з космічною швидкістю. Щоб терміново запустити ринкові механізми на півдні України, Одеський губфінвідділ у 1920–1921 роках зважився на безпрецедентний крок: таємно запустив друк так званих **«одеських рублів» (розмінних білетів)**, використовуючи старі друкарські кліше поваленого Тимчасового уряду та навіть царської Росії. Цей парадоксальний крок, друк «капіталістичних» грошей комуністами, допоміг на перших порах подолати товарний колапс і підготувати ґрунт для введення знаменитого радянського золотого червінця.*

Паралельно відбувалася централізація державного управління. До 1922 року між радянськими республіками існували формальні відносини, закріплені так званим «воєнно-союзним договором». Проте фактичне керівництво здійснювалося з Москви по партійній лінії, де посаду Генерального секретаря ЦК РКП(б) у **квітні 1922 року** обійняв **Йосип Джугашвілі (Сталін) (1879–1953)**. Попри спроби наркома освіти УСРР *Х. Раковського* та наркома юстиції УСРР **Миколи Скрипника (1872–1933)** відстояти ширші автономні права для республіки, переміг сталінський централізований підхід. Як відомо **30 грудня 1922 року** на *І Всесоюзному з'їзді рад у Москві* було затверджено Декларацію та Договір про **утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)**, до складу якого як одна із засновниць увійшла й *Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР)*. Затверджена у **січні 1924 року** Конституція СРСР остаточно юридично обмежила права союзних республік, перетворивши державу на жорстку централізовану імперію.

ДОВІДКА

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА (УСРР)
(довоєнна, 1919–1941 рр.)
***Девіз** «Пролетарі всіх країн, єднайтеся»*
Назва: УСРР з 1919 до 1937 р., УРСР з 1937 до 1991 р.)

Проголошення автономної УСРР – *05.01.1919 р.*
Проголошення незалежності – *10.03.1919 р.*
Ліквідація білогвардійцями – *08.1919 р.*
Відновлення – *01.1920 р.*
Вступ до СРСР – *30.12.1922 р.*
Окупація нацистською Німеччиною – *22.06 – 01.09.1941 р.*
Столиці – *Харків (19.12.1919 – 24.06.1934), Київ (24.06.1934 – 19.09.1941).*
Форма правління – *радянська республіка.*
Парламент – *Верховна Рада УРСР (з 1938 р.).*
Уряд – *Рада Народних Комісарів (Раднарком).*

Гроші – *радянський карбованець (рубль).*
Мови – *українська, російська.*
Адміністративний поділ – *12 губерній* ***(у 1922 р.)****, 40 округ і Молдовська АСРР* ***(у 1926 р.)****, 7 областей і Молдовська АСРР* ***(у 1932 р.)****, 11 областей і Молдовська АСРР* ***(у 1937 р.)****, 23 області* ***(у 1940 р.).***
Площа території – *453,6 тис. км² (у 1926 р.).*
Кількість населення – *понад 29 млн осіб (у 1926 р.).*

Головні керівники: Секретарі ЦК КП(б)У

Юрій (Георгій) П'ятаков *(рос.) – 12.07.1918 р. – 09.09.1918 р.*
Серафима Гопнер *(євр.) – 09.09.1918 р. – 21.10.1918 р.*
Еммануїл Квірінг *(нім.) – 21.10.1918 р. – 03.1919 р.*
Станіслав Косіор *(пол.) – 30.05.1919 р. – 17.11.1920 р.*
В'ячеслав Молотов (Скрябін) *(рос.) – 17.11.1920 р. – 12.01.1921 р.*

Перші секретарі ЦК КП(б)У

Дмитро Мануїльський *(укр.) – 12.01.1921 р. – 08.05.1923 р.*
Еммануїл Квірінг *(нім.) – 08.05.1923 р. – 12.12.1925 р.*

Генеральні секретарі ЦК КП(б)У

Лазар Каганович *(євр.) – 07.04.1925 р. – 14.06.1928 р.*
Станіслав Косіор *(пол.) – 14.06.1928 р. – 23.01.1934 р.*

Процес створення СРСР у 1922 році супроводжувався жорстким закулісним протистоянням між Москвою та Харковом (тодішньою столицею УСРР). Голова Раднаркому України **Х. Раковський** виступив категорично проти сталінського плану «автономізації», який передбачав просте включення України до складу Росії на правах автономії. Раковський вимагав створення реального союзу рівноправних республік із широкими повноваженнями в зовнішній політиці та торгівлі. Борючись за суверенітет України, він до останнього наполягав, щоб УСРР зберегла свій власний Наркомат закордонних справ та право самостійно укладати міжнародні договори. Хоча **Й. Сталіну** вдалося зацементувати жорстку централізацію, саме цей спротив змусив Москву піти на компроміс і юридично оформити СРСР як «союз рівноправних республік» із формальним правом виходу з нього.

Період НЕПу та інституційного оформлення СРСР продемонстрував прагматичну гнучкість радянської тоталітарної системи. Дозволений урядом фіксований продподаток, відновлення товарно-грошових відносин та легалізація червінця забезпечили швидке відродження зруйнованого народного господарства України. Проте цей ліберальний курс у сферах торгівлі та дрібного виробництва мав суто тимчасовий і тактичний характер. Одночасно на державному рівні відбувся процес ліквідації реальної суверенності республіки, що закріпила Конституція 1924 року. Входження УСРР до складу Радянського Союзу остаточно перетворило Україну на безправний суб'єкт нової централізованої імперії, позбавлений можливості проводити самостійну політику.

2. Форсована індустріалізація радянської України

Наприкінці 1920-х років сталінське керівництво згорнуло ринкову економіку заради форсованої індустріалізації для перетворення СРСР на мілітаризовану державу. Радянська Україна з її ресурсами стала головним плацдармом для цього задуму. Кремль розгорнув будівництво важкої промисловості за п'ятирічними планами, ігноруючи соціальні потреби населення та ціною жорсткої мобілізації людей, що докорінно змінило соціальну і виробничу структуру республіки.

Наприкінці 1920-х років більшовицьке керівництво на чолі з *Й. Сталіним* було згорнуто НЕП і взято курс на модернізацію економіки. **Індустріалізація** – *процес створення великого машинного виробництва та перетворення країни з аграрної на індустріальну,* була офіційно проголошена ще на XIV з'їзді ВКП(б) у **грудні 1925 року**. Проте з **1929 року** («рік великого перелому») розпочався етап **форсованої індустріалізації**, що характеризувався надвисокими, економічно необґрунтованими темпами розвитку важкої промисловості за рахунок перекачування коштів із сільського господарства та пограбування селянства. Безпосередніми провідниками цієї політики на місцях були перший секретар ЦК КП(б)У **Станіслав Косіор (1889–1939)** та голова Раднаркому УСРР **Влас Чубар (1891–1939)**.

Розвиток промисловості відбувався в межах жорсткого директивного планування – **п'ятирічок** (перша п'ятирічка: **1928/29–1932/33 рр.**; друга п'ятирічка: **1933–1937 рр.**). Радянська Україна розглядалася Центром як головна паливно-металургійна та машинобудівна база СРСР. На її території було зосереджено до 20% загальносоюзних капіталовкладень. Наркомом важкої промисловості СРСР **Георгієм Орджонікідзе (1886–1937)** координувалося зведення промислових об'єктів-гігантів.

Серед найбільших промислових об'єктів доби, побудованих/реконструйованих в УСРР/УРСР («гіганти індустрії»), слід виділити такі:

- Гідроелектростанція **Дніпрогес** у Запоріжжі (**1932**);
- Металургійні заводи **«Запоріжсталь»**, **«Азовсталь»** (Маріуполь), **«Криворіжсталь»**;
- Харківський тракторний завод (**ХТЗ**, **1931**) та Луганський паровозобудівний завод (реконструйований у 1928–1933);
- Харківський турбінний завод (1934);
- Краматорський завод важкого верстатобудування (1937).

ДОВІДКА

Радянська пропаганда позиціонувала будівництво Дніпровської гідроелектростанції (ДніпроГЕС) у Запоріжжі як виключний тріумф соціалістичної науки та праці радянських робітників. Проте інженерним і технологічним «мозком» цього мегапроєкту були США. Головним консультантом будівництва став американський полковник Г'ю Купер (творець знаменитої дамби Гувера), а проєкт гідроспоруд розробляла американська компанія Hugh L. Cooper & Co. Ба більше, під час першого запуску станції на ній не було жодної

радянської деталі: дев'ять найпотужніших на той час турбін та гідрогенераторів були закуплені за золото у США у компаній General Electric та Newport News Shipbuilding.

Для стимулювання праці за умов низької заробітної плати та дефіциту товарів влада використовувала ідеологічний примус і штучно організовані масові рухи. У ніч з **30 на 31 серпня 1935 року** вибійник шахти ***«Центральне-Ірміне»*** в *Кадіївці* (Донбас) **Олексій Стаханов (1906–1977)** перевищив норму видобутку вугілля у 14,5 раза, що дало поштовх масовому розгортанню **стахановського руху** (соціалістичного змагання). В Україні цей рух підтримав парторг шахти *К. Петров* та відомі передовики: шахтар ***Микита Ізотов***, машиніст паровоза ***Петро Кривонос***, а в сільському господарстві трактористка ***Паша Ангеліна*** та ланкова ***Марія Демченко***. Наслідком індустріалізації стало формування потужного військово-промислового потенціалу УСРР та урбанізація республіки, проте ціною цього стало хронічне відставання легкої і харчової промисловості та різке падіння життєвого рівня населення.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Форсована індустріалізація вимагала колосальних обсягів іноземної валюти для купівлі американських і німецьких заводів. Одним із найцинічніших джерел фінансування сталінських новобудов (Харківського тракторного, Криворіжсталі, Азовсталі) стала всесоюзна мережа магазинів «Торгзін» (торгівля з іноземцями). В Україні ці магазини масово відкрилися у 1932–1933 роках у розпал штучного Голодомору. На тлі порожніх полиць звичайних крамниць, у «Торгзінах» було повно борошна, цукру та м'яса, але продавали їх виключно в обмін на золото, срібло, платину або дореволюційні монети. Доведені до відчаю голодуючі українці зносили туди останні сімейні реліквії, обручки та натільні хрестики. Лише за роки Голодомору через українську мережу «Торгзіну» радянська влада викачала з населення понад 45 тонн чистого золота, яке одразу йшло на оплату закордонного устаткування для промислових гігантів.

Форсована індустріалізація, розпочата радянським режимом наприкінці 1920-х років, мала для України суперечливі та глибоко трагічні наслідки. З одного боку, республіка перетворилася на потужний промисловий хаб СРСР, з іншого – ціною цього стрибка стали мільйони людських життів, знищення традиційного села та повна економічна залежність від центру.

Економічні та інфраструктурні наслідки:

- *Україна стала головною вугільно-металургійною та машинобудівною базою СРСР. Було збудовано та модернізовано гіганти промисловості: **ДніпроГЕС**, **Харківський тракторний завод (ХТЗ)**, **«Запоріжсталь»**, **«Азовсталь»**, **Криворізький металургійний завод**;*
- *Пріоритет надавався виключно важкій, видобувній та оборонній промисловості **(група «А»)**. Виробництво товарів народного споживання **(група «Б»)** хронічно недофінансовувалося, що призвело до тотального дефіциту побутових товарів;*
- *Економіку України було повністю підпорядковано союзному центру.*

Соціально-демографічні наслідки:

● *Мільйони селян мігрували до міст на новобудови. Частка міського населення зросла, сформувався чисельний клас промислових робітників;*

● *Через орієнтацію на надприбутки для закупівлі імпортного обладнання було введено карткову систему на продукти, знижено реальні зарплати, лютувала інфляція. Житлова криза в містах стала хронічною;*

● *Промислові центри (особливо Донбас та Придніпров'я) активно русифікувалися через приплив робочої сили з інших республік СРСР та витіснення української мови з виробничої сфери.*

Форсована індустріалізація перетворила Україну на урбанізовану промислову республіку, але позбавила її гармонійного економічного розвитку, зробивши селянство головною жертвою радянського «модернізаційного стрибка». Доба індустріалізації заклала підвалини для створення надпотужного військово-промислового комплексу (ВПК). Це позначиться на агресивних кроках СРСР на міжнародній арені, напередодні та на початку Другої світової війни.

Сталінська індустріалізація мала для України суперечливі наслідки. Вона перетворила республіку на головну промислову базу СРСР із гігантами на кшталт Дніпрогесу, ХТЗ та Азовсталі. Центр викачав колосальний потенціал завдяки ідеологічному примусу та стахановському руху. Платою за це стали пограбування українського села як донора індустріалізації та формування деформованої економіки з відсталою легкою і харчовою промисловістю й низьким рівнем життя громадян.

3. Суцільна колективізація в радянській Україні

Реалізація амбітних планів форсованої індустріалізації вимагала колосальних капіталовкладень, єдиним джерелом яких у тогочасних реаліях могло стати українське село. Для безперебійного вилучення дешевого хліба та його подальшого експорту за кордон сталінський режим ухвалив рішення про перехід до суцільної колективізації. Ця політика передбачала насильницьку ліквідацію індивідуальних селянських господарств та їхнє примусове об'єднання в підконтрольні державі колгоспи. В Україні, де традиційно домінувала культура приватного землеволодіння, цей експеримент натрапив на запеклий масовий спротив селян. Усвідомлюючи небезпеку зриву своїх планів, радянська влада розгорнула масштабну репресивну кампанію з розкуркулення, спрямовану на фізичне усунення найбільш працьовитого прошарку селянства. Село було перетворене на зону відкритого соціального протистояння.

Основним джерелом фінансування форсованої індустріалізації мало стати село. Для встановлення повного державного контролю над виробництвом хліба *XV з'їзд ВКП(б)* у **грудні 1927 року** ухвалив рішення про кооперування села, що згодом трансформувалося в курс на **суцільну колективізацію** – примусове створення великих *колективних господарств* (**колгоспів**) замість індивідуальних селянських дворів. Так, **05 січня 1930 року** було прийнято

постанову ЦК ВКП(б) *«Про темпи колективізації і заходи допомоги державі колгоспному будівництву»*, за якою Україну було віднесено до групи регіонів, що мали завершити колективізацію навесні 1932 року.

ДОВІДКА

Коли на зламі 1929–1930 років сталінський режим оголосив курс на ***«ліквідацію куркульства як класу»*** *і розпочав масове примусове залучення селян до колгоспів, Україною покотилася хвиля запеклого спротиву. Оскільки за спроби збройного опору чоловіків одразу заарештовувало ДПУ або розстрілювали війська, на авансцену протесту вийшли українські жінки.*

У першій половині 1930 року в Україні спалахнули тисячі масових виступів, які увійшли в радянські секретні документи під назвою ***«бабські бунти»****. Жінки діяли хитро і відважно: вони збиралися сотнями, озброювалися вилами, косами та сокирами, йшли штурмом на колгоспні двори та сільради. Вони силою забирали назад свою відібрану худобу (особливо корів, без яких діти були приречені на смерть), розбирали усуспільнене зерно та реманент, а також жорстоко били радянських активістів і двадцятип'ятитисячників (робітників, присланих із міст для проведення колективізації).*

Радянське керівництво опинилося було шоковане, адже каральні органи не наважувалися відкривати масовий вогонь по жінках із немовлятами. Масштаб цих «бабських бунтів» був настільки колосальним, що Сталін злякався втратити контроль над Україною і був змушений тимчасово відступити. Як відомо 02 березня 1930 року він опублікував знамениту статтю ***«Запаморочення від успіхів»****, де звинуватив місцеву владу у «перегинах» і дозволив селянам виходити з колгоспів. За лічені тижні колгоспна система в Україні майже повністю розвалилася, хоча вже восени 1930 року режим розпочав новий, значно жорсткіший і кривавіший наступ.*

ЦІКАВО ЗНАТИ

Метою колективізації було створення високоефективного механізованого сільського господарства, але на практиці вона перетворилася на руйнування століттями вибудуваної селянської логістики і призвела до узаконеного рабства. Коли на початку 1930-х років в СРСР запровадили ***внутрішні паспорти, селянам-колгоспникам*** *їх* ***категорично не видавали****. Селянин не мав права без спеціального письмового дозволу голови колгоспу та сільради поїхати в місто або влаштуватися на іншу роботу.* ***Колгоспники фактично виявилися прикріпленими до землі, як за часів середньовічного кріпацтва.***

Грошей за свою важку роботу в колгоспі селяни не отримували. Натомість їм нараховували так звані ***«трудодні»****, які в облікових книгах позначалися звичайними рисками (****паличками****). Наприкінці року на ці «палички» колгосп мав видавати селянам натуральну плату: зерно чи іншу продукцію. Проте, оскільки держава забирала у колгоспів практично весь урожай через завищені плани хлібозаготівель,* ***на «палички» часто не видавали взагалі нічого****.*

Оскільки колгосп не міг прогодувати селянську родину, єдиним порятунком залишався крихітний присадибний клаптик землі. Але радянська влада обклала кожен сантиметр цього приватного господарства непосильними податками. Селяни мали здавати державі фіксовану норму м'яса, молока, яєць та вовни незалежно від того, чи мали вони худобу. Дійшло до абсурду: ***податком обклали кожне фруктове дерево та кущ на городі****. Щоб не платити ці здирницькі гроші, доведені до відчаю* ***українські селяни масово вирубували власні сади, які вирощували поколіннями.***

У радянській Україні колективізація набула найбільш агресивних і насильницьких форм під безпосереднім керівництвом першого секретаря ЦК КП(б)У *С. Косіора* та секретаря ЦК ВКП(б) **Лазара Кагановича (1893–1991)**.

Оскільки селянство масово чинило пасивний і збройний опір (у 1930 році зафіксовано понад 4 тисячі масових виступів), влада перейшла до політики **«ліквідації куркульства як класу» (розкуркулення)** на основі таємної постанови ЦК ВКП(б) від **30 січня 1930 року**.

Механізм розкуркулення передбачав: експропріацію майна, реманенту, худоби та землі у найбільш заможних, працьовитих чи просто нелояльних до колгоспної системи селян, а також їхню подальшу депортацію разом із родинами до Сибіру, на Урал чи Північ СРСР.

Усього в Україні за роки колективізації було розкуркулено близько **200 тис. селянських господарств** (понад 1 мільйон осіб). Масовий забій селянами власної худоби (щоб не віддавати її в колгосп), дезорганізація виробництва, втрата найкращих господарів через розкуркулення та завищені державні плани хлібозаготівель призвели до глибокої деградації аграрного сектору вже на межі **1931–1932 років**.

У ході реалізації політики насильницької колективізації відбулося повне **одержавлення аграрного сектору економіки** і перетворення селянства на рабів XX ст.

Колективізація в УСРР мала руйнівний та колоніальний характер. Примусове створення колгоспів і ліквідація заможних господарств («розкуркулення» з депортацією понад мільйона людей) знищили традиційний уклад українського села. Наслідком цього та масового забиття худоби стали занепад аграрного виробництва на межі 1931–1932 років і повний контроль влади над хлібом ціною глибокого колапсу сільського господарства.

4. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу

Глибока криза колгоспної системи та провал сталінських планів хлібозаготівель на початку 1930-х років спровокували жорстоку реакцію з боку вищого партійного керівництва СРСР. Замість визнання хибності власного курсу Кремль переклав провину за невиконання планів на самих українських селян, звинувативши їх у свідомому саботажі та націоналістичному ухилі. Проти республіки було застосовано комплекс заздалегідь спланованих репресивних заходів військово-політичного та економічного характеру. Сталінське керівництво вдалося до колективізації голодом. Голодомор 1932–1933 років – штучно організований голод, який за своїми масштабами та суттю став актом геноциду. Радянський уряд свідомо перетворив базову потребу людини в їжі на смертоносну зброю масового ураження. Ця трагедія назавжди змінила демографічну, соціальну та психологічну карту України.

Економічний колапс колгоспної системи та невиконання планів хлібозаготівель були розцінені сталінським керівництвом не як провал власної політики, а як свідомий саботаж з боку «українського буржуазного націоналізму». Було прийнято рішення про нанесення нищівного карального

удару по українському селянству. Наслідком цього став **Голодомор 1932–1933 років, який визнаний геноцидом українського народу**.

Хронологія та інструменти створення штучного голоду:

● **07 серпня 1932 року** – ухвалення Постанови ЦВК і РНК СРСР *«Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»*, підписаної **Михайлом Калініним (1875–1946)** та **В'ячеславом Молотовим (1890 – 1986)**. Постанова відома у народі як **«закон про п'ять колосків»**. За збирання залишків урожаю на колгоспних полях передбачався розстріл або ув'язнення терміном від 10 років із конфіскацією майна.

● **Осінь 1932 року** – відрядження в Україну надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом голови Раднаркому СРСР *В. Молотова*. **18 листопада 1932 року** ЦК КП(б)У під тиском Молотова ухвалює постанову про введення натуральних штрафів (вилучення м'яса, картоплі, сала замість здачі хліба). Спільна постанова ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР від **06 грудня 1932 року** запровадила систему **«чорних дошок»**. Колгоспи та цілі села, занесені на «чорні дошки», підлягали повній торговельній блокаді, негайному стягненню не лише хліба, а й усіх інших продуктів харчування, посівного матеріалу та промислових товарів. На місцях конфіскацією керували секретар ЦК ВКП(б) *Л. Каганович* та новопризначений у **січні 1933 року** з диктаторськими повноваженнями другий секретар ЦК КП(б)У **Павло Постишев (1889–1939)**.

● **Початок 1933 року** – повне блокування кордонів УСРР та Кубані внутрішніми військами і залізничними загонами ДПУ за директивою *Й. Сталіна* від **22 січня 1933 року**. Селянам було законодавчо **заборонено виїжджати** за межі республіки або до міст у пошуках їжі. Одночасно під керівництвом комнезамівців та партійних активістів (***«буксирні бригади»)*** здійснювалися масові подвірні обшуки з конфіскацією останніх залишків їжі.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У розпал смертності, в першій половині 1933 року, лікарям та працівникам органів РАЦС (загсів) в УСРР було видано сувору таємну директиву: ***категорично заборонялося вказувати реальну причину смерті мільйонів людей: виснаження від голоду****. Щоб виконати партійні норми та приховати сліди злочину, радянська влада змушувала медиків використовувати абсурдні та вигадані медичні терміни:*

- *Замість «голодна смерть» у свідоцтвах про смерть та реєстраційних книгах масово писали:* ***«дистрофія»****,* ***«упадок сил»****,* ***«старече знесилення»*** *(навіть якщо йшлося про немовлят та дітей),* ***«набряк»*** *або* ***«безвісти відсутній»****.*
- *Ще одним поширеним «діагнозом», який ставили померлим від голоду дітям, було* ***«невизначене захворювання»****.*

Ба більше, навіть така сфальсифікована статистика видалася Кремлю небезпечною. Наприкінці 1933 року, коли масштаби смертності стали очевидними, радянські спецслужби провели масштабну спецоперацію: вони вилучили з усіх сільських та районних рад України книги реєстрації актів цивільного стану за 1932 та 1933 роки. Більшість із цих книг була ***офіційно спалена****, щоб назавжди стерти імена жертв і унеможливити підрахунок людських втрат. Ті поодинокі архівні книги, які дивом уціліли (інколи завдяки*

тому, що сміливі місцеві діловоди таємно закопували їх на городах або ховали на горищах), сьогодні є найстрашнішими документальними свідченнями Голодомору. У них можна побачити цілі сторінки, де навпроти десятків імен дітей та дорослих, померлих в один і той самий день в одному селі, стоїть однаковий, механічно виведений чорнилом діагноз: «упадок сил».

Штучно створений голод охопив усю територію радянської України. Навесні та влітку **1933 року** смертність набула апокаліптичних масштабів. За підрахунками харківського агронома-економіста **Степана Соснового (1896–1961)**, в результаті голоду в Україні вмирала 1 людина кожні 3,5 секунди, щохвилини 17 осіб, щогодини – понад 1000, щодня – біля 23 тисяч. Приблизна кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр. за оцінками сучасних демографів та істориків, становить від **3,9 до 4,5 мільйона осіб**.

ДОВІДКА

*Сталінське керівництво намагалося ретельно приховати колосальні демографічні втрати українського народу внаслідок штучного голоду **1932–1933 років**.*

*Як відомо, **06 січня 1937 року** в СРСР було проведено єдиний всесоюзний перепис населення, який мав продемонструвати всьому світові «стрімке зростання радянського соціуму під керівництвом партії». Отримані статистичні дані зафіксували катастрофічне зменшення чисельності населення України та Кубані порівняно з прогнозованими розрахунками (брак становив кілька мільйонів осіб).*

*Постановою Ради народних комісарів СРСР результати перепису були оголошені «дефектними» та «сфабрикованими ворогами народу з метою дискредитації радянського ладу». Весь керівний склад Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО), зокрема начальник сектору населення **Михайло Курман**, а також керівник Статистичного управління УСРР **Олександр Асаткін**, був заарештований органами НКВС і розстріляний в роки **Великого терору**. Матеріали перепису засекретили на десятиліття, а у **1939 році** провели новий, штучно сфальсифікований перепис.*

Головною метою Голодомору 1932–1933 років в Україні було знищення українського національного спротиву та остаточне підкорення селянства. Радянський режим на чолі зі Сталіним використав штучно створений голод як зброю масового ураження для розв'язання декількох стратегічних завдань.

Ключові цілі сталінського режиму:

● **Придушення селянського опору.** *Українське село чинило запеклий опір суцільній колективізації, розкуркуленню та примусовим хлібозаготівлям. Голод мав остаточно зламати цей опір та змусити селян вступати до колгоспів;*

● **Знищення соціальної основи української нації.** *Селянство зберігало традиційну культуру, мову, самосвідомість та потенціал до відновлення незалежної держави. Сталін сприймав українське село як «національну армію», яка загрожувала цілісності радянської імперії;*

● **Припинення політики українізації та згортання національного відродження.** *Паралельно з Голодомором розгорталися масові репресії проти української інтелігенції, духовенства та національних політичних кадрів («розстріляне відродження»). Штучний голод супроводжувався директивою про обов'язкову боротьбу з «українським націоналізмом»;*

- **Забезпечення ресурсами форсованої індустріалізації.** *Вилучене в селян зерно та зерновий спирт експортувалися за кордон для отримання валюти, промислового обладнання та технологій, а також для безкоштовного забезпечення продовольством мешканців міст і Червоної армії.*

ЦІКАВО ЗНАТИ

Світ знав, але мовчав.

Політика колективізації та Голодомор хронологічно співпали зі світовою економічною кризою, що спалахнула наприкінці 1929 року. На тлі масового безробіття та падіння попиту на більшість товарів у провідних країнах світу, СРСР починає масово залучати американських і європейських робітників та інженерів для роботи в Країні Рад. Західні країни продавали свої технології, що дозволило Й. Сталіну почати і успішно завершити індустріалізацію.

Парадокс, але не зважаючи на антибуржуазну риторику, події колективізації, Голодомору, політичні репресії, створення системи ГУТАБ, 16 листопада 1933 року США визнали СРСР і встановили з ним дипломатичні стосунки. А майже через рік: 18 вересня 1934 року Радянський Союз став повноправним членом Ліги Націй. Цьому не завадили ні резолюція №399 конгресмена ***Гамільтона Фіша (1888–1991)*** *від 28 травня 1934 р., ані знаменитий лист з приводу Голодомору* ***Олександра Шульгіна (1889–1960)****, вручений 23 вересня 1933 р. голові Генасамблеї Ліги Націй Вокеру.*

Голодомор 1932–1933 років увійшов в історію як один із найжахливіших злочинів тоталітарного комуністичного режиму проти людства. Застосування репресивного «закону про п'ять колосків», натуральних штрафів та терористичної системи «чорних дошок» повністю позбавило українське село будь-яких засобів для існування. Повне закриття кордонів УСРР військами ДПУ та заборона селянам виїздити до міст доводять намір влади заблокувати людей у зоні суцільного вимирання. Смерть мільйонів людей не була наслідком неврожаю чи природних чинників, а стала результатом цілеспрямованої державної політики. Сталінський режим досяг своєї головної мети: зламав запеклий національний опір українського селянства та примусово закріпив колгоспне рабство.

5. Політичний терор та масові репресії більшовицької влади. «Розстріляне відродження»

Паралельно з підкоренням селянства радянський режим розпочав наступ на інтелектуальну еліту нації. Протягом 1930-х років органи НКВС сфабрикували процеси проти наукової та військової інтелігенції, згодом перейшовши до фізичного знищення митців і письменників. Це талановите покоління 1920-х років увійшло в історію під трагічною назвою «Розстріляне відродження».

Паралельно зі знищенням селянства здійснювався тотальний розгром національної інтелектуальної еліти. Політичний терор в УСРР мав системний характер і реалізовувався через сфабриковані ДПУ/НКВС судові процеси:

- **Травень – липень 1928 року. «Шахтинська справа»** стала першим показовим судовим процесом у сталінському СРСР проти інженерно-технічної

інтелігенції Донбасу, яку звинуватили у «шкідництві». Ця фальсифікація стала приводом для масових репресій проти фахівців та посилення тотатарного контролю над економікою.

- **Березень – квітень 1930 року** – судовий процес, що проходив у Харківському оперному театрі над вигаданою **«Спілкою визволення України» (СВУ)**. Метою процесу була дискредитація старої наукової інтелігенції. Перед судом постали 45 провідних діячів, зокрема віце-президент ВУАН **Сергій Єфремов (1876–1939)**, колишній прем'єр-міністр УНР ***В. Чехівський***, філолог ***М. Слабченко***, письменниця ***Л. Старицька-Черняхівська***.
- **1931 рік** – справа **«Українського національного центру» (УНЦ)**, за якою було репресовано 50 колишніх політичних лідерів доби УНР, у тому числі видатного історика *М. Грушевського* (якого було заслано до Москви).

Пік репресивної політики в СРСР припав на період **«Великого терору» (1937–1938 рр.)**, ініційованого оперативно-секретним наказом НКВС СРСР № 00447 від **30 липня 1937 року** (*«Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів»*).

В УСРР початок великого терору припав на 1933 рік і, ймовірно, був пов'язаний з подіями Голодомору. В Радянській Україні репресії координувалися найближчими сталінськими ставлениками: наркомом внутрішніх справ УРСР **Ізраїлем Леплевським (1894–1938)** (згодом *Олександром Успенським*), першим секретарем ЦК КП(б)У **Микитою Хрущовим (1894–1971)** та загальносоюзним керівником НКВС *М. Єжовим*. Терор був спрямований на партійні кадри, військових, спеціалістів народного господарства та діячів культури. Найбільшим символом трагедії стали масові розстріли української культурної еліти, яка увійшла в історію під назвою **«Розстріляне відродження»** (термін увів у науковий обіг літературознавець **Юрій Лавріненко**).

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Форсована колективізація та ідеологічний диктат Лисенківщини (псевдонаукового напряму в біології) знищили передову українську аграрну науку. У 1920-х роках в Україні плідно працювали Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук та мережа дослідних станцій (зокрема, Миронівська та Полтавська), які тісно співпрацювали з видатним генетиком, академіком **Миколою Вавиловим (1887–1943)**. Вони створювали унікальний сортовий фонд пшениці, адаптований до кліматичних умов степу.*

*На початку 1930-х років за підтримки наркома землеробства СРСР **Якова Яковлєва** та за особистим схваленням Й. Сталіна розпочалося піднесення агронома **Трохима Лисенка (1898–1976)**. Його псевдонауковий метод «яровизації» (обробки насіння низькими температурами) позиціонувався як миттєвий спосіб подолання продовольчої кризи колгоспів без використання генетики. Вчені, які критикували методи Лисенка (зокрема, видатний український селекціонер, директор Інституту цукрових буряків, академік **Володимир Симиренко**), були оголошені «шкідниками-саботажниками» та репресовані НКВС. В. Симиренка розстріляли у 1938 році, а наукові генетичні дослідження в УСРР були заблоковані.*

Кульмінацією нищення еліти стали масові розстріли в урочищі **Сандармох** (Карелія, РФ) наприкінці **жовтня – на початку листопада 1937**

року (приурочені до 20-річчя Жовтневого перевороту). За рішеннями позасудових *«особливих трійок»* тут було страчено цвіт українського націотворення: капітана нової української прози **Валер'яна Підмогильного (1901–1937)**, режисера театру «Березіль» **Леся Курбаса (1887–1937)**, драматурга **Миколу Куліша (1892–1937)**, поетів-неокласиків **Миколу Зерова (1890–1937)** та **Павла Филиповича (1891–1937)**, письменників **Марка Вороного (1904–1937)**, **Григорія Епіка (1901–1937)**, **Михайла Ялового (1895–1937)**, Олексу Слісаренка. У Києві територія **Биківнянського лісу** також перетворилася на найбільше в Україні місце таємного поховання жертв масового терору НКВС.

Таким чином, доба «Великого терору» 1937–1938 років завдала українській культурі та науці непоправного, катастрофічного удару. Через сфабриковані процеси на кшталт «Спілки визволення України» та позасудові розправи «трійок» НКВС було ліквідовано кадрове ядро націотворення. Масові страти українських геніїв: Леся Курбаса, Миколи Куліша, Валер'яна Підмогильного та багатьох інших в урочищі Сандармох – стали актом свідомого культурного етноциду. Биківнянські могили під Києвом наочно демонструють справжні криваві масштаби діяльності радянських каральних органів. «Розстріляне відродження» перервало природний розвиток української художньої та наукової думки на кілька десятиліть наперед, насадивши в суспільстві атмосферу тотального страху.

6. Культурно-освітня і церковна політика 1920-х – 1930-х років

У 1920-х роках радянська влада проводила політику українізації, що дало поштовх до розвитку національної культури, освіти й церкви (УАПЦ). Проте вже наприкінці десятиліття, зміцнивши режим, Сталін згорнув українізацію, замінивши її жорсткою русифікацією, уніфікацією та насадженням атеїзму.

Масштабним досягненням цього історичного періоду, стала **кампанія ліквідації неписьменності** (*лікнеп*): у ***1921 р.*** Раднарком зобов'язав усіх громадян віком від 8 до 50 років навчитися грамоти, завдяки чому неписьменність серед молоді та дорослих скоротилася з 72% (1897 р.) до 15% (1939 р.).

Гуманітарна сфера радянської України у зазначений період зазнала радикальної трансформації: від вимушеної лібералізації до тотального ідеологічного контролю. У **квітні 1923 року** XII з'їзд РКП(б) оголосив політику **коренізації**. В УСРР вона отримала назву **українізація**. Метою проведення політики коренізації було регіональне зміцнення радянської влади шляхом використання національних мов в адміністративному апараті, освіті, пресі та культурі. Активними провідниками українізації були наркоми освіти УСРР: **Олександр Шумський (1890–1946)** та **Микола Скрипник (1872–1933)**. Завдяки цьому процесу у 1920-х роках відбувся колосальний спалах

українського книговидання, преси, театрального мистецтва та було закладено основи масової початкової освіти рідною мовою. На межі 1920–1930-х років українізацію було згорнуто, її лідерів звинувачено в «націонал-ухильництві», а з **1938 року** постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) введено обов'язкове вивчення російської мови в усіх національних школах.

ДОВІДКА

*Одним із найяскравіших проявів українізації стала потреба створити єдині, соборні правила української мови, адже через тривале перебування українських земель у складі різних імперій (Російської та Австро-Угорської) правописні традиції на сході та заході суттєво різнилися. Для вирішення цієї проблеми у 1927 році в Харкові, скликали Всеукраїнську правописну конференцію. На неї з'їхалися провідні мовознавці як з Радянської України (**Микола Скрипник, Агатангел Кримський**), так і з Західної України, що перебувала під владою Польщі (зокрема, **Степан Смаль-Стоцький**).*

*У 1928 році Народний комісар освіти УСРР М. Скрипник затвердив новий правопис, який увійшов в історію як **«харківський правопис»** або **«скрипниківка»**. Це був унікальний мовний компроміс, який вперше за кілька століть офіційно об'єднав придніпрянські та галицькі мовні традиції в єдину державну систему. Однак на початку 1930-х років політика українізації була згорнута. Сталінський режим оголосив «скрипниківку» «націоналістичною диверсією, спрямованою на відрив української мови від російської». Уже у 1933 році правопис штучно й поспіхом переробили, вилучивши з нього питомі українські мовні ознаки (зокрема, літеру **«Ґ»**, правила передачі іншомовних слів тощо) і насильно наблизивши українську граматику до російської. Більшість мовознавців, які створили правопис 1928 року, були заарештовані та розстріляні, а сам Скрипник, рятуючись від неминучого арешту НКВС, застрелився у своєму кабінеті.*

У 1920-х роках радянська влада намагалася підірвати панівне становище Російської православної церкви (РПЦ), яку більшовики вважали оплотом монархізму. Тому на перших порах Кремль скрізь пальці дивився на прагнення українців мати свою, незалежну від Москви церкву.

У жовтні 1921 року в Києві, у стінах Софійського собору, було скликано Перший Всеукраїнський православний церковний собор, який проголосив створення Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Проте українські патріотичні священники опинилися у канонічній пастці: жоден із чинних єпископів РПЦ (які стояли на позиціях «єдиної і неділимої Росії») категорично не погодився висвятити українського митрополита. За канонами без єпископського рукоположення церква не могла існувати.

Українці зважилися на безпрецедентний та революційний крок в історії православ'я. Спираючись на традиції раннього християнства та Александрійської церкви, вони провели висвячення через покладання рук усієї громади. 23 жовтня 1921 року в Софійському соборі зібралися сотні делегатів: священики, диякони та прості миряни. Вони утворили живий ланцюг, поклали руки один одному на плечі, а перші в ланцюгу поклали руки на голову священика Василя Липківського, обравши його митрополитом Київським і всієї України. Через цей обряд опоненти з РПЦ зневажливо називали УАПЦ «самосвятами», проте для українців Липківський став справжнім «народним митрополитом».

УАПЦ здійснила колосальний культурний прорив: богослужіння вперше масово перевели на українську мову, було ліквідовано колишню церковну бюрократію. Проте вже наприкінці 1920-х років більшовики змінили тактику: УАПЦ оголосили «петлюрівською організацією». У 1930 році під тиском ДПУ церкву змусили оголосити про самоліквідацію. Митрополита Василя Липківського, майже всіх українських єпископів та тисячі священиків у 1930-х роках заарештували й розстріляли в ході сталінського Великого терору.

ЦІКАВО ЗНАТИ

«Безбожна п'ятирічка» (1932–1937) *стала найагресивнішою спробою радянської влади повністю знищити релігію в СРСР. Головним ідеологом кампанії виступив Союз войовничих безбожників на чолі з* ***Омеляном Ярославським****. План Кремля був зухвалим****: до 01 травня 1937 року на території країни не мало залишитися жодного храму****, а саме ім'я Бога планували назавжди стерти з пам'яті людей. Для цього влада розгорнула тотальний культурний та фізичний терор. Церкви, костели й мечеті масово закривали, підривали або перетворювали на склади та кінотеатри. Саме в цей період* ***Україна втратила безцінні пам'ятки архітектури****, зокрема* ***Михайлівський Золотоверхий собор*** *у Києві.*

Радянська преса виходила мільйонними тиражами, жорстоко висміюючи вірян на сторінках журналів накшталт «Безбожника». Водночас тисячі священиків та звичайних людей за свої переконання потрапили до таборів ГУЛАГу або були розстріляні.

Проте фінал цієї кривавої кампанії перетворився на грандіозний парадокс. У січні 1937 року влада провела всесоюзний перепис населення, у який включили пункт про віру, щоб зафіксувати «тріумф атеїзму». Результати шокували радянське керівництво: понад ***57%*** *громадян відкрито назвали себе віруючими, попри роки залякувань та репресій. Радянська влада негайно засекретила ці дані, а організаторів перепису оголосила «шкідниками» та ліквідувала.* ***Експеримент із тріском провалився – релігія просто пішла в глибоке підпілля, довівши неможливість знищити віру наказами згори.*** *Навіть самому Сталіну вже у 1943 році довелося капітулювати перед цим фактом і повернути церкву з небуття, щоб підняти дух людей під час війни.*

На завершення слід зазначити, що культурно-освітня та церковна політика більшовиків у 1920–1930-х роках пройшла шлях від вимушеного тактичного лібералізму до тотального духовного погрому. Політика українізації, очолювана *О. Шумським та М. Скрипником*, **довела колосальний творчий потенціал українського суспільства, але була жорстоко згорнута під гаслами боротьби з «націонал-ухильництвом»**.

У 1920–1930-х роках у кабінетах сталінської номенклатури народився особливий ярлик – **«націонал-ухильництво»**. Це був гнучкий і смертоносний штамп, яким чекісти та партійні функціонери таврували будь-кого з компартії, хто намагався брати українізацію всерйоз. У вищих кабінетах Москви вважали: якщо ти надто опікуєшся місцевою мовою, школою чи бюджетом – ти «переоцінюєш місцеві особливості» і готуєш зраду СРСР. Найцікавіше, що під виглядом боротьби з «ухилами» режим планомірно вичищав потенційну опозицію у **всіх** ключових верствах українського суспільства. Кожен ярлик мав свою чітку цільову аудиторію:

1. «Шумськізм»: полювання на партійців та бюрократів

- **Хто під прицілом:** радянський та партійний апарат УСРР.

- **У чому «злочин»:** нарком освіти О. Шумський щиро повірив у радянську декларацію про рівність народів. Він вимагав українізувати робітничий клас і замінити чиновників, які не знали мови.
- У 1925 році Шумський пішов на прямий конфлікт із Москвою. На особистій зустрічі зі Сталіним він відверто заявив, що призначений Кремлем очільник КП(б)У Л. Каганович не розуміє українського життя і зажадав поставити на цю посаду українця Власа Чубаря. Для Сталіна це була зухвалість: якась республіка вказує Центру, кого їй призначати керувати. Як результат – таврування «шумськізмом» та подальше усунення від влади.

2. «Хвильовізм»: приборкання творчої еліти

- **Хто під прицілом:** письменники, поети, художники та театрознавці.
- **У чому «злочин»:** прагнення творити високе, незалежне від московського диктату мистецтво.
- Під час літературної дискусії 1925–1928 років **Микола Хвильовий (1893–1933)** переконував, що українська література має орієнтуватися на світові шедеври, а не на червоний пролетарський агітпроп. Сталін особисто написав листа до ЦК КП(б)У з вимогою приборкати Хвильового. Почалося цькування всієї спілки ВАПЛІТЕ, яке зрештою призвело до самогубства Хвильового у травні 1933-го.

3. «Волобуєвщина»: удар по науковцях та економістах

- **Хто під прицілом:** академічна спільнота, професура та аналітики.
- **У чому «злочин»:** доведення того, що радянська система викачує з України ресурси, як і царська імперія.
- У 1928 році молодий економіст **Михайло Волобуєв (1903–1972)** опублікував у журналі **«Більшовик України»** суху, але вибухову статтю з розрахунками. Він на цифрах довів: УСРР вносить до загальносоюзного бюджету куди більше ніж отримує назад, а Центр навмисно блокує розвиток української обробної промисловості, залишаючи республіці роль сировинного придатку. Статтю негайно вилучили, а **«волобуєвщина» стала синонімом «економічного шкідництва»**.

4. «Скрипниківщина»: зачистка «старої ленінської гвардії»

- **Хто під прицілом:** старі більшовики з дореволюційним стажем (**«ленінська гвардія»**).
- **У чому «злочин»:** спроба поєднати фанатичну віру в комунізм із розбудовою повноцінних українських інституцій.
- Микола Скрипник був соратником Леніна й ортодоксальним комуністом, але на посаді наркома освіти зробив для української культури більше, ніж будь-хто: створив єдиний правопис (Харківський, 1928 року), відкрив тисячі українських шкіл і домігся українізації Кубані. Проте у 1933 році, коли в Україні лютував Голодомор, сталінський посланець Постишев оголосив Скрипника «головним покривачем націоналістів». Не витримавши цькування та краху власних ідеалів, Скрипник застрелився у власному кабінеті в Держпромі.

7. Наука та мистецтво радянської України

Період 1920–1930-х років в контексті розвитку української культури був часом небаченого творчого піднесення, зумовленого політикою українізації, і водночас періодом жорсткого ідеологічного тиску. Радянська влада розглядала культуру як «фронт» і пропагандистський інструмент, а не як вільну творчість. Кампанія так званої «культурної революції» поєднувала масовий розвиток освіти з жорстким тоталітарним контролем та сталінськими репресіями, які знищили значну частину творчої інтелігенції (це покоління увійшло в історію як «Розстріляне відродження»).

Головним центром наукових досліджень 1920–1930-х рр. у Радянській Україні стала **Всеукраїнська академія наук** (ВУАН, створена у червні 1921 р., з 1936 р. – Академія наук УРСР). Вчені **Микола Крилов (1879–1955)** та **Микола Боголюбов (1909–1992)** створили нову наукову галузь – нелінійну механіку. Вони розробили інструменти для розрахунку складних коливних процесів у швидкодіючих машинах, радіотехніці, кораблебудуванні та космічних апаратах. Їхні розробки дозволили інженерам знизити вібрації у турбінах, літаках та мостах на етапі проєктування. Пізніше ці методи лягли в основу американської теорії нелінійних коливань та використовувалися в космічній програмі «Аполлон».

У 1930-х роках в **Українському фізико-технічному інституті** (УФТІ) у Харкові запустили прискорювач елементарних частинок і здійснили розщеплення ядра літію. Через участь провідних світових фізиків (зокрема Роберта Оппенгеймера) УФТІ неофіційно називали «українським Кембриджем».

Євген Патон (1870–1953) заклав підґрунтя теорії зварювання. У 1934 р. було відкрито Інститут електрозварювання — перший у світі спеціалізований науково-дослідний інститут у цій галузі. Учений розробив теорію дугового зварювання, дослідив стійкість швів і довів переваги зварювання над клепанням.

Біологиня **Валентина Радзимовська (1886–1953)** заснувала українську школу фізіологів і біохіміків. Її праці стосувалися дитячої фізіології, а також кислотно-лужного балансу та метаболізму за умов туберкульозу та інших патологій.

Впродовж 1920-х років українська література розвивалася в рамках численних літературних об’єднань **(«Плуг», «Гарт», ВАПЛІТЕ, група неокласиків на чолі з Миколою Зеровим**). На початку 1930-х років їх ліквідували, створивши єдину **Спілку письменників України (1934 р.)**.

Значним явищем у театральному мистецтві стало об’єднання **«Березіль»**, яким керував режисер **Лесь Курбас (1887–1937)**. У 1933 р. його заарештували за звинуваченнями у «націоналізмі», а у 1937 р. розстріляли. У театрі Курбас використовував кіноекрани на сцені, рухомі конструкції та систему психотехніки актора.

У музичному мистецтві провідну роль відігравали композитори **Григорій Верьовка**, **Пилип Козицький**, **Борис Лятошинський**, **Левко Ревуцький**. Створена у 1919 р. **хорова капела «Думка»** стала одним із провідних колективів СРСР.

Центром українського кінематографу стала створена у 1927 р. **Київська кіностудія**. Режисер **Олександр Довженко** зняв стрічки «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929) та **«Земля» (1930)**, остання з яких у 1958 р. увійшла до списку найкращих фільмів на кінофестивалі в Брюсселі.

В образотворчому мистецтві працювали класики українського модернізму, зокрема **Федір Кричевський** (автор триптиха «Життя»). Художник **Михайло Бойчук** заснував стиль «бойчукізму», що поєднував візантійські традиції з українським народним малярством. У 1936 році Бойчука та його учнів заарештували, а у 1937 році розстріляли. Баталіст **Микола Самокиш** створював історичні полотна про козацтво, а **Олексій Шовкуненко** зафіксував індустріалізацію у серії «Дніпробуд».

У галузі архітектури провідним стилем став **конструктивізм**. Знаковою спорудою цього періоду є будівля **Державної промисловості (Держпром)** у Харкові. Він став першим радянським хмарочосом, зведеним у 1925–1928 роках за проєктом **Сергія Серафимова**, Самуїла Швеца та Пилипа Третьякова. Комплекс вирізнявся інноваційним використанням монолітного залізобетону та складною системою просторового планування.

У 1920–1930-х роках українська культура та наука розвивалися в суперечливих умовах: з одного боку, це був період небаченого піднесення, інновацій та проривів світового рівня, а з іншого — жорсткого ідеологічного тиску. Згодом більшість видатних діячів цього періоду стали жертвами сталінських репресій, а плюралізм мистецьких і наукових шкіл було насильницьки уніфіковано та підпорядковано державній доктрині.

Контрольні запитання:

1. Які трагічні наслідки для українського села мала перша радянська модель «воєнного комунізму» на початку 1920-х років? Що змусило більшовицьке керівництво у березні 1921 року перейти до Нової економічної політики та в чому полягала її сутність?
2. Охарактеризуйте процес інституційного оформлення СРСР у 1922–1924 рр. Які два підходи (сталінський та автономістський) зіткнулися під час створення союзної держави, і як Конституція СРСР 1924 року обмежила права УСРР?
3. У чому полягала специфіка етапу форсованої індустріалізації в радянській Україні після 1929 року? Яким чином радянська влада забезпечувала фінансування цього промислового стрибка?
4. Назвіть найбільші промислові об’єкти-гіганти, зведені в УСРР у роки перших п’ятирічок. Яку роль у стимулюванні праці за умов низьких зарплат відігравав штучно організований «стахановський рух» та які імена передовиків виробництва пов’язані з його розгортанням?
5. Які завдання ставив сталінський режим, ухвалюючи рішення про суцільну колективізацію сільського господарства? До якої групи регіонів за темпами колгоспного будівництва було віднесено Україну згідно з постановою від 05 січня 1930 року?

6. Розкрийте суть та механізм політики «ліквідації куркульства як класу» (розкуркулення) в УСРР. Якими були наслідки цієї репресивної кампанії для демографії села та загального стану аграрного виробництва на межі 1931–1932 рр.?
7. Чому сталінське керівництво переклало провину за невиконання планів хлібозаготівель на українське селянство? Яку каральну функцію виконувала Постанова від 07 серпня 1932 року, відома в народі як «закон про п’ять колосків»?
8. Проаналізуйте терористичні інструменти, що використовувалися для створення штучного голоду в Україні наприкінці 1932 – на початку 1933 років. Що означало занесення села на «чорні дошки» та як директива Й. Сталіна від 22 січня 1933 року заблокувала селян у зоні вимирання?
9. З якою метою органи ДПУ/НКВС на початку 1930-х років сфабрикували процеси над «Спілкою визволення України» (СВУ) та «Українським національним центром» (УНЦ)? Назвіть видатних діячів української науки та культури, які стали жертвами цих справ.
10. Дайте визначення поняттю «Розстріляне відродження». Яка подія в урочищі Сандармох восени 1937 року стала кульмінацією нищення української культурної генерації, та яке місце під Києвом перетворилося на найбільше таємне поховання жертв масового терору НКВС?
11. У чому полягала суть політики коренізації (українізації) 1920-х років та хто був її активним провідником серед радянських наркомів освіти? Навколо якого гасла розгорнулася літературна дискусія 1925–1928 років і як завершився цей етап мовного розвитку у 1938 році?
12. Охарактеризуйте виникнення, діяльність та подальшу ліквідацію Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) у міжвоєнний період. Хто був першим митрополитом цієї церкви та в чому радянська влада звинуватила її ієрархів під час собору 1930 року?
13. Які ключові наукові та мистецькі здобутки радянської України 1920–1930-х років отримали визнання на світовому рівні?

Тема 12. Українські землі у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини

1. *Західноукраїнські землі у Другій Речі Посполитій у 1919–1939 рр.*
2. *Український праворадикальний рух на теренах Польщі у 1920–1930-х роках. Боротьба ОУН за незалежну Україну.*
3. *Північна Буковина та Південна Бессарабія у складі Румунії у 1918–1940 рр.*
4. *Політика Чехословаччини на теренах Закарпаття у 1918–1939 рр.*
5. *Спроби українського державотворення у Закарпатті (1938–1939).*

Ключові поняття й терміни: Береза-Картузька, Віденський арбітраж, державна асиміляція, інтегральний націоналізм, Карпатська Україна, «Карпатська Січ», крайова екзекутива ОУН, Львівський судовий процес (1936 р.), Мюнхенська угода, осадництво, пацифікація, Підкарпатська Русь, полонізація освіти, Провід українських націоналістів (ПУН), румунізація, русинство, русофільство (москвофільство), «сокальський кордон», Сойм Карпатської України, Татарбунарське повстання, Українська військова організація (УВО), Українська національна партія (УНП), Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО), Українське національне

об’єднання (УНО), українофільство (народовство), утраквістичні (двомовні) школи, «екси».

1. Західноукраїнські землі у Другій Речі Посполитій у 1919–1939 рр.

Після поразки національно-визвольних змагань та офіційної ліквідації інституцій ЗУНР рішенням Ради послів Антанти від 14 березня 1923 року, Східна Галичина та Західна Волинь де-юре увійшли до складу Другої Речі Посполитої. Опинившись у межах польської держави, понад 5 мільйонів українців перетворилися на найбільшу національну меншину, правовий статус якої визначався дискримінаційними та асиміляційними кроками Варшави. Польський уряд розглядав ці території виключно як внутрішні колонії та стратегічний сировинний придаток, що неминуче спровокувало тривале соціально-економічне та політичне протистояння. Розуміючи небезпеку консолідації українського етносу, офіційна влада розгорнула масштабний наступ на мовні, релігійні та культурні права корінного населення. Цей процес супроводжувався форсованою зміною демографічного та земельного балансу в регіоні на користь польського елемента.

Офіційна Варшава розділила українські території на окремі адміністративні одиниці – *воєводства* **(Львівське**, **Станіславівське**, **Тернопільське та Волинське)**, штучно запровадивши між Галичиною та Волинню так званий **«сокальський кордон»**, покликаний ізолювати волинських українців від галицького національного руху. Урядова політика базувалася на концепціях **«державної асиміляції»** та **«пацифікації»**.

Адміністративно-територіальний устрій Другої Речі Посполитої на українських землях був штучно деформований задля реалізації політики національного стримування.

Терміном **«сокальський кордон»** в історіографії називають умовну адміністративну лінію, що провадилася польським урядом по лінії колишнього державного кордону між Російською та Австро-Угорською імперіями (на північ від міст Сокаль і Радехів). Вона відокремлювала Галичину (Львівське, Станіславівське та Тернопільське воєводства) від Західної Волині та Полісся.

Керівник Волинського воєводства **Генрик Юзевський** (автор т. зв. «Волинської програми») намагався створити в регіоні закритий лояльний простір. На Волині суворо заборонялося поширення галицької української преси, діяльність греко-католицького духовенства та функціонування національних інституцій, таких як товариство «Просвіта» чи кооперативна мережа **«Маслосоюз»**. Варшава прагнула запобігти консолідації волинського селянства з політично радикальнішим галицьким інтелектуальним середовищем.

Оскільки політичний спротив жорстко придушувався, українці Галичини вигадали унікальну стратегію виживання – **економічний націоналізм**. Керуючись гаслом «Свій до свого по своє», вони створили потужну мережу кооперативів, яка згодом переросла у справжню економічну імперію. Символом

цього успіху став **«Маслосоюз»** (Союз руських молочарських спілок) із центром у Львові. Це була неймовірна бізнес-історія міжвоєнної Європи. Кооператив об'єднав сотні тисяч українських селян, які здавали молоко. Завдяки суворому контролю якості, масло від «Маслосоюзу» завоювало ринки не лише Польщі, а й Австрії, Чехословаччини та Великої Британії. Мережа фірмових магазинів «Маслосоюзу» у Львові була настільки популярною, що навіть польське населення міста часто віддавало перевагу саме українським продуктам. Усі зароблені кошти йшли на фінансування українських приватних шкіл, гімназій, спортивних товариств («Сокіл», «Пласт») та видавництв.

Доходи «Маслосоюзу» та інших кооперативів (як-от «Центросоюз») фактично утримували на плаву всю українську культуру та освіту Галичини в умовах, коли держава повністю припинила їхнє фінансування. Польська влада намагалася боротися з кооперативами податками й обшуками, але бойкот польських товарів українцями виявився сильнішим за адміністративний тиск.

Входження Галичини до складу Польщі супроводжувалося міжнародними зобов'язаннями. У 1923 році **Рада послів Антанти** визнала суверенітет Варшави над цими землями лише за умови, що Польща надасть Східній Галичині **автономію** та відкриє український університет. Жодну з цих обіцянок польський уряд так і не виконав. Натомість у 1920–1930-х роках Варшава розгорнула політику, спрямовану на асиміляцію та обмеження прав української меншини.

Економічний та етнічний тиск реалізовувався через такі інструменти:

- **Осадництво.** Згідно із законами від **17 грудня 1920 року**, польський уряд розпочав безкоштовну роздачу або пільговий продаж найкращих земельних наділів на Волині та в Галичині колишнім військовослужбовцям (осадникам) та цивільним колоністам. Це штучно спровокувало гостре аграрне перенаселення та масову еміграцію українського селянства за океан.
- **Полонізація освіти.** У **липні 1924 року** міністр освіти ***Станіслав Грабський (1871–1949)*** провів через сейм закон (**«закон Грабського»**), який ліквідовував державні українські школи та перетворював їх на двомовні (**утраквістичні**), де викладання більшості предметів здійснювалося виключно польською мовою.

Попри репресії, українське суспільство сформувало потужний легальний політичний фронт. У **1925 році** внаслідок об'єднання поміркованих сил було створено **Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)**, незмінним лідером якого став **Дмитро Левицький (1877–1942)**, а згодом – **Василь Мудрий (1893–1966)**. УНДО орієнтувалося на конституційну боротьбу в сеймі за автономію українських земель. У середині 1930-х років *В. Мудрий* ініціював політику **«нормалізації»** – *спробу досягти компромісу з польським урядом в обмін на припинення терору*, яка, втім, зазнала повного фіаско.

У відповідь на партизанські акції УВО-ОУН у вересні–листопаді **1930 року** за наказом прем'єра *Ю. Пілсудського* на галицьких землях було проведено **пацифікацію («умиротворення»)**. Польська поліція та кіннота розгромили

понад 800 українських сіл, ліквідували осередки «Просвіти», кооперативи та заарештували тисячі активістів, у тому числі депутатів сейму. Для утримання політичних в'язнів у **липні 1934 року** у місті **Береза-Картузька** було створено однойменний **концентраційний табір**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Створений у липні 1934 року за декретом президента **Ігнація Мосцицького (1926–1939)** ізоляційний табір у Березі-Картузькій функціонував як інструмент позасудового поліцейського тиску, де умови утримання були спрямовані на повне психологічний та фізичний злам в'язнів. Арештанти (серед яких переважали члени ОУН, КПЗУ та польські радикали) носили стандартизований полотняний одяг і дерев'яні постоли. У невеликі камери із цементною підлогою, розраховані на кілька осіб, поліція примусово набивала до 40 в'язнів. Щоб утримувані особи не могли сісти чи лягти протягом дня, підлогу в камерах регулярно поливали холодною водою. Арештантам під загрозою жорстокого побиття заборонялося розмовляти між собою. Головним елементом «перевиховання» була безглузда виснажлива праця (наприклад, перенесення важкого каміння з місця на місце) та виконання багатогодинних примусових гімнастичних вправ на прямо на брудній землі та бетонній підлозі під керівництвом інспектора табору **Яна Греффнера**. Протягом усього часу існування табору через нього пройшли тисячі українських активістів, зокрема **Роман Шухевич та Дмитро Грицай**.*

Таким чином, двадцятирічне перебування західноукраїнських земель у складі Другої Речі Посполитої довело повну неспроможність Варшави інтегрувати українське населення на засадах рівноправності. Політика осадництва, утиски православної та греко-католицької церков (особливо руйнація та передача католикам понад 100 православних храмів на Холмщині та Підляшші у 1938 році) лише радикалізували українську спільноту. Двомовні утраквістичні школи та репресії часів пацифікації остаточно знищили будь-які ілюзії щодо можливості конституційного компромісу з польським режимом.

Створення Берези-Картузької продемонструвало перехід Другої Речі Посполитої до відверто авторитарних і поліцейських методів управління, що напередодні Другої світової війни перетворило Західну Україну на зону перманентного соціального вибуху.

2. Український праворадикальний рух на теренах Польщі у 1920-ті – 1930-ті роки. Боротьба ОУН за незалежну Україну

Поразка ЗУНР та розчарування в угодовській політиці легальних партій зумовили появу в західноукраїнському середовищі прихильників безкомпромісної збройної боротьби. Молоде покоління галичан, сформоване в умовах польської окупації, відкинуло ідеї соціал-демократії та лібералізму, які, на їхню думку, призвели до втрати державності у 1917–1920 рр. Світоглядною основою нового визвольного етапу став інтегральний націоналізм, який абсолютизував ідею нації та виправдовував будь-які методи заради здобуття суверенітету. Цей ідеологічний зсув привів до появи жорстко структурованих підпільних організацій, що розгорнули активну партизанську та диверсійну діяльність проти польського

державного апарату. Праворадикальний рух трансформувався у провідний військово-політичний фактор західноукраїнського життя, який категорично заперечував право Варшави на володіння українськими землями.

Першоосновою праворадикального руху стало створення колишніми офіцерами *УСС* та *УГА* у **серпні 1920 року** в ***Празі* Української військової організації (УВО)** під керівництвом полковника **Євгена Коновальця**. УВО здійснювала експропріації державних коштів (**«екси»**), акти саботажу та замахи на польських чиновників (зокрема, невдалий замах на *Ю. Пілсудського* у Львові 25 вересня 1921 року). Еволюція руху призвела до того, що на Першому Великому зборі ***у Відні*** з **28 січня по 3 лютого 1929 року** було засновано **Організацію українських націоналістів (ОУН)**, яка організаційно поглинула УВО. Головою Проводу українських націоналістів (ПУН) було обрано *Євгена Коновальця*. **Ідеологічною основою ОУН як і УВО стала теорія «інтегрального націоналізму», розроблена публіцистом *Дмитром Донцовим***. Ця доктрина заперечувала ліберальні й компромісні цінності, ставлячи інтереси нації вище за особисті чи класові, та закликала до безкомпромісної боротьби заради створення самостійної держави. Водночас погляди *Д. Донцова* сприймалася неоднозначно, й інші мислителі, зокрема *теоретик українського консерватизму* **В'ячеслав Липинський (1882–1931)**, пропонували альтернативні концепції державотворення, втілені в ідею *класократії з правовою, обмеженою законом монархією*.

На початку 1930-х років в ОУН сформувався розкол між *закордонним Проводом* та *Крайовою екзекутивою ОУН* на західноукраїнських землях, яку у **1933 році** очолив молодий і радикальний **Степан Бандера (1909–1959)**. Крайова молодь наполягала на посиленні індивідуального терору.

Найгучніші терористичні акти ОУН:

- **29 серпня 1931 року** – вбивство у Трускавці відомого прихильника польсько-українського компромісу, посла сейму ***Тадеуша Голувка***;
- **21 жовтня 1933 року** – ліквідація у Львові секретаря радянського консульства ***Олексія Майлова*** (здійснена **Миколою Лемиком** на знак протесту проти Голодомору в УСРР);
- **15 червня 1934 року** – вбивство у Варшаві міністра внутрішніх справ Польщі ***Броніслава Пєрацького***, який безпосередньо керував кривавою пацифікацією 1930 року.

У відповідь польська влада провела масові арешти. Наприкінці **1935 – на початку 1936 років** відбулися гучні **Варшавський та Львівський судові процеси**, на яких підсудні оунівці (*С. Бандера*, *Я. Стецько*, *М. Лебедь*) перетворили трибунал на майданчик пропаганди ідей незалежності України. *Бандеру* було ***засуджено до смертної кари, заміненої на довічне ув'язнення***.

Радянські спецслужби також прагнули ліквідувати рух: **23 травня 1938 року** в *Роттердамі (Нідерланди)* агент НКВС **Павло Судоплатов (1907–1996)** за допомогою вибухівки, **замаскованої під коробку шоколадних цукерок**

«Рідна Україна», **вбив голову ОУН *Євгена Коновальця***, що прискорило внутрішній розкол організації, напередодні і під час Другої світової війни.

На завершення слід зазначити, що діяльність УВО та ОУН у міжвоєнний період довела життєздатність і безкомпромісність українського національного опору. Попри жорсткі поліцейські заходи Варшави та ліквідацію Євгена Коновальця агентурою Кремля, ОУН спромоглася створити потужну підпільну мережу, здатну протистояти державній машині. Судові процеси у Варшаві та Львові продемонстрували всьому світові появу нової генерації українських лідерів на чолі зі Степаном Бандерою, готових до повної самопожертви. Інтегральний націоналізм Дмитра Донцова став мобілізаційною ідеологією міжвоєнної доби, яка, попри свій праворадикальний характер, перетворила ОУН на провідну силу визвольного руху, що відіграла визначальну роль у подіях Другої світової війни.

3. Північна Буковина та Південна Бессарабія у складі Румунії у 1918–1940 рр.

Процес деінтеграції українських територій після Першої світової війни зачепив і південно-західний регіон, де Північна Буковина, Південна Бессарабія та Мармарощина у 1918 році піддалися збройній експансії з боку королівської Румунії. Бухарест скористався воєнною слабкістю УНР та ЗУНР, ввівши війська до Чернівців у листопаді 1918 року, попри рішення Буковинського віча про возз'єднання з Україною. Паризька мирна конференція та Сен-Жерменський договір 1919 року згодом легітимізували цю анексію в очах світової спільноти. Політика румунського уряду щодо окупованих українських земель відзначалася крайнім шовінізмом, агресивною русифікацією та повною ліквідацією будь-яких проявів національного суверенітету. Понад мільйон українців опинилися в умовах суворого військово-поліцейського диктату, де саме існування українського етносу офіційно заперечувалося державою.

Королівський уряд оголосив українців «румунами, які забули рідну мову», запровадивши політику жорсткої **румунізації**. Українські території були позбавлені самоврядування і підпорядковувалися прямому контролю з Бухареста через систему військового стану, що діяла у регіонах до 1928 року, а згодом була введена повторно у 1938 році після встановлення королівської диктатури Кароля II **(1930–1940)**.

Основні прояви румунського колоніального режиму були:

- Було негайно *скасовано автономний статус Буковини, закрито всі українські школи, гімназії та українознавчі кафедри у Чернівецькому університеті*. Заборонялося використання української мови в адміністрації, судах та публічному просторі.
- *Православна церква на Буковині* підпала під повний контроль Румунської патріархії, яка примусово перевела богослужіння на румунську мову та

запровадила григоріанський календар, що супроводжувалося жорсткими переслідуваннями незгодних вірян.

● Обладнання підприємств, яке вдалося зберегти ще з довоєнного періоду, демонтували та переправляли до центральних районів Румунії. Зокрема, вивезли матеріально-технічну базу прядильної фабрики й трамвайних майстерень *Аккермана*, а також левову частку оснащення портів у *Рені* та *Ізмаїлі*. Високі викупні платежі на поміщицьку землю, підвищення податків та економічна криза кін. 1920-х – поч. 1930-х рр. переросла в депресію і викликала масове безробіття.

ДОВІДКА

*Після розпаду Австро-Угорщини та Російської імперії у 1918 році румунський уряд оголосив курс на створення унітарної **«Великої Румунії»**. Північна Буковина та Південна Бессарабія одразу стали об'єктами суворої культурної та адміністративної асиміляції. Головним інструментом цієї політики у 1920–1930-х роках став так званий **стан облоги** (фактично воєнний стан), який влада регулярно продовжувала в прикордонних округах. До 1927 року на Буковині було повністю закрито всі українські школи, гімназії та дитячі садки. Навчання здійснювалося виключно румунською мовою. Знаменитий університет Франца-Йосифа (нині ЧНУ ім. Ю. Федьковича) був реорганізований у суто румунський заклад. Українські кафедри ліквідували, а професорів, які не володіли румунською мовою, звільнили. У державних установах, судах та на пошті було заборонено розмовляти українською. Ба більше, **чиновники примусово «коригували» прізвища** в документах на румунський лад (наприклад, **Коваль ставав Ковачу, Михайлюк – Міхейлеску**). Ці кроки перетворили Північну Буковину і Південну Бессарабію на одну з найбільш політично нестабільних зон королівства, де закрите релігійне та культурне життя українців стало формою тихого спротиву.*

Соціально-економічне гноблення та аграрна криза викликали потужні виступи населення. Найбільшим став збройний виступ у Бессарабії – **Татарбунарське повстання (15–27 вересня 1924 року)**, організоване підпільними лівими та більшовицькими групами. Румунська армія жорстоко придушила бунт за допомогою артилерії. Згодом відбувся гучний **«процес 500»**, який засудив лідерів повстання до каторги.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Татарбунарське повстання** було масштабним збройним селянським заворушенням у південній Бессарабії, в якому тісно переплелися соціальний відчай місцевих мешканців та гібридні технології СРСР. Південна Бессарабія страждала від неврожаю та жорсткої податкової політики Бухареста. Цим скористалися радянські спецслужби (ОДПУ/Комінтерн), які закинули через Дністер зброю та агентів. Лідером повстання став завербований радянськими спецслужбами **Андрій Клюшников (1892–1924)**. Повстанці захопили владу в Татарбунарах, вивісили червоні прапори та проголосили **«Молдавську Радянську Республіку»**. Реакція Румунії була миттєвою й нещадною: **влада кинула проти селян регулярну армію, артилерію та навіть флот**. Повстання придушили за кілька днів, загинуло близько 3 000 людей. Проте найгучніша частина історії почалася після: під час судового розслідування, яке увійшло в історію як **«Процес п'ятисот».** Румунська влада влаштувала масштабне **судилище над 527 арештованими селянами**, намагаючись довести всьому світові, що це виключно «змова більшовицьких терористів». Судовий процес викликав колосальний міжнародний резонанс. На захист татарбунарських селян виступив спеціальний комітет, до якого увійшли найвеличніші уми епохи: **Альберт

Ейнштейн, Томас Манн, Анрі Барбюс, Ромен Роллан *та* ***Бернард Шоу****. Ейнштейн публічно засудив жорстокість румунських військових, а письменник Анрі Барбюс особисто приїхав на суд в Кишинів і написав про це викривальну книгу* ***«Кати»****. Завдяки тиску світової інтелектуальної еліти судді були змушені пом'якшити вироки:* ***більшість підсудних виправдали, а реальні терміни отримали лише безпосередні лідери заколоту****.*

У легальному полі українські інтереси намагалася відстоювати створена у **1927 році** колишнім діячем ЗУНР, віце-президентом Буковини **Володимиром-Сергієм Залозецьким-Сасом (1884–1965) Українська національна партія (УНП)**. Вона сповідувала поміркований курс та прагнула через компроміси з румунськими лібералами повернути українську мову до початкових шкіл і церков. Проте у **1938 році** з початком королівської диктатури всі політичні партії, включаючи УНП, були офіційно ліквідовані.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що румунський окупаційний режим у Північній Буковині та Південній Бессарабії продемонстрував зразок найбільш агресивної та безкомпромісної етнічної асиміляції. Повне знищення українського шкільництва за законами про освіту 1924 та 1928 років, румунізація топонімів та релігійного життя перетворили корінне населення на громадян другого сорту. Татарбунарське повстання 1924 року яскраво засвідчило глибокий соціальний розпач та готовність мас до збройного опору. Ліберальний курс Володимира Залозецького-Саса не зміг зупинити русифікаторський маховик Бухареста, а королівський переворот 1938 року остаточно ліквідував залишки демократичних свобод, законсервувавши конфлікт до моменту радянського ультиматуму червня 1940 року.

4. Політика Чехословаччини на теренах Закарпаття у 1918–1939 рр.

На відміну від Польщі та Румунії, процес входження Закарпаття до складу Чехословацької Республіки (ЧСР) носив відносно легітимний та добровільний характер. У листопаді 1918 року українські емігрантські кола в США під керівництвом Григорія Жатковича уклали з майбутнім президентом ЧСР Томашем Масариком Філадельфійську угоду, за якою край мав увійти до складу республіки на правах широкої автономії. Це рішення було підтримано Центральною Руською Народною Радою в Ужгороді 08 травня 1919 року та згодом офіційно зафіксовано Сен-Жерменським мирним договором. Отримавши офіційну назву Підкарпатська Русь, Закарпаття опинилося в межах найбільш демократичної держави міжвоєнної Центрально-Східної Європи. Прагматичний курс Праги забезпечив стабільні умови для модернізації економіки та соціокультурного піднесення краю, хоча реальне надання автономії тривалий час саботувалося центральним урядом.

Внутрішня політика Чехословаччини на Закарпатті мала виразний модернізаційний, але водночас стримуючий характер. Першим губернатором краю у **1920–1921 рр.** став **Григорій Жаткович (1886–1967)**, який, втім,

швидко пішов у відставку на знак протесту проти зволікання Праги з наданням краю автономії. Офіційна влада побоювалася, що автономний статус Підкарпатської Русі спровокує територіальні претензії з боку Угорщини.

Позитивні та суперечливі аспекти чехословацького правління:

● Уряд ЧСР вкладав значні кошти в інфраструктуру краю: будувалися дороги, мости, закладалися сотні нових шкіл та гімназій. У Празі діяв Український вільний університет, що перетворив ЧСР на важливий центр української інтелектуальної еміграції. Запроваджувалися демократичні свободи, діяли легальні партії та товариство «Просвіта».

● Прага штучно підтримувала внутрішній розкол серед місцевої інтелігенції, яка поділилася на *три мовно-культурні течії*: **русинство** (підтримуване урядом, орієнтоване на відокремленість від України), **русофільство** (**москвофільство)**, очолюване **Андрієм Бродієм (1895–1946)** та **українофільство** (**народовство)**, лідером якого був **Августин Волошин (1874–1945)**, яке доводило єдність закарпатців із соборною Україною.

В економічній сфері Закарпаття *залишалося аграрним краєм із високим відсотком малоземельних селян*. Забезпечення селян наділами здійснювалося шляхом відчуження поміщицьких володінь із подальшим їх подрібненням на **парцели** та реалізацією через банківську систему. Завдяки цій аграрній ініціативі додатковий земельний фонд обсягом 29 тисяч гектарів розподілили між більш ніж 32 тисячами селянських дворів. Утім, подолати скруту не вдалося: значний демографічний тиск, гостра нестача придатної для обробітку землі в гірській місцевості та застарілі господарські методи залишали більшість аграріїв на межі виживання. Ситуація суттєво загострилася в період *Великої депресії* (1929–1933), коли задля покриття поточних витрат, **селяни масово ставали боржниками банків**. У періоди неврожаїв сільське населення опинялося перед загрозою голоду. В цілому, проведена урядом земельна реформа частково послабила латифундіальний тиск угорських магнатів, але **не розв'язала проблеми хронічного безробіття**, що змушувало тисячі закарпатців виїздити на заробітки до Західної Європи.

ДОВІДКА

Коли у 1919 році Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини, Прага зіткнулася з проблемою: Ужгород був провінційним містечком без належної адміністративної інфраструктури для управління цілим краєм. Чеський уряд ухвалив радикальне рішення – з нуля побудувати абсолютно новий, надсучасний урядовий квартал. Для цього викупили болотисту місцевість на правому березі р. Уж, яку осушили й назвали ***«Малий Ґалаґов»****. Протягом 1920-х та 1930-х років тут звели масштабний комплекс будівель у стилях конструктивізму, функціоналізму та неокласицизму. Проєктуванням займалися провідні архітектори, зокрема* ***Адольф Лібшер (1887–1965)****. Було збудовано: земський уряд (нині це будівля ОДА), головну пошту, будівлі суду, жандармерії та в'язниці, житлові колонії для чеських чиновників та військових.*

Прага свідомо створювала ***«вітрину» своєї держави на сході****. Окрім архітектури, чехи завезли сюди й знамениті ужгородські* ***сакури****, які* ***висадили саме в цей період****. Розрахунок був суто прагматичний: болотистий ґрунт* ***Ґалаґова*** *потребував рослин, які б ефективно вбирали вологу, а японська вишня чудово підходила для місцевого клімату.*

ЦІКАВО ЗНАТИ

Мало хто знає, що сучасний ***герб Закарпатської області*** *(червоний ведмідь та синьо-жовті смуги) народився саме у Празі як компроміс між українським національним рухом та чеським урядом. У 1920 році професор* ***Густав Фрідріх*** *отримав завдання розробити герб для нової автономної території. Синьо-жовті смуги зліва символізували приналежність більшості місцевого населення до українського (русинського) етносу. А от щодо правої частини точилися дискусії. Зрештою, туди помістили червоного ведмедя – традиційного господаря карпатських лісів. Найцікавіше сталося далі: цей локальний герб інтегрували безпосередньо у* ***Великий герб Чехословацької Республіки****. Образ ведмедя настільки припав до душі чехам, що у міжвоєнний період у празькому зоопарку та навіть у рові замку Грачани в Празі тримали живих ведмедів, привезених із Закарпаття, як живий символ найсхіднішої та найекзотичнішої провінції республіки.*

Коли у 1939 році Закарпаття проголосило незалежність як Карпатська Україна, цей герб із ведмедем офіційно затвердили як державний, а сьогодні він продовжує жити в офіційній символіці краю.

Загалом, міжвоєнний період у складі Чехословаччини став для Закарпаття часом інтенсивного націотворення та модернізації. Прагматична політика президента Чехословаччини Томаша Масарика, заснована на повазі до базових демократичних прав, дозволила закарпатським українцям сформувати власну інтелектуальну та політичну еліту. Попри тривалий саботаж Прагою обіцяного автономного статусу Підкарпатської Русі та штучне підігрівання мовної кризи між русинами, москвофілами та українофілами, загальний рівень національної свідомості мас колосально зріс. Саме демократичний досвід ЧСР заклав той міцний фундамент, який наприкінці 1930-х років дозволив українським силам на чолі з А. Волошиним оперативно перейти до практичної реалізації ідеї власної суверенної державності.

5. Спроби українського державотворення у Закарпатті (1938–1939)

Крах чехословацької федерації восени 1938 року, викликаний підписанням Мюнхенської угоди та задоволенням територіальних претензій Третього Рейху, відкрив унікальне «вікно можливостей» для закарпатських українців. Опинившись перед загрозою повної ліквідації ЧСР, центральний уряд у Празі під тиском обставин був змушений нарешті виконати міжнародні зобов'язання та надати Підкарпатській Русі офіційну автономію. Організаційним ядром нового автономного уряду стали українські національні сили, які швидко консолідували суспільство навколо ідеї соборності. Попри агресивні наміри сусідніх держав, насамперед Угорщини та Польщі, закарпатська еліта розгорнула форсовану розбудову державних інституцій та силових структур. Цей короткий, але інтенсивний етап став кульмінацією визвольних змагань міжвоєнної доби, що завершився проголошенням суверенної республіки Карпатської України.

В умовах політичної кризи в Чехословаччині **11 жовтня 1938 року** в Ужгороді було сформовано перший автономний уряд **Підкарпатської Русі**. Його очолив москвофіл **Андрій Бродій**. Проте вже за два тижні його

заарештували чеські правоохоронці за таємні переговори про приєднання краю до Угорщини. Згодом з'ясувалося, що А. Бродій був агентом угорських спецслужб під оперативним псевдо «Берталон». **26 жовтня 1938 року** новим прем'єр-міністром автономії став лідер українофілів, християнський демократ, монсеньйор **Августин Волошин (1874–1945)**. Становлення державності Карпатської України відбувалося в екстремальних геополітичних умовах. **02 листопада 1938 року** рішенням *Німеччини* та *Італії* у **Відні** від Закарпаття було відірвано його найбільш розвинені південні райони з містами *Ужгород, Мукачево та Берегово*, які **передавалися Угорщині**. Уряд **А. Волошина** був змушений евакуюватися та перенести столицю до містечка **Хуста**.

Для захисту республіки від постійних нападів польських та угорських терористичних груп у **листопаді 1938 року** було створено Організацію народної оборони **«Карпатська Січ»**, військове керівництво якою здійснювали **Дмитро Климпуш (1897–1959), Іван Роман (?–1939)** та надіслані з Галичини члени ОУН **Роман Шухевич, Михайло Колодзінський**. **12 лютого 1939 року** відбулися загальні вибори до Сойму (парламенту) Карпатської України, на яких понад 92% голосів отримало об'єднання національних сил ***Українське національне об'єднання (УНО)***.

У ніч на **15 березня 1939 року**, у момент остаточного розпаду ЧСР та початку німецької окупації Праги. *Угорщина розпочала повномасштабне військове вторгнення на Закарпаття*. У цих умовах **Сойм Карпатської України в Хусті проголосив повну державну незалежність**. ***Президентом республіки було обрано*** **Августина Волошина**, головою Сойму – **Августина Штефана (1893–1986)**. Було затверджено конституційні акти: державна мова – ***українська***, прапор – ***синьо-жовтий***, герб – ***сполучення тризуба Володимира Великого з ведмедем***, гімн – ***«Ще не вмерла Україна»***.

ДОВІДКА

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА
(1938–1939)

Гімн *«Ще не вмерла Україна» сл. П. Чубинський, муз. М. Вербицький.*
Створення автономії – *08.10.1938 р.*
Проголошення незалежності – *15.03.1939 р.*
Окупація Угорщиною – *18.03.1939 р.*
Столиці – *Ужгород (08.10.1938 – 10.11.1938), Хуст (10.11.1938 – 18.03.1939).*
Форма правління – *президентська республіка.*
Парламент – *Сойм Карпатської України.*
Президент – *Августин Волошин.*
Гроші – *чехословацька коруна.*
Мова – *українська.*
Адміністративний поділ – *11 округ.*
Площа території – *11,1 тис. км² (у 1939 р.).*
Кількість населення – *552 тис. осіб (у 1939 р.).*

Прем'єр-міністри

Андрій Бродій – *08.10.1938 р. – 26.10.1938 р.*
Августин Волошин – *26.10.1938 р. – 15.03.1939 р.*
Юліан Ревай – *15.03.1939 р. – 18.03.1939 р.*

«Карпатська Січ» (близько 10–12 тисяч погано озброєних бійців) вступила у нерівний бій із регулярною 40-тисячною угорською армією. Найзапекліша битва відбулася **15 березня 1939 року на Красному Полі** біля Хуста.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Коли восени 1938 року у Великому Бичкові оголосили мобілізацію та добровольчий набір до лав «Карпатської Січі», першими, хто прийшов записатися до армії незалежної Карпатської України, виявилися ***12 місцевих ромів (циган)****. Вони зі зброєю в руках пліч-о-пліч із місцевими селянами та студентами стали на захист краю.*

Хронічною проблемою січовиків була нестача гвинтівок та набоїв*. Чоп, Мукачево та Ужгород після Першого Віденського арбітражу відійшли Угорщині, а чехословацька армія тривалий час відмовлялася видавати зброю січовикам. Через це бійці здобували її у нічних нападах на диверсійні польські та угорські формування («Сабадчапатош»), що проникали через кордон.*

У складі «Карпатської Січі» діяли окремі структурні підрозділи – ***«Жіноча Січ»*** *(існували осередки у Сваляві, Перечині, Великому Малому Бичкові). Дівчата не лише працювали санітарками, розгортали лазарети та відповідали за зв'язок, а й мали власну військову однострійну форму. Під час угорського наступу 16 березня 1939 року група дівчат-січовичок брала безпосередню участь у боях на Хустському напрямку і була розстріляна нападниками.*

Одним із найвідоміших символів незламності січовиків став 22-річний комендант хустських січовиків ***Олександр Блистів («Гайдамака»)****. Перебуваючи у катувальні хустської в'язниці після захоплення міста угорцями, за відсутності олівця чи чорнила, він проколов палець шпилькою і написав на стіні (або клапті паперу) власною кров'ю:* ***«Я, Олександр Блистів, 22-річний з Хуста, іду на смерть за те, що любив свою рідну Україну».***

У той час як західні держави намагалися задобрити Гітлера, а Чехословаччина капітулювала без бою, саме ***бійці Карпатської Січі стали першими в Європі, хто чинив відкритий збройний опір розширенню блока агресорів*** *напередодні офіційного початку Другої світової війни.*

Попри героїчний опір січовиків, **Карпатська Україна була окупована, а угорські війська розгорнули кривавий терор проти полонених та цивільного населення**. Уряд А. Волошина евакуювався за кордон.

Історія Карпатської України 1938–1939 років стала яскравою, хоч і трагічною сторінкою українського націотворення, що продемонструвала світові волю українців до суверенного життя. Попри короткочасність існування республіки та територіальні втрати за Віденським арбітражем, уряд А. Волошина за кілька місяців збудував дієві інституції та заснував регулярні збройні сили «Карпатську Січ». Проголошення незалежності 15 березня 1939 року в Хусті де-факто перекреслило всі закиди ворожої пропаганди про штучність української нації. Героїчний бій на Красному Полі став першим у переддень Другої світової війни збройним опором агресивним планам союзників Третього Рейху, довівши, що закарпатці усвідомлювали себе невід'ємною частиною соборного українського народу.

Контрольні запитання:

1. Які територіально-адміністративні обмеження та дискримінаційні заходи вживала офіційна Варшава щодо українського населення в 1920–1930-х роках? Розкрийте суть понять «сокальський кордон», «осадництво» та «закон Грабського».

2. Яку стратегію боротьби обрало поміркуване крило галицької еліти, об’єднане в УНДО? Охарактеризуйте сутність політики «нормалізації» у середині 1930-х років та причини її остаточного фіаско.
3. Які події стали приводом до проведення польською владою кривавої акції «пацифікації» восени 1930 року, у чому вона виявлялася та які інституційні наслідки (зокрема, для політичних в'язнів) вона мала для Західної України?
4. Проаналізуйте передумови виникнення та ідеологічну еволюцію українського праворадикального руху в Галичині. Які підпільні організації послідовно постали у 1920 і 1929 роках, хто їх очолював і чия теоретична концепція лягла в їхню основу?
5. Які резонансні терористичні акти були здійснені Крайовою екзекутивою ОУН під керівництвом С. Бандери на початку 1930-х років? Яке пропагандистське значення мали Варшавський та Львівський судові процеси для українського визвольного руху?
6. На основі яких міжнародних рішень та умов Північна Буковина і Південна Бессарабія увійшли до складу Румунії? Порівняйте ставлення офіційного Бухареста до українського етносу із політикою польської влади.
7. Які заходи румунізації було впроваджено королівським урядом в освітній та релігійній сферах? Назвіть причини, хід та наслідки найбільшого збройного виступу населення проти румунського режиму у 1924 році.
8. Яка легальна українська організація намагалася відстоювати права українців у Румунії, хто був її лідером і яка доля спіткала її у 1938 році після встановлення диктатури Кароля II?
9. Охарактеризуйте суть «мовної кризи» та три основні мовно-культурні течії, що виникли серед закарпатської інтелектуальної еліти в міжвоєнний період. Які лідери очолювали ці напрями?
10. Які геополітичні події осені 1938 року відкрили «вікно можливостей» для закарпатського державотворення? Які територіальні та адміністративні зміни відбулися в краї внаслідок Першого Віденського арбітражу?
11. Коли і за яких військово-політичних обставин було проголошено повну державну незалежність Карпатської України? Охарактеризуйте її державні атрибути та історичне значення збройного опору «Карпатської Січі» на Красному Полі.

Модуль 6. Період Другої світової війни. Повоєнна відбудова України

Тема 13. Україна напередодні та в роки Другої світової війни (1939–1945)

1. *Німецько-радянські договори 1939 р. та розширення кордонів УРСР. Політика радянізації 1939–1941 рр.*
2. *Бойові дії в Україні на початку німецько-радянської війни (1941–1942). Окупація агресорами території УРСР.*
3. *Окупаційний режим в Україні. Остарбайтери. Голокост. Пораймос.*
4. *Рух опору в Україні в роки німецько-радянської війни: його течії та характер боротьби.*
5. *Вигнання німецьких військ та армій їх союзників з території України.*
6. *Завершення Другої світової війни. Українці – герої війни. Ціна перемоги.*

Ключові поняття й терміни: Акт відновлення Української Держави, Бабин Яр, Битва за Дніпро, «визвольний похід», Волинська трагедія, Голокост, Дистрикт «Галичина, Карпатський рейд, Корсунь-Шевченківська операція,

Корюківська трагедія, ООН, остарбайтери, Пакт Молотова-Ріббентропа, план «Барбаросса», план «Ост», ОУН (м), ОУН (б), пораймос, радянізація, Райхскомісаріат «Україна», «рейкова війна», «Східний вал», «Трансністрія», Українська головна визвольна рада (УГВР), Українська повстанська армія (УПА), Український штаб партизанського руху (УШПР), «чорносвитники».

1. Німецько-радянські договори 1939 р. та розширення кордонів УРСР. Політика радянізації 1939–1941 рр.

Початок Другої світової війни мав безпосереднє відношення до українських земель, які стали об'єктом таємних геополітичних угод між двома тоталітарними режимами. Підписання німецько-радянських договорів влітку та восени 1939 року кардинально змінило територіально-політичний ландшафт Східної Європи, започаткувавши масштабне розширення кордонів Української РСР. Радянське керівництво позиціонувало введення військ на західноукраїнські терени як акт «національного визволення та возз'єднання єдиного етносу, що тривалий час перебував під іноземним гнітом». Проте за офіційними гаслами про соборність, приховувалося негайне розгортання жорсткої, примусової системи уніфікації суспільно-політичного життя.

Період 1939 – 1941 років увійшов в історію як доба першої радянізації, що поєднала ліквідацію старих порядків із форсованим насадженням сталінської тоталітарної моделі та масовим терором проти місцевого населення.

Як відомо, **23 серпня 1939 року** у Москві народний комісар закордонних справ СРСР **В'ячеслав Молотов (1890 – 1986)** та міністр закордонних справ Третього Рейху **Йоахім фон Ріббентроп (1893 – 1946)** підписали ***Договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом*** **(Пакт Молотова–Ріббентропа)**. Таємний *додатковий протокол, що додавався до цієї угоди*, розмежував сфери інтересів обох держав у Східній Європі, за яким західноукраїнські землі **(Східна Галичина і Волинь)** відходили до радянської зони окупації.

Початкова фаза втілення цих планів припала на **01 вересня 1939 р**., коли *Німеччина напала на Польщу, розв'язавши тим самим Другу світову війну*.

Після нападу Німеччини на Польщу, **17 вересня 1939 року** війська Українського фронту під командуванням командувача **Семена Тимошенка (1895–1970)** перетнули радянсько-польський кордон. Цю подію в радянській історіографії називають «Визвольним походом». По завершенні німецько-радянсько-польської війни, **28 вересня 1939 року** було укладено **Договір про дружбу та кордон між СРСР та Німеччиною**, який остаточно зафіксував лінію розділу по річках *Західний Буг, Нарев і Сян*. У **червні 1940 року** після радянського ультиматуму Румунії Червона армія окупувала також **Північну Буковину та Південну Бессарабію**. Усі ці землі були анексовані і офіційно включені до складу УРСР.

ДОВІДКА

*Коли **17 вересня 1939 року Червона армія перетнула радянсько-польський кордон**, Кремлю потрібно було юридично замаскувати військове захоплення територій під «добровільне волевиявлення народу». Для цього наприкінці жовтня 1939 року у Львові поспіхом організували **Народні Збори Західної України**. Вибори до них проходили під суворим контролем НКВС: висувати кандидатів дозволялося лише від прорадянських організацій, а на дільницях чергували озброєні солдати. Першою ж декларацією Зборів стало звернення до Верховної Ради СРСР з проханням «прийняти Західну Україну до братньої сім'ї радянських народів». Вже у листопаді 1939 року ці землі офіційно включили до складу УРСР, а влітку 1940 року за аналогічною схемою приєднали Північну Буковину та українську частину Бессарабії.*

На приєднаних територіях розпочалася форсована радянізація (1939–1941 рр.), втіленням якої були:

- **Соціально-економічні заходи.** ***Ліквідовано велике поміщицьке землеволодіння***, селянам безкоштовно роздали частину земель, одночасно розпочалася підготовка до примусової колективізації. Проведено ***націоналізацію*** промисловості, банківської системи та великої торгівлі. Запроваджено безкоштовну систему освіти та медичного обслуговування, проведено широку ліквідацію неписьменності.
- **Політичні репресії.** Повністю ліквідовано всі українські політичні партії, легальні громадські організації, пресу та кооперативи (включаючи товариство *«Просвіта»*). Органи НКВС під керівництвом наркома внутрішніх справ УРСР **Івана Сєрова (1905–1990)** розпочали масові депортації «нелояльних елементів» (осадників, поміщиків, інтелігенції, лідерів ОУН) до Сибіру та Казахстану. До червня 1941 року було депортовано близько **10% місцевого населення** (понад 1 мільйон осіб). Кульмінацією терору став *масовий розстріл* понад **22 тисяч українських і польських в'язнів** у тюрмах Львова, Дрогобича, Луцька та Станіславова у перші дні німецького наступу наприкінці червня 1941 року.

Територіальне розширення УРСР у 1939–1940 рр. мало суперечливі наслідки для українського націотворення. З одного боку, об'єднання більшості етнічних земель створило територіальний фундамент сучасної України, але з іншого, перша радянізація Західної України розвіяла всі ілюзії щодо сталінського режиму. Знищення громадського життя, репресії, утиски церкви та масові депортації викликали гострий спротив, а криваві розстріли в'язнів влітку 1941 року остаточно делігітимізували радянську владу й спонукали місцеве населення масово підтримати радикальний антирадянський рух.

2. Бойові дії в Україні на початку німецько-радянської війни (1941–1942 рр.). Окупація агресорами території УРСР

Напад Третього Рейху на Радянський Союз у червні 1941 року перетворив територію України на головну й найкривавішу арену воєнного протистояння в Європі. Німецьке командування розглядало українські землі як стратегічний плацдарм для реалізації плану «Барбаросса», спрямованого на блискавичний розгром Червоної армії. З перших днів боїв радянські війська

зіткнулися з катастрофічними наслідками сталінських прорахунків, що вилилися в масштабні стратегічні оточення, втрату колосальної кількості техніки та загибель сотень тисяч солдатів. Попри запеклий, а подекуди й героїчний опір окремих гарнізонів та армійських з'єднань, стримати стрімкий наступ німецьких танкових клинів не вдалося. Протягом 1941–1942 років територія Української РСР була повністю окупована військами агресора та його найближчих європейських союзників. Це поставило крапку на радянському пануванні та занурило край у морок нацистського «нового порядку».

22 червня 1941 року Німеччина порушила договір про ненапад і розпочала реалізацію плану **«Барбаросса»**. На українському напрямку наступала німецька *група армій «Південь»* під командуванням генерал-фельдмаршала **Герда фон Рундштедта (1875–1953)**. Наступаючому угрупованню Вермахту протистояли чисельно переважаючі війська *Південно-Західного фронту* під керівництвом генерал-полковника **Михайла Кирпоноса (1891–1941)** і *Південного фронту* під командуванням генерала армії **Івана Тюленєва (1892–1978)**.

23–29 червня 1941 р. у районі *Дубно–Луцьк–Броди–Рівне* відбулася **танкова битва**, яка, попри великі втрати радянських мехкорпусів, ***на тиждень затримала просування ворога***.

ДОВІДКА

Радянська історіографія тривалий час замовчувала або применшувала масштаби подій початкового етапу війни в Україні, оскільки вони демонстрували повний параліч сталінського командування. Насправді саме на лінії ***Луцьк – Рівне – Дубно – Броди*** *наприкінці червня 1941 року відбулася* ***найбільша танкова битва в усій світовій історії*** *(масштабніша за Прохорівку під Курськом влітку 1943 р.). Радянські механізовані корпуси мали понад 3 000 танків (зокрема, новітні Т-34 та КВ-1), що майже вчетверо перевищувало сили німців. Через відсутність зв'язку, палива, авіаційної підтримки та безглузді накази з Москви радянські танкові і механізовані корпуси кидали в бій частинами. Вони згоріли у зустрічних боях або були покинуті через брак пального, проте цей контрудар на тиждень затримав наступ німців на Київ.*

Подальша кампанія 1941–1942 року перетворилася на серію грандіозних оточень Червоної армії, серед яких:

- ***Уманський котел (серпень 1941).*** *Оточено та знищено 6-ту і 12-ту радянські армії.* ***Понад 100 тисяч солдатів потрапили в полон****.*
- ***Київська катастрофа (вересень 1941 р.).:*** *Сталін категорично заборонив вчасний відступ із Києва. Як наслідок, у німецьке оточення потрапив увесь Південно-Західний фронт. Понад* ***650 тисяч радянських солдатів опинилися в полоні*** *– це найбільше одноразове оточення в історії воєн.*
- ***Невдала спроба визволення Криму (грудень 1941 – травень 1942 р.)*** *Провальна* ***Керченсько-Феодосійська*** *десантна операція. Три радянські армії були оточені та розбиті.* ***Загальні втрати склали понад 300 тис. осіб, включаючи близько 170 тисяч полонених****, а також значна кількість важкого озброєння.*
- ***Трагедія під Харковом (травень 1942 р.).*** *Невдалий і погано підготовлений наступ радянських військ* ***завершився черговим оточенням і втратою ще 240 тисяч бійців****, що відкрило німцям шлях на Донбас, Сталінград та Кавказ.*

Досить довгий час стратегічна ініціатива залишалася за Вермахтом. Почалася серія масштабних воєнних катастроф і героїчних оборонних операцій:

- **Оборона Одеси.** Тривала 73 дні **(05 серпня – 16 жовтня 1941 р.)**, радянські війська евакуювалися до Криму лише за наказом командування.
- **Київська оборонна операція (Битва за Київ).** Тривала 82 дні **(07 липня – 26 вересня 1941 р.)**. Через категоричну заборону *Й. Сталіна* вчасно відвести війська, Південно-Західний фронт опинився у найбільшому в світовій історії оточенні (**Київський котел**). У полон потрапило понад **665 тисяч радянських солдатів і офіцерів**. При виході з оточення в урочищі Шумейкове, поблизу ***Лохвиці (Полтавщина)***, загинув і сам генерал *М. Кирпонос*. **19 вересня 1941 р.** німці зайняли Київ.
- **Оборона Севастополя.** Тривала 247 днів, з перервами **(30 жовтня 1941 – 03 липня 1942 рр.)** під командуванням генерала **Івана Петрова (1898–1956)**, ставши символом тривалої стійкості. Попри те, що на той час Севастополь був частиною РРФСР, в нинішніх адміністративних реаліях ми зараховуємо його до українських міст, оборона якого тривала найдовше за усіх.

Останнім етапом повної окупації республіки стала невдала наступальна операція радянських військ під Харковом **12 – 29 травня 1942 року** (*«Харківська катастрофа»*), де через прорахунки маршала **Семена Тимошенка**, у «котел» потрапили ще три радянські армії. **22 липня 1942 року** після взяття міста *Свердловськ* (нині Довжанськ) Ворошиловградської області, німецькі війська **повністю окупували територію радянської України**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Окупація території УРСР у 1941–1942 роках була одним із найтрагічніших і водночас найскладніших періодів в історії України. Впродовж 1941 року внаслідок масштабних оточень (під Уманню, Києвом, Керчю) ***у німецький полон потрапили мільйони радянських солдатів і офіцерів****. Нацисти виявилися не готовими (і не хотіли) утримувати таку кількість людей.* ***Полонених тримали під відкритим небом у глибоких кар'єрах (як-от знаменита «Уманьська яма») або у таборах смерті (наприклад, «Шталаг-328» у Львівській цитаделі)****. Через голод, тиф та морози взимку 1941–1942 років* ***щодня гинули тисячі солдатів****.* ***Загалом в окупованій Україні загинуло понад 1,3 мільйона військовополонених.***

Під час відступу радянської армії у 1941 році було проведено масштабну евакуацію на схід СРСР. Вивезли понад ***500 великих підприємств, мільйони голів худоби, зерно та близько 3,5–4 мільйонів кваліфікованих робітників і фахівців****. Усе, що не вдавалося вивезти, підлягало знищенню. Це була так звана тактика «випаленої землі». В цих умовах мільйони звичайних селян і містян залишилися напризволяще без засобів до існування. Оскільки більшість продовольчих складів перед відходом радянських військ підривали або спалювали, це прирекло залишене населення на страшний голод у першу ж окупаційну зиму.*

Таким чином, початковий етап німецько-радянської війни на території України продемонстрував повний крах радянської воєнної доктрини та призвів до колосальної трагедії. Завдяки стратегічним прорахункам вищого керівництва у Москві затяжні оборонні операції під Києвом, Одесою та Севастополем завершувалися катастрофічними оточеннями та втратою мільйонів людських життів. Водночас героїзм

рядового складу у перших прикордонних боях та під час тривалих облог зірвав темпи німецького «бліцкригу», змусивши командування Вермахту витрачати стратегічні резерви, що зрештою заклало передумови для майбутнього корінного перелому у війні.

3. Окупаційний режим в Україні. Остарбайтери. Голокост. Пораймос

Встановлення нацистського окупаційного режиму на території України супроводжувалося впровадженням расистської расово-ідеологічної доктрини Третього Рейху. Відповідно до розробленого за наказом Гітлера генерального плану «Ост», українські землі підлягали тотальній економічній експлуатації, а їхнє корінне населення розглядалося як расово неповноцінне, що підлягало частковому знищенню, депортації та перетворенню на безправну робочу силу. Нацистський «новий порядок» ліквідував будь-які елементи цивілізованого правового поля, запровадивши режим кривавого терору, заручництва та штучного голоду в містах. Україна перетворилася на один із головних епіцентрів реалізації нацистської політики масового етнічного винищення. На її теренах розгорнулися трагічні процеси планомірної ліквідації єврейського та ромського етносів, які за своїми масштабами та жорстокістю стали безпрецедентними в історії людства.

Окупанти штучно розчленували територію України на окремі адміністративні зони задля недопущення консолідації нації. Гітлерівський *план «Ост» не передбачав існування єдиної України навіть як маріонеткової держави*. Нацисти панічно боялися українського самостійницького руху (особливо після того, як **ОУН(б) 30 червня 1941 року проголосила у Львові Акт відновлення Української Держави**, за що її лідери відразу потрапили до концтаборів).

Тому окупанти розділили територію України на чотири адміністративні зони з різними правовими режимами.

Окупаційна зона	Які території охоплювала	Хто керував та який режим діяв
Дистрикт «Галичина»	Львівська, Тернопільська, Станіславська (суч. – Івано-Франківська) області. Приєднано до польського Генерал-губернаторства	Тут був відносно м’якший культурний режим, але тотальний економічний грабунок
Райхскомісаріат «Україна»	Більша частина території України (центр, північ, південь аж до Криму), столиця – Рівне	Очолював жорстокий райхскомісар Еріх Кох (1896–1986), який називав українців «колоніальним народом нижчої раси». Режим вирізнявся масовим

		терором, ліквідацією міст, примусовим вивезенням молоді до Німеччини (*остарбайтери*) та Голокостом
«Трансністрія» (Задністров'я)	Одеська, Миколаївська, південь Вінницької області	Передано під пряме управління союзниці Німеччини – Румунії на чолі з диктатором Іоном Антонеску (1882–1946)
Прифронтова Зона	Чернігівська, Сумська Харківська, Луганська, Юзівська (Донецька), Кримська області	Керував безпосередньо німецький Вермахт (військове командування)

Через гострий дефіцит робочої сили в Німеччині, з **січня 1942 року** нацисти розпочали масове примусове вивезення українського населення (переважно молоді) на каторжні роботи до Третього Рейху. Усього з України було вивезено близько **2,4 мільйона остарбайтерів** *(«східних робітників»)*, які працювали на німецьких заводах та фермах під суворим расовим наглядом. На території України нацисти реалізували політику *«остаточного розв'язання єврейського питання»*. Вона увійшла в історію під назвою – **Голокост.**

ДОВІДКА

ГОЛОКОСТ (Шоа) – *систематичне, державне переслідування та тотальне фізичне винищення єврейського населення нацистською Німеччиною, її сателітами та колаборантами у період Другої світової війни. На теренах України ця трагедія набула масштабів безпрецедентної гуманітарної катастрофи.*

На відміну від Західної Європи, де єврейське населення спочатку ізолювали в гетто, а потім депортували залізницею до спеціалізованих таборів смерті (таких як ***Аушвіц, Треблінка*** *та* ***Собібор***), в Україні знищення відбувалося за іншим сценарієм. Історики називають його **«Голокостом від куль»**. Переважну більшість українських євреїв розстрілювали безпосередньо біля міст і сіл, де вони проживали, одразу після зайняття території Вермахтом.

Масові вбивства координували спеціальні воєнізовані підрозділи СС – **айнзацгрупи** (на території України діяли *айнзацгрупи «С» та «D»*), загони поліції безпеки та СД, яким допомагала місцева допоміжна поліція.

Жертвам наказували з'явитися на збірні пункти з речами під приводом «переселення». Після цього їх пішки або вантажівками відправляли до заздалегідь підготовлених ровів, ярів чи протитанкових окопів, де розстрілювали з автоматичної зброї.

Епіцентри та географія винищення цивільного населення України

Нацисти штучно розчленували Україну на адміністративні зони, проте масовий терор діяв усюди. Загалом в Україні зафіксовано **понад 2 000 місць масових розстрілів**.

- **Бабин Яр (Київ).** Головний і найстрашніший символ Голокосту на загарбаних нацистами радянських теренах. Кульмінаційними стали дні **29–30 вересня 1941 року**, коли німецькі каральні підрозділи розстріляли тут **33 771 єврея**. Загалом за роки окупації у Бабиному Яру ***загинуло понад 100 тисяч*** людей різних національностей.
- **Дробицький Яр (Харків).** Місце страти харківських євреїв у грудні 1941 – січні 1942 років, де було знищено від **16 до 60** тисяч осіб.
- **Янівський концтабір (Львів).** Поєднував риси табору примусової праці та табору смерті. Став місцем ліквідації багатотисячного львівського гетто.
- **Трансністрія.** Сюди румунська влада масово депортувала євреїв Буковини й Бессарабії. Одеса стала місцем страшної трагедії у жовтні 1941 року, коли окупанти спалили живцем понад **22 тисячі місцевих євреїв** у порохових складах.

Встановити абсолютно точну кількість жертв важко, оскільки нацисти наприкінці війни проводили спецоперації з ексгумації та спалення трупів (зокрема, *«Операцію 1005»*), намагаючись приховати сліди своїх злочинів. За оцінками сучасних істориків, на території України в її сучасних кордонах було знищено близько **1,5 мільйона євреїв**. Це становить ***приблизно чверть усіх єврейських жертв Другої світової війни в Європі***. До війни єврейська громада України була однією з найбільших у світі – нацистський терор практично повністю знищив її автентичний соціокультурний пласт.

Попри смертельний ризик (за переховування євреїв нацисти карали розстрілом усієї родини), тисячі українців рятували приречених. Офіційне почесне звання, яке присвоює *ізраїльський інститут* **Яд Вашем** не євреям, що рятували єврейські життя. Україна посідає **одне з провідних місць у Європі і 4-те місце у світі.** За кількістю цих відважних людей – офіційно визнано понад **2,6 тисячі праведників з України**, хоча реальна цифра рятівників є значно більшою. Визначну роль у порятунку єврейського населення (особливо дітей) відіграв предстоятель УГКЦ, **митрополит А. Шептицький**. Він не лише видав пастирське послання «Не убий!», а й безпосередньо переховував сотні євреїв у монастирях Галичини, забезпечуючи їх фальшивими документами.

ДОВІДКА

Олена Вітер (Ігуменя Йосифа) (1904–1988) *– монахиня, діячка ОУН та перша українка, удостоєна звання* ***«Праведник народів світу»****. Під час німецької окупації як ігуменя греко-католицького монастиря у Львові переховувала єврейських дітей (зокрема, сина рабина* ***Д. Кахане****), забезпечувала їх фальшивими документами та їжею.*

Ще у 1941 році О. Вітер була заарештована радянською владою за співпрацю з українським підпіллям. Витримала 47-годинний безперервний допит і катування ***у тюрмі на Лонцького****, нікого не видавши. Дивом вижила під час масових розстрілів ув'язнених перед відступом червоноармійців. В роки війни, організовувала збір медикаментів, одягу та харчів для бійців Української повстанської армії (УПА), а монастир використовувала як*

координаційний пункт. У 1945 році О. Вітер була ***засуджена радянською владою до 20 років каторги****. Після закінчення терміну їй заборонили повертатися до Західної України. Решту життя провела на Дніпропетровщині (у м. Марганець), де таємно продовжувала служіння в забороненій тоді УГКЦ.*

Паралельно відбувалося тотальне знищення ромського етносу (**Пораймос**). **Циган (сініті)** знищували без суду як «расово шкідливих».

ДОВІДКА

ПОРАЙМОС *(у перекладі з циганської мови – «Знищення», «Руйнація» або «Поглинання») – термін, який використовується для ознаменування* ***політики тотального, системного фізичного винищення ромського етносу*** *нацистським режимом Третього Рейху та його союзниками в роки Другої світової війни. У міжнародній науковій практиці паралельно використовується також термін* ***Самударіпен*** *(«Усі вбиті»).*

Пораймос є невід'ємною, але тривалий час малодослідженою складовою загальної расистської та етнічної трагедії Другої світової війни. Згідно з расово-ідеологічною доктриною *А. Гітлера* та генеральним планом **«Ост»**, *роми (цигани)*, поруч із євреями, розглядалися як **«расово шкідливі», «асоціальні» елементи та «неповноцінне населення»**, яке не мало права на існування і підлягало безумовній ліквідації. На відміну від країн Західної та Центральної Європи, де нацисти депортували ромів до спеціалізованих таборів смерті, на окупованих східних територіях, зокрема в радянській Україні, винищення мало характер **«Голокосту від куль»**. Масові розстріли цивільного ромського населення здійснювалися на місцях одразу після виявлення таборів чи посередництв. Основними виконавцями вбивств були спеціальні каральні загони СС (**айнзацгрупи СД**) за активної участі допоміжної місцевої поліції. Людей знищували без суду, слідства чи будь-яких правових процедур, часто спалюючи цілі табори разом із жінками, стариками та дітьми.

Епіцентром трагедії ромів в Україні став **Бабин Яр** у **Києві**. Лише за офіційно зафіксованими даними, у цьому місці нацистами було розстріляно щонайменше **5 ромських кочових таборів**. Каральні акції проти ромів відбувалися практично в усіх регіонах окупованої України. Окрім Києва, масові поховання жертв Пораймосу зафіксовані в Криму, на Поділлі, Волині, Чернігівщині та Галичині. Через відсутність чіткого довоєнного обліку кочового населення встановити точну кількість жертв важко. За різними оцінками сучасних істориків, в Україні під час Пораймосу було знищено **від 20 до 50 тисяч ромів**. *Загалом у Європі кількість жертв нацистського геноциду ромів коливається від 250 до 500 тисяч осіб*.

Нацистський «новий порядок» в Україні базувався на расистській теорії про ***«неповноцінність» слов'янського населення*** та расово-ідеологічних директивах Третього Рейху. Відповідно до генерального плану **«Ост»**, українські землі підлягали тотальній економічній експлуатації, а мільйони мирних громадян – примусовій депортації, перетворенню на безправну робочу силу або фізичному знищенню. Україна стала одним із головних епіцентрів нацистського гуманітарного злочину в Європі. Окупаційна політика звела

людське життя до біологічного ресурсу, запровадивши практику масових страт, заручництва, каральних експедицій та знищення цілих населених пунктів. Одним із найстрашніших проявів нацистського терору в Україні стало масове **знищення цивільних поселень разом із їхніми мешканцями**. Окупанти використовували це як елемент залякування та помсти за діяльність Руху опору. Директиви німецького командування звільняли солдатів Вермахту та СС від відповідальності за злочини проти цивільних. За вбивство одного німецького солдата практикувався розстріл від 50 до 100 місцевих заручників.

Каральні загони (зокрема, спецпідрозділи СС, поліція безпеки та допоміжні формування) оточували село, зганяли жителів у великі дерев'яні будівлі (церкви, школи, клуби, клуні) та підпалювали їх, розстрілюючи тих, хто намагався врятуватися. Населені пункти випалювали вщент. За роки Другої світової війни в Україні було **повністю або частково спалено разом із людьми понад 250 сіл** (у деяких дослідженнях разом із хуторами та дрібними поселеннями цифра сягає понад 600).

Найкривавішою і наймасштабнішою одноразовою каральною акцією нацистів проти мирного населення в Європі стало знищення містечка **Корюківка на Чернігівщині 01–02, 09 березня 1943 року**. За кількістю жертв (близько 6700 осіб) ця трагедія значно перевищила всесвітньо відомі символи нацистських звірств – французьке село *Орадур-сюр-Глан* та чеську *Лідице*.

Політика знищення цивільного населення, штучний голод у великих містах (особливо у Києві та Харкові), масові розстріли у концтаборах та каторжна праця залишили глибокі демографічні рани.

Категорія втрат та руйнувань цивільного сектору УРСР	**Статистичні дані (1941–1944 рр.)**
Загальні втрати цивільного населення	*Близько 5–5,5 мільйона мирних громадян*
Примусова депортація на каторжні роботи	*Близько 2,4 мільйона остарбайтерів вивезено до Третього Рейху*
Зруйновані та спалені міста й селища	*714 міст і селищ міського типу*
Знищені та спалені села	*Понад 28 000 українських сіл*
Громадяни, позбавлені даху над головою	*Близько 10 мільйонів людей*

Масове знищення цивільного населення та спалення тисяч поселень продемонстрували антигуманну сутність тоталітарного нацистського режиму. **Трагедія Корюківки, Бабиного Яру та тисяч спалених українських сіл закарбувалася в національній пам'яті як уособлення абсолютного воєнного злочину та геноциду проти українського народу**. На жаль, мирне населення часто опинялося в лещатах між безжальним нацистським окупаційним апаратом

та жорсткою радянською воєнною доктриною, яка розглядала власних громадян на окупованих територіях як розхідний матеріал.

Отже, нацистський окупаційний режим в Україні став періодом безпрецедентного за масштабами терору та геноциду мирного населення. Політика Еріха Коха у Райхскомісаріаті «Україна», свідомо звела людське життя до рівня біологічного ресурсу. Примусова праця 2,4 мільйона остарбайтерів та знищення мільйонів людей під час Голокосту й Пораймосу наочно довели злочинну сутність расових теорій нацизму. Трагедія Бабиного Яру та Корюківська різанина назавжди закарбувалися в національній пам'яті як символи абсолютного зла. Жорстокість «нового порядку» повністю розвіяла початкові надії окремих кіл на визволення від сталінізму, змусивши мільйони українців піднятися на безкомпромісну збройну боротьбу проти окупантів.

4. Рух опору в Україні в роки німецько-радянської війни: його течії та характер боротьби

Злочинна політика нацистського окупаційного режиму та загроза повного біологічного знищення нації викликали потужну зворотну реакцію: формування Руху опору на території України. Цей рух не був однорідним, оскільки розвивався в умовах глибокого ідеологічного розколу. На українських теренах одночасно діяли дві потужні збройні течії: радянська та українська національна, які мали принципово різні цілі, стратегію і джерела постачання. Наявність кількох фронтів боротьби перетворила Рух опору на складне військово-політичне явище, де партизанські загони воювали не лише проти німецьких загарбників, а й вели виснажливу внутрішню громадянську війну. Попри внутрішні суперечності, Рух опору став визначальним фактором, який дезорганізував німецький тил і наблизив крах нацизму.

Рух опору в Україні чітко поділявся на три основні течії: **радянську, польську і національну (націоналістичну)**, які *вели безкомпромісну партизансько-підпільницьку боротьбу проти окупантів*.

Так, **радянська течія Руху опору** орієнтувалася на реставрацію сталінського тоталітарного режиму та відновлення територіальної цілісності СРСР у кордонах червня 1941 року. На початковому етапі війни (літо – осінь 1941 р.) рух мав стихійний характер через стрімкий наступ Вермахту та розпад місцевих комуністичних структур. Якісний перелом відбувся після створення **30 травня 1942 року** єдиного координаційного центру – **Українського штабу партизанського руху (УШПР)** під керівництвом заступника народного комісара внутрішніх справ УРСР, генерала **Тимофія Строкача (1903–1963)**.

Підпорядкування партизанських формувань єдиному армійському командуванню *перетворило розрізнені загони на регулярну бойову силу, яка забезпечувалася через лінію фронту зброєю, боєприпасами, раціями та професійними кадрами (командирами, мінерами, розвідниками)*. Центрами

партизанського руху стали великі лісові масиви Полісся та Чернігівщини. Провідну роль відігравали партизанські з'єднання під командуванням: **Сидора Ковпака (1887–1967)**, **Олексія Федорова (1901–1989)**, **Олександра Сабурова (1908–1974)**, **Михайла Наумова (1908–1974), Петра Вершигори (1905–1963)** тощо.

Основними формами бойової діяльності були ***збір оперативних розвідданих в інтересах Червоної армії та дезорганізація німецького тилу***. У 1943 році партизани взяли масову участь у загальносоюзних операціях **«Рейкова війна»** та **«Концерт»**, спрямованих на тотальне руйнування залізничного полотна, мостів та ешелонів Вермахту під час битви на Курській дузі та форсування Дніпра.

Кульмінацією радянського партизанського оперування став **Карпатський рейд з'єднання С. Ковпака (12 червня – 21 жовтня 1943 року)**. Стартувавши з с. Мілашевичі (Гомельська обл. РБ), з'єднання пройшло 2000 км. Правобережною Україною до Північної Буковини *з метою знищення нафтопромислів у Бориславі, Дрогобичі та на теренах Чернівецької області*. Попри значні втрати у боях із регулярними частинами СС та угорськими підрозділами, рейд мав велике військово-стратегічне та пропагандистське значення.

Радянське керівництво офіційно практикувало жорсткі методи ведення війни, які провокували окупаційний апарат на дзеркальну жорстокість щодо цивільних. Проведення терористичних актів та обстрілів німців безпосередньо у населених пунктах призводило до каральних експедицій нацистів, які були асиметричною відповіддю на дії партизан, підпільників і звичайних громадян *(як-от Корюківська різанина 1943 р.)*. Ця стратегія була спрямована на унеможливлення лояльного співіснування мирного населення з окупантами та примусовий відтік працездатного чоловічого населення в ліси під захист партизанів.

ДОВІДКА

*Питання чисельності радянських партизанів і підпільників залишається дискусійним і у наш час. Озвучена ще наприкінці 1940-х рр. **М Хрущовим** цифра 220 тис. українських радянських партизанів, видалася керівництву КПУ замалою. Тому з нагоди 20-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні (1965 р.) ЦК КПУ рекомендував кожній області УРСР уточнити кількість осіб, що боролися з ворогом у період окупації. У Запорізькій області після цього рішення знайшли 337 партизанів, 44 підпільники та 285 осіб, що їм допомагали. Збентежений такими незначними даними, директор Інституту історії партії при ЦК КП України – **Іван Назаренко (1908–1985)** запитав: «Невже так було»? За «допомогою» співробітника Інституту вдалося віднайти в Запорізькій області 192 056 учасників боротьби з ворогом». Так само відбувалися пошуки і в інших регіонах, що суттєво підвищило результат: 501 тис. партизанів і 100 тис. підпільників. Не дивно, що посвідчення партизанів-ветеранів отримали особи, яким у 1941–1943 рр. було по 10–13 років.*

Український національно-визвольний рух знайшов втілення у боротьбі ОУН, УПА. Ці форми українського Руху опору базувалися на концепції **«двофронтової» боротьби**, під стратегічним гаслом **«Боротьба**

проти двох імперій – Берліна і Москви» з метою відновлення суверенної Української Самостійної Соборної Держави. Головною особливістю цієї течії була повна *відсутність зовнішньої матеріально-технічної підтримки та фінансування:* **рух спирався суто на внутрішні людські та продовольчі ресурси українського села**.

Організація українських націоналістів під проводом **Степана Бандери *(ОУН-б/ОУН-р)*** розраховувала скористатися початком німецько-радянської війни для відновлення суверенітету. Після входження похідних груп ОУН до Львова, де **30 червня 1941 року** було проголошено **Акт відновлення Української Держави** та сформовано уряд – ***Українське державне правління*** на чолі з **Ярославом Стецьком (1912–1986)**. Нацистське керівництво категорично відкинуло ідею відродження української державності. *Степана Бандеру, Ярослава. Стецька* та ключових членів ОУН заарештували й ув'язнили до **концтабору Заксенгаузен** *(спецбункер «Целленбау»)*. Радикальне крило ОУН перейшло у глибоке підпілля та розпочало підготовку до збройного опору Третьому Рейху.

Влітку 1941 р. на Поліссі у м. Олевськ (Житомирщина) виникають перші напівпартизанські загони ***«Поліської Січі»*** під проводом **Тараса (Бульби) Боровця (1908–1981)**, які спочатку ліквідовували залишки радянських оточенців, а згодом вступили в конфлікт із німецькою адміністрацією.

Традиційною датою створення **Української повстанської армії (УПА)** на базі оунівських збройних загонів вважається **14 жовтня 1942 року** (день Покрови Пресвятої Богородиці – покровительки козацького війська). Головнокомандувачем армії з 1943 по 1950 рік став генерал **Роман Шухевич (1907–1950)** *(повстанський псевдонім Тарас Чупринка)*. У липні 1944 року для координації загальнонаціональної визвольної боротьби було створено підпільний парламент – **Українську головну визвольну раду (УГВР), головою якої** було обрано колишнього члена Центральної Ради **Кирила Осьмака (1890–1960)**.

УПА розгорнула діяльність на Волині, Поліссі та в Карпатах, створивши унікальну підпільну систему *«держави в державі»*. Її підрозділи створили розгалужену мережу замаскованих криївок, підземних шпиталів, майстерень і друкарень (де видавався часопис **«Ідея і Чин»**). Контролюючи значні лісові масиви, УПА формувала так звані **«повстанські республіки»** (наприклад, ***Колківська республіка***), ліквідовуючи там німецьку адміністрацію. Основними завданнями УПА на антинацистському фронті були: ***захист місцевого селянства від продовольчих реквізицій окупантів, розгром загонів німецької поліції, зрив депортації української молоді (остарбайтерів) до Німеччини***.

З наближенням лінії фронту у 1944 році вектор боротьби остаточно перемістився на антикомуністичний фронт; почалася тривала й виснажлива війна проти внутрішніх військ НКВС та регулярних частин Червоної армії.

Трагічною сторінкою історії визвольного руху з **лютого 1943 року по березень 1944 року** стала **Волинська трагедія** – *гострий етнополітичний конфлікт на Волині, який вилився у взаємні етнічні* чистки між УПА та

польською ***Армією Крайовою (АК)***. **Жертвами цієї спіралі насильства стали десятки тисяч цивільних поляків та українців**, що призвело до повної деструкції міжнаціональних відносин у регіоні. Трагічні події, що відбувалися на Волині, навіть сьогодні є предметом гострих міждержавних суперечок між Україною та Польщею.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Маловідомим, але **унікальним феноменом Руху опору стало виникнення в індустріально-аграрному серці Волині справжньої повстанської республіки**, яка проіснувала майже півроку прямо під носом у адміністрації Райхскомісаріату «Україна». У березні-квітні 1943 року загони УПА вибили нацистів та їхню колабораціоністську поліцію з **містечка Колки** (нині Волинська область) та навколишніх сіл. Окупанти панічно боялися заходити у лісисті райони, тому повстанці утворили там вільну зону площею приблизно **2,5 тисячі км^2** – **Колківську республіку**. Тут було відновлено повноцінне цивільне життя на українських засадах. Повстанці скасували німецькі податки й продрозкладки. Натомість запустили роботу двох великих млинів, великої хлібопекарні, кількох м'ясних пунктів та шкіряного заводу. Запрацювала навіть місцева електростанція. Відкрилися школи, де навчання велося за дорадянськими українськими підручниками, та шпиталі, де місцеве населення безкоштовно лікували лікарі (часто це були євреї, яких УПА переховувала від нацистського Голокосту). На адміністративних будівлях висіли синьо-жовті прапори, у Колках **діяла військова школа УПА, місцева поліція та суди**, які судили карних злочинців за українськими звичаєвими законами.*

У жовтні 1943 року німецьке командування, занепокоєне існуванням цієї зони, кинуло проти Колківської республіки регулярні частини Вермахту, артилерію, авіацію та загони СС. Містечко зазнало жорстокого бомбардування з повітря й було спалене, а республіка припинила існування. Проте цей досвід довів здатність українського підпілля не просто вести диверсійну війну, а й організовувати життєдіяльність цілих регіонів.

Польський підпільний рух на українських теренах був представлений передусім **Армією Крайовою (АК)**, створеною у **лютому 1942 року** на базі *«Союзу збройної боротьби»*, а також регіональними селянськими силами самооборони – **«батальйонами хлопськими»**. Армія Крайова безпосередньо підпорядковувалася польському еміграційному уряду в Лондоні (на чолі з генералом **Владиславом Сікорським (1881–1943)**, згодом **Станіславом. Миколайчиком (1901–1966)**). Головною метою руху було **відновлення суверенної польської держави у довоєнних кордонах (станом на 01 вересня 1939 року)**. Відповідно до цієї доктрини Східна Галичина та Західна Волинь розглядалися еміграційним урядом як невід'ємна частина Польщі (**«Східні Креси»**). Це автоматично робило АК стратегічним супротивником українського національного руху.

Керівництво загальнопольською структурою здійснювали генерали **Стефан Ровецький (1895–1944)** та **Тадеуш Коморовський (1895–1966)**. Безпосередньо на Волині збройні формування поляків було об'єднано у 27-му Волинську піхотну дивізію АК під командуванням полковника **Яна Кійора (1910–1944)**. Основними формами діяльності АК були ***збір стратегічної розвідувальної інформації в інтересах англо-американських союзників, антинацистський саботаж та створення мережі баз самооборони у польських поселеннях для протидії нападам загонів УПА***.

Кульмінацією діяльності АК на українських землях став **план «Буря» (1944 р.)**. Суть плану полягала у піднятті збройних повстань у великих містах (зокрема у *Ковелі, Володимирі та Львові* під час **операції «Гостра Брама»** в **липні 1944 р.**) безпосередньо під час відступу Вермахту за кілька годин до підходу Червоної армії. Поляки намагалися самостійно деокупувати міста, встановити легітимну польську адміністрацію та зустріти радянські війська у статусі законних господарів території.

Варто зазначити, що під час боїв за Львів у липні 1944 р. загони АК тактично взаємодіяли з радянськими танковими підрозділами. Проте радянське керівництво діяло прагматично. Одразу після вигнання нацистів органи НКВС заблокували польські частини, заарештували командний склад АК, а рядовим бійцям поставили ультиматум: або роззброєння та етапування до ГУТАБу, або примусовий вступ до підконтрольного СРСР **Війська Польського** *(армії генерала **Зигмунта Берлінга (1896–1980)***. До кінця 1944 р. діяльність АК на українських землях була повністю ліквідована.

Міський підпільний рух на окупованих територіях України, відрізнявся від лісового партизанського оперування. Діяльність у містах вимагала глибокої конспірації, легалізації в окупаційних установах (управах, біржах праці) та була пов’язана з постійним ризиком викриття з боку розгалуженої німецької контррозвідки. За ідеологічною ознакою ***підпільний (як і партизанський) фронт поділявся на радянський, український національний (похідні групи) та польський***.

Так, наприкінці 1941 – на початку 1942 р. у **с. Кримка** (Миколаївщина) було створено радянську підпільну молодіжну організацію **«Партизанська іскра»**. Вона виникла як **стихійна самоорганізація місцевих старшокласників** (близько 70 осіб віком 15–18 років) під керівництвом директора школи **Володимира Моргуненка (1905–1943)** та комсомольця **Парфентія Гречаного (1924–1943)**. Підпільники поширювали листівки написані від руки, зі зведеннями Радіоінформбюро, збирали зброю, здійснювали напади на жандармські пости, підпалювали склади та псували зв’язок. Вони також визволяли радянських військовополонених. **Головною акцією «Іскри» був** підрив німецького військового ешелону на ділянці *Хащувате – Помічна*. Було знищено понад 20 вагонів. ***У лютому 1943 року під час спроби визволити заарештованих товаришів організацію викрили***. Після жорстоких катувань понад 30 учасників та їхніх керівників розстріляли або вбили під час затримання.

Найвідоміша в радянській історіографії підпільна комсомольська організація **«Молода гвардія»**, діяла в шахтарському місті **Краснодон** *Ворошиловградської (нині Луганської) області* **з вересня 1942 по січень 1943 року**.

До складу організації увійшло близько 100 юнаків та дівчат (наймолодшим було по 14 років). Керівним органом виступав штаб, до якого входили **Іван Туркенич (1920–1944)** (командир, кадровий офіцер), **Олег Кошовий**, **Уляна Громова**, **Іван Земнухов**, **Сергій Тюленін**, **Любов Шевцова**.

Підпільники зірвали наміри окупантів відновити видобуток вугілля для потреб Третього Рейху (було виведено з ладу вентиляційні та підйомні установки). Найгучнішою акцією став підпал будівлі німецької біржі праці в ніч на 06 грудня 1942 року. Внаслідок пожежі згоріли списки близько 2 000 молодих краснодонців, яких готували до примусового вивезення на каторжні роботи до Німеччини, що врятувало їх від депортації. Молодогвардійцями було видрукувано та розповсюджено понад 5 000 антинацистських листівок, вивішувалися червоні прапори до радянських свят. Члени «Молодої гвардії» здійснювали напади на табори та звільняли радянських військовополонених.

Через недотримання правил конспірації та випадковий арешт одного з членів організації, німецька поліція безпеки та місцеві поліцаї вийшли на слід штабу. У січні 1943 року понад *70 молодогвардійців* після страшних катувань **були розстріляні або скинуті живцем у шурф шахти № 5-біс**. Організація була знищена за кілька тижнів до визволення міста Червоною армією.

Якісно іншим за своєю суттю феноменом міжвоєнної та військової доби стали *Похідні групи ОУН*, сформовані влітку 1941 року окремо *обома фракціями – ОУН* під проводом *С. Бандери* **(ОУН-б)** та ОУН під проводом *А. Мельника* **(ОУН-м)**. Це були спеціально підготовлені мобільні загони українських націоналістів (загалом близько 5–7 тисяч осіб), які рухалися безпосередньо за передовими частинами Вермахту на схід. Їхня мета полягала не у збройному протистоянні німцям на першому етапі, а у **швидкому «перехопленні» цивільної влади**: *створенні українських міських управ, формуванні місцевої поліції, відновленні роботи шкіл, газет, кооперативів та театрів під національними гаслами, щоб до моменту завершення війни де-факто розбудувати українську державну інфраструктуру*. Похідні групи ОУН поділялися за трьома напрямками: **Північна** *(координувала Волинь та Київ)*, **Середня** *(Поділля та Харків)*, **Південна** *(Одеса, Миколаїв, Кривий Ріг, Донбас та Крим)*.

Після того, як у вересні 1941 року нацисти розпочали масові арешти бандерівців через Акт 30 червня, ***Похідні групи ОУН(б) повністю перейшли на нелегальне становище, створивши глибоке антинацистське підпілля*** у великих містах Сходу та Півдня України. У Києві активно діяло мельниківське підпілля (ОУН-м). Вони створили **Українську Національну Раду** (як прообраз парламенту), випускали газету ***«Українське слово»***, заснували ***Спілку українських письменників*** під керівництвом відомої тогочасної поетеси **Олени Теліги (1906–1942)**. Однак у лютому 1942 року гестапо повністю розгромило цю структуру. Поетеса *О. Теліга*, її чоловік *Михайло*, поет **Іван Ірлявський (1919–1942)** та десятки інших націоналістів були *розстріляні в Бабиному Яру*.

Бандерівське підпілля в Києві очолював **Дмитро Мирон (1911–1942)**, який створив розгалужену мережу конспіративних квартир, але був застрелений агентами СД в центрі міста в липні 1942 року. Феноменом, який довго замовчувала радянська наука, було потужне **бандерівське підпілля на Донбасі** (центри в *Маріуполі, Юзівці, Ворошиловграді*) та у Дніпропетровську. Організацією керував **Василь Кук (1913–2007).** Саме він був керівником

Проводу ОУН на Південноукраїнських землях. Націоналісти легалізувалися в місцевих органах влади, на заводах і шахтах, розповсюджували листівки проти А. Гітлера і Й. Сталіна, вели пропаганду на Правобережжі та Донбасі під гаслом *«Свобода народам! Свобода людині!»*. У Маріуполі підпільну групу ОУН(б) очолював колишній член Центральної Ради **Микола Стасюк (1885–1943)**. Наприкінці 1943 року більшість цих груп були розгромлені СД через роботу провокаторів.

Польське підпілля в українських містах (переважно у Львові, Станіславові, Луцьку, Рівному, Тернополі) координувалося структурами **Союзу збройної боротьби**, який у лютому 1942 року трансформувався в **Армію Крайову (АК)**, та підпорядковувалося ***Керівництву підпільної боротьби*** (Kedyw). Польські підпільні міські осередки спеціалізувалися на глибокій військовій розвідці (збір даних про німецькі залізничні перевезення на Східний фронт, креслення німецьких укріплень), актах відплати (ліквідація офіцерів гестапо та німецьких чиновників), саботажі на промислових підприємствах міста та випуску якісної нелегальної преси. У Львові діяла потужна підпільна польська мережа, яка виготовляла фальшиві документи (аусвайси, паспорти), що дозволило врятувати тисячі поляків та євреїв.

Варто зауважити, що ***польське міське підпілля перебувало в стані гострої прихованої війни з українським національним підпіллям за майбутній статус Галичини та Волині***. Водночас вони готували кадри для майбутнього збройного повстання. Кульмінацією став липень 1944 року, коли під час операції «Буря», підрозділи АК у Львові підняли повстання в місті, штурмували німецькі штаби й утримували кілька кварталів до підходу радянських танків, після чого були ліквідовані НКВС.

Попри внутрішню ідеологічну ворожнечу та абсолютно різні візії майбутнього України, кожна з течій міського підпілля зробила вагомий внесок у руйнацію нацистської окупаційної машини.

Таким чином, Рух Опору в Україні став яскравим проявом масової самоорганізації та героїзму народу перед обличчям тоталітарної тиранії. Радянська течія під проводом УШПР та генерала Т. Строкача перетворилася на потужну воєнну силу, яка паралізувала логістику Вермахту під час стратегічних диверсій і партизанських рейдів.

Водночас, створення УПА під командуванням Р. Шухевича продемонструвало феноменальну здатність національного підпілля воювати без жодної зовнішньої підтримки на три фронти – проти нацизму комунізму та польського реваншизму. Попри трагічні сторінки, такі як міжетнічна Волинська катастрофа, Рух Опору довів, що доля України вирішувалася безпосередньо зусиллями її народу, який виступив суб'єктом світової історії та зробив вагомий внесок у розгром держав Осі.

5. Вигнання німецьких військ та армій їх союзників з території України

Корінний перелом у ході Другої світової війни, на сухопутному театрі воєнних дій у Східній Європі, закладений перемогами Червоної армії під Сталінградом та Курським, відкрив шлях до початку масштабної воєнної кампанії з реокупації українських земель. Протягом 1943–1944 рр. територія України перетворилася на місце зосередження найбільших стратегічних наступальних операцій, у яких брали участь мільйони солдатів і сотні тисяч офіцерів з обох сторін. Німецьке командування намагалося за будь-яку ціну втримати Україну, створивши потужні оборонні рубежі, зокрема стратегічний «Східний вал» по річці Дніпро, який А. Гітлер вважав неприступним. Ця битва за вигнання загарбників супроводжувалася безпрецедентною запеклістю, тотальним руйнуванням міст та залученням колосальних людських ресурсів, включаючи поспіхом мобілізованих місцевих жителів. Послідовні та скоординовані удари радянських фронтів зламали опір Вермахту, забезпечивши повне очищення території республіки від загарбників.

Процес повного очищення території Української РСР від німецьких загарбників та військ їхніх європейських сателітів **тривав 22 місяці: з грудня 1942 року по жовтень 1944 року**. Цей етап новітньої історії відзначився зосередженням найбільших стратегічних наступальних операцій Другої світової війни, у яких брали участь мільйонні армійські угруповання з обох сторін. Вигнання окупантів супроводжувалося безпрецедентним напруженням людських ресурсів, тотальним руйнуванням промислової інфраструктури та колосальними, глибоко суперечливими демографічними втратами українського народу. Історики виділяють декілька етапів, які призвели до реокупації території України.

Початковий етап та Битва за Дніпро (грудень 1942 – грудень 1943 рр.)

Корінний перелом у ході німецько-радянської війни, закладений розгромом Вермахту під Сталінградом, дозволив Червоній армії розпочати реокупацію УРСР. **18 грудня 1942 року** силами Південно-Західного фронту було звільнено перший український населений пункт: село **Півнівка** *Міловського району Ворошиловградської області*. Влітку наступного року, внаслідок розгрому німецьких танкових клинів у Курській битві, радянські війська **23 серпня 1943 року** остаточно вибили ворога з **Харкова**, створивши плацдарм для наступу на Лівобережжя.

Битва за Дніпро (25 серпня – 23 грудня 1943 р.), *стала однією з найкривавіших та наймасштабніших фронтових операцій у світовій мілітарній історії*. ***Українські вчені вважають битву за Дніпро переломним моментом в ході Другої світової війни в Європі***. Нацистське командування намагалося за будь-яку ціну зупинити радянський наступ, створивши по правому берегу річки потужну систему стратегічних укріплень **«Східний вал»**, який *А. Гітлер* оголосив неприступним бар'єром для більшовизму.

ДОВІДКА

СХІДНИЙ ВАЛ/ЛІНІЯ ПАНТЕРА – ВОТАНА ***(нім. Panther-Stellung), Ostwall)*** *– система оборонних укріплень, створена німецькими військами на Дніпрі та р. Молочній для стримування наступу радянської армії. Лінія оборони, протяжністю понад 1400 км складалася з двох головних ділянок:* ***«Пантера»:*** *Північна та центральна частина проходила уздовж річки* ***Нарви****, озера* ***Псковського****, міст* ***Острів****,* ***Вітебськ****,* ***Орша*** *та далі по Дніпру.* ***«Вотан»:*** *Південна частина пролягала від Дніпра (в районі* ***Кременчука*** *та* ***Запоріжжя****) уздовж річки* ***Молочної*** *до* ***Азовського моря*** *(район Мелітополя).*

Основу оборони на півдні становив *високий і стрімкий правий берег річки* ***Дніпро, що*** *створював природну перешкоду для форсування. На обох берегах будувалася розгалужена система довготривалих вогневих точок* ***(ДЗОТів, ДОТів), протитанкових ровів, мінних полів****,* ***дротяних загороджень і протитанкових їжаків****. Німецьке командування вважало лінію «Пантера – Вотан» неприступною (зокрема пропаганда стверджувала, що* ***«Дніпро швидше потече назад, ніж совєти його подолають»****). Проте цю лінію* ***ціною багатосоттисячних жертв*** *було прорвано в рекордні терміни. Крах «Східного валу» восени 1943 р.* ***позбавив Вермахт останньої суцільної стратегічної лінії оборони на сході****, відкрив шлях до реокупації Правобережної України, Криму та Прибалтики і прискорив остаточний розгром нацистської Німеччини.*

Прагнучи виконати ідеологічну директиву *Й. Сталіна* – **визволити столицю УРСР Київ до 26-ї річниці Жовтневого перевороту (07 листопада 1943 р.)**, радянське командування здійснювало форсування Дніпра силами *чотирьох Українських фронтів* без належної інженерної підготовки та плавзасобів. Повсюдно використовувалася **злочинна практика польових військкоматів**: на щойно зайнятих територіях Лівобережжя під керівництвом армійського командування **проводилася тотальна примусова мобілізація місцевих чоловіків та підлітків віком від 16 (інколи з 15) до 60 років**. Цих людей, яких таврували як *«потенційних зрадників за перебування в окупації»*. Без проходження медкомісії, військової присяги та навчання їх кидали у бій у власному цивільному одязі (чорних селянських свитках чи піджаках), через що вони отримали назву **«чорна піхота» «чорносвитники»** або **«армія мертвих»**. Сотні тисяч неозброєних чорносвитників використовували як *«гарматне м'ясо»*. Вони були втоплені в Дніпрі або розстріляні німецькими кулеметниками, мінометниками і артилеристами на правобережних кручах **Лютізького та Букринського плацдармів**.

Ціною колосальних людських втрат **06 листопада 1943 року** війська ***1-го Українського фронту*** під командуванням генерала **Миколи Ватутіна (1901–1944)** штурмом захопили **Київ**. **За форсування Дніпра** понад **2,5 тисячі радянських воїнів отримали звання Героя Радянського Союзу**, що стало рекордом за всю війну.

Стратегічні наступальні операції на Правобережжі та в Криму (січень – травень 1944 р.)

Захист Києва, розширення наступального плацдарму на Правобережжі стали можливими в результаті Корсунь-Шевченківської операції **(24 січня–17 лютого 1944 р.)**. Вона стала *першим етапом масштабного розгрому німецької групи армій «Південь», що* ***призвело до реокупації центральних областей***

України. Війська 1-го та 2-го Українських фронтів, під командуванням *М. Ватутіна* та **Івана Конєва (1897–1973**) в екстремальних умовах зимового бездоріжжя здійснили блискучий фланговий маневр, оточивши та повністю розгромивши ***80-тисячне угруповання Вермахту***. Через щільність та безкомпромісність боїв, а також масове знищення оточених військ супротивника, історики назвали цю битву, **«Другий Сталінград», «Черкаський мішок»**, або **«Сталінград на Дніпрі»**.

В ході деокупації частини Правобережної України *створились сприятливі умови* **для Кримської наступальної операції (08 квітня – 12 травня 1944 р.).** Головні зусилля Червоної армії спрямовувалася на повну ліквідацію 17-ї німецької армії, яка утримувала Кримський півострів як стратегічний плацдарм на Чорному морі. Операція здійснювалася силами *4-го Українського фронту* (командувач генерал **Федір Толбухін (1894–1949)** та Окремої Приморської армії у взаємодії з Чорноморським флотом. Радянські війська прорвали потужні укріплення ворога на Перекопському перешийку та Сиваші. **09 травня 1944 року** було захоплено **Севастополь**, а фінальний розгром залишків німецько-румунських військ відбувся на *мисі Херсонес*. Кримська операція завершилася повною ліквідацією німецької присутності в регіоні ***всього за 35 днів***.

Одразу після вигнання нацистів із Криму сталінський тоталітарний режим розгорнув масштабну воєнно-чекістську акцію, яку сучасна юридична та історична наука кваліфікує як **етноцид та геноцид**. Спираючись на сфабриковані звинувачення в *«масовому колабораціонізмі та зраді Батьківщини»*, органи НКВС за наказом його очільника **Лаврентія Берії (1899–1953)** провели серію примусових ***депортацій корінних народів півострова***.

Депортація кримських татар (Сюрґун), розпочалася на світанку **18 травня 1944 року** і тривала до 20 травня. Понад 32 тисячі співробітників НКВС-МДБ зганяли кримськотатарські родини (переважно жінок, дітей та літніх людей, оскільки більшість чоловіків воювала в лавах Червоної армії) до залізничних вагонів, дозволяючи взяти мінімум речей. Усього за дві доби у непристосованих для перевезення людей товарних ешелонах (**«вагонах-телятниках»**) без води, їжі та медичної допомоги до **Центральної Азії (переважно Узбекистану)**, **Сибіру та Уралу** було вивезено понад **191 тис. кримських татар**. Через жахливі санітарні умови під час транспортування та важку адаптацію в місцях спецпоселень протягом перших років померло, за різними оцінками, від **20% до 46%** від загальної кількості депортованих.

ЦІКАВО ЗНАТИ

***Події травня 1944 року**, стали найбільшою особистою трагедією кримського татарина (по лінії матері), Двічі Героя Радянського Союзу – **Амет-Хана Султана (1920–1971)**. Амет-Хан Султан за роки війни **особисто збив 30** і **в складі групи – 19 літаків ворога**. У травні 1944 року, після вигнання з Криму нацистських окупантів, командувач 8-ї повітряної армії генерал-лейтенант **Тимофій Хрюкін (1920–1971)** надав гвардії майору Амет-Хану Султану разом із бойовими побратимами офіційну*

короткострокову відпустку аби той міг відвідати батьків в Алупці. Амет-Хан прибув до рідного дому саме напередодні ***18 травня 1944 року – початку злочинної операції НКВС з депортації кримськотатарського народу****. Співробітники НКВС увірвалися до будинку його батьків аби виселити родину. Присутність Героя Радянського Союзу з бойовими орденами уповноважила його заступитися за матір,* ***Насібе****. Завдяки заступництву Амет-Хана та його бойових друзів, матір вдалися відстояти й не відправити у вантажних вагонах до Центральної Азії (її тимчасово вивезли до Дагестану). Його молодшого брата,* ***Імрана****, заарештували та відправили до таборів, де той пізніше загинув. Амет-Ххан Султан на власні очі бачив, як його народ, жінок, дітей, старих, під конвоєм зганяли на залізничні станції для примусового виселення, але вдіяти нічого не зміг.*

У 2013 р. відбулася прем'єра художнього фільму ***«Хайтарма»****, сюжет якого відобразив ці події. А у 2016 р. на пісенному конкурсі Євробачення у Стокгольмі, кримськотатарська співачка* ***Сусана Джамаладінова (н. 1983 р.)*** *отримала перемогу, виконавши музичну композицію* ***«1944».***

У червні 1944 року сталінські каральні органи провели другу хвилю депортації з Криму, виселивши ще близько **40 тисяч людей:** ***етнічних греків***, ***болгар, вірмен та німців*** (останніх вивезли ще на початку війни у 1941 р.).

Наслідком цієї злочинної політики стало повне знищення автентичного полікультурного пласту Криму, а сама *Кримська АРСР* у 1945 році була ліквідована та перетворена на звичайну *область у складі РРФСР*.

Завершальний етап: Львівсько-Сандомирська, Яссько-Кишинівська та Східно-Карпатська операції (липень – жовтень 1944 р.)

Львівсько-Сандомирська операція (13 липня – 29 серпня 1944 р.) мала на меті вигнання нацистів із Західної України. Операцію здійснювали війська 1-го Українського фронту під командуванням маршала **Івана Конєва**. Центральною подією кампанії стало оточення німецького 13-го армійського корпусу в районі ***міста Броди,*** так званий **Бродівський котел**. До складу оточеного під Бродами німецького угруповання входила **14-та гренадерська дивізія Ваффен-СС «Галичина»** (близько 11 тисяч бійців), сформована нацистами у 1943 році з українських добровольців Галичини за підтримки *Українського центрального комітету В. Кубійовича*. Більшість рядового складу дивізії керувалася не нацистською ідеологією, а прагненням отримати військову підготовку та зброю для створення боєздатної української армії, яка в майбутньому змогла б протистояти радянській окупації (за зразком Українських Січових Стрільців у Першій світовій війні). Проте німецьке командування використало дивізію як звичайне тактичне з'єднання, кинувши її на другу лінію оборони під Бродами, яка через стрімкий радянський наступ миттєво перетворилася на передову. У запеклих, нерівних боях проти переважаючих танкових та артилерійських сил *1-го Українського фронту* дивізія «Галичина» зазнала повної катастрофи: близько **7–8 тисяч українців загинули**, потрапили в полон або були поранені. Лише близько *3 тис. бійцям вдалося прорватися з оточення*, частина з яких згодом влилася до лав підпілля УПА. **27 липня 1944 року** радянські війська зайняли **Львів**.

ДОВІДКА

Сучасна російська пропаганда *цілеспрямовано роздмухує тему* ***дивізії СС «Галичина»****, щоб таврувати весь український визвольний рух. При цьому замовчується той факт, що кількість росіян, які зі зброєю в руках воювали на боці Третього Рейху, перевищувала кількість українських добровольців у сотні тисяч разів. Іронія історії полягає в тому, що* ***сучасні державні символи Російської Федерації*** *(триколор) та пропагандистські атрибути («георгіївська стрічка») у 1941–1945 роках використовувалися офіційними російськими підрозділами Вермахту та СС, які активно колаборували з нацистами.*

За весь час існування ***дивізії СС «Галичина»****, через вишкільні та запасні частини пройшло близько* ***22 000 осіб****. На фронт було відправлено близько* ***15 299 вояків*** *(включаючи німецький старшинський та інструкторський склад). Бійці дивізії «Галичина» відносилися до військових, а не каральних підрозділів СС. Майже всі вони були українцями, а* ***в каральних підрозділах СС могли служити лише арійці****.*

Після ***«Бродівського котла»*** *відновлена* ***бойова група «Шиманський»*** *та підрозділи дивізії були* ***перекинуті до Словаччини*** *для знешкодження партизанських з'єднань і відновлення контролю над залізницею. Її окремі формування у грудні 1944 – березні 1945 рр., охороняли залізничні та шосейні шляхи в районі Любляни від югославських партизанів* ***Йосипа Броз Тіто (1892–1980)****.*

Впродовж квітня – травня 1945 р., *уже під назвою* ***1-ша дивізія Української Національної Армії (УНА)*** *стримувала наступ радянських військ у районі Фельдбаха та Ґлейсдорфа (Австрія).*

А ***08–10 травня 1945 року*** *основні сили дивізії здалися в полон британським та американським військам.*

Для українців дивізія «Галичина» залишається трагічною сторінкою історії*, де прагнення виборoти власну державу та захистити свій край від більшовицького терору змусило вояків одягнути чужий однострій, не мавши на той момент власної суверенної держави.* ***Нюрнберзький трибунал (1945–1946)****, визнав СС злочинною організацією, за винятком осіб, які були примусово мобілізовані і не вчиняли злочинів. Окремо* ***14-та дивізія як підрозділ у тексті вироку не згадується і персонально не засуджувалася****.*

Бійці дивізії після інтернування у Великобританії та Канаді пройшли ретельні перевірки спецслужб Заходу. ***Канадська Комісія Дешена (1986 р.)*** *офіційно підтвердила, що* ***вини щодо воєнних злочинів чи злочинів проти людяності на дивізію «Галичина» як на колективне формування не покладено, а самі бійці не були визнані злочинцями.***

Реокупація значних південних просторів України відбулась внаслідок Ясько-Кишинівської наступальної операції, 20–29 серпня 1944 р. Ясько-Кишинівська наступальна операція, стала однією з найефективніших воєнних кампаній 1944 року, у якій брали участь війська *2-го Українського фронту* (генерал **Родіон Малиновський (1898–1967**) та *3-го Українського фронту* (генерал **Федір Толбухін (1894–1949)**. Головним завданням було розгромити потужну німецько-румунську *групу армій «Південна Україна»*, визволити Ізмаїльську область УРСР та вивести з війни Румунію. Операція відзначилася високим рівнем стратегічної майстерності: радянські війська прорвали оборону противника, замкнули кільце оточення навколо 18 німецьких дивізій під **Кишиневом** (Молдова) і повністю їх знищили. Успіх Ясько-Кишинівської операції викликав військово-політичний колапс у Бухаресті: у Румунії відбувся державний переворот, король **Міхай I (1927–1930, 1940–1947)** усунув від влади пронацистського диктатора **Іона Антонеску**

(1940–1944), і *Румунія оголосила війну Третьому Рейху*. Це дозволило радянським військам безперешкодно вийти на Балкани та повністю ліквідувати південний фланг німецької оборони.

Фінальним акордом вигнання загарбників стали: **Східно-Карпатська (08 вересня–28 жовтня 1944 р.)** і **Карпато-Ужгородська (09 вересня–28 жовтня 1944 р.)** наступальні операції. Радянські війська подолали запеклий опір ворога в гірських районах Карпат. **28 жовтня 1944 року** в результаті успішного штурму було вибито окупантів із найзахіднішого міста України – залізничного вузла **Чоп** (Закарпаття). Цей день офіційно затверджено у державному календарі як **День вигнання нацистських загарбників з України**.

Вигнання нацистських окупантів з території України стало результатом колосальної трудової та мілітарної самопожертви українського народу, який становив понад чверть особового складу Червоної армії. Проте цей процес продемонстрував антигуманну специфіку сталінського воєнного керівництва, зокрема:

1. Використання безправних «чорносвитників» як «гарматного м'яса» під час Битви за Дніпро та штурму Києва довело цинізм радянської воєнної доктрини.

2. Трагедія під Бродами продемонструвала, як тисячі українських юнаків із дивізії «Галичина» опинилися заручниками великого геополітичного протистояння тоталітарних імперій.

3. Злочинні депортації кримських татар, греків, болгар та вірмен у травні–червні 1944 року наочно підтвердили, що відновлення радянської влади супроводжувалося відновленням масштабного державного терору проти цілих етносів.

Очищення території України поклало край жахам нацистського «нового порядку», але повернуло республіку в лещата сталінської командно-адміністративної системи, яка негайно розпочала новий етап репресій, примусової колективізації та ідеологічного тиску.

6. Завершення Другої світової війни. Українці – герої війни. Ціна перемоги

У 1945 році Друга світова війна завершилася поразкою нацистського блоку, що вплинуло на систему міжнародних стосунків у всьому світі. Українці відіграли одну з ключових ролей у цьому глобальному переломі. Наші земляки воювали в лавах різних армій Антигітлерівської коаліції, демонструючи героїзм не лише на радянсько-німецькому фронті, а й у складі союзних військ у Західній Європі та на Тихому океані.

Такий вагомий внесок не залишився непоміченим. Як визнання заслуг у розгромі нацизму, УРСР стала однією з держав-засновниць новоствореної Організації Об'єднаних Націй (ООН).

Проте для України ця перемога мала надзвичайно високу й трагічну ціну. Республіка вийшла з війни демографічно знекровленою (з величезними людськими втратами), а її міста, села та інфраструктура були повністю

зруйновані. Попереду на українців чекали десятиліття важкої відновлювальної праці.

Завершення Другої світової війни у 1945 році ознаменувалося повним воєнно-політичним розгромом держав нацистського блоку та зафіксувало **нову геополітичну архітектуру світу**, у створенні якої *український народ відіграв одну з провідних ролей*. Колосальний внесок республіки у спільну перемогу над фашизмом отримав міжнародне визнання, що вилилося в інституційне оформлення *Української РСР як держави-засновниці* **Організації Об'єднаних Націй (ООН)**.

Український народ зробив один із визначальних внесків у розгром нацизму, мобілізувавши колосальні людські ресурси. На відміну від багатьох країн Європи, українці воювали в лавах кількох армій Антигітлерівської коаліції, а також у складі національного повстанського підпілля УПА.

Радянські збройні сили стали *наймасштабнішим каналом залучення українців до збройної боротьби*. За роки війни *у лавах Червоної армії* воювало **понад 7 мільйонів українців**, що становило близько **23%** від загального складу збройних сил СРСР. Понад половина з них загинула на фронтах. Масовий героїзм українських воїнів підтверджується тим, що близько **2,5 мільйона етнічних українців** були нагороджені радянськими орденами та медалями.

Внесок українців у перемогу наочно ілюструють постаті героїв та відомих воєначальників:

- **Герої Радянського Союзу.** Цього найвищого звання були удостоєні **2032 українці**. **32 особи** отримали звання **Двічі Героїв Радянського Союзу**. Видатний льотчик-ас (найефективніший льотчик винищувальної авіації союзників), уродженець Сумщини **Іван Кожедуб (1920–1991)**, який у повітряних боях збив **64 ворожі літаки**, став ***тричі Героєм Радянського Союзу***.
- **Найефективнішою жінкою-снайперкою у світовій історії** стала студентка Одеського університету **Людмила Павличенко (1916–1974)**. Вона особисто ліквідувала **309 окупантів**, а згодом відіграла значну роль у залученні США до відкриття *Другого фронту* під час своєї дипломатичної місії у складі радянської молодіжної делегації.
- **Найрезультативнішим радянським танкістом** вважається **Дмитро Лавриненко (1914–1941),** який у складі екіпажу танка Т-34-76 **знищив 52 ворожі одиниці.**
- **Українські генерали та маршали очолювали найбільші стратегічні об'єднання**, які здійснювали розгром Вермахту в Європі. Серед них: наймолодший командувач *3-го Білоруського фронту* генерал армії **Іван Черняховський (1906–1945)**, командувач *3-ї гвардійської танкової армії* маршал **Павло Рибалко (1894–1948)**, маршал **Кирило Москаленко (1902–1985)** та багато інших.

Український радянський офіцер із Сумщини **Олексій Берест (1921–1970)** став одним із тих, хто безпосередньо керував **встановленням Прапора Перемоги над Рейхстагом** у Берліні ***30 квітня 1945 року***. Через політичні та

апаратні інтриги в Кремлі, ***О. Береста*** було позбавлено звання Героя Радянського Союзу на користь росіянина *Михаїла Єгорова* та грузина *Мелітона Кантарії*, що відображало національні пріоритети сталінської пропаганди.

Символічну фінальну крапку у Другій світовій війні також поставив українець. Як відомо, **02 вересня 1945 року** на борту американського лінкора *«Міссурі»* в Токійській затоці 40-річний генерал-лейтенант **Кузьма Дерев'янко (1904–1954)** від імені радянського верховного командування останнім ***поставив свій підпис під Актом про капітуляцію Японської імперії***.

Окрім Червоної армії, понад **110–120 тисяч** українців (у вересні 1939 року у складі Війська Польського, а згодом у лавах польських сил на Заході та в армії генерала **Владислава Андерса (1892–1970)**, а також у підрозділах типу дивізії *ім. Т. Костюшка*) воювали проти ворога.

Складна історія української еміграції призвела до того, що тисячі етнічних українців воювали у збройних силах інших держав Антигітлерівської коаліції. Близько **40 тисяч українців** воювали *у складі канадської армії* (зокрема під час висадки в Нормандії та боїв в Італії). **Вісімдесят тисяч** українців служили в *американській армії*. Символом епохи став сержант морської піхоти США **Майкл Стренк (1919–1945)** (етнічний лемко ***Михайло Стренк***), який зафіксований на всесвітньо відомому знімку підняття американського прапора на острові **Іводзіма 23 лютого 1945 року**.

Етнічні українці воювали у партизанських загонах *Франції, Італії та Бельгії*. Герой французького Руху опору, командир батальйону **Василь Порик (1920–1944)**, став національним героєм Франції (посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу).

Ціна війни для України була катастрофічною. Республіка зазнала найбільших матеріальних, економічних та демографічних втрат серед усіх країн Європи, перетворившись на географічну зону тотальної деструкції. На Україну припало близько ***40% загальних економічних збитків усього Радянського Союзу у війні***.

У 1945 році загальний обсяг промислового виробництва республіки становив лише чверть (близько 26%) від рівня довоєнного 1940 року. Було підірвано та виведено з ладу практично всі великі електростанції (зокрема, Дніпрогес), що залишило країну без електрики. Головна вугільна база країни, **Донбас,** *зруйнована*. Більшість шахт Донбасу була *затоплена.* У 1945 році вугільна промисловість УРСР давала лише десяту частину довоєнного видобутку вугілля.

Транспортна мережа була паралізована. Нацисти під час відступу масово підривали залізничні колії, станції, депо та мости (зокрема через Дніпро). Було зруйновано понад **5 000 залізничних мостів** та тисячі кілометрів колій. Значна частина паровозів, вагонів та автотранспорту була знищена або вивезена німецькою стороною.

Село було відкинуте у розвитку на десятиліття назад. Окупанти та бої знищили майже всю техніку: було виведено з ладу близько 280 тис. плугів та сівалок, сотні тисяч тракторів і комбайнів. Поголів'я худоби скоротилося в рази.

Кількість коней зменшилася на 60%, великої рогатої худоби – більш ніж наполовину, а свиней – майже на 70%. Мільйони гектарів землі були заміновані, всіяні уламками снарядів або залиті нафтопродуктами, а тисячі колгоспів і радгоспів залишилися без приміщень і зерносховищ.

Систематизована таблиця збитків та втрат УРСР (1939–1945)

Категорія втрат	Статистичні та аналітичні дані
Загальні демографічні втрати	Становлять від 8 до 10 мільйонів осіб (включаючи бойові втрати Червоної армії, жертв нацистського «нового порядку», Голокосту, Пораймосу та депортованих). Наочним свідченням катастрофи є те, що *чисельність населення України скоротилася* з 41 мільйона у 1939 році до 27 мільйонів у 1945 році
Руйнація міського та сільського житлового фонду	Нацистами та радянськими військами під час відступу (тактика «випаленої землі») було зруйновано та спалено 714 міст і селищ міського типу, а також понад 28 тисяч українських сіл. Внаслідок цього близько 10 мільйонів громадян республіки повністю втратили дах над головою
Економічні та інфраструктурні збитки	Повністю або частково знищено 16,5 тисяч промислових підприємств, шахт Донбасу, підірвано *Дніпрогес*. Нацисти повністю розграбували та ліквідували матеріальну базу 28 тисяч колгоспів і радгоспів, *вивезли до Німеччини колосальну кількість сільськогосподарської техніки, худоби та ешелони культурних цінностей* (музейних експонатів, стародруків тощо)

Ціна, яку Україна заплатила за розгром нацизму, є однією з найбільших серед усіх країн світу. Вона вимірюється не лише зруйнованими містами, а й тотальною демографічною катастрофою. За сучасними підрахунками істориків, загальні людські втрати України (військові та цивільні) становлять від **8 до 10 мільйонів людей**. Для розуміння масштабів трагедії: **це більше, ніж сукупні втрати США, Великої Британії, Франції, Канади та Німеччини разом узятих**.

Наприкінці 1945 року в Україні практично не залишилося жодної родини, де б хтось не загинув. Через масову загибель чоловіків на фронті виник страшний гендерний дисбаланс: у деяких селах Центральної та Східної

України серед працездатного **населення на одного чоловіка припадало 10–12 жінок**. Жінкам довелося самотужки відбудовувати країну, працювати на шахтах і вручну запрягатися в плуги на полях.

Масова загибель молодих чоловіків 1920–1925 років народження призвела до **першої потужної «демографічної ями»**. Оскільки вони не залишили нащадків, **кожні наступні 20–25 років (у 1960-х, 1980-х, 2000-х роках) в Україні фіксувалися різкі спади народжуваності**. Відгомін цих демографічних втрат Другої світової війни наклався на сучасні події і досі визначає кризу структури населення нашої держави.

Колосальний внесок українського народу у розгром нацизму та величезні жертви республіки стали головним політико-дипломатичним аргументом для виходу УРСР на міжнародну арену. Проте радянський диктатор *Й. Сталін* переслідував власну прагматичну мету: збільшити кількість підконтрольних Кремлю голосів у майбутній системі міжнародних відносин для протидії дипломатії США та Великої Британії. У **березні 1944 року** Верховна Рада УРСР ухвалила зміни до Конституції, які формально дозволяли республіці вступати у безпосередні зносини з іноземними державами. Було створено профільний **Народокомзаксправ**, який очолив письменник і драматург **Олександр Корнійчук (1905–1972)**. Завдяки дипломатичному тиску Москви, яка апелювала до військових заслуг українців, делегація УРСР під керівництвом наркома закордонних справ, досвідченого більшовицького функціонера **Дмитра Мануїльського (1883–1959)**, була офіційно запрошена на установчу конференцію у Сан-Франциско. Вже **26 червня 1945 року** делегація УРСР підписала Статут Організації Об'єднаних Націй, і після його ратифікації **Україна стала державою-засновницею *ООН***. А. Д. Мануїльський у Сан-Франциско очолив Перший комітет, який розробляв преамбулу та перші розділи Статуту ООН у якому були викладені цілі та принципи цієї організації.

Вихід УРСР на міжнародну арену, підписання нею ***Паризьких мирних договорів 1947 року*** та створення профільного міністерства мали суто декларативний і пропагандистський характер у сталінській геополітичній грі. Радянська Україна залишалася безправною внутрішньою колонією радянського центру без права на самостійну зовнішню політику. Проте цей крок мав величезне довгострокове значення: статус держави-засновниці ООН нормативно закріпив у світовій правовій свідомості статус України як **суб'єкта міжнародного права**, що через десятиліття, у 1991 році, суттєво полегшило процес легітимного міжнародного визнання її повної державної незалежності.

Друга світова війна стала найбільшим воєнно-політичним і гуманітарним випробуванням в історії українського народу у XX столітті. Входження УРСР до складу держав-засновниць ООН у 1945 році стало прямим міжнародним визнанням цього внеску. Проте перемога була здобута надто великою ціною. Втрата майже чверті населення республіки та перетворення її міст і підприємств на руїни знекровило край на покоління наперед.

Контрольні запитання:

1. Які таємні домовленості містив Пакт Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 року щодо українських теренів і як згодом Договір про дружбу та кордон від 28 вересня остаточно розмежував території по річках Західний Буг і Сян?
2. Охарактеризуйте хід та наслідки події, яка в радянській історіографії отримала назву «Визвольний похід» (вересень 1939 р.). Які ще території та на основі чого були приєднані до УРСР у червні 1940 року?
3. У чому полягала суперечливість першого етапу радянізації (1939–1941) у західних областях України? Співставте позитивні соціокультурні кроки влади з репресивною політикою НКВС під керівництвом І. Сєрова.
4. Які воєнні з'єднання зіткнулися на українському напрямку на початку реалізації плану «Барбаросса»? Яке історичне значення мала найбільша танкова битва в районі Дубно–Луцьк–Рівне у червні 1941 року?
5. Проаналізуйте перебіг та наслідки Київської оборонної операції 1941 року. Чому вона завершилася найбільшим в історії оточенням радянських військ і якими були втрати Південно-Західного фронту?
6. Зіставте тривалість та героїзм оборони Одеси і Севастополя. Яка подія у травні 1942 року наблизила повну окупацію УРСР та коли і після взяття якого населеного пункту вона остаточно завершилася?
7. Розкрийте расово-ідеологічну суть генерального плану «Ост» щодо населення України. На які адміністративні зони нацисти штучно розчленували територію республіки та з якою метою?
8. Хто такі «остарбайтери», коли розпочалося їхнє масове вивезення з України та в яких умовах вони перебували в Третьому Рейху?
9. У чому полягала специфіка реалізації Голокосту на території України порівняно із Західною Європою? Поясніть сутність «Голокосту від куль», назвіть його головний символ у Києві.
10. Дайте визначення поняттю «Пораймос». Скільки представників ромського етносу постраждало в Україні та які каральні заходи вживали нацисти проти цивільних сіл (на прикладі трагедії містечка Корюківка)?
11. Порівняйте радянську та українську національну течії Руху Опору за такими критеріями: політична мета, керівні органи боротьби та видатні з'єднання (лідери).
12. Розкрийте зміст, політичну мету та наслідки «Акта відновлення Української Держави» від 30 червня 1941 року. Як нацистське керівництво відреагувало на спробу Я. Стецька та С. Бандери поставити Берлін перед доконаним фактом?
13. Коли і на базі яких регіонів було створено єдину партизанську армію націоналістів (УПА)? Хто став її головнокомандувачем та який підпільний орган був утворений у липні 1944 року для керівництва визвольною боротьбою?
14. Скільки місяців тривав процес вигнання нацистських військ з України? Назвіть перший (грудень 1942) та останній завойований радянськими військами населений пункт (жовтень 1944), які символізують початок і завершення цього процесу.
15. Хто такі «чорносвитники» та в чому полягав трагізм їхньої мобілізації польовими військкоматами Червоної армії у 1943–1944 рр.? Яку роль вони відіграли під час форсування Дніпра восени 1943 року та штурму Києва М. Ватутіним?
16. Яку військову операцію 1944 року історики назвали «Сталінградом на Дніпрі» та чому?
17. Яке військове угруповання і з якими наслідками було розгромлено радянськими військами під Бродами під час Львівсько-Сандомирської операції?
18. Охарактеризуйте внесок українського народу у розгром нацизму в лавах Червоної армії та збройних сил країн-союзників.
19. Яку дипломатичну та історичну місію виконав генерал Кузьма Дерев'янко 02 вересня 1945 року на борту лінкора «Міссурі»?

20. Сформулюйте ціну війни для України та поясніть, чому УРСР (представлена Д. Мануїльським) увійшла до складу держав-засновниць ООН.

Тема 14. УРСР в 1945–1964 рр.

1. *Адміністративно-територіальні зміни й зовнішньополітична діяльність УРСР після Другої світової війни.*
2. *Повоєнна відбудова та її особливості в Україні (1945–1953).*
3. *Спроби соціально-економічних реформ в УРСР у 1953–1964 рр. та їхні наслідки.*
4. *Лібералізація суспільно-політичного життя в часи «відлиги». Зародження українського дисидентського руху.*
5. *Соцреалізм 1945–1964 рр. в українській культурі та його альтернативи. Українські шістдесятники.*

Ключові поняття й терміни: Биківня, «відлига», волюнтаризм, «ждановщина», дисидентський рух, децентралізація економіки, зародження дисидентства, засудження культу особи, клуби творчої молоді, «космополітизм», «кукурудзяна епопея», Львівський церковний собор, повоєнний голод 1946–1947 рр., надпрограми Микити Хрущова, операція «Захід», операція «Вісла», повоєнна відбудова, раднаргоспи, радянізація західних областей, реабілітація, самвидав, сецесія, сокальський кордон, соціалістичний реалізм (соцреалізм), Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), хрущовки, шістдесятники.

1. Адміністративно-територіальні зміни й зовнішньополітична діяльність УРСР після Другої світової війни.

Завершення Другої світової війни супроводжувалося масштабним міжнародно-правовим та територіальним переустроєм Східної Європи, у центрі якого опинилася Українська РСР. Сталінське керівництво прагнуло остаточно легітимізувати результати геополітичних надбань 1939–1940 рр. у межах нових міждержавних угод з країнами антигітлерівської коаліції. Цей процес привів до юридичного закріплення нових західних кордонів республіки, що ознаменувалося включенням більшості українських етнічних земель до складу єдиної республіки. Одночасно, з метою збільшення кількості підконтрольних голосів на світовій арені та протидії західній дипломатії, Кремль пішов на демонстративне розширення зовнішньополітичних повноважень Києва. Радянська Україна отримала статус суб'єкта міжнародного права та держави-засновниці Організації Об'єднаних Націй, що створило парадоксальну ситуацію формального суверенітету колоніальної республіки за умов тотального диктату союзного центру.

По завершенню німецько-радянської війни **16 серпня 1945 р.** було укладено договір **між СРСР та Польщею. Він** зафіксував радянсько-польський кордон по *лінії Керзона* з невеликими відхиленнями на користь Польщі.

Фінальним актом делімітації став обмін територіями у **1951 році**, коли УРСР отримала **район Кристинополя** (нині м. Червоноград, Львівської обл.) в обмін на ділянку в Дрогобицькій області.

Угода між СРСР та Чехословаччиною 29 червня 1945 р., юридично закріпила включення *Закарпатської України до складу УРСР*, де у **січні 1946 року** було утворено ***Закарпатську область***.

Мирний договір з Румунією від **10 лютого 1947 р.**, підтвердив радянські права на ***Північну Буковину*** та ***Південну Бессарабію.*** На теренах останньої утворено Ізмаїльську область, у 1954 р. об'єднану з Одеською.

Президія Верховної Ради СРСР **19 лютого 1954 року** видала указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Цей крок офіційно обґрунтовувався **спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими зв'язками, а також потребою у відновленні депортованого і зруйнованого війною півострова**.

Передача Кримської області зі складу Російської РФСР до складу Української РСР у лютому 1954 року – це одна з найбільш міфологізованих тем у радянській та сучасній історії. Пропаганда роками створювала образ «щедрого московського подарунка з панського плеча», але реальні історичні документи й побутові факти малюють зовсім іншу картину. Це був прагматичний крок Кремля, який переклав на плечі України відбудову повністю зруйнованого та депортованого півострова.

У 1954 році Радянський Союз відзначав **300-річчя Переяславської ради** (яку пропаганда називала «возз'єднанням України з Росією»). Саме під цей ідеологічний ювілей і «підігнали» офіційне рішення. Проте **справжні причини лежали в площині економічного колапсу на півострові**. У 1944 році сталінський режим насильно депортував із Криму понад 200 тисяч корінних мешканців – кримських татар, а також греків, вірмен і болгар. Півострів буквально знелюднів. Спроба масово заселити кримські степи колгоспниками з глибинних областей Росії (Курської, Воронезької) провалилася: переселенці не мали навичок господарювання в умовах посушливого півдня. На початок 1954 року збір зерна в Криму порівняно з довоєнним часом скоротився у 5 разів, виробництво овочів – удвічі, а в багатьох селах не було навіть елементарних хлібних крамниць. Кримська область стала хронічно збитковою. Оскільки Крим географічно є продовженням українського степу і зв'язаний з материком лише вузьким Перекопським перешийком, єдиним логічним виходом було передати його УРСР, яка мала ресурси, досвід степового землеробства та будівельну базу для порятунку регіону.

Передача відбулася у суворій відповідності до тогочасного радянського законодавства. Спочатку рішення ухвалили Президії Верховних Рад РРФСР та УРСР, а **19 лютого 1954 року** Президія Верховної Ради СРСР видала фінальний Указ. У квітні 1954 року Верховна Рада СРСР узаконила це рішення, внісши відповідні зміни до союзної конституції.

Одержавши Крим, український уряд розпочав унікальні інфраструктурні проєкти, аналогів яких не було в Європі. Оскільки залізничне сполучення з

Південним узбережжям Криму (Ялтою та Алуштою) через гірський рельєф побудувати було неможливо, а автобуси сильно забруднювали повітря унікального курорту, українські інженери збудували **найдовшу у світі міжміську тролейбусну лінію** (Сімферополь – Алушта – Ялта) протяжністю **86 кілометрів**. Перші тролейбуси вітчизняного виробництва «Київ–11» та чеські «Шкода» пішли цим маршрутом уже у 1959 році.

Степовий Крим помирав без прісної води. Керувати масштабним будівництвом водного каналу з території Росії через українські землі було б управлінським абсурдом. Коли Крим став частиною УРСР, Україна мобілізувала тисячі своїх інженерів та техніку. Побудований згодом **Північнокримський канал** довжиною понад 400 км став справжньою артерією життя: він забезпечив до 85% потреб півострова у прісній воді, що дозволило перетворити посушливий занедбаний степ на квітучий край із виноградниками та рисовими плантаціями.

ДОВІДКА

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (УРСР)
(повоєнна, 1944 – 1991 рр.)

Гімн *«Живи, Україно, прекрасна і сильна»*
сл. Павло Тичина, муз. Антон Лебединець

Відновлення УРСР – *10.11.1944 р.*
Припинення існування – *24.08.1991 р.*
Столиця – *Київ.*
Форма правління – *радянська республіка.*
Парламент – *Верховна Рада.*
Уряд – *Рада Міністрів.*
Мови – *російська, українська.*
Гроші – *радянський карбованець (рубль).*
Адміністративний поділ – *25 областей (з 1959 р.).*
Площа території – *603,7 тис. км² (з 1954 р.).*
Кількість населення – *51,7 млн осіб (у 1989 р.).*

Перші секретарі ЦК КПУ

Микита Хрущов – *10.11.1944 – 03.03.1947 р., 26.12.1947 – 18.12.1949 р.*
Лазар Каганович – *03.03.1947 – 26.12.1947 р.*
Леонід Мельников – *18.12.1949 – 12.06.1953 р.*
Олексій Кириченко – *04.06.1953 – 26.12.1957 р.*
Микола Підгорний – *26.12.1957 – 28.06.1963 р.*
Петро Шелест – *02.07.1963 – 19.05.1972 р.*
Володимир Щербицький – *19.05.1972 – 28.09.1989 р.*
Володимир Івашко – *28.09.1989 – 22.06.1990 р.*
Станіслав Гуренко – *22.06.1990 – 01.09.1991 р.*

Голови Ради Міністрів УРСР (уряду)

Микита Хрущов – *06.02.1944 – 12.12.1947 р.*
Дем'ян Коротченко – *26.12.1947 – 15.01.1954 р.*
Никифор Кальченко – *15.01.1954 – 28.02.1961 р.*
Володимир Щербицький – *28.02.1961 – 26.06.1963 р., 23.10.1965 – 25.05.1972 р.*
Іван Казанець – *26.06.1963 – 23.10.1965 р.*
Олександр Ляшко – *25.05.1972 – 10.07.1987 р.*
Віталій Масол – *10.07.1987 – 23.10.1990 р.*

Маючи статус суб'єкта міжнародного права та члена ООН, УРСР не мала права встановлювати прямі дипломатичні відносини з іншими країнами та обмінюватися посольствами. Коли Велика Британія у 1947 році запропонувала встановити прямі дипломатичні відносини з Києвом та відкрити консульство, Москва відповіла категоричною відмовою. Усі промови, голосування та заяви українських дипломатів в ООН писалися в Москві. Українська делегація ніколи не йшла врозріз із загальносоюзною лінією. Радянська влада з підозрою ставилася до українських дипломатів, побоюючись *«буржуазного націоналізму»*, тому кадри підбиралися з максимальною ідеологічною прискіпливістю.

Попри повну маріонетковість, цей період мав важливе історичне значення. Завдяки членству в ООН світ звикав до того, що Україна – це окрема географічна та політична одиниця, що значно полегшило її міжнародне визнання після проголошення справжньої незалежності у 1991 році.

Повоєнний період мав визначальне значення для завершення формування сучасної просторової структури України. Інтеграція Закарпаття, Північної Буковини та передача Кримської області у 1954 році завершили тривалий процес консолідації українських територій. Формальний вихід УРСР на міжнародну арену як держави-засновниці ООН та створення профільного міністерства закордонних справ під керівництвом Д. Мануїльського мали суто пропагандистський характер у геополітичній грі Москви. Проте ці кроки нормативно закріпили статус України як суб'єкта міжнародного права у світовій свідомості, що через десятиліття полегшило процес міжнародного визнання її повної державної незалежності у 1921 році.

2. Повоєнна відбудова та її особливості в Україні (1945–1953)

Процес повоєнної відбудови народного господарства Української РСР відбувався в умовах жорсткої реставрації сталінської командно-адміністративної системи та мобілізаційного напруження людських ресурсів. Україна, яка зазнала найбільших матеріальних руйнувань у Європі, була змушена відновлювати промисловий та аграрний потенціал без жодної зовнішньої допомоги за планом Маршалла, розраховуючи виключно на внутрішні резерви. Пріоритети відбудови традиційно підпорядковувалися інтересам союзного військово-промислового комплексу, що зумовило форсований розвиток важкої індустрії на шкоду соціальній сфері, легкій промисловості та життєвому рівню громадян. Ситуація катастрофічно ускладнилася руйнівною посухою та системними продовольчими реквізиціями, які спровокували новий повоєнний штучний голод. Водночас у західних областях республіки відбудова супроводжувалася форсованою радянізацією, яка вилилася у відкрите військово-політичне протистояння з національним підпіллям та масові депортації українського населення.

Відбудова промисловості координувалася в межах **четвертої п'ятирічки (1946–1950)** – *«п'ятирічки відбудови»*. Завдяки героїчній праці населення та перекачуванню коштів із села вже до **1950 року** *промисловий потенціал УРСР перевищив довоєнний рівень*. Було відновлено шахти Донбасу, ***Дніпрогес***, металургійні гіганти ***«Запоріжсталь» та «Азовсталь»***.

Відбудова промислового потенціалу здійснювалася за рахунок перерозподілу до **80% усіх капіталовкладень** у важку індустрію, енергетику та металургію. **Станом на 1945 р.** валова продукція промисловості становила лише **26%** від рівня 1940 року. А вже на **1950 р.**, було офіційно досягнуто **115%** від довоєнного обсягу виробництва. До кінця 1948 року повністю відновлено мережу залізниць УРСР (понад **20 тис. км** колій). Офіційний **робочий тиждень** становив **48 годин (6 днів по 8 годин)** із високою часткою понаднормових надурочних робіт.

Населення УРСР станом на 1941 р. становило **41,3 млн осіб**; у 1945 р. – **27,4 млн осіб** (скорочення на **33,6%**). До 1950 року за рахунок репатріації, депортацій та народжуваності чисельність зросла до **36,9 млн осіб**.

ДОВІДКА

Четверта п'ятирічка фінансувалася виключно внутрішніми ресурсами. Пріоритет надавався важкій промисловості. Водночас ***легка промисловість та село фінансувалися за залишковим принципом****. Жорсткий тиск на селянство у поєднанні з посухою призвів до замовчуваного владою* ***масового голоду 1946–1947 рр.*** *в Україні, який забрав життя майже* ***мільйона людей****, поки радянське зерно масово ешелонами йшло на експорт до країн соцтабору.*

Після завершення Другої світової війни українське село опинилося у стані повної руйнації: бракувало техніки, робочої сили (більшість становили жінки, підлітки та літні люди), а тягловою силою часто ставали самі селяни (головним чином жінки) або корови. На це наклалися екстремальні природні чинники та нещадна сталінська політика принесення в жертву аграрної сфери економіки. У 1946 році на територію України прийшла ***небачена за своєю жорстокістю посуха***. Гідрометеорологи порівнювали її за масштабами лише з катастрофічним 1891 роком. Травень, червень і липень минули майже без дощів, що призвело до вигорання посівів на величезних площах, особливо в південних і центральних областях УРСР. Урожайність зернових впала до критичного мінімуму. Попри очевидний неврожай, **радянське керівництво відмовилося зменшувати обсяги державних заготівель**. Навпаки, плани хлібоздачі для України були встановлені на завідомо нереальному, катастрофічному рівні.

На той час першим секретар ЦК КП(б)У та головою Ради міністрів УРСР був *М. Хрущов*. Розуміючи масштаби наближення катастрофи, ***він неодноразово звертався до Москви*** із закликами та телеграмами, просячи знизити норми заготівель і надати республіці продовольчу допомогу. Однак *Й. Сталін* сприйняв аргументи Хрущова як «прояв слабкості» та «націоналістичний ухил». Для посилення тиску та безумовного виконання плану в Київ у березні 1947 року було відряджено *Л. Кагановича*, який знову очолив ЦК КП(б)У.

Застосовуючи жорсткі репресивні методи, обшуки, вилучення залишків зерна (навіть насіннєвого фонду) та засудження селян за «крадіжки» колгоспного майна, сталінські посланці витискали з українського села останнє. Найбільшим парадоксом і злочином цього періоду стало те, що в той час, коли українці пухли від голоду і їли сурогати, **ешелони з радянським зерном масово йшли за кордон**. Кремль використовував продовольство як інструмент великої геополітики в часи розгортання *«Холодної війни»*. **Хліб безкоштовно або за заниженими цінами вивозився з УРСР до країн, де формувалися маріонеткові прорадянські режими (Польща, Чехословаччина, Болгарія, Румунія), а також до** Франції (щоб підтримати тамтешню комуністичну партію на виборах). Метою Кремля було створення ілюзорного позитивного іміджу СРСР як «сильної, заможної держави-переможниці», здатної годувати усю Європу.

Поєднання посухи та репресивної системи заготівель вилилося у третій масовий голод радянської доби в Україні. Його **пік припав на зиму 1946-го – весну-літо 1947 року.** Голод *охопив переважно південні та східні регіони УРСР* (Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську, Харківську області). Окрім дистрофії, села викошували епідемії черевного тифу та малярії, які швидко поширювалися серед виснаженого населення. Були зафіксовані численні *випадки канібалізму та трупоїдства*.

Жертвами цього штучно спровокованого голоду стали **близько 1 мільйона мешканців УРСР.** За іншими підрахунками істориків, демографічні втрати разом із надвисокою дитячою смертністю та ненародженими перевищують цю цифру. Ця трагедія вкотре довела, що в межах радянської імперії людське життя та добробут українського селянства завжди приносилися в жертву імперським амбіціям, пропаганді та геополітичним іграм Москви.

У західних областях республіки відбудова відбувалася паралельно з насильницькою **радянізацією (1944–1950-ті рр.)**. У **березні 1946 року** за прямою вказівкою *органів Держбезпеки (ДБ)* було скликано сфабрикований **Львівський церковний собор**, який оголосив про ***скасування Берестейської унії* 1596 року** та примусове **злиття Української греко-католицької церкви з Російською православною церквою**. Усі єпископи на чолі з митрополитом **Йосифом Сліпим (1892–1984)** були заарештовані й засуджені до каторжних робіт, а церква перейшла у глибоке підпілля *(так званий катакомбний період)*, яке тривало до кінця 1980-х років.

Національне підпілля під проводом генерала **Романа Шухевича** чинило запеклий збройний опір колективізації та радянізації. Для ліквідації соціальної бази ОУН органи МДБ у жовтні **1947 року** провели масштабну військово-чекістську операцію **«Захід»**, під час якої протягом однієї доби до Сибіру та Казахстану примусово депортували понад **77 тисяч українців**. Трагічна доля спіткала і самого командира УПА: **05 березня 1950 року** в *селі Білогорща* поблизу Львова у ході спецоперації МДБ **Роман Шухевич** загинув, а у 1954 р. у полон потрапив *останній командувач повстанської армії* – **Василь**

Кук (1913–2007). Це підірвало організований опір підпілля, хоча окремі ***боївки*** діяли до кінця 1950-х років.

У період з **28 квітня по 28 липня 1947 року** польська комуністична влада за погодженням з Москвою здійснила примусову депортацію понад **140 тисяч українців** із їхніх етнічних земель *(Лемківщина, Надсяння, Підляшшя, Холмщина)* на понімецькі західні та північні території Польщі з метою їх повної асиміляції та ліквідації запілля УПА. Ця історична подія отримала назву **Операція «Вісла».** Офіційним *приводом для початку депортації* радянська та польська пропаганда назвали вбивство заступника міністра оборони Польщі генерала **Кароля Сверчевського (1897–1947)** в засідці, яку влаштувала сотня УПА.

Проте справжні причини були набагато глибшими:

- *Повністю позбавити УПА та ОУН підтримки місцевого населення (бази постачання, зв'язку, рекрутування).*
- *Остаточно розв'язати «українське питання» у Польщі, розпорошивши українське населення серед поляків, щоб воно втратило свою національну ідентичність, мову та культуру.*

Акція розпочалася **28 квітня 1947 року** і тривала до кінця літа. До її проведення польська влада залучила понад *17 тисяч військових Речі Посполитої, діючи під кураторством СРСР та за підтримки чехословацьких військ* (які перекривали кордон). Селянам *давали від кількох годин до доби* на збори. Дозволялося брати лише найнеобхідніші речі та обмежену кількість худоби. Українців свідомо переселяли на колишні німецькі землі («повернені території»), які відійшли до Польщі після Другої світової війни. Існувало жорстке правило: в одному населеному пункті українська громада не могла становити більше **10%** від усього населення. Для тих, кого підозрювали у зв'язках з ОУН-УПА або у відмові коритися, створили транзитний **концтабір у місті Явожно** (філіал колишнього Освенцима). Через нього пройшли майже 4 тисячі людей, сотні з них загинули від катувань та хвороб. Зі своїх домівок було насильно виселено **понад 140 тисяч українців**.

Позбавлені підтримки селян, загони УПА на Закерзонні змушені були або пробиватися через Чехословаччину на Захід, або переходити кордон до УРСР, або саморозпускатися. Десятки українських сіл було спалено, церкви закинуто або перетворено на склади, а тисячолітня унікальна ***культура лемків та бойків*** на цих землях зазнала нищівного удару.

Сьогодні в Україні та частиною істориків у Польщі операція «Вісла» визнана актом етнічної чистки та воєнним злочином польського комуністичного режиму. У 1990 році Сенат Польщі вперше офіційно засудив цю акцію.

ДОВІДКА

Лідери ОУН – УПА сподівалися, що по завершенні ДСВ розпочнеться війна між СРСР і країнами Заходу, тому було ухвалено рішення про подальшу боротьбу. Український національно-визвольний рух друг. пол 1940-х – поч. 1950-х рр. вітчизняні історики поділяють на три етапи:

● **1944–1946 рр. – *відкрите протистояння***. *ОУН – УПА активізують антирадянську боротьбу. З метою придушення визвольного руху радянські органи держбезпеки у січні – квітні 1946 р. провели операцію «Велика блокада». Як наслідок – УПА втратила бл. 40% свого складу. УГВР оголосила про демобілізацію повстанських загонів.*

● **1947 р. – *партизанська війна.*** *Бойові дії (по 10–15 осіб) УПА в Закерзоні, напади на військові частини, знищення партійних більшовицьких активістів тощо.*

● **1949 р. – *саботаж і антирадянська пропаганда.*** *З 1945 по 1947 рр. радянська влада оголосила 7 амністій з метою паралізувати і знищити підпілля ОУН – УПА.*

Після 1945 року громадяни СРСР очікували бодай найменшого послаблення контролю та ковтком свободи за свої нелюдські зусилля у війні. Проте сталінський режим відповів зворотним, потужною хвилею зачисток культурного та наукового простору, аби загнати інтелігенцію в суворий ідеологічний корсет. **Найбільш яскравим проявом такої політики стала *Ждановщина*.** Названа на честь ідеолога ЦК ВКП(б) **Андрія Жданова (1896–1948)**, ця кампанія *мала на меті придушити будь-які вияви національної самобутності* та «ідеологічної зради» серед митців і науковців. В Україні вона проходила під гаслом ***боротьби з «українським буржуазним націоналізмом»***.

Дотримуючись директив союзного центру, ЦК КП(б)У в 1946 році ухвалив низку ідеологічних постанов, спрямованих на посилення цензури в культурній сфері. Репресивні заходи торкнулися наукових праць (зокрема ***«Нарису історії української літератури»***), провідних періодичних видань (журналів ***«Перець», «Вітчизна»***) та репертуарної політики українських театрів. Метою цих рішень було викорінення відхилень від партійних догм та остаточне підпорядкування українського мистецтва радянській ідеології. Усі наукові і творчі розробки та твори розглядалися під ідеологічним мікроскопом. Наприклад, у 1951 році *газета «Правда»* вибухнула розгромною статтею проти поета **Володимира Сосюри (1897–1965)** за його вірш **«Любіть Україну»**, написаний ним ще в 1944 році. Поета звинуватили у тому, що він любить Україну поза радянським контекстом «без колгоспів і заводів». Сосюру змусили публічно каятися. Подібної ідеологічно-психологічної трощі зазнали композитори: **Борис Лятошинський (1894–1968)**, **Микола Колесса (1903–2006)**, **Михайло Вериківський (1896–1962)**, **Костянтин Данькевич (1905–1984)** за ***оперу «Богдан Хмельницький»*** через недостатнє висвітлення в ній прагнення до возз'єднання українського і російського народів.

Призначення *Лазаря Кагановича* Першим Секретарем ЦК КП(б)У мало на меті «жорстке наведення дисципліни» всередині українського партійного апарату, через що Микиту Хрущова усунули з посади першого секретаря й перевели на менш впливову посаду очільника уряду. Новий керманич одразу взявся за масштабне «полювання на відьом», оголосивши війну «українському буржуазному націоналізму». Каганович підготував черговий процес, який загрожував знищенням провідних діячів української літератури: ***Максима Рильського, Юрія Яновського, Андрія Малишка та Петра Панча***, що опинилися на межі розстрілу. Утім, сталінська верхівка вважала таку надмірну вислужливість Кагановича несвоєчасною, і його негайно відкликали до Москви.

Науковим погромом під маскою ідеології стала ***Лисенківщина*** – кампанія, очолена агрономом **Трохимом Лисенком (1898–1976)**, що *проголошувала генетику «буржуазною псевдонаукою»*. Лисенко заперечував існування генів, стверджуючи, що організми можна довільно «виховати» під впливом середовища (наприклад, перетворити пшеницю на жито). Після *сесії ВАСГНІЛ 1948 року* **класичну генетику в СРСР офіційно заборонили**. В УРСР це призвело до звільнення та переслідувань засновника Київського ботанічного саду, академіка **Миколи Гришка (1901–1964),** та цитолога **Сергій Гершензона (1906–1998)**. ***Українську біологічну та селекційну науку було відкинуто на десятиліття назад***.

Справжнім «полюванням на відьом» виявилася **боротьба з «безрідним космополітизмом»**, що мала виразний завуальований ***антисемітський та антизахідний характер***. Вона розгорнулася у 1948–1953 роках і таврувала кожного, хто проявляв інтерес до західної культури, літератури чи філософії. Звинувачення у *«низькопоклонстві перед Заходом» та «безрідному космополітизмі»* стосувалися переважно інтелігенції **єврейського походження**. В УРСР під вогонь критики в Україні попали: ***А. Гозенпуд, Я. Гордон, І. Стебун, Л. Санов-Смульсон, Є. Адельгейм, Є. Мартич (Фінкельштейн), А. Кацнельсон, М. Штейн, Л. Лівшиць, Л. Юхвід*** та ін. Їх виганяли зі спілок, звільняли з університетів і позбавляли можливості друкуватися за те, що вони, на думку партії, *«применшували першість радянського мистецтва»*.

До кінця «сталінщини» кілька десятків людей були страчені у справі *Єврейського антифашистського комітету* і деяких інших справах, сотні – відправлені в табори, тисячі – позбавлені роботи.

Ці три кампанії утворили єдиний ідеологічний прес, який перетворив повоєнну УРСР на простір суворої цензури, залякування та наукового занепаду.

Повоєнна відбудова в УРСР продемонструвала як колосальну трудову самопожертву українського народу, так і антигуманну специфіку сталінізму. Форсоване відновлення важкої індустрії за четвертою п'ятирічкою супроводжувалося свідомим ігноруванням базових потреб села, що призвело до трагедії голоду 1946–1947 років. Радянізація західних областей відбувалася методами відвертого етноциду та терору, проявами якого стали насильницька ліквідація УГКЦ на Львівському соборі 1946 року, депортаційна операція «Захід» та акція «Вісла». Загибель Р. Шухевича у 1950 році зафіксувала мілітарну поразку збройного підпілля УПА, проте дух спротиву та катакомбна церква зберегли потенціал національного відродження.

3. Спроби соціально-економічних реформ в УРСР у 1953–1964 рр. та їх наслідки

Смерть Й. Сталіна у березні 1953 року та подальший прихід до влади Микити Хрущова ознаменували початок системного відходу від найбільш жорстких та неефективних методів сталінського командного управління.

Нове радянське керівництво усвідомлювало, що хронічний дефіцит продовольства та технологічне відставання легкої промисловості загрожують стабільності режиму. Період 1953–1964 років увійшов в історію як доба масштабних, подекуди радикальних, але глибоко суперечливих соціально-економічних реформ. Радянська Україна перетворилася на головний полігон для впровадження цих економічних експериментів, спрямованих на децентралізацію управління та форсоване піднесення аграрного сектору. Проте реформи проводилися в межах радянської догматичної системи без запровадження ринкових механізмів, що зумовило їхню непослідовність, волюнтаристський характер та зрештою призвело до економічного розчарування.

Соціально-економічні **реформи М. Хрущова** охоплювали промислову та аграрну сфери республіки. У **1957 році** Хрущов ліквідував галузеві міністерства і створив замість них територіальні органи управління – **раднаргоспи (ради народного господарства)**. В УРСР було створено спочатку 11, а згодом *14 раднаргоспів*. Це частково розширило економічні права республіки, скоротило безглуздий зустрічний транзит вантажів і дозволило краще використовувати місцеві ресурси, проте призвело до дезорганізації загальносоюзного планування.

Хрущов ініціював три «знамениті надпрограми»:

1. **Освоєння цілини (з 1954 р.)**. З України на неосвоєні (цілинні) *землі Казахстану та Сибіру* було депортовано чи спрямовано за комсомольськими путівками понад **80 тисяч механізаторів** та тисячі одиниць техніки, що ***знекровило українське село***.

2. **«Кукурудзяна епопея»**. Форсоване, директивне розширення посівів кукурудзи в усіх регіонах УРСР, часто за рахунок традиційних озимих культур, що ***порушило сівозміну та призвело до дефіциту хліба***.

3. ***Тваринницька надпрограма (з 1957 р.)****:* гасло «наздогнати і перегнати США за виробництвом м’яса, молока і масла на душу населення», що вилилося у примусове вилучення худоби у селян та підрив тваринницької бази колгоспів.

Соціальні реформи, ініційовані радянським керівництвом, **вважаються її найбільш успішним вектором.** Розпочалося масштабне будівництво дешевого панельного житла (**«хрущовки»**), що дозволило мільйонам українців переселитися з підвалів та комуналок. ***Селянам-колхозникам уперше видали паспорти, запровадили для них гарантовану грошову оплату праці та пенсійне забезпечення***. Було ***скасовано плату за навчання у старших класах та вишах, впроваджено 7-годинний робочий день***.

Більшість грандіозних хрущовських перетворень здійснювалася в межах реалізації **семирічного плану розвитку народного господарства (1959–1965 рр.)**. Ця єдина в радянській історії *«семирічка»* де-факто мала подолати недоліки попередньої п’ятирічки і реалізувати нову. Але попри яскраві успіхи в окремих галузях промисловості та космонавтики (саме під час семирічки ***Юрій Гагарін (1934–1968)*** полетів у космос), загалом план зазнав поразки.

Волюнтаризм *М. Хрущова*, ліквідація присадибних господарств селян та гоніння на приватну худобу призвели до **продовольчої кризи 1962–1963 рр**. Радянський Союз був змушений уперше розпочати масову *закупівлю зерна за кордоном*, а в містах України вишикувалися величезні черги за хлібом.

Таким чином, хрущовські спроби реформування радянської економічної моделі продемонстрували межі припустимого реформаторства в умовах тоталітаризму. Створення раднаргоспів у 1957 році суттєво розширило господарську самостійність УРСР, але не ліквідувало командної суті системи. Кукурудзяна епопея та «м'ясо-молочний штурм» завершилися повним колапсом аграрного виробництва та запровадженням карткової системи на хліб у 1963 році. Головним позитивним наслідком доби став масштабний соціальний пакет: ліквідація житлової кризи через будівництво «хрущовок» та видача паспортів селянам де-факто ліквідували елементи сталінського соціального кріпацтва, суттєво модернізувавши повсякденне життя українського суспільства.

4. Лібералізація суспільно-політичного життя в часи «відлиги». Зародження українського дисидентського руху.

Хрущовська «відлига», яка розпочалася після 1953 року та засудження культу особи Сталіна у 1956 році, послабила атмосферу страху й запустила масову реабілітацію репресованих. Попри збереження однопартійної диктатури та обмеженість реформ, українська інтелігенція використала цю відносну свободу для захисту національної культури та прав людини. Цей процес став підґрунтям для виникнення українського дисидентського руху як ненасильницького опору радянській русифікації.

Після смерті *Й. Сталіна* на теренах СРСР почався **процес десталінізації**, який *сприяв певній лібералізації радянської суспільно-політичної системи*. Науковці ділять процес десталінізації на **3 етапи:** ***1953–1956 рр., 1956–1961 рр., 1961–1964 рр.***

Складовими процесу десталінізації були:

Демонтаж системи тоталітарного терору:

- *Повна ліквідація та розформування спецтаборів системи ГУТАБ.*
- *Остаточне припинення практики проведення масових позасудових репресій.*

Правова та соціальна реабілітація:

- *Проведення декількох хвиль амністій для різних категорій ув'язнених.*
- *Офіційне переглядання фальсифікованих справ і виправдання (реабілітація) сотень тисяч незаконно засуджених за сталінських часів громадян.*

Реформування правоохоронної та силової системи:

- *Реорганізація каральних органів (зокрема спецслужб і міліції), перепідпорядкування їх цивільному контролю.*

● *Повернення судочинства до норм процесуального права та декларативне впровадження принципу законності в їхню діяльність.*

Духовне та ідеологічне послаблення:

● *Зменшення рівня цензурного та ідеологічного тиску на митців і науковців.*

● *Тимчасове згортання шовіністичних кампаній та таврування за «український буржуазний націоналізм».*

Перебудова системи управління:

● *Проведення децентралізації економічного управління (зокрема, через запровадження раднаргоспів).*

● *Послаблення директивного тиску командно-адміністративної системи з боку союзного центру.*

Зростання суб'єктності та ролі УРСР:

● *Розширення юридичних, бюджетних та господарських повноважень УРСР як союзної республіки.*

● *Суттєве зростання частки етнічних українців на керівних посадах у місцевому партійному й державному апараті («українізація» кадрів).*

● *Посилення ваги та впливу української партійно-державної номенклатури під час ухвалення рішень у вищому керівництві СРСР.*

Ключовим етапом лібералізації, в контексті політики десталінізації, став **XX з'їзд КПРС (14–25 лютого 1956 р.)**, на якому Перший секретар ЦК КПРС **Микита Хрущов** зачитав таємну доповідь *«Про культ особи та його наслідки»*. Хрущов викрив низку злочинів Сталіна, безпідставні страти та існування системи ГУЛАГу.

В УРСР розпочалася діяльність комісій із **реабілітації** – поновлення в правах та відновлення доброго імені незаконно репресованих осіб. Було реабілітовано бл. 250 тис. осіб (значна частина, посмертно), зокрема і діячів української культури: **Василя Еллана-Блакитного, Григорія. Косинку, Миколу. Куліша, Леся Курбаса, Зінаїду Тулуб**. При цьому **влада принципово відмовлялася реабілітувати: *активних діячів ОУН, УПА, осіб за звинуваченням у «українському буржуазному націоналізмі», репресованих до 1934 р*. *та селян, арештованих і засуджених під час колективізації.* У 1957 р.** були **реабілітовані репресовані народи**, але *їм заборонялося повертатися на історичну батьківщину*.

У 1960 р. було ліквідовано ГУТАБ. Додому з таборів і заслання почали повертатися сотні тисяч людей. **Масові репресії часів сталінщини були згорнуті**, а страх перестав бути головним важелем управління суспільством.

Послаблення страху породило **дисидентський рух** – ненасильницький інтелектуальний опір режиму. Дисиденти перейшли від збройної боротьби до правозахисної. Так, у **1959 році** у Львові молодий юрист **Левко Лук'яненко (1928–2018)** разом із соратниками: **Іваном Кандибою (1930–2002), Степаном Віруном (1932–?)** створив першу дисидентську організацію – **Українську робітничо-селянську спілку (УРСС)**. У своїй програмі *УРСС теоретично*

обґрунтовувала законне право України на сецесію (вихід з СРСР) відповідно до норм радянської конституції. У **січні 1961 року** органи КДБ викрили цю організацію. У травні 1961 року відбувся закритий ***Львівський судовий процес***, за рішенням якого *Л. Лук'яненка* засудили до смертної кари, а інші члени УРСС отримали тривалі терміни ув'язнення.

Попри продовження реабілітаційного процесу, влада суттєво гальмувала його хід. За період **1963–1986 рр. було виправдано лише 80 тисяч засуджених**. Водночас реабілітація жертв минулого збіглася з новими політичними репресіями сьогодення. Радянське керівництво заздалегідь підготувало юридичне підґрунтя для переслідування інакодумців: Верховна Рада СРСР ухвалила **закон про державні злочини**, а до Кримінального кодексу внесли статтю **за «антирадянську агітацію та пропаганду»**. За цими оновленими статтями лише **протягом 1954–1959 років було засуджено 3,5 тисячі громадян**.

Обмеженість «відлиги» виявилася у новому **наступу на релігію** та посиленні **русифікації**. Цей процес набуває нових обертів у зв'язку з успіхами СРСР в ході освоєння космосу. Наприкінці 1950-х років Хрущов розгорнув жорстокий наступ на церкву, закривши понад половину діючих храмів і монастирів в Україні. У країні почали виникати *атеїстичні музеї, кафедри наукового атеїзму, були заборонені релігійні секти, паломництво, закриті святі місця*.

Законом про освіту 1959 року *батькам надавалося право вибору мови навчання для дітей, що призвело до масового закриття українських шкіл* у великих містах республіки під тиском русифікованої адміністрації. Цей тиск зумовив появу **дисидентського руху** (руху інакодумців) – *ненасильницької політичної та правової опозиції радянському режиму*.

Таким чином, доба Хрущовської «відлиги» продемонструвала глибоку внутрішню суперечливість і обмеженість радянського реформаторства. Засудження культу особи на XX з'їзді 1956 року та реабілітація жертв терору частково оздоровили суспільну атмосферу, але новий закон про освіту 1959 року активізував латентну русифікацію УРСР. Зародження дисидентського руху та створення Левком Лук'яненком Української робітничо-селянської спілки ознаменували перехід національного опору на якісно новий, ідеологічно-правовий рівень. Жорстока розправа влади над членами УРСС у 1961 році наочно довела, що тоталітарна система була готова нещадно нищити будь-які спроби реалізації конституційного права України на самовизначення.

5. Соцреалізм 1945–1964 рр. в українській культурі та його альтернативи. Українські шістдесятники

У повоєнний період українська культура розвивалася в умовах посиленого ідеологічного контролю радянської влади. Основним офіційним методом у літературі та мистецтві залишався соціалістичний реалізм

(соцреалізм). Творча діяльність митців підпорядковувалася вимогам партійної ідеології, а відхилення від установлених норм могли розцінюватися як прояви «буржуазного націоналізму», «космополітизму», «формалізму» чи інших ідеологічно неприйнятних явищ.

Особливо складним для української культури був пізній сталінський період 1946–1953 рр., коли розгорнулася масштабна політико-ідеологічна кампанія, відома як «ждановщина». В Українській РСР проведення цієї політики значною мірою пов'язують із діяльністю Лазаря Кагановича, який у 1947 р. очолював ЦК КП(б)У.

Посилення ідеологічного контролю було пов'язане з прагненням радянського керівництва запобігти поширенню суспільних настроїв, які могли поставити під сумнів радянську політичну систему. Досвід Другої світової війни та контакти значної частини населення з європейськими країнами сприяли розширенню уявлень про можливі моделі суспільного та культурного розвитку.

Причинами таких кроків радянського керівництва були:

- *Послаблення ідеологічного тиску на радянське суспільство в роки Другої світової війни.*
- *Зростання патріотичних почуттів національної інтелігенції.*
- *Початок протистояння з Заходом в ході «холодної війни».*

Дані кроки здійснювались з метою:

- *Нейтралізації патріотично налаштованої інтелігенції.*
- *Культурно-ідеологічної ізоляції країни від капіталістичного світу.*
- *Зміцнення тотального контролю над суспільством.*
- *Відтворення образу зовнішнього і внутрішнього ворога всередині країни.*

У повоєнному суспільстві культура мала виконувати передусім ідеологічну та виховну функції. Художні твори повинні були відповідати принципам ідейності, партійності та народності. Це сприяло поширенню сюжетів, у яких переважали оптимістичне зображення радянської дійсності, героїзація праці, прославлення радянського способу життя та підкреслення ролі держави й партії.

Архітектура. У повоєнній архітектурі поширився стиль, який зазвичай називають ***«сталінським ампіром»***. Для нього були характерні монументальність, симетрія, масштабні композиції, колонади, декоративна ліпнина та високі баштові завершення. Ці архітектурні засоби використовувалися для створення урочистого образу радянського міста.

Образотворче мистецтво. Образотворче мистецтво перебувало під значним ідеологічним контролем. Офіційний живопис орієнтувався на канони соцреалізму. ***Поширеними були зображення трудових досягнень робітників і колгоспників, героїв виробництва, радянських керівників та подій, які трактувалися як успіхи соціалістичного будівництва***.

Одним із відомих творів цього періоду стала картина **Тетяни Яблонської «Хліб» (1949)**. У ній поєднано професійну майстерність художниці з

характерним для офіційного мистецтва того часу сюжетом, пов’язаним із працею колгоспників.

Водночас поза межами офіційного мистецького канону розвивалися самобутні художні явища. Особливе місце посідає творчість представниці українського народного або наївного мистецтва **Катерини Білокур (1900–1961)**. Самостійно опановуючи художню майстерність, вона створювала детально промальовані композиції з квітами, рослинами та пейзажами. Серед її відомих творів: «**Берізка»**, «**Квіти за тином» (1935)**, **«Колгоспне поле» (1948–1949)**, **«Цар Колос» (1949)** та **«Хата в Богданівці» (1955)**. У 1954 р. роботи Катерини Білокур були представлені на міжнародній виставці в Парижі. Її творчість отримала високу оцінку, зокрема з боку Пабло Пікассо.

Література. У літературі утверджувалася так звана «теорія безконфліктності», відповідно до якої основні суперечності в радянському суспільстві мали зображуватися як подолані або такі, що вирішуються в процесі соціалістичного будівництва. ***У художніх творах переважали позитивні герої, оптимістичні сюжети та ідеалізоване зображення радянської дійсності***.

Водночас частина українських письменників і поетів намагалася розширити можливості творчого самовираження. Певними формами такого культурного самозбереження стали переклади творів зарубіжної літератури, дитяча література, пейзажна лірика та інші жанри, які давали змогу частково уникати безпосереднього ідеологічного диктату.

На західноукраїнських землях окремі митці, зокрема **Олена Кульчицька (1877–1967)** та **Леопольд Левицький (1906–1973)**, продовжували традиції графіки, книжкової ілюстрації та декоративно-прикладного мистецтва. У цих сферах можливості для збереження окремих елементів попередніх мистецьких традицій були дещо ширшими.

Шістдесятництво:

Суттєві зміни в культурному житті України стали можливими в період «хрущовської відлиги» середини 1950-х – початку 1960-х років. Послаблення політичних репресій та часткове пом’якшення ідеологічного контролю створили умови для активізації нового покоління українських митців.

Шістдесятники – це покоління українських письменників, художників, режисерів, науковців та представників інтелігенції, які прагнули оновлення культурного життя, розширення свободи творчості, утвердження людської гідності та захисту української мови й національно-культурної спадщини.

Важливим осередком культурного життя став Клуб творчої молоді **«Супутник»**, заснований у Києві в 1960 р. Його очолив режисер **Лесь Танюк (1938–2016)**. У Львові подібну роль відігравав клуб **«Пролісок»**, діяльність якого пов’язують, зокрема, з **Михайлом Косівим**.

Представники шістдесятництва організовували літературні й мистецькі вечори, зверталися до заборонених сторінок української історії, поширювали твори, які не могли бути опубліковані офіційно. Значну роль у цьому процесі відіграв самвидав.

Одним із важливих напрямів діяльності шістдесятників стало привернення уваги до злочинів сталінського періоду, зокрема до масових поховань жертв політичних репресій у Биківні. Таким чином, культурна діяльність поступово набувала громадянського та правозахисного значення.

Представники шістдесятництва та основні напрями їхньої діяльності.

Література. Однією з найпомітніших представниць української поезії цього покоління була **Ліна Костенко (нар. 1930)**. Її збірки **«Проміння землі» (1958)** та **«Мандрівки серця» (1961)** засвідчили прагнення до творчої самостійності та відходу від усталених канонів соцреалізму.

Важливе місце в українській поезії посів **Василь Симоненко (1935–1963)**, автор збірки **«Тиша і грім» (1962)**. Значний внесок у розвиток української літератури зробили також **Іван Драч (1936–2018)**, автор поеми **«Ніж у сонці»**, **Микола Вінграновський (1936–2004)**, чия перша збірка **«Атомні прелюди» вийшла 1962 р.**, **Василь Стус (1938–1985)** та прозаїк **Григір Тютюнник (1931–1980)**.

Образотворче мистецтво. Митці нового покоління прагнули відійти від усталених канонів соцреалізму та зверталися до української культурної спадщини, сучасних мистецьких пошуків і нових форм художнього вираження.

Серед представників цього напряму були **Алла Горська (1929–1970)**, **Віктор Зарецький (1925–1990)**, **Опанас Заливаха (1925–2007)** та **Людмила Семикіна (1924–2001)**. Важливе місце в їхній творчості посідало монументальне мистецтво.

Показовим прикладом протистояння офіційній культурній політиці став вітраж **«Шевченко. Мати»**, створений 1964 р. для Київського державного університету. Твір був знищений після втручання радянських органів влади.

Окремим напрямом українського мистецтва залишалося наївне мистецтво. Значного міжнародного визнання набула творчість **Марії Примаченко (1909–1997)**. Її своєрідна художня мова поєднувала народні традиції, фантастичні образи та декоративність. У 1966 р. художниця була удостоєна Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка.

Українське поетичне кіно. Одним із найважливіших мистецьких явищ 1960-х років стало українське поетичне кіно. Воно характеризувалося використанням символіки, фольклорних мотивів, виразної візуальної мови та зверненням до національної культурної спадщини.

Особливе значення мав фільм **«Тіні забутих предків» (1964)** режисера **Сергія Параджанова (1924–1990)** за повістю Михайла Коцюбинського. Головну роль виконав **Іван Миколайчук (1941–1987)**, оператором був **Юрій Іллєнко (1936–2010)**. Фільм здобув міжнародне визнання та став одним із найвідоміших творів українського кіномистецтва.

У 1960-х роках також привернув увагу фільм **«Сон» (1964)** режисера **Володимира Денисенка (1930–1984)**, створений за участю поета **Дмитра Павличка (1929–2023)**. Роль молодого Тараса Шевченка у фільмі виконав Іван Миколайчук.

Розвиток українського поетичного кіно відбувався в умовах посиленого цензурного контролю. Фільм **«Криниця для спраглих» (1965)** режисера Юрія Іллєнка, створений за сценарієм Івана Драча, був заборонений радянською цензурою і тривалий час не допускався до прокату. Інший фільм Юрія Іллєнка, **«Білий птах з чорною ознакою» (1970)**, також викликав негативну реакцію частини радянського партійного керівництва. Водночас, він отримав головний приз Московського міжнародного кінофестивалю 1971 р., після чого був допущений до прокату.

На межі 1962–1963 рр. радянське керівництво поступово посилило ідеологічний контроль над культурою. Микита Хрущов критикував представників творчої інтелігенції за «формалізм», «абстракціонізм» та інші відхилення від офіційних мистецьких норм. Публічній критиці та адміністративному тиску піддавалися, зокрема, Іван Дзюба та Ліна Костенко.

Посилення контролю засвідчило поступове згортання культурної лібералізації. Проте досвід шістдесятників став важливою складовою подальшого розвитку українського культурного та громадського руху.

Період 1945–1964 рр. в історії української культури характеризувався поєднанням жорсткого ідеологічного контролю та поступового формування альтернативних культурних практик. У повоєнні роки соцреалізм визначав основні принципи офіційного літературного й мистецького життя. Водночас окремі митці зберігали національні культурні традиції та шукали можливості для творчого самовираження.

Період «відлиги» сприяв появі шістдесятників. Література, образотворче мистецтво, кінематограф та інші сфери культури стали простором пошуку нових художніх форм, переосмислення історичної пам'яті, захисту української мови та культурної спадщини. Діяльність шістдесятників започаткувала важливі зміни в українському культурному житті та стала одним із чинників подальшого розвитку громадянського й правозахисного руху.

Контрольні запитання:

1. На основі яких міжнародно-правових актів та угод сформувалися нові західні кордони УРСР у 1945–1947 роках? Якими причинами офіційно обґрунтовувався указ від 19 лютого 1954 року про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР?
2. У чому полягав парадокс зовнішньополітичного статусу УРСР у повоєнний період? Яку роль відіграли Д. Корнійчук та Д. Мануїльський у виході республіки на міжнародну арену у 1944–1945 роках?
3. Охарактеризуйте економічні пріоритети «п'ятирічки відбудови» (1946–1950) в УРСР. Які чинники та дії Й. Сталіна і Л. Кагановича спровокували масовий голод 1946–1947 років, попри застереження М. Хрущова?
4. Яким чином радянська влада здійснила ліквідацію Української греко-католицької церкви (УГКЦ) у березні 1946 року та до яких наслідків для духовенства це призвело?
5. Порівняйте воєнно-чекістську операцію «Захід» та польську акцію «Вісла», проведені у 1947 році. Яку спільну мету переслідували організатори цих примусових депортацій українського населення?

6. Яка подія відбулася 5 березня 1950 року в селі Білогорща біля Львова та як вона вплинула на подальший характер збройного опору національного підпілля ОУН та УПА?
7. У чому полягала суть промислової децентралізації 1957 року? Поясніть значення появи «раднаргоспів» для економіки УРСР та загальносоюзного планування.
8. Проаналізуйте три аграрні «надпрограми» М. Хрущова. Які наслідки для сільського господарства УРСР мало освоєння цілини, «кукурудзяна епопея» та тваринницький штурм наприкінці 1950-х років?
9. Які хрущовські реформи у соціальній сфері виявилися найбільш успішними для населення УРСР? Сформулюйте, як будівництво «хрущовок» та паспортизація селян змінили повсякденне життя людей.
10. Яке значення для суспільно-політичного життя мав XX з'їзд КПРС (1956)? Охарактеризуйте обмеженість процесу реабілітації в УРСР та розкрийте негативні наслідки Закону про освіту 1959 року.
11. Хто заснував першу українську дисидентську організацію правового спрямування у 1959 році та як вона називалася? Яку політичну мету ставили Левко Лук'яненко та його соратники і чим завершився судовий процес 1961 року у Львові?
12. Дайте визначення поняттю «шістдесятники». Назвіть організаційне ядро цього руху в Києві, а також провідних представників у літературі, образотворчому мистецтві та кінематографі, чия творчість стала альтернативою радянському соцреалізму.

Модуль 7. Україна напередодні і в роки незалежності

Тема 15. Українська РСР в період загострення кризи радянської системи. Відновлення незалежності України

1. *Соціально-економічні і політичні процеси в УРСР за часів «застою», 1965 – 1985 рр. Наростання кризових явищ.*
2. *Дисидентський рух 1960-х – 1970-х рр. в УРСР: його течії та представники.*
3. *Економічне і соціальне становище УРСР у період «перебудови», 1985 – 1991 рр.: колапс радянської економіки і політична криза.*
4. *Громадсько-політичне й духовне пробудження українського суспільства у другій половині 1980-х рр. Суверенізація УРСР наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.*
5. *Проголошення і утвердження незалежності України. Розпад Радянського Союзу.*
6. *Українська освіта, наука, література та мистецтво середини 1960-х – початку 1990-х років.*

Ключові поняття й терміни: Акт проголошення незалежності України, «Бабине Літо» (друга хвиля арештів 1972 р.), Биківнянські могили, Біловезька угода, Всеукраїнський референдум, «відлига», гласність, «Група 239», Декларація про державний суверенітет України, дисидентський рух, дефіцит, «Живий ланцюг», «золота п'ятирічка», інститути народної освіти, «застій», Косигінська реформа, купони, культармійці, Народна рада, Народний Рух України, націонал-комунізм, «нафтова голка», «парад суверенітетів», «перебудова», Революція на граніті, самвидав, соціально-економічна криза,

Співдружність Незалежних Держав (СНД), Українська Гельсінська група (УГГ), «Український вісник», «Червона рута», Чорнобильська катастрофа, шахтарські страйки.

1. Соціально-економічні і політичні процеси в УРСР за часів «застою», 1965 – 1985 рр. Наростання кризових явищ.

Усунення М. Хрущова від влади в жовтні 1964 року та прихід до керівництва СРСР Л. Брежнєва ознаменували згортання реформ і перехід до консервативного курсу, відомого як період «застою». Для нього були характерні зміцнення партійно-державної системи, відмова від радикальних змін та посилення ідеологічного контролю. В Українській РСР це супроводжувалося обмеженням національно-культурного розвитку та уповільненням економічних і суспільних перетворень

Початковий етап «застою» ознаменувався спробою впровадження економічних реформ, які ініціював *Голова Ради Міністрів СРСР* **Олексій Косигін** (**1964–1980**) у **вересні 1965 року.** Ці заходи отримали назву *косигінська реформа*. Реформа передбачала ліквідацію хрущовських раднаргоспів, *повернення до галузевого міністерського управління, розширення самостійності підприємств, запровадження елементів госпрозрахунку та матеріального стимулювання робітників*. Головним критерієм роботи підприємств став *не валовий обсяг продукції («вал»)*, а **обсяг реалізованої продукції** та прибутковість.

Поліпшенню стану аграрного сектору економіки сприяли тимчасове підвищення закупівельних цін на сільгосппродукцію, запровадження твердих планів закупівель на кілька років та надбавки за перевиконання. Завдяки цим заходам **восьма п'ятирічка** (**1966–1970 рр.**) стала найуспішнішою за всю історію радянської економіки та отримала назву **«золота п'ятирічка»**. Попри початковий успіх, *до початку 1970-х років реформу було згорнуто*. Головні причини: опір партійного апарату, несумісність ринкових елементів із жорстким директивним плануванням, події **«Празької весни» 1968 року** (побоювання політичної лібералізації) та початок масового експорту сибірської нафти, що дало змогу СРСР отримувати легкі **«нафтодолари»** замість реформування системи.

Політичне життя СРСР періоду «застою» визначалося відмовою від хрущовських ліберальних експериментів, *згортанням десталінізації* та **прагненням партійної номенклатури до максимальної стабільності й збереження власного статусу**. Відбувся поворот від хрущовської «відлиги» до прихованої реабілітації Сталіна, ***посилення ідеологічного контролю та цензури***. Замість обіцяного Микитою Хрущовим побудови комунізму до 1980 року радянська ідеологія висунула тезу про тривалий етап «розвинутого соціалізму» для виправдання економічних і соціальних проблем. Юридично концепцію «розвинутого соціалізму» було закріплено останньою Конституцією

СРСР, ухваленою **07 жовтня 1977 р., стаття 6** якої офіційно **визначала КПРС як «керівну і спрямовуючу силу» радянського суспільства.**

Принцип *«стабільності кадрів»* призвів до довічного перебування на посадах, формування **геронтократії** («влади старих»), геронтологічного кризу керівництва на початку 1980-х рр. та ***розквіту корупції, кумівства й протекціонізму***.

ДОВІДКА

«ЗАСТІЙ» – *це період в історії СРСР (сер. 1960-х – сер. 1980-х років), який характеризувався* ***повною консервацією радянської тоталітарної системи, видимою стабільністю, яка насправді приховувала глибоку системну кризу в усіх сферах життя: економіці, політиці, соціальній та духовній сферах****. Ця епоха нерозривно пов'язана із перебуванням при владі* ***Леоніда Брежнєва (1964–1982)****, хоча застійні явища тривали й за його наступників* ***Юрія Андропова (1982–1984)*** *та* ***Костянтина Черненка (1984–1985)****. Головна суперечність доби застою полягала в тому, що* ***радянське керівництво намагалося зберегти незмінною систему, яка вже вичерпала свій внутрішній потенціал, тому практично не могла розвиватись****.*

Політичне життя УРСР у цей період чітко поділялося на два етапи, пов'язані з діяльністю *перших секретарів ЦК КПУ*:

- **Перший етап – доба Петра Шелеста (1963–1972)**. Шелест ***намагався захищати економічні інтереси УРСР перед Москвою***, виступав за розширення сфери вжитку української мови в освіті та пресі, а у **1970 році** видав книгу *«Україно наша Радянська»*, де **позитивно оцінював історію козацтва**. За це і не тільки у **травні 1972 року** його усунули з посади зі звинуваченнями в «націоналізмі» та перевели до Москви.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Книга ***«Україно наша Радянська» (1970)*** *була абсолютно комуністичною за формою, але містила багато фактів про* ***велич козацького минулого, економічну потужність УРСР та важливість збереження української мови****. Радянським партійним функціонерам навіть її назва здавалася підозрілою, адже перші літери назви читалися як УНР. Після усунення П. Шелеста з посади у 1972 році за «м'якотілість щодо націоналізму»; його книгу оголосили «ідеологічно шкідливою». Комітет державної безпеки (КДБ) вилучив із бібліотек та книгарень УРСР і знищив майже весь наклад видання.*

- **Другий етап – доба Володимира Щербицького (1972–1989).** Щербицький став ініціатором тотальної русифікації суспільно-політичного життя, витіснення української мови з владного та освітнього простору. Прийнята у **квітні 1978 року нова Конституція УРСР зафіксувала побудову в республіці «розвиненого соціалізму»** та нормативно закріпила статус України як безправної складової СРСР і появу *«єдиного радянського народу»* – штучно уніфікованої соціально-етнічної спільноти.

Економічна ситуація в УРСР у 1970-х – першій половині 1980-х років невпинно погіршувалася. Панував залишковий принцип фінансування соціальної сфери, легкої та харчової промисловості, тоді як ***колосальні кошти спрямовувалися на воєнно-промисловий комплекс (ВПК)***.

Сільське господарство перебувало у стані стагнації через низьку продуктивність праці в колгоспах та *хронічне технологічне відставання*.

Економіка СРСР та УРСР потрапила у повну залежність від експорту нафти і газу (так звана **«нафтова голка»**). Наслідком цього стали тотальний **дефіцит** якісних промислових та продовольчих товарів, **поява величезних черг, розквіт тіньової економіки («чорного ринку») та моральний занепад радянського суспільства**. Система законсервувалася, утримуючись на плаву винятково завдяки високим світовим цінам на нафту. Коли на початку 1980-х років ціни на нафту впали, а СРСР втягнувся у виснажливу **війну в Афганістані (1979–1989)** та *новий виток гонки озброєнь*, економічний та політичний колапс став неминучим, що згодом і призвело до розпаду держави під час Перебудови.

Саме в період «застою» відбулося загнивання радянської політичної та соціально-економічної моделі, що врешті-решт, завершило існування Радянського Союзу.

Таким чином, період «застою» в УРСР продемонстрував історичну приреченість радянської тоталітарної та планової системи. Короткочасний успіх косигінської реформи у роки «золотої п'ятирічки» довів ефективність економічних стимулів. Проте її згортання засвідчило нездатність партійної номенклатури до реальної модернізації. Кадрова рокіровка 1972 року від націонал-комуніста Петра Шелеста до проросійського прагматика Володимира Щербицького перетворила Україну на заповідник неосталінізму та форсованої русифікації. Прийняття Конституції 1978 року лише задекларувало міфічний розвинений соціалізм, тоді як у реальному житті республіка опинилася в лещатах тотального дефіциту, сировинної залежності та глибокої кризи, яка підготувала ґрунт для майбутнього краху радянської імперії.

2. Дисидентський рух 1960-х – 1970-х рр. в УРСР: його течії та представники.

Після завершення Хрущовської «відлиги» та повернення жорсткого радянського контролю, українська інтелігенція змінила підходи до боротьби. У 1960–1970-х роках дисиденти відмовилися від підпілля та зброї, обравши мирний, законний шлях захисту прав людини. Цей інтелектуальний протест настільки налякав радянську владу, що вона відповіла масовими арештами та репресіями. Проте дисидентам вдалося прорвати інформаційну блокаду та показати всьому світу, що українці продовжують боротися за свободу.

Розвиток дисидентського руху у цей період реалізувався у кількох основних течіях: **за соціалізм з «людським обличчям»**, **правозахисній (демократичній), національно-визвольній (культурницькій)** та **релігійній**.

В своїй боротьбі дисиденти використовували низку методів, серед яких:

- *Індивідуальні протести, вивішування синьо-жовтих прапорів.*
- *Написання листів-протестів до керівних органів УРСР і СРСР.*

● *Протести, відкриті листи, звернення на адресу міжнародних організацій та урядів демократичних країн.*

● *Акції солідарності з іншими народами, які зазнали утисків з боку тоталітарної системи; підтримка кримських татар у їхньому прагненні повернутися на батьківщину; відстоювання ідеї рівноправності народів.*

● *Створення правозахисних організацій.*

● *Розповсюдження листівок.*

ЦІКАВО ЗНАТИ

Дисиденти вигадали унікальний спосіб передачі інформації на Захід. Оскільки ***телефонні лінії прослуховувалися, а листи конфісковувалися, вони записували факти порушень прав людини у СРСР мікроскопічним почерком на цигарковому папері****. Ці тонкі сувої* ***ховали у тюбики від пасти, дитячі іграшки чи під підкладку одягу іноземних туристів****. У результаті, західні радіостанції («Радіо Свобода», «Голос Америки») зачитували звіти УГГ про репресії в УРСР в ефірі всього за кілька днів після того, як подія сталася в реальності.*

Головним інструментом поширення ідей дисидентів став **самвидав** – *нелегальне копіювання та розповсюдження заборонених цензурою текстів*. Особливу роль відіграв дисидентський часопис **«Український вісник»**, який з **січня 1970 року** почав нелегально видавати у Львові **В'ячеслав Чорновіл (1937–1999)**, фіксуючи факти порушення прав людини та репресій в УРСР.

З метою придушення і ліквідації дисидентського руху влада вдавалася до позасудових переслідувань. Учасників руху ***звільняли з роботи, виключали з партії, громадських, громадсько-політичних організацій, спілок, позбавляли радянського громадянства, організовували громадський осуд***. Окрім арештів (на відміну від 1930–1940 рр., нікого не розстрілювали), застосовували метод «карної медицини»: ***ізоляція в психіатричних лікарнях*** з примусовим лікуванням «пацієнтів» психотропними речовинами.

Каральні органи КДБ СРСР під керівництвом *Ю. Андропова* та голови КДБ УРСР **Віталія Федорчука (1970–1982)** здійснили дві потужні хвилі погрому дисидентського руху.

Перша хвиля арештів припала на серпень – вересень 1965 р. Під вартою опинилися десятки молодих інтелектуалів (брати **Михайло (1930–2013) і Богдан (н. 1936) Горині, О. Заливаха, Іван Світличний (1929–1992)**. На знак протесту проти цих таємних арештів **04 вересня 1965 року** у *київському кінотеатрі «Україна»* **під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків»** відбувся перший публічний політичний протест, який організували літературознавець **Іван Дзюба**, поет **Василь Стус** та журналіст **В'ячеслав Чорновіл**.

ДОВІДКА

Публічний протест проти арештів інтелігенції під час ***прем'єри фільму «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова у київському кінотеатрі «Україна» став точкою відліку відкритого дисидентського опору****, яка зафіксована в архівах спецслужб.*

Згідно з розсекреченими оперативними донесеннями голови КДБ УРСР ***Віталія Нікітченка (1908–1992)*** *на ім'я П. Шелеста,* ***акція не була заздалегідь спланованою***

змовою**. Поштовхом став стихійний виступ Івана Дзюби, який вийшов на сцену з букетом квітів для акторки **Лариси Кадочникової (н. 1937 р.)**, але раптово оголосив про таємні політичні арешти українських діячів. Коли директор кінотеатру наказав увімкнути сирену, щоб заглушити промову, **В'ячеслав Чорновіл** вигукнув у залу**: «Хто проти тиранії – встаньте!», а поет Василь Стус першим підвівся з місця і закликав присутніх підтримати протест.

*Органи КДБ ідентифікували та взяли в оперативну розробку близько **140 осіб**, які встали в залі. Сам В. Стус був негайно відрахований з аспірантури Інституту літератури АН УРСР, В. Чорновола звільнили з редакції газети «Молода гвардія», а І. Дзюбу позбавили роботи у видавництві «Молодь». Будівлю кінотеатру «Україна» тривалий час тримали під неофіційним наглядом спецслужб як «місце збору ненадійних елементів».*

Того ж року **І. Дзюба** написав фундаментальну працю **«Інтернаціоналізм чи русифікація?»**, де з марксистських позицій *довів злочинний характер національної політики Кремля щодо України*.

Друга хвиля арештів – погром шістдесятників у січні 1972 р. Влада провела тотальну зачистку опозиційного поля. За ґратами опинилися: ***В. Чорновіл*, *І. Світличний*, *Є. Сверстюк* (1927–2014), *В. Стус*, *І. Калинець* (1939–2025).** Багато з них отримали максимальні терміни ув'язнення за статтею *«антирадянська агітація та пропаганда»*.

Якісно новим етапом руху стало заснування **09 листопада 1976 року** в Києві підпільної організації дисидентів **– Української Гельсінської групи (УГГ)**. Її створення стало можливим після *підписання СРСР Гельсінських угод влітку 1975 р*. Керівником УГГ став письменник **Микола Руденко (1920–2004)**, а до складу увійшли відомі правозахисники: **Левко Лук'яненко**, **Петро Григоренко (1907–1987)**, **Оксана Мешко (1905–1991), Олесь Бердник (1927–2003), Ніна Строката (1926–1998)**. УГГ відмовилася від політичних гасел, зосередившись виключно на моніторингу дотримання радянською владою гуманітарних статей Гельсінського акта. КДБ розправився з групою з надзвичайною жорстокістю: до 1980 року майже всі члени УГГ були заарештовані й отримали загалом понад 170 років таборів та заслання. У таборах суворого режиму у *с. Кучино* (Пермська область РФ) через виснаження та катування у **1984–1985 рр.** загинули **Олекса Тихий (1927–1984), Юрій Литвин (1934–1984), Валерій Марченко (1947–1984)**, **Василь Стус (1938–1985)**.

Дисидентський рух довів, що український опір радянській системі не припинявся навіть у найпохмуріші часи тоталітаризму, а самі дисиденти стали духовними та політичними батьками сучасної української незалежності.

Таким чином, українські дисиденти:

- *Забезпечили неперервність української державотворчої традиції, поєднавши визвольні змагання 1917–1920-х рр. та рух ОУН-УПА з сучасною незалежною Україною.*
- *Чинили опір тотальній русифікації, зберегли українську культуру, мову, історичну пам'ять та заклали основи громадянського суспільства.*

● *Вперше висунули вимогу дотримання прав людини та законів самою радянською державою, апелюючи до Загальної декларації прав людини та Гельсінських угод.*

● *Делегітимізували радянську систему в очах західного світу та власних громадян, розвінчавши міф про «єдиний радянський народ» та добровільний союз республік.*

● *Вивели «українське питання» на високий рівень світової політики, інформуючи міжнародну спільноту про злочини тоталітаризму через Самвидав і Тамвидав.*

Український дисидентський рух 1960–1970-х років перевів визвольну боротьбу у правове поле. Заснування Української Гельсінської групи у 1976 році вивело питання прав людини та суверенітету України на міжнародний рівень. Попри масові репресії 1965 і 1972 років та загибель багатьох діячів у таборах, режим не зміг придушити опір. Досвід і моральний авторитет дисидентів стали основою для відновлення незалежності наприкінці 1980-х років.

3. Економічне і соціальне становище УРСР у період «перебудови», 1985 – 1991 рр.: колапс радянської економіки і політична криза

У березні 1985 року новий очільник ЦК КПРС Михайло Горбачов (1931–2022) оголосив курс на «перебудову» для подолання системної кризи СРСР. Проте спроби поєднати ринкові елементи з плановою економікою остаточно розбалансували господарство. В Україні, як центрі важкої індустрії, цей реформаторський хаос та наслідки техногенних катастроф спричинили неконтрольований економічний колапс і тотальний дефіцит, що прискорило розпад радянської системи.

З приходом до влади в СРСР **Михайла Горбачова** вище керівництво СРСР визнало наявність кризових явищ у державі. Першочерговою метою оголошувалася модернізація **(«перебудова»)** існуючого ладу без зміни його фундаментальних основ. **На квітневому пленумі у 1985 р. було оголошено курс на «прискорення»**, який передбачав *спробу активізувати економіку за рахунок адміністративного тиску, підвищення трудової дисципліни та впровадження* ***держприймання****. Однак, як покаже час, ці проєкти повністю провалилися через відсутність ринкових стимулів.*

З метою підвищення трудової дисципліни на виробництві, в рамках реалізації гасла **«тверезість – норма життя»**, **у 1985 р. розпочалася антиалкогольна кампанія.** Адміністративні заборони призвели до вирубки унікальних виноградників на півдні України та в Криму, величезних *втрат союзу бюджетних доходів, збільшення відсотка наркоманії та масових отруєнь від вживання спиртовмісних речовин* та стрімкого розквіту тіньової економіки ***(самогоноваріння, спекуляції).***

Чорнобильська катастрофа (26 квітня 1986 р.) стала потужним каталізатором суспільного вибуху, а спроби влади приховати правду остаточно

підірвали довіру до КПРС та заклали основи потужного екологічного й активізації національно-визвольного руху. Перший Секретар ЦК КПУ *В. Щербицький*, забезпечив проведення першотравневої демонстрації в Києві під час підвищеного радіаційного фону, що викликало хвилю обурення.

ДОВІДКА

*У ніч з **25 на 26 квітня 1986 р. на ЧАЕС відбувся тепловий вибух**, який призвів до **руйнування четвертого енергоблока реактора**. Спалахнула пожежа і виникла загроза ядерного вибуху. **Завдяки героїзму пожежників вогонь вдалося загасити. Ціною власного життя вони врятували світ від жахливої катастрофи**. У результаті руйнування реактора в навколишнє середовище потрапило **200 тон радіоактивних матеріалів (3 % від тих, що містилися в реакторі)**.*

*Через кілька днів після вибуху на Чорнобильській АЕС, коли радіоактивна хмара накрила Київ та Східну Європу, **радянське керівництво категорично заборонило поширювати інформацію про катастрофу**. Щоб продемонструвати світові, що «все під контролем», окрім першотравневого параду на Хрещатику, **06 травня 1986 року** в Києві провели етап міжнародних велосипедних змагань – **Велопробіг Миру**. Спортсмени з різних країн світу крутили педалі вулицями Києва, де **рівень радіації перевищував норму в сотні разів**, а вздовж доріг їх вітали тисячі киян із дітьми, яких влада вивела на масовку*

З 1987–1988 років спроби частково запровадити елементи ринку (закони ***«Про державне підприємство», «Про кооперацію»***) остаточно розбалансували планову економіку СРСР. А зростання грошової маси без товарного покриття призвело до **повного вимивання товарів з полиць магазинів** і **запровадження купонів та талонів** на *цукор, мило, крупи й тютюн*.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*У 1990 році, коли радянська грошова система остаточно розвалилася, а магазини спорожніли, уряд УРСР запровадив унікальний економічний сурогат – **картки споживача з відрізними купонами** (їх називали просто «купонами»). Будь-який товар, від ковбаси до шкарпеток, не можна було купити просто за рублі. Покупець мав дати продавцю рублі і одночасно дозволити відрізати від спеціального аркуша купони на відповідну суму. Без купонів **радянські рублі в Україні перетворилися на звичайні папірці**. Це була перша спроба України захистити свій внутрішній ринок від вимивання товарів і фактичний прообраз майбутньої національної валюти.*

Трансформація політичної системи СРСР проходила через кілька ключових етапів, кожен з яких поглиблював кризу загальносоюзного центру. **Політика «гласності» та дискредитація ідеології** призвели до *скасування цензури*. Численні публікації у ЗМІ розкрили злочини сталінізму, репресії, приховані катастрофи (зокрема, Чорнобильську трагедію 1986 р.) та реальний стан економіки. Це знищувало легітимність комуністичного режиму в очах громадян.

Втіленням процесів демократизації стали вибори народних депутатів СРСР **(1989 р.)**, які *вперше пройшли на альтернативній основі*. З'їзд народних депутатів перетворився на трибуну жорсткої критики союзного керівництва.

У липні 1989 р. спалахнули масові страйки робітників Донбасу, які стали першим вибухом робітничого протесту, що швидко трансформувався з економічних вимог (покращення умов праці та постачання) у політичні.

У **лютому 1990 р.** скасовано **ст. 6 Конституції СРСР** про *«керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії Радянського Союзу»,* а в **березні того ж року М. Горбачова було обрано Президентом СРСР**. Такий крок остаточно підірвав основу радянського ладу та відкрив шлях до багатопартійності, що означало **втрату монополії КПРС на владу в країні.**

На тлі демократизації та гласності в СРСР розпочався ***«парад суверенітетів»***: союзні республіки, починаючи з країн Балтії, ухвалювали декларації про державний суверенітет і проголошували верховенство власних законів над союзними. У межах цього процесу **16 липня 1990 року** Верховна Рада УРСР прийняла **Декларацію про державний суверенітет України**.

Політична криза періоду «перебудови» стала головним рушієм розпаду Радянського Союзу. Спроба *М. Горбачова,* здолати системну стагнацію за допомогою політики «гласности» та «демократизації» замість зміцнення режиму, розбалансувала владну вертикаль, вивільнила національно-визвольні рухи та призвела до повної втрати контролю з боку КПРС.

Варто наголосити, що в УРСР політична криза розгорталася повільніше через жорстку позицію консервативного керівництва КПУ на чолі з ***В. Щербицьким***. Радянська еліта в УРСР розпалася на **«ортодоксів»** *(консерваторів)*, які прагнули зберегти СРСР у первинному вигляді, та **«суверен-комуністів»**, на чолі з **Леонідом Кравчуком (1934–2022)**, які заради збереження власного впливу *пішли на союз із національно-демократичними силами*.

Період «перебудови» призвів до повного краху радянської соціально-економічної системи в Україні. Горбачовські напівреформи спричинили економічний колапс і тотальний дефіцит, а Чорнобильська катастрофа та приховування її наслідків остаточно позбавили комуністичний режим моральної легітимності. Масові шахтарські страйки 1989 року остаточно підірвали опору влади, зробивши демонтаж радянського устрою та відновлення державної незалежності України неминучими.

4. Громадсько-політичне й духовне пробудження українського суспільства у другій половині 1980-х рр. Суверенізація УРСР наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.

Економічний розвал і моральна криза радянської системи зумовили стрімке національне відродження в Україні. Політика «гласності» швидко вийшла з-під контролю КПРС, розвінчавши радянські міфи та злочини сталінізму. Суспільне піднесення еволюціонувало від екологічних і культурницьких вимог до прагнення незалежності, змусивши парламент розпочати нормативне розірвання зв'язків із союзним центром.

Гласність сприяла виникненню громадських неформальних об'єднань, які відбивали інтереси різних прошарків суспільства. Неформальними їх називали, на відміну від формальних, які були створені або діяли під керівництвом КПРС.

Хоча КПРС ставилася упереджено до діяльності неформальних об'єднань, вони не були протизаконними, бо згідно з Конституцією громадяни мали право на об'єднання. В умовах лібералізації режиму державні органи не наважувалися на заборону їх діяльності.

Неформальні українські організації кінця 1980-х рр. представляли:

Український культурологічний клуб (УКК). Серпень 1987 р., Київ. Об'єднував чимало *дисидентів і колишніх політв'язнів*. Проблеми, що обговорювалися на зборах УКК, не виходили за межі історії та культури. Проте розкриття **«білих плям» в історії** неминуче ставило членів Клубу в опозицію до існуючого режиму. Зрештою, ***під тиском влади УКК припинив свою роботу***.

Товариство Лева. Жовтень 1987 р., Львів. Об'єднувало представників різних прошарків суспільства. ***І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний*** стали ініціаторами створення **Української асоціації незалежної творчої інтелігенції**. Навесні 1988 р. у Київському університеті ім. Т. Шевченка виникла студентська організація ***«Громада».***

Українська Гельсінська Спілка (УГС) (федерація правозахисних груп і організацій). Березень 1988 р. Перша неформальна організація республіканського масштабу. Її лідером став ***Левко Лук'яненко***. ***УГС стала наступницею Української Гельсінської Групи***. У **1987 р.** було *відроджено видання першого в Україні легального незалежного громадсько-політичного журналу* **«Український вісник»** за редакцією *В. Чорновола*.

Українська студентська спілка (УСС). Кінець 1989 р., Київ. У практичній діяльності УСС поряд із вимогами поліпшення життя і побуту молоді висувала і політичні вимоги. Також у різних містах України постали ***Спілки незалежної української молоді (СНУМ)***, організації, що ставили за мету виховання молоді в дусі відданості справі побудови незалежної демократичної України.

Українське історико-просвітницьке товариство «Меморіал». Травень 1989 р. На схилі розвінчування культу особи *Й. Сталіна*, що стало однією з рис перебудови, відбувся установчий з'їзд цієї організації. Його лідери зосереджували увагу на ***необхідності активізації реабілітації жертв політичних репресій, ушанування та повернення пам'яті про невинно репресованих, привернення уваги до «білих плям» в українській історії.***

Наприкінці 1988 – на початку 1989 р. неформальні об'єднання провели ***1200 мітингів***, у яких взяли участь понад **13 млн осіб**. **«Мітингова демократія»** стала реальною силою, дієвим механізмом, що впливав на суспільство та на оцінки його становища. Таким чином***, гласність сприяла зростанню в Україні громадсько-політичної активності***, пробудженню національної самосвідомості, створенню неформальних громадсько-політичних об'єднань, які в умовах розвалу радянської системи стали основою для створення багатопартійної системи і боротьби за незалежність України.

У вересні 1989 р. на установчому з'їзді в Києві було створено **Народний Рух України за перебудову (НРУ)** – масову громадсько-політичну організацію,

першим головою якої став **Іван Драч**. Рух об'єднав представників української інтелігенції, колишніх дисидентів, правозахисників та прихильників демократичних перетворень. Спочатку НРУ підтримував перебудову та демократизацію радянського суспільства, але згодом значна частина його членів перейшла до вимог політичного суверенітету України та її державної незалежності. **21 січня 1990 р**., напередодні 71-ї річниці проголошення Акта Злуки УНР і ЗУНР, відбулася масштабна акція ***«Живий ланцюг»***. Її учасники, за різними оцінками, чисельністю від кількох сотень тисяч до понад мільйона осіб, утворили живий ланцюг, що простягнувся від Івано-Франківська через Львів до Києва. Акція стала одним із наймасштабніших проявів українського національно-демократичного руху кінця 1980-х – початку 1990-х років та символом прагнення до єдності українських земель. Її проведення було організоване за активної участі Народного Руху України та інших демократичних і громадських організацій.

ДОВІДКА

Українська республіканська партія (УРП) *стала першою офіційно зареєстрованою політичною партією в Україні (і першою опозиційною партією до КПУ в УРСР). Партія була утворена* ***29–30 квітня 1990 року*** *в Києві на Установчому з'їзді* ***Української Гельсінської спілки (УГС)*** *шляхом* ***її реорганізації у політичну партію****. Головою партії було обрано дисидента та політв'язня* ***Левка Лук'яненка****, який очолював її до 1992 року. У той час як* ***Народний Рух України на початках говорив про «перебудову» та розбудову суверенітету в складі оновленого СРСР****,* ***УРП*** *від моменту заснування* ***радикально відстоювала повний вихід України зі складу СРСР*** *і створення самостійної соборної Української держави. Вона відіграла ключову роль у процесі виборювання незалежності України на рубежі 1990-х років.*

У результаті перших альтернативних виборів до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. до парламенту пройшла значна кількість представників демократичних та опозиційних сил. У Верховній Раді УРСР сформувалася депутатська група **«Народна рада»,** до складу якої увійшло понад 100 депутатів. Вона виступала в опозиції до комуністичної більшості, відомої як **«Група 239».** Лідером «Народної ради» став депутат **Ігор Юхновський (1925–2024)**, а «Групу 239» очолив **Олександр Мороз (нар. 1944 р.)**. Протистояння між демократичною опозицією та комуністичною більшістю стало одним із проявів політичної боротьби у Верховній Раді УРСР у період демократичних перетворень 1990–1991 рр.

Під тиском політичної опозиції та масових протестів Верховна Рада УРСР **16 липня 1990 р. ухвалила Декларацію про державний суверенітет.**

Декларація про Державний суверенітет УРСР проголошувала:

- *Верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території.*
- *Україна отримувала право на власні збройні сили, власну грошову систему та право на самостійне ведення зовнішньої політики.*
- *Декларувався намір України стати в майбутньому постійно нейтральною, без'ядерною державою, яка не бере участі у військових блоках.*

В рамках реалізації одного з положень Декларації про державний суверенітет **03 серпня 1990 р.** ВР УРСР ухвалює ***«Закон про економічну самостійність»***. Цей документ проголошував *самостійність Радянської України у визначенні економічного статусу й стратегії соціально-економічного розвитку, форм і методів господарювання та управління суспільним виробництвом*. Суттєво важливими стали положення про **самостійне здійснення фінансово-бюджетної, грошово-кредитної, цінової, інвестиційної, науково-технічної і зовнішньоекономічної політики**.

Восени 1990 р. політична криза в Україні загострилася. **02–17 жовтня 1990 р.** в Києві спалахнула **Революція на граніті** – *студентське голодування на площі Жовтневої революції* (Майдан Незалежності). Акцію організували представники Української студентської спілки та Студентського братства, серед яких провідну роль відігравали **Олесь Доній (нар. 1969 р.)** та **Маркіян Іващишин (1966–2019)**. Студенти висунули низку політичних вимог, зокрема *відставку голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масола, недопущення підписання нового Союзного договору, забезпечення проходження військової служби громадянами України переважно на території республіки та проведення нових виборів на багатопартійній основі*. Під тиском протестувальників Верховна Рада УРСР 17 жовтня 1990 р. ухвалила постанову, яка передбачала виконання основних вимог студентів, а Віталій Масол подав у відставку.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Революція на граніті *вважається першим успішним мирним масовим протестом проти радянської влади. Початково студенти планували розбити табір під Верховною Радою, проте там їх зустріли щільні кордони міліції. Тоді протестувальники швидко перемістилися на площу Жовтневої революції і* ***рівно о 20:00 за 2–3 хвилини розгорнули намети****. Міліція не наважилася на розгін, а згодом* ***Київрада легалізувала акцію****.*

Наметове містечко мало чітку структуру*. Учасники, які голодували, носили* ***білі пов'язки****, а охороняли табір активісти з* ***чорними пов'язками****. Вхід здійснювався за перепустками, в таборі діяла власна медична служба та пресцентр, а алкоголь і провокації були суворо заборонені.*

Загалом ***у голодуванні взяли участь понад 150 осіб з 24 міст України****.*

Таким чином, друга половина 1980-х – початок 1990-х років стали часом духовного та політичного пробудження української нації. Політика гласності звільнила суспільство від ідеологічних догм, а створення Народного Руху України забезпечило інституційну базу для масової легальної опозиції. Ухвалення Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 року та тріумф студентської Революції на граніті засвідчили, що політична ініціатива повністю перейшла до рук національно-демократичних сил. Голова Верховної Ради Леонід Кравчук зумів трансформувати цей народний тиск у правові акти, що де-факто розпочали процес демонтажу радянських владних структур в Україні ще до остаточного розпаду СРСР.

5. Проголошення і утвердження незалежності України. Розпад Радянського Союзу

Фінальний етап розпаду СРСР прискорився після невдалої спроби державного перевороту в Москві в серпні 1991 р. В умовах ослаблення союзної влади Верховна Рада України 24 серпня 1991 р. проголосила незалежність України. 1 грудня 1991 р. цей вибір був підтверджений на всеукраїнському референдумі, а розпад СРСР завершився до кінця того ж року.

На тлі «параду суверенітетів» та глибокої політичної кризи в країні, наприкінці грудня 1990 р., Президент СРСР *М. Горбачов* та IV з'їзд народних депутатів СРСР ініціювали проведення **17 березня 1991 р.** першого і єдиного в історії Радянського Союзу **референдуму**. Громадянам пропонувалося відповісти на важливе питання: **чи вважають вони за необхідне збереження СРСР як «оновленої федерації рівноправних суверенних республік»?** Шість радянських республік *(Литва, Латвія, Естонія, Грузія, Вірменія, Молдова)* відмовилися проводити референдум, що вже свідчило про фактичний розкол держави. Під тиском опозиції Голова Верховної Ради УРСР ***Л. Кравчук*** домігся включення в Україні другого, додаткового бюлетеня: **«Чи згодні ви, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»**. На загальносоюзне питання позитивно відповіли *70,2% українців*, але на республіканське питання (яке передбачало верховенство українських законів над союзними) ствердно відповіли понад **80%**. Головний підсумок всесоюзного референдуму: центр отримав формальний мандат на збереження СРСР, але республіки (зокрема Україна) отримали власний мандат на побудову відносин на умовах власного суверенітету.

Після референдуму М. Горбачов розпочав переговори з керівниками дев'яти союзних республік за формулою **«9+1»**. З квітня 1991 р. вони проходили в резиденції **Ново-Огарьово**. Передбачалося підписання **20 серпня 1991 р. нового Союзного договору**, який мав перетворити СРСР на **Союз Суверенних Держав** із суттєво обмеженими повноваженнями союзного центру. Підготовка договору загострила протистояння між прихильниками реформ і консервативними силами союзного керівництва.

Між тим, **українська делегація постійно зволікала з підписанням**. Верховна Рада УРСР постановила, що розгляне договір лише восени 1991 року, після ухвалення нової Конституції України. Каталізатором остаточного розриву України з Москвою стала **спроба державного перевороту в СРСР 19–21 серпня 1991 року *(серпневий путч)***. Консервативне крило радянського керівництва утворило ***Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС/ГКЧП)*** з метою усунення *М. Горбачова* від влади, згортання демократичних реформ та силового збереження Радянського Союзу. Провал путчу паралізував центральні органи влади СРСР. В цих умовах комуністична

еліта УРСР на чолі з Головою Верховної Ради *Л. Кравчуком* була змушена піти на тактичний союз із національно-демократичними силами, щоб зберегти контроль над ситуацією та уникнути відповідальності перед російськими демократами, які перемогли в Москві. Проте українські націонал-демократи вимагали негайних дій. **24 серпня 1991 року** було скликано позачергову сесію Верховної Ради УРСР. Розуміючи, що збереження СРСР загрожує їм ліквідацією, ***комуністична більшість пішла на союз із Народною Радою***. **Левко Лук'яненко** та **Леонтій Сандуляк (1937–2023)** розробили і написали історичний текст, а парламент конституційною більшістю ухвалив **Акт проголошення незалежності України**. Країна офіційно змінила назву на «**Україна»**, а радянська символіка була де-факто скасована.

ДОВІДКА

Чорновий варіант Акту проголошення незалежності України *був написаний напівспонтанно вранці перед засіданням парламенту.* ***Л. Лук'яненко*** *та* ***Л. Сандуляк від руки накидали чернетку тексту на звичайному аркуші паперу у клітинку, вирваному зі шкільного зошита****. Вони поспішали, бо боялися, що комуністична більшість заблокує голосування. Текст виявився настільки точним і сильним, що ввечері* ***за нього проголосували 346 депутатів Верховної Ради (включно з багатьма комуністами)****.*

Задля остаточної міжнародної та внутрішньої легітимізації цього рішення на **01 грудня 1991 року** було призначено **Всеукраїнський референдум**. Такого роду захід Україна здійснила єдиною серед інших республік СРСР.

Результати референдуму вражали: **90,32% громадян**, які взяли участь у голосуванні, відповіли *«ТАК» на підтримку Акта проголошення незалежності*. При цьому **незалежність підтримали всі без винятку регіони України**, включаючи *Крим (понад 54%)* та *Донеччину й Луганщину (понад 83%)*.

В один і той же день з проведенням референдуму **01 грудня 1991 р. в Україні відбулися президентські вибори.** Першим президентом України було обрано **Леоніда Кравчука** (він отримав 61,6% голосів), який переміг головного опозиційного кандидата, відомого дисидента ***В'ячеслава Чорновола***.

Результати українського референдуму унеможливили подальше існування Радянської імперії. **08 грудня 1991 року** на урядовій дачі у Віскулях (Біловезька пуща, Білорусь) лідери трьох республік: президент України **Леонід Кравчук**, президент РРФСР **Борис Єльцин (1931–2007)** та голова ВР Білорусі **Станіслав Шушкевич (1934–2022)** підписали **Біловезьку угоду**, яка офіційно констатувала, що ***«СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування»***. Було створено **Співдружність Незалежних Держав (СНД)**. А вже **25 грудня 1991 року** *М. Горбачов* **оголосив про відставку з посади президента СРСР**, і над Кремлем було спущено червоний радянський прапор. Україна де юре остаточно утвердилася як суверенна держава.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Історична зустріч у ***Біловезькій Пущі 08 грудня 1991 року****, яка завершила існування СРСР, мала складну дипломатичну та юридичну специфіку.* ***Борис. Єльцин*** *прибув до Білорусі з метою вмовити* ***Л. Кравчука підписати новий варіант Союзного договору***

проєкту ***Союзу Суверенних Держав М. Горбачова****. Проте* ***Л. Кравчук****, спираючись на легітимні результати Всеукраїнського референдуму,* ***категорично відмовився від будь-яких форм оновленої федерації чи конфедерації****, заявивши:* ***«Український народ свій вибір зробив, СРСР більше немає»****. З законодавчого глухого кута знайшов вихід радник російської делегації* ***Сергій Шахрай (н. 1956 р.)****, який запропонував формулу, що базувалася на історичному прецеденті.* ***Оскільки Росія, Україна та Білорусь були державами-засновницями, які підписали Союзний договір 30 грудня 1922 року, вони мали повне юридичне право констатувати розірвання цього договору****. Саме це положення лягло в основу першої статті* ***Біловезької угоди****, яка зафіксувала розпад імперії. При цьому* ***Л. Кравчук заблокував спроби перетворити Співдружність Незалежних Держав (СНД)*** *на нову наддержавну структуру з єдиним центром, наполігши на статусі СНД як міжнародної асоціації суверенних країн.*

Отже, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України проголосила незалежність України. 1 грудня її було підтверджено на всеукраїнському референдумі, де понад 90 % громадян підтримали незалежність. 8 грудня 1991 р. Біловезькі угоди зафіксували припинення існування СРСР, а Україна розпочала розбудову незалежної держави.

6. Українська освіта, наука, література та мистецтво сер. 1960-х – поч. 1990-х років.

Гуманітарна сфера України в період «застою» розвивалася під впливом радянської ідеології, цензури та русифікації. Водночас українські митці й науковці зберігали національні культурні традиції та прагнення до творчої свободи. У період «перебудови» послаблення цензури й політична лібералізація сприяли відновленню культурної спадщини та появі нових мистецьких і літературних тенденцій.

У 1960–1980-х роках на тлі зменшення кількості дітей шкільного віку відбувся перехід до обов'язкової середньої освіти. **Запровадження загальної середньої освіти** було юридично закріплене в Конституціях СРСР (1977) та УРСР (1978). Для подолання проблем сільських малокомплектних шкіл почали масово створювати інтернати. Згодом **реформа 1984 р.** реорганізувала структуру навчання: запроваджувалося *навчання дітей з шести років*, восьмирічки стали **дев'ятирічками**, а **десятирічки – одинадцятирічками**. Водночас у цей період відбувалася ***тотальна русифікація навчального процесу***. Внаслідок політики, розпочатої ще 1959 року, до кінця 1970-х років ***кількість українськомовних шкіл різко зменшилася, а в Донецьку та Криму їх не залишилося взагалі***. Постанова ЦК КПРС 1978 року *про вдосконалення вивчення російської мови стала новим ударом по національній освіті*.

В освітній галузі за часів «застою» ***відбувалося планомірне звуження використання української мови***. Циркуляри та постанови ЦК КПРС запровадили додаткову оплату вчителям російської мови порівняно з вчителями української, що робило національну школу дискримінованою. Проте у **жовтні 1989 року** під тиском громадськості Верховна Рада УРСР ухвалила ***Закон «Про***

мови в Українській РСР», який повернув українській мові статус державної та нормативно закріпив її обов'язковість в установах та закладах освіти.

Українська наука в період «застою» розвивалася в умовах посилення державного та ідеологічного контролю, але водночас досягла вагомих результатів у технічних і природничих науках. Важливу роль у розвитку наукових досліджень відігравала **Академія наук УРСР**, яку з 1962 р. очолював **Борис Патон (1918–2020)**. У 1966–1985 рр. було створено близько 20 нових наукових інститутів.

Інститут математики розробляв обчислювальні методи, що застосовувалися, зокрема, у космічній та ядерній галузях. Інститут кібернетики під керівництвом академіка Віктора Глушкова (1923–1982) розробляв теоретичні та прикладні основи кібернетики, зокрема автоматизовані системи управління.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У 1960–1970-х рр. в Інституті кібернетики АН УРСР *під керівництвом академіка* ***В. Глушкова*** *розроблявся унікальний проєкт, який міг випередити появу американської мережі* ***ARPANET (прообразу Інтернету)****.Проєкт отримав офіційну назву* ***Загальнодержавна автоматизована система обліку та обробки інформації (ЗДАС)****. Академік В. Глушков планував об'єднати тисячі радянських підприємств, міністерств та наукових установ у єдину електронну мережу за допомогою телефонних та телеграфних каналів зв'язку. Передбачалося створення електронних робочих місць, моделювання економічних планів у реальному часі та запуск першої системи безготівкових електронних розрахунків.* ***Однак проєкт натрапив на запеклий опір*** *з боку Міністерства фінансів СРСР та керівництва Держплану. В результаті фінансування ЗДАС заблокували, а радянська наука втратила шанс на технологічне лідерство в ІТ-сфері.*

Важливим напрямом була ракетно-космічна галузь. Українські підприємства й наукові установи відігравали значну роль у проєктуванні, виробництві та випробуванні ракетно-космічної техніки СРСР. У Дніпропетровську (нині Дніпро) на базі ***КБ «Південне»*** та виробничого об'єднання ***«Південмаш»*** створювали ракети-носії та ракетні комплекси. Значний внесок у розвиток галузі зробив конструктор **Михайло Янгель (1911–1971)**. У Харкові підприємство ***«Хартрон»*** розробляло системи керування для ракетно-космічної техніки.

Вагомий внесок у становлення радянської космонавтики зробили уродженці України. **Сергій Корольов (1907–1966)**, уродженець Житомира, був одним із головних організаторів радянської ракетно-космічної програми. Під його керівництвом ***1957 р. було запущено перший штучний супутник Землі, а 1961 р. здійснено перший політ людини в космос***. **Валентин Глушко (1908–1989)**, уродженець Одеси, був одним із провідних конструкторів рідинних ракетних двигунів.

У 1969 р. фахівці Інституту електрозварювання ім. Є. Патона провели експерименти зі зварювання металів у космосі на борту корабля «Союз-6». Першим українцем, який здійснив політ у космос, став **Павло Попович (1930–2009)**. У серпні 1962 р. він здійснив політ на кораблі «Восток-4».

Важливі результати були досягнуті й в інших галузях. **Микола Амосов (1913–2002)** зробив значний внесок у розвиток кардіохірургії. У селекції сільськогосподарських культур відомим ученим був **Василь Ремесло (1907–1983**), під керівництвом якого створювалися нові сорти пшениці. Розвивалося авіабудування: під керівництвом **Олега Антонова (1906–1984)** було створено низку літаків конструкції «Ан», зокрема транспортний літак Ан-124 «Руслан».

Водночас суспільні та гуманітарні науки перебували під значним ідеологічним контролем. Дослідникам нав'язували офіційні радянські концепції історії та культури, а можливості для вільного вивчення українського минулого були обмежені. Частина українських учених продовжувала наукову діяльність за межами СРСР, зокрема **Наталія Полонська-Василенко (1884–1973)**.

У літературі офіційним методом залишався соціалістичний реалізм, а діяльність письменників контролювалася цензурою. Водночас продовжували працювати **Іван Драч**, **Ліна Костенко**, **Василь Стус**, **Євген Гуцало**, **Григір Тютюнник** та інші автори. У 1968 р. вийшов роман **Олеся Гончара «Собор»**, у якому порушувалися проблеми духовної спадщини та історичної пам'яті. Твір зазнав офіційної критики, а його поширення було обмежене.

Серед письменників старшого покоління помітне місце посідали **Михайло Стельмах** і **Павло Загребельний**. Важливою постаттю української поезії залишався **Василь Стус**, який зазнав переслідувань і ув'язнення. **Ліна Костенко** після тривалої перерви в публікаціях видала 1979 р. історичний роман у віршах **«Маруся Чурай»**.

У період перебудови послаблення цензури сприяло появі нових літературних явищ. У 1985 р. виникла літературна ***група Бу-Ба-Бу***, до якої належали **Юрій Андрухович**, **Олександр Ірванець** та **Віктор Неборак**. Її представники прагнули оновити українську літературу та відійти від усталених радянських літературних норм.

Помітні зміни відбувалися і в кінематографі. У 1960-х роках сформувався напрям **українського поетичного кіно**, представлений творчістю **Сергія Параджанова**, **Юрія Іллєнка**, **Леоніда Осики** та інших режисерів. Особливе значення мав фільм Сергія Параджанова **«Тіні забутих предків»** (1965) за повістю Михайла Коцюбинського. Популярність здобули також фільми **Леоніда Бикова**, зокрема **«В бій ідуть одні "старики"»** (1973) та **«Ати-бати, йшли солдати»** (1976).

В образотворчому мистецтві поряд із офіційним соцреалізмом розвивалися неформальні мистецькі течії.

Музичне життя поєднувало діяльність професійних колективів із розвитком неформальної музичної культури. Значну популярність здобула творчість композитора **Володимира Івасюка (1949–1979)**. Його пісні «Червона рута» та «Водограй» стали відомими далеко за межами України. Важливу роль у їх популяризації відіграли **Софія Ротару**, **Василь Зінкевич** та ансамбль «**Смерічка»**. У вересні 1989 р. у Чернівцях відбувся перший фестиваль

української сучасної пісні та популярної музики ***«Червона рута»***, який став важливою подією українського культурного життя періоду перебудови.

ДОВІДКА

Перший всеукраїнський фестиваль сучасної пісні та популярної музики «Червона рута», який проходив у Чернівцях з ***17 по 24 вересня 1989 року****, став не стільки мистецьким, скільки найпотужнішим політичним майданчиком доби перебудови.*

*Організатори фестивалю (****Тарас Мельник, Кирило Стеценко****) свідомо відмовилися від радянських канонів естради. На сцені вперше легально прозвучав український рок, поп-музика та авторська співана поезія у виконанні гуртів* ***«Брати Гадюкіни», «Кому Вниз»****, співаків* ***Василя Жданкіна, Віктора Морозова, Марії Бурмаки****. Фестиваль продемонстрував* ***тотальний крах офіційної радянської культури та народження нової української молодіжної ідентичності****.*

Попри мобілізацію сотень співробітників міліції та агентів КДБ, які прибули до Чернівців для охорони «громадського порядку», ***стадіон «Буковина» перетворився на територію національного спротиву****.* ***Глядачі масово піднімали синьо-жовті прапори, які міліція намагалася шматувати та вилучати****. Фінальною точкою став виступ барда* ***Василя Жданкіна****, який під час закриття фестивалю зі сцени вперше публічно та без цензури виконав заборонений на той момент гімн* ***«Ще не вмерла Україна»****, змусивши багатотисячну залу піднятися і співати стоячи. Це де-факто зламало ідеологічний контроль компартії в гуманітарній сфері республіки.*

Важливою складовою суспільного життя був спорт, який у радянській системі перебував під державним контролем і використовувався, зокрема, для демонстрації спортивних досягнень СРСР. Водночас українські спортсмени досягали високих результатів на всесоюзних, європейських, світових та олімпійських змаганнях.

Важливе місце у спортивному житті України посідав футбол. Особливу роль у розвитку київського «Динамо» відіграв тренер **Валерій Лобановський (1939–2002)**. Під його керівництвом команда двічі вигравала Кубок володарів кубків УЄФА (1975, 1986) та Суперкубок УЄФА (1975). Гравці київського «Динамо» **Олег Блохін (нар. 1975)** та **Ігор Бєланов (нар. 1986)** ставали володарями європейської футбольної нагороди «Золотий м’яч».

Таким чином, у період «застою» українська наука, культура і спорт розвивалися в умовах державного та ідеологічного контролю. Водночас наукові досягнення, творчість митців, успіхи спортсменів і культурні процеси періоду перебудови сприяли збереженню та оновленню української культурної ідентичності.

Контрольні запитання:

1. Які завдання ставила перед собою Косигінська реформа 1965 року в УРСР, чому восьма п’ятирічка отримала назву «золота» та з яких причин цей економічний експеримент згорнули?
2. Порівняйте політичні курси та ідеологічні пріоритети перших секретарів ЦК КПУ Петра Шелеста та Володимира Щербицького. У чому виявлявся поміркований «націонал-комунізм» першого та «неосталіністська уніфікація» другого?
3. Розкрийте суть поняття «нафтова голка». Які кризові явища в економіці та соціальній сфері УРСР на межі 1970–1980-х років виникли внаслідок фінансування за «залишковим принципом»?

4. Який ідеологічний та правовий статус України зафіксувала нова Конституція УРСР, прийнята у квітні 1978 року?
5. На які основні течії поділявся український дисидентський рух за брежнєвської доби та яка роль належала «самвидаву»? Хто і де з січня 1970 року почав нелегально видавати часопис «Український вісник»?
6. Яка історична подія відбулася 04 вересня 1965 року в київському кінотеатрі «Україна» під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків»?
7. У чому полягала головна ідея фундаментальної праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965) та проти кого була спрямована друга хвиля арештів («погром шістдесятників») у січні 1972 року?
8. Коли і на базі яких міжнародних угод в Києві було створено Українську Гельсінську групу (УГГ)? Хто став її керівником, які відомі правозахисники увійшли до її складу та яке завдання вони перед собою ставили?
9. Чому горбачовська концепція «прискорення» та Закон про державне підприємство 1987 року призвели до неконтрольованого колапсу споживчого ринку УРСР? Які ерзац-гроші змушена була ввести влада?
10. Які екологічні та політичні наслідки для українського суспільства мала Чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 року? У чому полягав злочинний цинізм партійного керівництва на чолі з В. Щербицьким під час першотравневої демонстрації в Києві?
11. Які вимоги, як соціальні, так і політичні, висунули гірники Донбасу під час першого масового шахтарського страйку в липні 1989 року? Як цей протест вплинув на стабільність радянського режиму?
12. Коли виник Народний Рух України (НРУ), хто став його першим головою та яка акція, проведена 21 січня 1990 року, стала символом соборності й національної єдності українського народу?
13. Проаналізуйте розстановку політичних сил у Верховній Раді УРСР після перших альтернативних виборів у березні 1990 року. Які два табори сформувалися в парламенті та хто їх очолював?
14. Які засадничі державні принципи проголошувала Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року? Зверніть увагу на унікальне положення документа щодо військово-стратегічного статусу майбутньої держави.
15. Які радикальні вимоги висунули студенти під час Революції на граніті у жовтні 1990 року в Києві та яке значення мав цей протест для комуністичного режиму?
16. Яку політичну мету переслідували організатори серпневого путчу 1991 року в Москві (ГКЧП) та як провал цієї авантюри підштовхнув Верховну Раду УРСР до ухвалення Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року?
17. Якими були результати Всеукраїнського референдуму 01 грудня 1991 року та перших виборів Президента України? Як проголосували Крим і східні регіони республіки?
18. Опишіть юридичну специфіку підписання Біловезької угоди 8 грудня 1991 року у Віскулях. На якій правовій формулі базувався розпад СРСР та як Л. Кравчук обмежив спроби перетворити СНД на нову наддержавну структуру?
19. Охарактеризуйте найвищі досягнення української науки та культури зазначеного періоду. Які реформи зафіксував Закон про мови 1989 року, які інститути АН УРСР під керівництвом Б. Патона отримали світове визнання, у чому полягав феномен творчості В. Івасюка та яке політичне значення мав рок-фестиваль «Червона рута» 1989 року?

Тема 16. Становлення України як незалежної держави (1991 – 2013 рр.). Творення нової України (з 2014 р. – до наших днів)

1. *Державотворчі процеси в Україні та формування ринкової економіки у 1991–2004 рр.: проблеми і перспективи.*
2. *Помаранчева революція 2004 р.: причини, хід, наслідки.*
3. *Суспільно-політичне та економічне життя України у 2005–2013 рр.*
4. *Революція гідності 2013–2014 рр.: причини, хід, наслідки.*
5. *Війна України за свободу і незалежність (з 2014 – до наших днів).*
6. *Українська держава в системі міжнародних відносин (кінець ХХ – перша третина ХХІ ст.).*
7. *Культура, освіта, наука, релігійне життя в Україні за доби незалежності.*

Ключові поняття й терміни: Антитерористична операція (АТО), «Азовсталь», Болонський процес, Будапештський меморандум, Бучанська різанина, багатовекторність, ваучерна приватизація, воєнний стан, гривня, «Група 239», «диктаторські закони», добровольчі батальйони (добробати), Євромайдан, Євро-2012, Євробачення, загальна мобілізація, Зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО), Іловайський котел, «касетний скандал», «кіборги», Конституція України, кланово-олігархічна система, Мінські угоди, Небесна Сотня, Нова українська школа (НУШ), оборонна війна, Операція Об'єднаних Сил (ООС), Помаранчева революція, політична реформа 2004 року, Православна Церква України (ПЦУ), Революція Гідності, «Сім'я» Януковича, Світова організація торгівлі (СОТ), Томос про автокефалію, «третій тур» виборів, акція «Україна без Кучми», Угода про асоціацію з ЄС, Харківські угоди.

1. Державотворчі процеси в Україні та формування ринкової економіки у 1991 – 2004 рр.: проблеми і перспективи.

Перше десятиліття незалежності України стало періодом радикальних політичних та економічних змін. Держава формувала власні владні інститути, переходила від планової до ринкової економіки, долаючи глибоку кризу, інфляцію та падіння життєвого рівня населення. Водночас політична боротьба й формування кланово-олігархічної системи супроводжували становлення нової держави. Саме в цей складний період було закладено основи сучасної української державності.

Процес інституційного оформлення державності розпочався за каденції першого Президента України **Леоніда Кравчука (1991–1994)**. Головними завданнями стали *створення власних збройних сил, прикордонної служби, митниці та визнання України світовою спільнотою*. Проте економічний колапс, викликаний розпадом СРСР, призвів до **гіперінфляції** та масового закриття підприємств.

ДОВІДКА

Україна (від 1991 р.)

Гімн *«Ще не вмерла Україна» сл. Павло Чубинський, муз. Михайло Вербицький.*
Декларація про суверенітет – *16.07.1990 р.*
Проголошення незалежності – *24.08.1991 р.*
Всеукраїнський референдум – *01.12.1991 р.*
Столиця – *Київ.*
Форма правління – *президентсько-парламентська республіка (1991 – 2005), парламентсько-президентська республіка (2005 – 2010), президентсько-парламентська республіка (2010 – 2014), парламентсько-президентська республіка (з 2014).*
Парламент – *Верховна Рада.*
Уряд – *Кабінет Міністрів.*
Мова – *українська.*
Гроші – *карбованець = 100 копійок, гривня = 100 копійок (з 25.08.1996).*
Адміністративний поділ – *АР Крим, 24 області, 2 міста державного значення (Київ і Севастополь); 490 районів і 180 міст обласного значення; 459 міських, 885 селищних і 10 278 сільських рад.*
Площа території – *603,7 тис. км².*
Кількість населення – *45,5 млн осіб (2013).*

Президенти України

Леонід Кравчук – *05.12.1991 р. – 19.07.1994 р.*
Леонід Кучма – *19.07.1994 р. – 23.01.2005 р.*
Віктор Ющенко – *23.01.2005 р. – 25.02.2010 р.*
Віктор Янукович – *25.02.2010 р. – 22.02.2014 р.*
Олександр Турчинов *(в. о.) 23.02. – 07.06. 2014 р.*
Петро Порошенко – *07.06.2014 р. – 20.05.2019 р.*
Володимир Зеленський – *20.05.2019 р. – донині.*

Прем'єр-міністри України

Вітольд Фокін–*24.08.1991 р. – 01.10.1992 р.;* **Валентин Симоненко** *(в.о.)–02.10.1992 р. – 12.10.1992 р.*
Леонід Кучма – *13.10.1992 р. – 21.09.1993 р.;* **Юхим Звягільський** *(в.о.) – 22.09.1993 р. – 15.06.1994 р.*
Віталій Масол – *16.06.1994 р. – 06.03.1995 р.;* **Євген Марчук** – *06.03.1995 р. – 27.05.1996 р.*
Павло Лазаренко – *28.05.1996 р.– 18.06.1997 р.;* **Василь Дурдинець** *(в.о.) – 19.06.1997 р.– 16.07.1997 р.*
Валерій Пустовойтенко – *16.07.1997 р. – 29.12.1999 р.;* **Віктор Ющенко** – *29.12.1999 р. – 29.05.2001 р.*
Анатолій Кінах – *29.05.2001 р. – 21.11.2002 р.;* **Віктор Янукович** – *21.11.2002 р. – 07.12.2004 р.;*
Микола Азаров *(в.о.) – 07.12.2004 р. – 28.12.2004 р.;* **Віктор Янукович** – *28.12.2004 р. – 5.01.2005 р.;*
Микола Азаров *(в.о.) – 5.01.2005 р. – 24.01.2005 р.;* **Юлія Тимошенко** – *24.01.2005 р. – 8.09.2005 р.;*
Юрій Єхануров – *08.09.2005 р. – 04.08.2006 р.;* **Віктор Янукович** – *04.08.2006 р. – 18.12.2007 р.;*
Юлія Тимошенко – *18.12.2007 р. – 3.03.2010 р.;* **Олександр Турчинов** *(в.о.) – 3.03.2010 р. – 11.03.2010 р.;*
Микола Азаров – *11.03.2010 р. – 28.01.2014 р.;* **Сергій Арбузов** *(в. о.) 28.01.2014 р. – 27.02.2014 р.;*

Арсеній Яценюк – *27.02.2014 р. – 14.04.2016 р.;* **Володимир Гройсман** *14.04.2016 р. – 29.08.2019 р.;*
Олексій Гончарук – *29.08.2019 р. – 04.03.2020 р.;* **Денис Шмигаль** *04.03.2020 р. – 15.07.2025 р.;*
Юлія Свириденко – *15.07.2025 р. – 16. 07. 2026 р.;* **Сергій Корецький** – *16.07.2026 р. – донині.*

Внутрішня політика Кравчука балансувала між успішною розбудовою інститутів незалежності та катастрофічним падінням економіки. Протягом січня-лютого 1992 року *Верховна Рада затвердила синьо-жовтий прапор*, *Тризуб* як малий герб та *музичну редакцію Гімну України*. **06 грудня 1991 р.** Верховна Рада ухвалила ***Закон «Про Збройні Сили України».*** Було призначено першого міністра оборони: генерал-майора **Костянтина Морозова (н. 1944 р.)**. Почалося формування ***української армії***; військовослужбовці почали складати присягу на вірність українському народові. У **серпні 1992** року *останній Президент УНР* в екзилі **Микола Плав'юк (1925–2012)** офіційно передав *Л. Кравчуку* клейноди та грамоту, ***визнавши Україну правонаступницею Української Народної Республіки***.

Головним завданням Кравчука на міжнародній арені було виведення України з тіні Москви та інтеграція у світове співтовариство. **08 грудня 1991 року** *Леонід Кравчук* разом із лідерами Білорусі та Росії підписав ***Біловезьку угоду***, яка юридично припинила існування Радянського Союзу та створила СНД (Співдружність Незалежних Держав). Україна при цьому відмовилася перетворювати СНД на «новий Радянський Союз».

За час каденції першого президента незалежність України визнала ***171 держава***. Україна володіла третім за величиною ядерним потенціалом у світі. Під тиском США та Росії **у січні 1994 року** *Л. Кравчук* підписав ***Тристоронню заяву*** про намір повністю позбутися ядерної зброї в обмін на майбутні безпекові гарантії та фінансову допомогу. Це заклало основу для підписання **Будапештського меморандуму** вже його наступником.

У **червні 1994 року** *Л. Кравчук* підписав ***Угоду про співробітництво та партнерство з ЄС***, офіційно визначивши рух України в бік Європи.

Протистояння з Росією за Крим та Чорноморський флот змусило підписати ***Масандрівські угоди (1993)***, які зафіксували складні компроміси щодо розподілу кораблів та утилізації ядерних боєголовок.

Через розрив економічних зв'язків з колишніми республіками СРСР та відсутність реформ країну охопила економічна криза. У **січні 1992 р.** було введено тимчасову валюту (***купони*** багаторазового використання, або ***купонокарбованці***), які стрімко знецінювалися. Запровадження власної грошової одиниці означало **вихід України з рубльової зони**. Стрімке зростання цін на енергоносії (протягом 1992 р. у 300 разів), враховуючи енергозатратність української економіки, призвело до стрімкого падіння виробництва і подорожчання товарів. **У 1993 році інфляція досягла рекордних *10 000%***. Символом епохи першого президента України став візок для перевезення дрібних товарів – ***«кравчучка»***.

ДОВІДКА

У перші роки незалежності економіка України пережила глибоку кризу. Лише за чотири роки (1990–1994) ***національний дохід скоротився на 54%, а промислове виробництво на 41%****. Найбільший спад промислового виробництва припав на 1994 рік –* ***майже 28%****.*

Одночасно стрімко зростала номінальна заробітна плата: у 1991 р. середня зарплата становила 479 рублів, у 1992 р. – 6505 купоно-карбованців, у 1993 р. – 162 790, а в 1994 р. – близько 1,4 млн купоно-карбованців, що відповідало приблизно 20 доларам США. Однак зростання номінальних доходів не означало підвищення добробуту населення, оскільки його випереджала інфляція.

Особливо масштабним явищем стала ***гіперінфляція****. У 1993 р. її рівень сягнув близько* ***10 000%****, що призвело до стрімкого знецінення грошей. Надалі темпи інфляції вдалося суттєво знизити: до близько* ***500% у 1994 р.****, а до травня 1995 р. – до* ***4,6% на місяць****. Водночас економічна криза мала тривалі наслідки: значна частина населення опинилася за межею бідності, а спад виробництва продовжувався до 2000 року.*

Інфляційні процеси і глибока економічна криза активізували процес громадських заворушень. Найбільші в історії України протести робітників Донбасу паралізували країну. Вони вимагали не лише зарплат, а й політичних змін. Недовіра до влади досягла піку на початку 1994 р. Щоб уникнути соціального вибуху, *Л. Кравчук* погодився на **дострокові президентські та парламентські вибори**.

Президентство *Л. Кравчука* завершилося влітку ***1994 року***, коли на дострокових виборах він програв у другому турі колишньому прем'єр-міністру України **Леоніду Кучмі (н. 1938 р.)**.

Головна історична заслуга президента Леоніда Кравчука полягала в тому, що він зміг провести країну через розпад імперії без кровопролиття, зберігши громадянський мир та заклавши правовий фундамент сучасної України. Попри важкі економічні прорахунки, його формула ***«Маємо те, що маємо»*** стала відображенням складної, але компромісної епохи перших кроків незалежності.

В результаті дострокових президентських виборів у **липні 1994 року** другим президентом України було обрано **Леоніда Кучму (1994–2005)**. З його ім'ям пов'язані *стабілізація політичної системи та впровадження ключових економічних реформ*. **Леонід Кучма є єдиним президентом в історії України, який пробув на посаді два терміни.** Період *Л. Кучми* – це час **переходу від хаосу 1990-х до відносної стабільності, час формування українського олігархату та перших масштабних політичних криз**.

Після затяжного політичного протистояння між Президентом і Парламентом у ***«конституційну ніч» 28 червня 1996 року*** було ухвалено Основний Закон – **Конституцію України**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Ухвалення Конституції України 28 червня 1996 року *стало справжнім політичним трилером, наповненим ультиматумами, багатогодинними марафонами та гострим протистоянням гілок влади. Процес конституційного будівництва* ***розтягнувся на п'ять років****, зробивши* ***Україну останньою з колишніх радянських республік, яка отримала новий Основний Закон****. З 1991* ***до 1996 року незалежна Україна парадоксально жила за***

Конституцією УРСР 1978 року. *До неї було внесено понад 300 правок (змінено близько 80% тексту), що створювало правовий хаос. Головною проблемою було жорстке протистояння між* ***Президентом Л. Кучмою****, який прагнув сильної президентської республіки, та Верховною Радою (де домінували ліві сили на чолі зі* ***спікером Олександром Морозом****), яка відстоювала збереження максимальних повноважень за парламентом. Наприкінці червня 1996 року ситуація зайшла у глухий кут. 26 червня РНБО і Л. Кучма пішли на радикальний крок****: Президент видав указ про винесення свого (жорсткого президентського) проєкту Конституції на всеукраїнський референдум, призначений на вересень****. Це означало б розпуск парламенту і маргіналізацію Верховної Ради.*** *Перед реальною загрозою втрати влади депутати мобілізувалися. Спікер* ***Олександр Мороз*** *буквально зачинив народних обранців у залі, заявивши, що ніхто не вийде, поки Конституцію не ухвалять. Так розпочалася знаменита* ***«Конституційна ніч»****. Голова Тимчасової спеціальної комісії* ***Михайло Сирота (1956–2008) простояв за трибуною Верховної Ради рекордні 15 годин****,* ***представляючи кожну статтю****, відповідаючи на сотні запитань і шукаючи компроміси прямо в залі. Найзапекліші бої точилися навколо кількох принципових питань.* ***Комуністи та соціалісти категорично не хотіли визнавати приватну власність, державний статус української мови та синьо-жовтий прапор і тризуб. Націонал-демократи боролися проти статусу автономії для Криму, пропонуючи зробити його звичайною областю****. Щоб вийти з глухого кута, лідери фракцій застосували* ***метод «пакетного голосування»****. Наприклад, ліві погоджувалися на державні символи (Тризуб і прапор) та єдину державну мову, а праві натомість йшли на поступки щодо Автономної Республіки Крим.*

Президент Л. Кучма, який не був присутній у парламенті вночі, ***прибув до Верховної Ради за кілька хвилин до фінального голосування****. У своєму виступі він вибачився за «стимулювання» процесу і скасував указ про референдум.*

О ***09:18 ранку 28 червня 1996 року на табло висвітилася цифра 315 («за» при необхідних 300). Конституцію України було ухвалено.***

В один рік з ухваленням Конституції, **02 вересня 1996 р.,** замість купоно-карбованців було введено національну валюту: ***гривню***, що допомогло приборкати інфляцію і стабілізувати економічну систему країни.

ДОВІДКА

Хоча національну валюту України, гривню, ввели в обіг лише у вересні 1996 року, роботу над її створенням розпочали ще на початку 1990-х років. Ескізи створили ***художники Василь Лопата (1941–2025)*** *та* ***Борис Максимов (?–?)****, а сам друк відбувався в Канаді (фірма Canadian Bank Note Company) та Великій Британії. Перші розмінні монети (копійки) таємно* ***карбували на Луганському верстатобудівному заводі та на монетному дворі в Італії****. Банкноти доставляли до України морем і повітрям у межах секретної операції* ***«Щит України»*** *й чотири роки зберігали на спецскладах.*

Формування ринкової економіки у 1990-х роках відбувалося шляхом масової **ваучерної приватизації державного майна**. Впродовж 1995–1998 рр. близько 19 млн громадян України одержали приватизаційні *майнові сертифікати (ваучери)*, тобто формально стали акціонерами приватних компаній. За цей час було приватизовано майже *50 тис. об'єктів, з-поміж них понад 11 тис. середніх і великих підприємств*. Масштабна приватизація охопила понад 90% закладів торгівлі, громадського харчування та сфери послуг, давши старт роботі понад 40 тисячам нових дрібних компаній. Таке *роздержавлення економіки* дозволило стрімко ліквідувати нестачу товарів та **заклало**

фундамент для появи середнього класу. Цей процес також супроводжувався появою **потужних промислово-фінансових груп і формуванням олігархічного капіталізму**. Олігархічні клани *(донецький, дніпропетровський, київський)* монополізували стратегічні галузі промисловості та почали безпосередньо впливати на політичне життя країни через підконтрольні медіа та парламентські фракції. Хоча **розпочата у 1999 році грошова приватизація була значно ефективнішою за сертифікатну**, вона миттєво *перетворилася на інструмент збагачення для владної еліти* через впровадження непрозорих тіньових схем.

Реформування аграрного сектору відбувалося дуже повільно та пройшло два основні етапи:

- **Впродовж 1991–1994 рр.** *колгоспи* перетворили на ***колективні підприємства (КСП), а селяни отримали паї***. Проте приватне фермерство не розвинулося через старіння сільського населення, брак коштів та відсутність потрібної техніки. У цей період сільське господарство було збитковим, виробництво падало, що сильно розганяло інфляцію в країні.
- **З кінця 1999 р. радянська колгоспна система була остаточно ліквідована**. Це дало швидкий позитивний результат: сільськогосподарське виробництво почало стабільно зростати (на 9 % у 2000 р. та на 10 % у 2001 р.).

Загалом, наприкінці 1990-х років економічний спад вдалося зупинити, і з 2000 року розпочався стабільний ріст ВВП республіки.

Зовнішню політику України часів президентства Леоніда Кучми називають ***політикою «багатовекторності»***, яку в публіцистиці часто називали ***«сидінням на двох стільцях»***. Політика багатовекторності – це *стратегія геополітичного лавірування, яка полягала у спробах одночасно розвивати рівноправні партнерські відносини як із країнами Заходу (США, ЄС, НАТО), так і з Російською Федерацією та країнами СНД.*

Для молодої держави з транзитною економікою, критичною енергетичною залежністю від Москви та світоглядним розколом у суспільстві це була спроба отримати максимальні дивіденди з усіх боків, уникаючи жорсткої конфронтації та остаточного вибору одного геополітичного табору.

Саме за часів *Л. Кучми*, **05 грудня 1994 р.** було підписано **Будапештський меморандум**, відповідно до змісту якого **Україна офіційно відмовилася від ядерного статусу** в обмін на гарантії безпеки та територіальної цілісності від США, Великої Британії та Росії.

Кучма вдало балансував між Заходом (підписання ***Хартії про особливе партнерство з НАТО у 1997 р.***) та Росією (***Договір про дружбу та співробітництво 1997 р.***).

Перша серйозна спроба Росії посягнути на українську територію відбулася у 2003 році. Ці події увійшли в історію як ***конфлікт навколо острова Тузла*** **(2003)**. Завдяки жорсткій позиції Л. Кучми кризу вдалося врегулювати дипломатичним шляхом.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Острів Тузла утворився у 1925 році *внаслідок розмиву вузької коси під час сильного шторму. Адміністративно він належав Кримській АРСР, а з* ***1954 року – УРСР****.*

Геополітична вага цього невеликого клаптика землі (площею близько 3,5 км²) полягала у контролі над ***Керч-Єнікальським каналом*** *– єдиним глибоководним шляхом для проходу великотоннажних суден між Чорним та Азовським морями. Оскільки фарватер каналу проходив між Тузлою та Кримським берегом, він юридично перебував у внутрішніх водах України. Відповідно, російські судна були змушені сплачувати Україні лоцманський збір за транзит.*

Росія 29 вересня 2003 р. без жодних дипломатичних попереджень та узгоджень почала насипати дамбу *від російської станції Тамань у напрямку українського острова Тузла. Роботи велись інтенсивно у три зміни, будівельники просувалися на 150 метрів щодоби.* ***Метою будівництва дамби з боку РФ було приєднання острова до материкової Росії (Таманського півострова)****.* ***Це автоматично пересунуло б лінію кордону і зробило б судноплавний канал «спільним».*** *На острові терміново розгорнули посилену прикордонну українську заставу. Для посилення оборони перекинули підрозділи спецпризначення, обладнали вогневі позиції. Почалося патрулювання повітряного простору винищувальною авіацією. Дамба критично наближалася до лінії українського кордону.* ***Леонід Кучма перервав державний візит до країн Латинської Америки і терміново прибув на Тузлу.*** *Українські військові отримали чіткий наказ:* ***у разі перетину росіянами лінії державного кордону – відкривати вогонь на ураження****. За 102 метри від лінії українського кордону* ***23 жовтня 2003 р.*** *(фізично позначеної буями на воді)* ***росіяни припинили роботи****. Відбулася екстрена зустріч на рівні прем'єр-міністрів обох країн, де домовилися про зупинку ескалації.*

Конфлікт навколо острова Тузла (вересень – жовтень 2003 року) *став першою у новітній історії відкритою спробою Російської Федерації посунути державний кордон та порушити територіальну цілісність України. Цю кризу політологи та історики часто розглядають як своєрідне «тестування» української системи національної безпеки та репетицію гібридної агресії 2014 року.*

Делімітація морського кордону в протоці так і не була завершена, що залишило ґрунт для подальших маніпуляцій з боку РФ, які зрештою реалізувалися під час окупації Криму.

У внутрішній політиці президентство Л. Кучми супроводжувалося посиленням президентської влади, загостренням відносин з опозицією та зростанням суспільної недовіри до влади. Особливо гостро ці суперечності проявилися на початку 2000-х років у зв'язку зі справою журналіста Георгія Гонгадзе. **Справа журналіста Георгія Гонгадзе (1969–2000)** стала переломним моментом у новітній історії України. Вбивство опозиційного журналіста вийшло за межі кримінального злочину, *перетворившись на каталізатор наймасштабнішої політичної кризи* часів президентства *Л. Кучми*. Ця трагедія безпосередньо спровокувала **«касетний скандал»** – *компрометуючі аудіозаписи майора держохорони* ***Миколи Мельниченка (н. 1966 р.)****, на яких Л. Кучма дав команду «розібратися» з Г. Гонгадзе.* Оприлюднений компромат на президента **(«кучмагейт»)** вивів тисячі людей на вулиці під гаслами **«Україна без Кучми»**. Кульмінація акції відбулася **09 березня 2001 року**: масові сутички протестувальників з міліцією біля Адміністрації Президента *завершилися жорстким розгоном і масовими арештами активістів*. Влада намагається придушити опозицію та «зам'яти» справу, проте довіра до *Л. Кучми*

критично упала як всередині країни, так і на Заході. **Восени 2002 року** спалахнула нова хвиля протестів – ***«Повстань, Україно!»***. *Вбивство Г. Гонгадзе* та *«касетний скандал»* зруйнували монополію влади на інформацію. Хоча ***акція «Україна без Кучми»*** **зазнала тактичної поразки** у 2001 році через силовий розгін, **вона розбудила громадянське суспільство та сформувала ядро політичної опозиції** під орудою **Віктора Ющенка (н. 1954 р.)**, яке згодом стало рушійною силою **Помаранчевої революції 2004 року**.

Період 1991–2004 років став часом формування основ української незалежної держави. Ухвалення Конституції 1996 року та запровадження гривні зміцнили державні й фінансові інститути. Водночас перехід до ринкової економіки та приватизація сприяли формуванню олігархічної моделі, а посилення авторитарних тенденцій наприкінці правління Леоніда Кучми загострило суперечності між владою і суспільством.

2. Помаранчева революція 2004 р.: причини, хід, наслідки

Президентські вибори 2004 року стали переломним моментом в історії незалежної України. Протистояння між провладним кандидатом Віктором Януковичем та опозиційним кандидатом Віктором Ющенком загострилося після другого туру через звинувачення у масштабних фальсифікаціях. Масові протести проти офіційних результатів отримали назву Помаранчевої революції та стали важливою подією суспільно-політичного життя України.

Помаранчева революція – це кампанія загальнонаціональних протестів в Україні, що тривала з ***22 листопада 2004 року по 23 січня 2005 року***. Це був ключовий момент української історії, коли **громадяни масово вийшли на вулиці, щоб захистити своє право на чесні вибори**. Оригінальна назва революції: «***помаранчева»***, пов'язана з тим, що ***помаранчевий був офіційним брендовим кольором виборчої кампанії опозиційного кандидата В. Ющенка*** та його політичної сили **«Наша Україна»**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Яскравий помаранчевий бренд кампанії Віктора Ющенка *не мав жодного сакрального чи історичного підтексту. Це* ***був чистий розрахунок політичних маркетологів****. Під час розробки символіки штаб шукав колір, який би максимально контрастував із синьо-білими кольорами його опонента Віктора Януковича.* ***Помаранчевий колір виявився ідеальним: він добре сприймався в сіру осінньо-зимову погоду, був помітним здалеку на прапорах та стрічках і асоціювався з теплом, енергією та оптимізмом****.*

Головною причиною помаранчевої революції стало посилення тиску на суспільство та опозицію з боку влади напередодні та під час президентських виборів 2004 року. Невдоволення накопичувалося роками і мало глибші корені. Завершувався другий термін президента Леоніда Кучми.

Влада намагалася будь-якою ціною забезпечити перемогу **Віктора Януковича (н. 1950 р.),** *прем'єр-міністра України і лідера* ***Партії регіонів.*** Безпрецедентне використання адмінресурсу, тиск на бюджетників,

монополізація телевізійного простору владою (так звані *«темники»*). Значна частина суспільства, особливо середній клас, втомилася від корупції, тіньової економіки та авторитарних тенденцій влади. Опозиційним кандидатом став **Віктор Ющенко**, який уособлював ***проєвропейський вектор розвитку***. У вересні 2004 року В. Ющенко пережив спробу отруєння (імовірно, *діоксином, виготовленим на теренах РФ*), що ледь не коштувало йому життя. Це ще більше посилило обурення суспільства.

Після другого туру президентських виборів **21–22 листопада 2004 р**. **Центральна виборча комісія (ЦВК)** оприлюднила попередні результати, за якими **перемагав В. Янукович**. Команда В. Ющенка заявила про ***масштабні фальсифікації***. *Це стало приводом до початку* ***Помаранчевої революції***. Уже 22 листопада на Майдані Незалежності в Києві почали збиратися протестувальники та з'явилися перші намети.

23–24 листопада в Києві зібралися сотні тисяч протестувальників. ЦВК офіційно оголосила В. Януковича переможцем, а В. Ющенко символічно склав присягу президента у Верховній Раді. ***Опозиція оголосила загальнонаціональний страйк***.

У відповідь на протести **28 листопада** 2004 р. прихильники В. Януковича провели з'їзд у **Сєвєродонецьку**, де лунали заклики до створення **Південно-Східної Української Автономної Республіки (ПіСУАР)**. Це посилило побоювання щодо можливого територіального розколу України.

3 грудня 2004 р. **Верховний Суд України** встановив, що результати другого туру не могли вважатися достовірними через численні порушення виборчого процесу і зобов'язав провести повторне голосування.

4 грудня в Харкові відбувся з'їзд представників місцевих рад за участю представників 15 областей, Києва та Севастополя. На відміну від Сєвєродонецького з'їзду, на ньому не висували вимог щодо створення автономії. У результаті В. Янукович погодився на **переголосування другого туру президентських виборів**.

Політичним компромісом в умовах владної кризи стало рішення Верховної Ради від 08 грудня 2004 р., яка ухвалила пакет законів, що передбачав внесення змін до Конституції (Україна стане парламентсько-президентською республікою). Український парламент змінив закон про вибори для унеможливлення махінацій. Призначається «третій тур» або переголосування другого туру президентських виборів.

26 грудня 2004 р. **відбулося повторне голосування другого туру**. **Остаточну перемогу здобув Віктор Ющенко** (51,99% проти 44,20% у Януковича). 23 січня 2005 року він офіційно склав присягу і заступив на посаду третього Президента України. ***Помаранчева революція завершилася перемогою демократичних сил.***

Згодом через внутрішні конфлікти в «помаранчевій» команді та повільний темп реформ значна частина суспільства розчарувалася в лідерах революції. В. Януковичу вдалося взяти реванш і стати президентом у 2010 році.

Помаранчева революція 2004 року стала важливою подією у розвитку громадянського суспільства та демократичних процесів в Україні. Повторне голосування другого туру засвідчило можливість мирного розв'язання гострої політичної кризи. Водночас конституційна реформа 2004 року спричинила новий розподіл повноважень між Президентом і прем'єр-міністром, що ускладнило роботу нової влади.

3. Суспільно-політичне та економічне життя України у 2005 – 2013 рр.

Період між Помаранчевою революцією та Революцією Гідності характеризувався політичною нестабільністю, розчаруванням суспільства та загостренням внутрішніх суперечностей. Економічна криза й неефективність влади сприяли реваншу проросійських сил у 2010 році. Прихід до влади Віктора Януковича супроводжувався згортанням демократичних свобод, концентрацією влади та посиленням проросійського курсу, що зрештою призвело до нової суспільно-політичної кризи.

Внутрішня політика президента В. Ющенка:

У 2004–2005 рр. було проведено політичну реформу. Україна перейшла від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки, суттєво обмеживши повноваження глави держави і розширивши вплив парламенту і прем'єр-міністра. Постійне ***протистояння у трикутнику Ющенко–Тимошенко–Янукович*** призвело до урядових криз та дострокових виборів до Верховної Ради навесні 2007 року. Політичне протистояння між владою і опозицією, млявість і нерішучість В. Ющенка призвели до переформатування і паралічу так званих «помаранчевих сил».

Пріоритетом третього президента України стала історична політика. На міжнародному та державному рівнях ***Голодомор 1932–1933 років було визнано геноцидом українського народу***; розпочалося будівництво меморіального комплексу ***«Мистецький арсенал»*** та створення культурно-історичного заповідника ***«Гетьманська столиця»*** у м. Батурин. Віктор Ющенко своїм указом присвоїв звання **«героя України» Роману Шухевичу та Степану Бандері**. Такі кроки історики називають другим національним відродженням.

Зовнішня політика президента В. Ющенка:

Визначальним став ***чіткий курс на членство в ЄС та НАТО***. В. Ющенко вперше відкрито поставив за мету отримання Плану дій щодо членства (ПДЧ) в НАТО. На Бухарестському саміті у 2008 році Україні пообіцяли перспективу членства в Північноатлантичному альянсі, але ПДЧ так і не надали через позицію ФРН та Франції. У контексті світової торгово-економічної інтеграції важливими стали визнання України країною з ринковою економікою з боку ЄС (1 грудня 2005 р.) та США (17 лютого 2006 р.), а також скасування у березні 2006 р. поправки Джексона-Веніка, яка обмежувала український експорт. 16 травня 2008 року Україна стала повноправним членом СОТ, що відкрило нові ринки для вітчизняних товарів і перспективи європейської та світової торгівлі.

Однією з головних проблем залишалося **втручання Росії у внутрішні справи України та використання економічних важелів впливу**. Першим проявом нового етапу економічного тиску стали ***«газові війни»*** 2005–2006 та 2008–2009 років, під час яких виникали конфлікти щодо цін і умов постачання російського газу, а його транзит до України та Європи припинявся. Саме ці газові конфлікти стали початком ширших ***«економічних воєн»***, які в наступні роки проявилися у торговельних обмеженнях та заборонах на українські товари, зокрема під час так званих «сирної» та «шоколадної» воєн.

Тотальне розчарування виборців у політиці помаранчевих лідерів призвело до того, що на чергових президентських виборах у **лютому 2010 року** перемогу здобув **Віктор Янукович (2010–2014 рр.)**, який став **четвертим президентом України**. Янукович – **єдиний президент України, якого було усунуто з посади Верховною Радою і Майданом внаслідок народного повстання**. Його правління характеризувалося **згортанням демократії, узурпацією влади** та тотальною ***корупцією «сім'ї»*** (найближчого оточення) і проросійських фінансово-олігархічних кіл усередині країни.

Внутрішня політика президента В. Януковича:

Після приходу до влади Віктора Януковича у Верховній Раді було створено провладну коаліцію **«Стабільність і реформи»**, до якої, всупереч Конституції 2004 року, входили не лише фракції, а й окремі депутати-перебіжчики (так звані ***«тушки»***).

Важливим кроком у зміцненні президентської влади стало рішення Конституційного Суду. **30 вересня 2010 р.** через підконтрольний президенту *В. Януковичу* Конституційний Суд відновив дію Конституції України в редакції 1996 р. Наша ***Україна знову стала президентсько-парламентською республікою***. Було скасовано реформу 2004 року, повернувши *В. Януковичу* ***авторитарні повноваження*** *Л. Кучми*.

Одночасно відбулася повна лоялізація правоохоронних органів (МВС, СБУ, Прокуратура) та судової гілки влади, що перетворила їх на інструмент захисту режиму. Це проявилося, зокрема, в ув'язненні лідерів опозиції: екс-прем'єрки **Ю. Тимошенко** та колишнього міністра внутрішніх справ **Ю. Луценка (н. 1964 р.)**, що викликало гостру критику на Заході.

Економічна політика влади також викликала значне суспільне невдоволення. Спроба ухвалити новий Податковий кодекс (осінь 2010 р.), який посилював тиск на малий та середній бізнес, викликала масові протести підприємців.

Водночас відбувся перерозподіл національних багатств на користь найближчого оточення президента, так званої **«сім'ї»** (***Олександр Янукович (н. 1973 р.)***, **Сергій Курченко (н. 1985 р.)**, **Сергій Арбузов (н. 1976 р.)**, **Олександр Клименко (н. 1980 р.)**). Ця група монополізувала фінансові потоки, витісняючи навіть традиційні олігархічні клани.

Замість структурних реформ уряд беззмінного прем'єр-міністра **Миколи Азарова** активно залучав зовнішні запозичення, що суттєво збільшило державний борг України.

Важливі зміни відбувалися і в гуманітарній сфері. Призначення **Дмитра Табачника (н. 1963 р.)** міністром освіти і науки супроводжувалося спробами переписати підручники з історії України, вилучити згадки про Героїв Крут, УПА, Помаранчеву революцію та маргіналізувати українську мову в освітньому процесі.

Саме за часів президентства В. Януковича, шляхом ухвалення ***закону Колесніченка-Ківалова*** **(2012 р.)**, російській мові надали статус «регіональної». Такі кроки влади спровокували масштабні протести, що увійшли в історію під назвою **«мовний майдан»**.

Зовнішня політика:

У зовнішній політиці В. Янукович орієнтувався на поглиблення відносин із Росією та перегляд попереднього курсу України на вступ до НАТО.

Ще після розпаду СРСР постало питання про приналежність Чорноморського флоту та його баз у Криму, зокрема в Севастополі. Після тривалих переговорів Україна і Росія домовилися про поділ Чорноморського флоту колишнього СРСР. У 1995–1997 рр. було визначено склад української та російської частин флоту, а за Російською Федерацією збереглося право використовувати Севастополь як основну базу Чорноморського флоту до 2017 року. **21 квітня 2010 р. В. Янукович** підписав із президентом РФ **Д. Медведєвим (н. 1965 р.)** ***Харківські угоди***, які ***продовжили термін перебування Чорноморського флоту РФ у Криму до 2042 року з можливістю подальшого продовження ще на п'ять років за взаємною згодою сторін*** в обмін на 100-доларову знижку на газ. У подальшому ця угода стала одним із чинників, що сприяли збереженню військової присутності Росії в Криму до його окупації у 2014 р.

Наступним важливим кроком стало **1 липня 2010 р.** ухвалення Закону «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», з якого було вилучено норму про прагнення України набути членства в НАТО. Натомість **проголошувався позаблоковий статус держави**, що означало відмову від участі у військово-політичних союзах.

Водночас відбувалися постійні спроби інтегрувати українську економіку в російські структури. Обговорювалася участь України в *Митному союзі*, а також поглиблення співпраці у військовій, енергетичній та інших стратегічних сферах.

Паралельно Україна продовжувала переговори з Європейським Союзом щодо **Угоди про асоціацію та створення зони вільної торгівлі**. Однак у **листопаді 2013 року** уряд України призупинив підготовку до підписання Угоди про асоціацію з ЄС. **29 листопада 2013 р. В. Янукович не підписав Угоду про асоціацію на саміті Східного партнерства у Вільнюсі.** ***Це рішення було сприйняте значною частиною українського суспільства як відмова від європейського інтеграційного курсу та стало безпосереднім приводом до початку Євромайдану, який згодом переріс у Революцію Гідності.***

Водночас влада продовжила поглиблювати економічні відносини з Росією. **17 грудня 2013 р.** *В. Янукович* підписав у Москві пакет українсько-російських домовленостей із президентом РФ **Володимиром Путіним (н. 1952 р.)**. Росія

погодилася надати Україні фінансову допомогу в розмірі **15 млрд доларів** через придбання українських державних облігацій та знизити ціну на російський газ. У контексті Євромайдану ці домовленості сприймалися як подальше посилення економічної залежності України від Росії.

ЦІКАВО ЗНАТИ

«Янукізми» та «азірівка»

«Янукізми» – це стійкий лексичний пласт, що об'єднує мовні помилки, хибні історичні й географічні твердження, обмовки та курйози Президента України В. Януковича. Цей феномен став своєрідним культурним і політичним маркером епохи, а найвідоміші вислови перетворилися на популярні меми.

Серед найбільш відомих літературних і культурних ляпів: «Анна Ахметова» замість Анни Ахматової, «поети Чехов і Безухов», а також плутанина Ісака Бабеля з німецьким соціал-демократом Августом Бебелем. Не менш відомими стали його географічні помилки: твердження про те, що гора Афон розташована в Палестині, плутанина Балаклави з Балаклеєю, Косова з Чорногорією та Чехії з Чехословаччиною.

Особливої популярності набули мовні помилки Януковича. Серед них написане ним у президентській анкеті слово «проффесор», знамените «йолка» замість «ялинка», «кращі геноциди» замість «генофонд» та звернення до жителів Кременчука як до «кресенчуццiв». До цієї ж категорії належать незвичні вислови на кшталт «глазами потрогать, руками посмотреть».

Окрему групу становили політичні обмовки та афоризми, які швидко ставали мемами. Серед найвідоміших: «Баранку от бублика они получат!», «як собака на сіні», а також численні курйозні вислови під час офіційних виступів. Після втечі до Росії у 2014 р. мемами стали його фрази «Я живий, я легітимний!» та «Астанавітєсь!».

Не менш відомим мовним феноменом стала «азірівка» – іронічна назва специфічної української мови прем'єр-міністра Миколи Азарова, яка виникала внаслідок особливої вимови українських слів із російською фонетикою. Найвідомішими стали вислови «кровосісі», «хватіт скігліті, беріть лопату!», «папєрєднікі», а також «бімба» замість «бомба». Слово «покращення», пов'язане з гаслом В. Януковича «Покращення життя вже сьогодні», набуло в суспільстві саркастичного значення.

«Янукізми» та «азірівка» активно використовувалися в сатиричних програмах, карикатурах, соціальних мережах і політичному гуморі. Вони стали частиною масової культури періоду президентства В. Януковича та відображали критичне ставлення значної частини суспільства до тогочасної влади.

Період правління *В. Януковича* відзначився **глибокою деградацією економічної та суспільно-політичної ситуації**. У 2013 році в глобальному Індексі економічної свободи Україна скотилася на 161-шу позицію зі 177 (отримавши лише 46,3 бала), ставши абсолютним аутсайдером серед європейських держав. Міжнародні експерти пояснювали такий обвал тотальною корупцією та недієвістю правової системи. Водночас **відбувалося стрімке згортання демократії**: опитування 2012–2013 років засвідчили, що **третина громадян відчувала неможливість або страх відкрито говорити про свої політичні переконання**.

Таким чином, період 2005–2013 років в історії України продемонстрував складність та суперечливість транзитного періоду. Політичні чвари помаранчевої команди та наслідки світової кризи 2008 року знекровили економіку та підірвали довіру громадян до демократичних

інститутів. Повернення до влади Віктора Януковича у 2010 році вилилося у швидку узурпацію владних важелів, скасування політреформи та Харківські угоди, що відновили військову присутність Росії. Монополізація ринку інтересами олігархічної «сім'ї» та арешти лідерів опозиції поставили Україну на межу повної міжнародної ізоляції, перетворивши європейську інтеграцію на єдиний стрижневий фактор суспільного консенсусу, зрив якого мав неминуче підірвати легітимність режиму.

4. Революція гідності 2013–2014 рр.: причини, хід, наслідки.

Рішення Кабінету Міністрів України призупинити підготовку до підписання Угоди про асоціацію з ЄС у листопаді 2013 року стало поштовхом до масштабної політичної кризи. Мирні студентські протести переросли в загальнонаціональний рух після жорстокого розгону на Майдані. Революція Гідності 2013–2014 років завершилася крахом режиму В. Януковича, зміною зовнішньополітичного курсу України та новим етапом боротьби за державний суверенітет.

Революція Гідності (Євромайдан) – це масовий громадянський протест в Україні, що тривав з **21 листопада 2013 р.** по **23 лютого 2014 р**. Другий український майдан розпочався як реакція на зміну зовнішньополітичного курсу уряду, а переріс у загальнонаціональний рух за повалення авторитарного режиму, подолання корупції та утвердження європейських демократичних цінностей. Водночас ***масові виступи стали наслідком системної кризи***, яка накопичувалася в Україні протягом попередніх років.

Серед причин Революції Гідності варто виділити такі:

- Концентрація владних повноважень у руках Президента **В. Януковича** та його найближчого оточення (*«сім'ї»*).
- Монополізація ключових галузей економіки, тиск на малий і середній бізнес, розкрадання державного бюджету.
- Політичні репресії проти опонентів, цензура в ЗМІ, залежність судової системи та міліції.
- Наступ на українську мову (***закон Ківалова-Колесніченка***), переписування історії на догоду російським наративам.

Безпосереднім **приводом до початку протестів** стало рішення Кабінету Міністрів України на чолі з **Миколою Азаровим** від **21 листопада 2013 року** про ***призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.*** Це рішення перекреслило очікування мільйонів українців на європейську інтеграцію.

Вітчизняні історики виділяють декілька етапів революції Гідності:

Етап 1: Євромайдан (21–29 листопада 2013 р.). Першими на Майдан Незалежності в Києві вийшли *студенти, журналісти та громадські активісти* з вимогою підписати Угоду з ЄС на саміті у Вільнюсі. **Протести носили виключно мирний характер.**

Етап 2: Силове протистояння (30 листопада 2013 р. – 18 лютого 2014 р.). Владні кола, ***під приводом встановлення на майдані незалежності новорічної ялинки***, ухвалили рішення про знесення палаткового містечка. **В ніч на 30 листопада 2013 р.** спецпідрозділ *«Беркут»* ***жорстоко розігнав студентський табір на Майдані***. Ця подія кардинально змінила характер протестів: на вулиці вийшли сотні тисяч людей, обурених міліцейським свавіллям. **Вимоги змінилися з проєвропейських на антиурядові.**

Грудень 2013 р. – січень 2014 р. Утворення барикад, формування **Самооборони Майдану**, захоплення адміністративних будівель (*КМДА, Будинок профспілок*).

ДОВІДКА

У ніч на 11 грудня 2013 року*, коли спецпризначенці розпочали штурм барикад на Майдані, дзвонар* ***Михайлівського Золотоверхого монастиря Іван Сидор (н. 1989 р.)*** *почав бити у дзвони.* ***Це був перший випадок з 1240 року (з часів навали хана Батия на Київ), коли Михайлівський собор бив на сполох.*** *Тривожний дзвін тривав кілька годин, розбудив місто, і тисячі киян встигли приїхати на допомогу протестувальникам, зірвавши плани влади. Крім того, саме цей* ***монастир став*** *першим прихистком для побитих студентів 30 листопада, а згодом,* ***польовим шпиталем****.*

Виник феномен ***Автомайдану*** *– мобільних груп протестувальників на автомобілях. Вони патрулювали вулиці, блокували бази спецназу, полювали на «тітушок» та влаштовували масові автопробіги до резиденції В. Януковича у Межигір'ї та маєтків інших високопосадовців.*

Ухвалення парламентом **16 січня 2014 року** так званих ***«диктаторських законів»***, які суттєво обмежували права громадян, призвело до ескалації конфлікту та перших кривавих сутичок на вулиці Грушевського. **У січні 2014 р.** з'явилися перші жертви серед протестувальників (**Сергій Нігоян (1993–2024)**, **Михайло Жизневський (1988–2024), Юрій Вербицький (1963–2024))**.

Етап 3: Трагічний фінал та перемога (18–22 лютого 2014 р.). У вівторок, 18 лютого 2014 р., розпочався мирний наступ мітингувальників на Верховну Раду. Однак він дуже швидко переріс у жорстокі бої з силовиками. Почався штурм Майдану, під час якого згорів *Будинок профспілок*.

Через два дні, **20 лютого 2014 р.**, стався **найкривавіший день Революції Гідності**. Снайпери силовиків на вулиці Інститутській відкрили вогонь по беззбройних активістах, які рухалися у бік урядового кварталу. Загиблих героїв згодом назвуть **Небесною Сотнею**.

Під тиском вулиці та міжнародних посередників **21 лютого 2014 р.** президент *В. Янукович* підписав угоду з лідерами опозиції: **Віталієм Кличком**, **Олегом Тягнибоком**, **Арсенієм Яценюком** щодо врегулювання кризи. Увечері того ж дня протестувальники *висунули ультиматум з вимогою негайної відставки президента*.

У ніч на 22 лютого 2014 р. *В. Янукович* **таємно втік з Києва** до Харкова, а згодом через Донецьк і Севастополь – до Росії.

Революція Гідності завершилася перемогою народу та зміною влади в країні. Верховна Рада України **22 лютого 2014 року** прийняла постанову про

самоусунення *В. Януковича* від виконання конституційних повноважень Президента. **Виконуючим обов'язки президента України,** народні депутати обрали спікера ВР **Олександра Турчинова (н. 1964 р.)**. Парламент відновив дію Конституції 2004 року, яка передбачала парламентсько-президентську республіку. Це був вимушений і єдино можливий крок, зважаючи на те, що ***разом з президентом і прем'єр-міністром і головою Верховної Ради*** до Росії виїхали очільники ключових галузей державної влади. Було призначено дострокові президентські вибори та сформовано тимчасовий уряд. Новопризначеним прем'єр-міністром став **Арсеній Яценюк (2014–2016).**

В ході Революції Гідності Україна ***остаточно утвердила вектор на європейську та євроатлантичну інтеграцію*** (Угоду про асоціацію з ЄС було згодом підписано). Відбулися безпрецедентне згуртування нації, потужний розвиток волонтерського руху та усвідомлення власної відповідальності за долю держави.

Другий український майдан неабияк налякав кремлівське керівництво. Путін усвідомив, що може остаточно втратити Україну, яка почала дрейфувати в бік Європи. Скориставшись тимчасовим ослабленням державних інститутів після Революції, Російська Федерація **анексувала Крим та розпочала війну на Донбасі**, яка з часом переросте у **повномасштабне вторгнення** у лютому 2022 року.

Революція Гідності стала доленосним зламом, який остаточно підтвердив європейську цивілізаційну ідентичність України. Подвиг Небесної Сотні та опір мільйонів громадян спричинили крах режиму Януковича, зміну влади та остаточне утвердження європейського курсу України. Водночас ослаблення державних інституцій використала Російська Федерація для початку збройної агресії проти України.

5. Війна України за свободу і незалежність (з 2014 – до наших днів)

Скориставшись тимчасовим ослабленням державних інститутів України після Революції Гідності, Російська Федерація у лютому 2014 року розпочала збройну агресію проти України. Війна пройшла шлях від гібридної експансії та локальних бойових дій на сході країни до повномасштабного військового вторгнення у 2022 році. Українське суспільство та Збройні Сили України продемонстрували стійкість і здатність захищати свободу, суверенітет та територіальну цілісність держави. Війна стала важливим чинником консолідації українського суспільства та остаточного розриву з російським політичним і культурним впливом.

Російсько-українська війна, яка розпочалася у 2014 році, є **наймасштабнішим збройним конфліктом у Європі з часів Другої світової війни**. Це екзистенційне протистояння, метою якого з боку Російської Федерації є **знищення української державності, національної ідентичності та перешкоджання євроатлантичній інтеграції України**, тоді як для України –

це війна за ***збереження суверенітету, територіальної цілісності та права на вільний демократичний розвиток***.

Безпосереднім **приводом для початку російської агресії** стало ***послаблення державного апарату України внаслідок втечі президента В. Януковича та перемоги Революції Гідності***. Рішення про початок операції було ухвалено вищим військово-політичним керівництвом Росії на чолі з ***В. Путіним***.

У день розстрілу на майдані «Небесної сотні», *за 2 дні до втечі В. Януковича,* **20 лютого 2014 року**, на території **Автономної Республіки Крим** з'явилися російські військові без розпізнавальних знаків. Вони отримають оригінальну назву **«зелені чоловічки»**. Саме під таким слоганом увійшли в історію *солдати і офіцери російського спецназу і морської піхоти РФ*, на уніформі яких не було жодних розпізнавальних знаків. Попри заяви російського керівництва, пізніше було визнано, що це були кадрові військові Збройних сил РФ. Вони почали стрімко брати під контроль *усі стратегічні об'єкти півострова*.

Паралельно з цими кроками, на теренах Автономної Республіки Крим спалахнули численні антиукраїнські мітинги, які рясніли плакатами і російськими триколорами. Це стало свідченням **активізації «п'ятої колони»**, яка успішно розхитувала ситуацію всередині півострова.

ДОВІДКА

Медаль Міністерства оборони РФ «За повернення Криму» (заснована 21 березня 2014 року) – *це не просто відомча нагорода, а один із головних речових доказів у міжнародних судах, який* ***повністю руйнує офіційну російську версію про спонтанність кримських подій 2014 року***.

Коли фотографії медалі зі скандальними датами потрапили в мережу у березні 2014 року, це викликало резонанс. ***Міністерство оборони РФ терміново видалило зі свого офіційного сайту новину про заснування нагороди*** *та перші нагородження, намагаючись заявити, що фотографії – це «фейк». Проте медаль вже масово роздавали, і приховати її існування було неможливо.*

Цю нагороду отримували не лише військові, а й дуже специфічні категорії осіб. Зокрема, її вручали беркутівцям-зрадникам – колишнім співробітникам українського спецпідрозділу «Беркут», які після участі в розгоні Майдану втекли до Криму. Серед нагороджених були представники криміналітету та байкери, як-от ***Олександр Залдостанов (н. 1963 р.)*** *на прізвисько «Хірург» і члени його клубу «Нічні вовки», що допомагали окупантам. Крім того, відзнаку отримали* ***місцеві колаборанти****, такі як* ***Сергій Аксьонов, Володимир Константинов****, міністр оборони РФ –* ***Сергій Шойгу (н. 1955 р.)*** *та інші політики, які сприяли анексії, а також Голова Чечні –* ***Рамзан Кадиров (н. 1976 р.)***.

Цей шматок металу став офіційним зізнанням Міністерства оборони РФ у тому, що захоплення української території було заздалегідь спланованою військовою операцією, яка стартувала ще до зміни влади в Україні.

Біля будівлі Верховної Ради АРК у Сімферополі **26 лютого 2014 р.** зібрався багатотисячний мітинг проукраїнських сил, організований ***Меджлісом кримськотатарського народу***, який очолював **Мустафа Джемілєв (н. 1943 р.)**. **Мітингувальники**, серед яких було багато кримських татар, **виступили на**

підтримку територіальної цілісності України, виступаючи проти проросійських активістів. Цей день став символом спротиву кримчан російській окупації.

В ніч на 27 лютого 2014 року російські спецпризначенці **захопили будівлі Верховної Ради та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим у Сімферополі**. Під дулами автоматів парламент відправив у відставку законний уряд і призначив новим прем'єр-міністром лідера проросійської партії *«Руська єдність»* **Сергія Аксьонова (н. 1972 р.)**. Паралельно із політичними маніпуляціями, російські військові, використовуючи техніку та живу силу, почали **блокувати військові частини Збройних Сил України по всьому півострову**. Збройні Сили України не могли потрапити на територію півострова, оскільки Кримський перешийок було заблоковано бійцями кримського «Беркута» і вояками РФ. Так звані «зелені чоловічки» вимагали від українських військових ***здати зброю та перейти на бік Росії***. Також **було заблоковано вихід українських військових суден ЧФ із баз на озері Донузлав та у Севастополі**, для чого росіяни навіть затопили власні старі кораблі.

Виконувач обов'язків Президента України **Олександр Турчинов** віддавав накази українським військовим не *піддаватися провокаціям*, що, за оцінками деяких експертів, **призвело до втрати контролю над півостровом без значного збройного спротиву**.

За такого політичного форс-мажору **16 березня 2014 року окупаційна влада провела незаконний і невизнаний міжнародною спільнотою «референдум» про статус Криму**, де *нібито понад 96% учасників* проголосували за **входження до складу РФ**.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Так званий «референдум» у Криму 16 березня 2014 року *– це не просто незаконна процедура, а подія, що була виткана з юридичних, логічних та математичних парадоксів і абсурдів. З історичної та правової точок зору, цей процес не витримує жодної критики. Законодавство України (як і Конституція АР Крим 1998 року)* ***взагалі не передбачало проведення місцевих референдумів щодо зміни кордонів****. Питання про зміну території України, згідно зі статтею 73 Конституції України, вирішуються* ***виключно на всеукраїнському референдумі****.* ***Оголосивши місцевий референдум про статус півострова, сепаратистська влада порушила як українське, так і власне кримське законодавство.***

Найбільший логічний абсурд крився у самому бюлетені. Виборцям пропонувалося два варіанти відповідей:

1. ***«Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?»***
2. ***«Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?»***

У бюлетені взагалі ***не було опції збереження статус-кво (тобто Криму в складі України за чинною на той момент Конституцією АРК 1998 року)****. Другий пункт був хитрою пасткою: Конституція 1992 року (яка діяла лише кілька місяців) проголошувала Крим фактично незалежною державою, яка будує відносини з Україною на основі договорів. Тобто, вибір стояв між «приєднатися до РФ зараз» і «стати незалежними, щоб приєднатися до РФ трохи згодом». Відповісти «Ні» змінам було технічно неможливо.*

Офіційні результати, оприлюднені окупаційною владою, суперечили законам математики. Зокрема, російські та кримські ЗМІ спочатку радісно відзвітували, що у Севастополі за приєднання до Росії проголосувало 474 тисячі осіб. Парадокс полягав у тому, що на кінець 2013 року населення Севастополя становило близько 385 тисяч осіб, з яких право голосу мали менше ніж 350 тисяч. Тобто, явка та кількість тих, хто проголосував «за», становила близько 123% від загальної кількості виборців. (Згодом цифри нашвидкуруч відредагували в офіційних звітах, але скріншоти перших публікацій залишилися.)

Референдум проводився в умовах тотальної військової окупації. *За дільницями та пересуванням виборців спостерігали до зубів озброєні російські солдати без розпізнавальних знаків.* ***Дату референдуму змінювали тричі*** *за два тижні: спочатку оголосили на 25 травня, потім перенесли на 30 березня, і зрештою провели 16 березня. Для підготовки до «волевиявлення» залишили всього 10 днів. За цей час не було сформовано жодних об'єктивних виборчих комісій, не було списків виборців (голосували прямо за паспортами на дільницях, можна було проголосувати кілька разів на різних дільницях),* ***не було допущено жодного незалежного міжнародного спостерігача від ОБСЄ чи ООН*** *– замість них* ***привезли маргінальних європейських політиків з ультраправих та ультралівих партій, лояльних до Москви****. Не випадково з часом, цей «референдум» в російськомовному варіанті назвали* ***«окупендумом».***

Вже **18 березня** у Москві президент РФ *В. Путін,* ***«голова уряду АРК»*** *С. Аксьонов*, *спікер розпущеної Верховної Ради АРК* **Володимир Константинов (нар. 1956 р.)** та *самопроголошений голова Севастопольської МДА* **Олексій Чалий (н. 1961 р.)** підписали так званий **«договір» про анексію півострова**.

Російські спецслужби в рамках так званої **«русской весны»**, спробували реалізувати **проєкт «Новоросія»**, інспіруючи сепаратистські заколоти на Півдні та Сході України. У обласних центрах цих регіонів відбулися проросійські мітинги, захоплення адмінбудівель з самопроголошенням так званих **регіональних «народних республік»** і закликами до *В. Путіна* ввести війська в Україну. Завдяки рішучості громадянського суспільства та патріотичних еліт більшість регіонів *(Одеса, Харків, Дніпро, Запоріжжя)* вдалося відстояти. Проте на Донеччині та Луганщині повзуча **«гібридна війна»** переросла у *масштабні бойові дії*.

Вулично-протестна фаза протистояння завершилася 13 квітня 2014 року. Саме цього дня в.о. президента України *О. Турчинов оголосив про початок* **Антитерористичної операції (АТО)**, яка з **30 квітня 2018 року** була переформатована в **Операцію об'єднаних сил (ООС)**.

Головним завданням АТО було ***відновлення конституційного ладу, захист мирного населення, зупинення просування російських диверсійно-розвідувальних груп та незаконних збройних формувань вглиб території України, а також повернення контролю над державним кордоном***.

12 квітня 2014 року російські диверсійні загони під командуванням *полковника ГРУ* **Ігоря (Стрєлкова) Гіркіна (н. 1970 р.)** *захопили управління МВС та СБУ у Слов'янську, Краматорську* та інших містах Донеччини, отримавши доступ до зброї. За підтримки російських спецслужб місцеві

колаборанти розпочали **проголошення так званих «ДНР» та «ЛНР»**, маючи на меті подальший розкол України та створення *проєкту «Новоросія»*. Значна частина місцевих правоохоронних органів виявилася деморалізованою, некомпетентною або відкрито перейшла на бік ворога, що унеможливило придушення заколоту поліцейськими методами. Для застосування регулярної армії (ЗСУ) всередині країни без оголошення воєнного стану **був необхідний правовий режим антитерористичної операції**. Оголошення воєнного стану на той момент несло ризик зриву позачергових президентських виборів, призначених на травень 2014 року, які були критично важливими для легітимізації влади. **Другі в українській історії позачергові президентські вибори відбулися 25 травня 2014 р.** Вперше в новітній історії України у першому турі переконливу перемогу (54,70 %) здобув **Петро Порошенко (н. 1965 р.)**, який став **п'ятим президентом України (2014–2019)**.

Події з кінця квітня 2014 року до лютого 2015 року продемонстрували перехід від поліцейської операції до повноцінного військового протистояння з регулярною армією РФ. Після перших боїв під Слов'янськом **26 травня 2014 р.** відбувся перший бій за **Донецький аеропорт (ДАП)**. Відбивши литовище, ЗСУ перейшли до утримання цього стратегічного об'єкта. **Оборона Донецького аеропорту (ДАП)**, яка **тривала 242 дні (26 травня 2014 – 23 січня 2015 року)**, **стала символом незламності українських воїнів**. Навіть проросійські бойовики та кадрові російські військові були шоковані стійкістю захисників, через що назвали їх **«кіборгами»**. Бійці утримували термінали аеропорту під щоденними обстрілами важкої артилерії та танків. Оборона припинилася лише тоді, коли ворог підірвав опорні колони нового терміналу. Про цей подвиг народився відомий вислів: ***«кіборги витримали, не витримав бетон»***.

З 12 червня по 07 серпня 2014 р. тривав літній наступ ЗСУ. В цей період українські війська та добровольчі батальйони **(«добробати») звільнили** *Маріуполь, Слов'янськ, Краматорськ*. Просування українських вояків сприяло стрімкому звуженню зони контролю сепаратистів та спроб ЗСУ відрізати їх від російського кордону.

ДОВІДКА

17 липня 2014 року над Донеччиною, поблизу м. Торез, з російського ЗРК «Бук» було збито пасажирський рейс МН17 (загинули 298 осіб)*.Одразу після падіння літака, міністр оборони так званої ДНР –* ***Ігор Гіркін (Стрєлков)*** *на своїй сторінці у соцмережах похвалився збиттям українського військового Ан-26 («попереджали ж, не літати в нашому небі»). Коли стало відомо, що це цивільний борт, повідомлення було спішно видалене, але збереглося у вебархівах як доказ.*

Міжнародна слідча група (JIT) *похвилинно відновила маршрут «Бука» (бортовий номер 332), який належав 53-й зенітній ракетній бригаді ЗС РФ (м. Курськ), з території Росії на Донбас і назад без однієї ракети.*

Попри резонансне розслідування і беззаперечні докази, російська влада і досі вперто заперечує факт її причетності до цих трагічних подій.

Період з середини липня до початку вересня 2014 року став одним із найтрагічніших та найвизначальніших епізодів початкової фази

російсько-української війни. Саме в цей час локальний конфлікт, який Росія намагалася видати за «внутрішнє повстання», перетворився на відкрите протистояння з регулярною російською армією.

Масштабний контрнаступ Збройних Сил України на Донбасі припав на 20–24 липня 2014 року. Було звільнено міста *Рубіжне, Дзержинськ (нині Торецьк), Сєвєродонецьк та Лисичанськ*. ЗСУ намагалися взяти під контроль українсько-російський кордон, щоб припинити постачання зброї та найманців з території РФ. **06 серпня 2014 р. розпочалися бої за Іловайськ**, захоплення якого загрожувало оперативним оточенням донецького угруповання сепаратистів і розривом постачання зброї між ЛНР і ДНР. Українські добровольчі батальйони та підрозділи ЗСУ 10 серпня увійшли в місто. Зав'язалися важкі вуличні бої.

Усвідомлюючи крах штучно створених псевдореспублік, 24 серпня 2014 р. Росія ввела на територію України регулярні війська. Розпочалося ***пряме вторгнення регулярних військ Російської Федерації на територію України.*** Російські батальйонно-тактичні групи без розпізнавальних знаків масовано перетнули державний кордон. Це призвело до того, що українське угруповання в Іловайську опинилося в повному оточенні ворога, який мав значну кількісну та технічну перевагу. Одночасно з оточенням українських добробатів у м. Іловайськ, регулярні частини РФ відтісняли сили ЗСУ від кордону. З **09 по 25 серпня 2014 року** група спецпризначенців під командуванням полковника **Ігоря Гордійчука (нар. 1972 р.)** героїчно утримувала *стратегічну висоту* – **Савур-могилу** під шквальним артилерійським вогнем з території Росії, *забезпечуючи коридор для відходу наших військ*.

29 серпня 2014 року сталася **Іловайська трагедія**. Після переговорів на найвищому рівні було досягнуто домовленості про вихід українських військових з оточення заздалегідь узгодженими маршрутами (так званим **«зеленим коридором»**) без зброї. Однак під час маршу колони були підступно розстріляні російською артилерією та танками. За офіційними даними, **загинуло 366 українських воїнів, 429 отримали поранення, сотні потрапили в полон**. Катастрофічні втрати під Іловайськом та загроза подальшого наступу російської армії на Маріуполь і вглиб території України змусили українську владу сісти за стіл переговорів. Для зупинення активної фази конфлікту за посередництва *представників ОБСЄ* між Україною і Росією, а також представниками сепаратистських псевдореспублік, **05 вересня 2014 р.** було підписано **Мінські домовленості**. Проте Росія систематично порушувала їх, перевівши війну у стан позиційної.

Склад підписантів був ретельно продуманим з дипломатичного погляду: **від України:** другий Президент України, *спецпредставник П. Порошенка* ***Л. Кучма***, **від Росії:** посол РФ в Україні **Михайло Зурабов (н. 1953 р.)**, **від ОБСЄ** – швейцарська дипломатка **Гайді Тальявіні (н. 1950 р.)**. Сторону сепаратистів представляли **Олександр Захарченко (1976–2018)** та **Ігор Плотницький (нар. 1964 р.)**. У самому тексті протоколу біля прізвищ Захарченка та Плотницького **не було вказано жодних посад** чи згадок про так

звані «ДНР» та «ЛНР». Україна категорично відмовилася визнавати їх суб'єктами переговорів, тому *юридично вони поставили підписи як приватні особи*.

ДОВІДКА

Мінський протокол (широко відомий як «Мінськ-1») *став першою масштабною спробою дипломатичного врегулювання збройного конфлікту на сході України. Підписаний в умовах надзвичайної військової напруги після трагедії під Іловайськом, цей документ мав зупинити відкритий наступ російської армії.*

*Зустріч відбулася **05 вересня 2014 року** в «Президент-Готелі» у столиці Білорусі, яка запропонувала себе як «нейтральний майданчик». Формат переговорів отримав назву **Тристороння контактна група (ТКГ)**. Сам документ був напрочуд коротким для угоди, що мала зупинити масштабну війну.*

Головними з 12 пунктів Мінських домовленостей були:

1. *Негайне двостороннє припинення застосування зброї.*
2. *Моніторинг та верифікація режиму тиші з боку ОБСЄ.*
3. *Проведення децентралізації влади, зокрема через ухвалення закону про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей (так званий «закон про особливий статус»).*
4. *Звільнення всіх заручників за принципом «всіх на всіх».*
5. ***Виведення незаконних збройних формувань, військової техніки, а також бойовиків і найманців** з території України.*

*Саме цей пункт був ключовим для України, але роками ігнорувався Росією, яка заперечувала присутність своїх регулярних військ. Протокол від 05 вересня проголошував припинення вогню, але не визначав, де саме проходить лінія зіткнення. Її, а також зону відведення важкої артилерії (по 15 км для кожної сторони), погодили лише через два тижні – у **Меморандумі 19 вересня 2014 року**.*

Перемир'я, хоч і недосконале, **дозволило зупинити просування російських танків, відвести виснажені підрозділи ЗСУ, відремонтувати техніку та провести нові хвилі мобілізації**.

Повноцінного перемир'я так і не настало. Майже одразу після підписання розпочалася **активна фаза оборони Донецького аеропорту**, а згодом – масштабні **бої за Дебальцеве**, що остаточно перекреслили ці домовленості та змусили сторони підписати **«Мінськ-2» у лютому 2015 року**. Вже в січні 2015 р. почалася **зимова ескалація**. Паралельно з боями за Донецький аеропорт розпочався масований наступ російських гібридних сил на Дебальцевський виступ. **Бої за Дебальцеве** тривали з **21 січня по 18 лютого 2015 р**. Російські війська розпочали масштабні атаки **з метою зрізати Дебальцевський виступ**. Українське угруповання під загальним командуванням начальника Генштабу **Віктора Муженка** опинилося під загрозою оточення. Командування сектором безпосередньо здійснював генерал **Олександр Сирський (н. 1965 р.)**. Бойовики ДНР і ЛНР та російські кадрові військові **09 лютого 2015 р.** з***ахопили село Логвинове***, перерізавши стратегічну трасу М03 (Дебальцеве – Бахмут), якою здійснювалося постачання українського угруповання. Дебальцеве опинилося в оперативному оточенні (утворився так званий «мішок»). На тлі важких боїв у Мінську **11–12 лютого 2015 року** розпочався новий раунд переговорів. Лідери **«Нормандської четвірки»**,

включно з Президентом України **П. Порошенком**, підписали **«Комплекс заходів щодо виконання Мінського протоколу»**, що увійде в історію як **«Мінськ-2»**. Згідно з документом, припинення вогню мало настати 15 лютого, однак Росія проігнорувала цю вимогу, стягнувши до Дебальцевого всі наявні резерви для фінального штурму. Зрозумівши, що втримати повністю зруйноване місто в умовах оточення неможливо, **18 лютого 2015 року** українське командування розпочало операцію з організованого виведення військ. З важкими боями, прориваючись через ворожі засідки, близько *2,5 тисячі українських військових* вийшли до Артемівська (нині Бахмута). Ця воєнна кампанія наочно продемонструвала готовність російського керівництва застосовувати регулярну армію попри будь-які міжнародні мирні ініціативи, а втрата ДАПу та Дебальцевого остаточно **змусила Україну перейти до тривалої позиційної оборони**.

Період з квітня 2014 року по лютий 2015 року став часом кристалізації сучасної української армії та нації. Локальна **спецоперація трансформувалася у війну за незалежність**, де літній успіх ЗСУ був зупинений лише прямим втручанням регулярних російських військ. Другі мінські угоди, хоч і були нав’язані силою, дали Україні критично необхідний час на розбудову оборонного потенціалу. **З середини лютого 2015 до кінця лютого 2022 р.** відбулася **«заморозка конфлікту»** по умовній лінії розмежування *в межах Донецької і Луганської областей*.

Без видимих підстав, використавши **визнання незалежності ЛНР** і **ДНР**, **24 лютого 2022 року Росія розпочала відкрите повномасштабне вторгнення в Україну** з кількох напрямків (включно з територією Білорусі), супроводжуючи це масованими ракетними ударами по стратегічних об’єктах. Україну покинули мільйони її громадян, які, втікаючи від війни, почали масово виїжджати до Європи та інших країн світу. За даними ООН, ця війна спричинила найбільшу міграційну кризу в Європі сучасності. Станом на 2026 рік у світі зафіксовано **5,9 мільйона біженців з України**, а ще близько **3,7 мільйона осіб** є внутрішньо переміщеними особами. Понад **10,8 мільйона українців потребують гуманітарної допомоги.**

ДОВІДКА

Звернення президента Росії Володимира Путіна, яке транслювалося вранці 24 лютого 2022 року, *стало оголошенням початку повномасштабного військового вторгнення на територію України. Путін заявив про ухвалення рішення щодо* ***проведення «спеціальної військової операції» на Донбасі, метою якої офіційно проголошувалися «демілітаризація та денацифікація України»***.

Головним аргументом кремлівської риторики стало безпідставне звинувачення української влади у ***нібито здійсненні геноциду проти російськомовного населення на сході України протягом останніх років***.

У виступі заявлялося про неможливість мирного співіснування з сучасними українськими політичними реаліями ***через постійну загрозу з боку розширення НАТО на Схід****, яке Росія подавала як безпосередню небезпеку для власних кордонів. Путін звернувся безпосередньо до військовослужбовців Збройних Сил України з вимогою «негайно скласти зброю та йти додому», обіцяючи їм можливість безперешкодно залишити зону бойових*

дій. У виступі містилася пряма загроза на адресу будь-яких зовнішніх сил (країн Заходу та НАТО), які спробують перешкодити російській агресії, з обіцянкою миттєвої та жорсткої відповіді, яка «призведе до наслідків, з якими ще ніколи у своїй історії не стикалися».

Зміст цього виступу був офіційно кваліфікований світовою спільнотою, міжнародними організаціями та українським керівництвом як акт неспровокованої та брутальної збройної агресії, що порушує суверенітет, територіальну цілісність України та основоположні норми міжнародного права.

Цей виступ і політичні заяви з боку Президента РФ, стали по-суті неофіційним оголошенням війни Україні.

Українську державу в цей критичний час очолював Президент **Володимир Зеленський (н. 1978 р.),** обраний на посаду **Президента України 21 квітня 2019 р.** Впродовж 2022–2026 рр. керування Збройними Силами України здійснювали: **Валерій Залужний (2022–2024)**, **Олександр Сирський (2024–2026 р.)**, **Михайло Драпатий (з 21 липня 2026 р.)**. Незважаючи на чисельну перевагу і наступ майже з усіх можливих оперативних напрямків, навесні 2022 року **Сили оборони України (СОУ)** змусили російські війська відступити з *Київської, Чернігівської* та *Сумської областей*, після чого світ дізнався про **воєнні злочини окупантів у Бучі, Ірпені та інших містах**. Незважаючи на несподіваний і стрімкий наступ, росіяни захопили лише один обласний центр – місто ***Херсон***. В оперативне оточення потрапило найбільше місто Приазов'я – ***Маріуполь.*** Після 86 днів героїчної оборони в умовах повного оточення **20 травня 2022 р. захисники «Азовсталі»** за наказом командування вийшли в російський полон, щоб зберегти життя поранених.

Героїчний спротив українських захисників та українського суспільства зірвав плани ворога *«захопити Київ за три дні»*. **Російський бліцкриг провалився.**

ЦІКАВО ЗНАТИ

*На початку повномасштабного вторгнення у **лютому-березні 2022 року** поява в руках українських військових західних переносних протитанкових комплексів (**NLAW**, **Javelin**) та зенітних систем (**Stinger**, **Piorun**) стала справжнім технологічним і психологічним переломним моментом. Вони допомогли нівелювати перевагу противника в бронетехніці та зупинити бліцкриг.*

*Велика Британія стала першою країною, яка почала масово постачати в Україну летальну вогневу підтримку. Транспортні літаки з комплексами **NLAW** (Next Generation Light Anti-tank Weapon) почали прибувати до Києва ще у середині січня 2022 року. Разом із ними прибули й британські інструктори, які прискореними темпами тренували українських бійців. У перші дні наступу ці легкі одноразові гранатомети дозволили піхоті масово **нищити російські колони на ближніх та середніх дистанціях (до 600–800 метрів)**, зокрема у міських умовах та із засідок.*

*Американські ПТРК **Javelin продемонстрували безпрецедентну в історії воєн ефективність**. Наприкінці березня 2022 року представники Пентагону офіційно повідомили про унікальний показник: українські воїни досягли ефективності в **близько 100 уражень ворожих цілей на 112 запусків**. Для порівняння, у попередніх військових кампаніях в інших куточках світу відсоток успішних пусків був помітно нижчим.*

Головною ***перевагою Javelin та NLAW стала можливість діяти за принципом «вистрілив і забув»****. Російське командування розраховувало на швидке просування тилових колон дорогами на сотні кілометрів углиб України. Проте* ***мобільні групи української тероборони та спецпризначенців****, озброєні західними ПТРК,* ***розстрілювали головні та замикаючі машини колони*** *(часто бензовози чи БТРи), повністю блокуючи рух ворога на вузьких дорогах, після чого техніка ставала легкою мішенню.*

Вже у квітні 2022 року ЗМІ та офіційні прес-служби бригад почали публікувати неймовірні кейси. Наприклад, оператор-гранатометник із 128-ї окремої гірсько-штурмової бригади (який пройшов швидкі курси NLAW перед самим вторгненням, а на Javelin вчився буквально за два дні до 24 лютого) зумів знищити ***шість одиниць бронетехніки (три танки, п'ять БТРів і один тягач) всього за один день 3 березня 2022 року****.*

Двома ракетами вітчизняного ***комплексу «Нептун» 13 квітня 2022 року*** *було уражено і затоплено флагман Чорноморського флоту РФ ракетний* ***крейсер «Москва»****.* ***Це перший випадок затоплення флагмана флоту з часів Фолклендської війни (1982) і найбільша морська втрата Росії з часів Другої світової війни****.*

Україна стала першою державою у світі, яка, ***не маючи великого класичного військового флоту, створила ефективний флот безпілотних надводних апаратів****, якими* ***паралізувала діяльність російського флоту в Чорному морі****.*

На **06–12 вересня 2022 року** припав **блискавичний наступ СОУ у Харківській області.** Він увійшов в історію під назвою ***Слобожанський контрнаступ*** або ***Слобожанський прорив***. Підрозділи ЗСУ під командуванням генерала ***О. Сирського*** прорвали російський фронт на Харківщині, звільнивши *Балаклію, Куп'янськ, Ізюм та майже всю територію області*. Ворог зазнав катастрофічної поразки та втік, залишаючи техніку.

Під тиском регулярних ударів ЗСУ по логістиці росіян (зокрема, мостах через Дніпро) російське командування ухвалило рішення про відступ на лівий берег Дніпра. Вже **11 листопада 2022 року українські воїни звільнили Херсон.** Визволення Херсона та прилеглих територій сприяло майже повній деокупації Правобережжя.

Успіхи на Харківщині та Херсонщині наочно *продемонстрували усьому світу, що українська армія здатна планувати й проводити масштабні, складні наступальні операції* стратегічного рівня, а не лише успішно оборонятися. Блискучий результат осіннього наступу (після харківської та херсонської операцій) остаточно переконав західних союзників у тому, що інвестиції у вигляді військової допомоги та постачання важкого озброєння дають реальний переломний ефект на полі бою.

«Бахмутська м'ясорубка» (09 серпня 2022 – 22 травня 2023 року) стала однією з найтриваліших і найкривавіших битв війни. Головною ударною силою росіян виступала ***ПВК «Вагнер»*** під керівництвом **Євгена Пригожина (1961–2023)**. Закріпившись у *Бахмуті*, ЗСУ вели виснажливі вуличні бої, завдаючи ворогу колосальних втрат. У травні росіяни змогли захопити руїни міста.

Влітку, **06 червня 2023 року,** *російські окупаційні війська підірвали дамбу* **Каховської гідроелектростанції**, що спричинило масштабну *екологічну та гуманітарну катастрофу на півдні України*. **З червня по листопад 2023 року**

тривав **літньо-осінній контрнаступ СОУ на Півдні**. СОУ розпочали операцію на Запорізькому напрямку *з метою перерізати сухопутний коридор до Криму*. Однак через безпрецедентну щільність мінних полів та глибоко ешелоновану оборону ворога (так звану ***«лінію Суровікіна»***), **просування** виявилося повільним (було звільнено с. Роботине) і **не досягло оперативних цілей**. **Війна почала переходити в позиційну фазу. 08 лютого 2024 року** відбулася ***зміна військового керівництва***. Президент ***В. Зеленський звільнив Валерія Залужного***. Новим Головнокомандувачем ЗСУ став генерал-полковник **Олександр Сирський**. На тлі зміни командувача, після кількох місяців масованих російських м'ясних штурмів із застосуванням тисяч КАБів (керованих авіабомб), **17 лютого 2024 року** українське командування віддало наказ про організований відхід з **Авдіївки** задля збереження життів особового складу.

У **серпні 2024 р.** Збройні Сили України здійснили несподіваний *прорив державного кордону РФ у **Курській області***. Це стало *першим з часів Другої світової війни випадком захоплення російської території іноземною армією*. **Курська наступальна операція (06 серпня 2024 – січень 2025)** зламала російські плани наступу на Сумщину, дозволила поповнити обмінний фонд та **перенесла бойові дії на територію агресора**.

2025–2026 роки війни характеризуються як ***позиційне виснаження та боротьба за ресурси.*** В цей період війна набула характеру високотехнологічного протистояння на виснаження.

Головними рисами цього етапу стали:

Війна дронів та технологій. Масштабне застосування FPV-дронів з обох боків зробило переміщення техніки вкрай складним, фактично паралізувавши великі бронетанкові наступи, використання артсистем та просування піхоти.

Битва за енергетику та логістику. Росія продовжила терор проти української критичної інфраструктури, тоді як Україна суттєво наростила виробництво власних далекобійних ударних БПЛА, систематично знищуючи російські нафтопереробні заводи, склади боєприпасів та аеродроми в глибокому тилу РФ.

Оборона Донбасу. Лінія фронту на сході (зокрема на Покровському та Краматорському напрямках) залишається епіцентром найважчих боїв, де українські Сили оборони продовжують стримувати чисельно переважаючого ворога.

ДОВІДКА

***За даними Генерального штабу ЗСУ**, з початку повномасштабного вторгнення (24.02.2022) по 21 серпня 2026 року орієнтовні втрати ворога склали понад **1 мільйон 474 тисячі осіб** особового складу (вбитими та пораненими). Було знищено понад **12,2 тисячі танків**, понад **25,1 тисячі бойових броньованих машин**, а також понад **48,3 тисячі артилерійських систем**.*

*На 12.05.2025 р. за весь час повномасштабної війни більш ніж **110 тисяч українців та українок** із різних складових Сил оборони та безпеки були відзначені державними нагородами (орден **«Герой України»**, **орден «Богдана Хмельницького»**, **орден «За***

***мужність»**, **орден «За оборону України»** та ін.). Поширеною формою громадської підтримки захисників стали електронні петиції до Президента України з проханням присвоїти військовослужбовцям звання **«Герой України» (переважно посмертно)**. Від початку повномасштабного вторгнення до початку серпня 2026 р. таких петицій було зареєстровано **понад 10 тисяч**. Вони стали найпоширенішою категорією електронних петицій до Президента та відображали прагнення суспільства вшанувати подвиг загиблих захисників.*

Спротив України де-факто продовжує залишатися унікальним прикладом консолідації нації та здатності протистояти переважаючому у ресурсах агресору, найбільшій країні світу.

Війна за свободу і незалежність України стала головним екзистенційним випробуванням нашого народу в новітній історії. Гібридна агресія на Донбасі та анексія Криму не змогли розколоти республіку, а навпаки, ініціювали відродження боєздатної армії та потужного волонтерського руху. Повномасштабне вторгнення 2022 року довело спроможність України захистити свій суверенітет. Перемоги у битві за Київ, оборона «Азовсталі», Слобожанський контрнаступ та звільнення Херсона, назавжди увійшли в світову мілітарну історію. Ціною колосальних людських втрат, руйнації міст та трагедії Бучі, Україна вистояла як незалежна держава, повністю деконструювавши міф про непереможність другої армії світу та остаточно утвердившись як невід'ємна складова західного цивілізаційного простору.

6. Українська держава в системі міжнародних відносин (кінець XX – перша третина XXI ст.)

Зовнішньополітичний курс України після проголошення незалежності пройшов складний шлях від балансування між геополітичними центрами сили до чіткого вибору європейської та євроатлантичної інтеграції. Відмова від ядерного потенціалу та подальша російська агресія у 2014 році продемонстрували обмеженість міжнародних гарантій безпеки. У відповідь Україна посилила міжнародну підтримку, зміцнила власну роль у європейській системі безпеки та визначила вступ до ЄС і НАТО стратегічними пріоритетами.

У перше десятиліття незалежності зовнішня політика України базувалася на концепції **багатовекторності**: *прагненні підтримувати рівноправні партнерські відносини як із Заходом, так і з Росією та пострадянськими країнами.* На практиці це виливалося в намагання **бути «мостом» між Європою та Євразією**. Україна формально стала однією з держав-засновниць ***Співдружності Незалежних Держав (СНД)*** у грудні 1991 року. Проте Київ послідовно **відмовлявся підписувати Статут СНД**, через що формально залишався лише **асоційованим членом**, уникаючи участі в наднаціональних інституціях інтеграційного типу. Політичне керівництво держави на чолі з президентами *Л. Кравчуком* та *Л. Кучмою* намагалося використовувати СНД виключно як майданчик для «цивілізованого розлучення» та вирішення

економічних питань. **Концепція багатовекторності** на певному етапі ***дозволяла утримувати внутрішню стабільність і маневрувати між геополітичними гравцями***, проте вона носила тимчасовий характер і в умовах агресивного тиску з боку Росії виявилася вичерпаною та стратегічно хибною.

Після розпаду СРСР Україна успадкувала **третій за потужністю ядерний арсенал у світі** *(поступаючись лише США та Росії)*, який налічував близько 1700 стратегічних і тактичних боєприпасів. Під тиском світової спільноти (насамперед США та Росії) українське керівництво ухвалило рішення про без'ядерний статус. У 1994 році **Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ)** як держава, що не володіє ядерною зброєю. Кульмінацією цього процесу стало підписання **05 грудня 1994 року Будапештського меморандуму**. Цей документ підписали лідери чотирьох країн: ***Леонід Кучма*** (**Україна**), ***Борис Єльцин*** (**Росія**), ***Білл Клінтон*** (**США**) та ***Джон Мейджор*** (**Велика Британія**). Згідно з текстом, Україна відмовилася від ядерного арсеналу в обмін на **письмові гарантії суверенітету, безпеки та непорушності існуючих кордонів**. Проте юридична сила меморандуму виявилася фатально слабкою: документ містив *зобов'язання «звертатися до Ради Безпеки ООН»* у разі агресії, але **не передбачав жодних конкретних механізмів примусу чи військової допомоги порушникам, чим Росія і скористалася у 2014 та 2022 роках.** Добровільна відмова від ядерного потенціалу в обмін на декларативні паперові *гарантії стала найтяжчою геополітичною помилкою в новітній історії України*, яка залишила українську державу сам на сам перед обличчям ядерного агресора – Російської Федерації.

На тлі декларацій про багатовекторність **стратегічним курсом України поступово ставало входження до європейських та євроатлантичних структур**. У 2000-х роках цей вектор закріпився законодавчо. **14 червня 1994 р. Угоди про партнерство і співробітництво з ЄС**, визнання ЄС України країною з ринковою економікою (2005) та початок переговорів щодо **Угоди про асоціацію**. На тлі Революції Гідності у 2014 році політичну частину Угоди було підписано, а з **01 вересня 2017 року** вона запрацювала повноцінно разом із ***введенням безвізового режиму***.

У лютому **2019 року** Верховна Рада внесла зміни до Конституції України, остаточно закріпивши стратегічний курс держави на набуття повноправного членства в **Європейському Союзі та НАТО**. *Після початку повномасштабного вторгнення у 2022 році,* Україна *прискорила цей процес* і влітку того ж року отримала офіційний статус **кандидата на членство в ЄС**. Таким чином, європейська та євроатлантична інтеграція перетворилися з декларативних гасел на екзистенційну основу виживання української державності, цивілізаційний вибір народу та головний вектор реформ.

ЦІКАВО ЗНАТИ

*Шлях України до європейської інтеграції зафіксував світовий дипломатичний рекорд за швидкістю ухвалення рішень. **28 лютого 2022 року**, на п'ятий день повномасштабного вторгнення Росії, **Україна офіційно подала заявку на членство в ЄС**. Величезний*

«опитувальник», на заповнення якого у країн Балкан зазвичай ішли роки, українські дипломати, урядовці та експерти ***заповнили всього за два тижні в умовах постійних обстрілів та повітряних тривог****. Уже* ***в червні 2022 року Україна отримала статус кандидата****, а в* ***грудні 2023 року*** *лідери ЄС ухвалили рішення про старт офіційних переговорів про вступ.*

Співробітництво України з Північноатлантичним альянсом (НАТО) пройшло еволюційний шлях від початкової недовіри та політики «позаблоковості» до статусу де-факто союзника та законодавчо закріпленого курсу на повноправне членство. Цей процес безпосередньо відображає трансформацію безпекового середовища у Східній Європі. **Після відновлення незалежності Україна прагнула інтегруватися у європейські безпекові** структури, що заклало основу для перших контактів із Північноатлантичним Альянсом (НАТО). У **1992 році** Україна приєдналася до ***Ради євроатлантичного співробітництва (NACC)***. Знаковою подією стало підписання у **1994 році** рамочного документа програми **«Партнерство заради миру» (PfJ)**, ініціатором якої був президент *Л. Кравчук*.

ЦІКАВО ЗНАТИ

08 лютого 1994 року *Україна підписала Рамковий документ програми* ***«Партнерство заради миру» (ПЗМ)****, ставши* ***першою державою з числа колишніх республік СРСР****, яка зробила цей крок. Це стало важливим політичним сигналом про прагнення Києва інтегруватися до євроатлантичного простору безпеки. У межах ПЗМ наша держава розпочала масштабну підготовку військ за західними стандартами. Знаковим стало проведення на* ***Яворівському полігоні (Львівська обл.)*** *міжнародних навчань* ***«Козацький степ»****, а на південному напрямку (на Чорному морі) масштабних українсько-американських маневрів* ***«Сі Бриз» («Морський вітер»)****, які проводяться з* ***1997 року*** *та об'єднують армії країн НАТО і партнерів.*

Завдяки програмі ПЗМ українські офіцери вперше отримали можливість проходити навчання в західних військових академіях, вивчати стандарти взаємодії (STANAG) та опановувати англійську мову за процедурами НАТО, що згодом критично допомогло українським силовикам під час участі у міжнародних місіях.

У **1997 році** на **Мадридському саміті країн НАТО** було підписано **Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО**, яку з українського боку підписав президент *Л. Кучма*. Того ж року в Києві відкрилося представництво НАТО. Вищезазначені події сприяли тому, що Україна заклала базову договірно-правову основу взаємодії з НАТО, проте співпраця мала переважно консультативний характер і не передбачала перспектив членства.

Період **2000–2013 рр.** позначився різкими політичними коливаннями курсу української влади: від активного зближення до відвертого відкату у співпраці з НАТО. У **2002 році** Рада національної безпеки і оборони України (РНБО) під керівництвом президента *Л. Кучми* вперше офіційно проголосила стратегічною метою України **набуття членства в НАТО**. Під час президентства *В. Ющенка*, **курс на євроатлантичну інтеграцію став пріоритетом державної політики**. На **Бухарестському саміті** країн НАТО у **2008 році,** Україна розраховувала отримати **План дій щодо членства (ПДЧ)**, проте через позицію

окремих європейських країн рішення було заблоковано, хоча Альянс заявив, що *«Україна стане членом НАТО»*.

З приходом до влади *В. Януковича*, у **2010 році** Верховна Рада законодавчо закріпила **«позаблоковий статус»** України, звівши співпрацю з НАТО до мінімуму. Політична нестабільність та зміна векторів влади всередині країни гальмували євроатлантичну інтеграцію, зробивши Україну вразливою до зовнішньої агресії через відсутність реальних безпекових гарантій.

Російська агресія 2014 року кардинально змінила суспільні настрої та державну політику України щодо безпекових альянсів. Українська влада відновила співпрацю з НАТО. У грудні **2014 року** Верховна Рада скасувала позаблоковий статус, визнавши інтеграцію до НАТО ключовою умовою національної безпеки.

12 червня 2020 року Україна офіційно отримала статус **Партнера з розширеними можливостями (Enhanced Opportunities Partner)**, що стало визнанням високого рівня взаємосумісності ЗСУ з арміями країн Альянсу та їхнього внеску в місії НАТО. Отже, в умовах російської гібридної війни співпраця з НАТО вийшла на якісно новий рівень практичної допомоги, модернізації українського війська та наближення до стандартів Альянсу.

На тлі повномасштабного російського вторгнення у лютому 2022 року, взаємодія України та НАТО перейшла у фазу фактичного військового інтегрування. **Вже у вересні 2022 року** президент України *В. Зеленський*, спільно з керівництвом парламенту та уряду, **підписав заявку на вступ до НАТО у прискореному порядку**. Під егідою західних партнерів була створена **Контактна група з питань оборони України (так званий формат «Рамштайн»)**. Саме вона фактично скоординувала безпрецедентну військову підтримку ЗСУ з боку країн-членів НАТО. На **Вільнюському (2023)** та **Вашингтонському (2024)** самітах Альянс підтвердив, що шлях України до членства є **«незворотним»**, а також заснував спеціальну місію **NSATU** для координації допомоги. За 35 років незалежності Україна пройшла шлях від формального спостерігача до реального безпекового форпосту Європи, чия *армія інтегрує стандарти НАТО на полі бою*, зробивши членство в Альянсі стратегічною неминучістю.

Динаміка українсько-російських відносин пройшла шлях від ***ілюзорного «братерства» та рівноправного партнерства до системного конфлікту та геноцидної війни***. **Впродовж** 1990-х років відносини регулювалися **Великим договором 1997 року**, проте вже тоді виникали гострі кризи (*конфлікт навколо острова Тузла у 2003 р.*). Справжній *злам стався* після **Помаранчевої революції (2004 р.)** та **Революції Гідності (2013–2014 рр.)**.

Російська Федерація здійснила анексію Криму та розпочала гібридну війну на Донбасі у **2014 році**. Кульмінацією стало **повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року**, яке ***зруйнувало всі залишки довоєнних дипломатичних зв'язків***. Україна остаточно розірвала дипломатичні відносини з РФ та вийшла з усіх угод у рамках СНД. Імперська політика Москви та невизнання права України на незалежне існування перетворили Росію на

екзистенційну загрозу, протистояння якій визначає сучасний стан міжнародної безпеки всього європейського континенту.

Починаючи з **1992 року**, Україна брала активну участь у миротворчих операціях ООН. За цей час понад **44 тисячі українських військовослужбовців пройшли через *«гарячі точки»*** планети, що зробило Україну одним із найбільших контрибуторів миротворчого персоналу серед європейських держав (довгий час утримуючи позиції в першій десятці світового рейтингу ООН). Першою і найдраматичнішою місією став український батальйон *(Укрбат)* у складі сил **ООН (UNPROFOR)** у колишній **Югославії**. В умовах жорстоких *етнічних чисток 1991–1995 рр.* **українські миротворці не лише охороняли гуманітарні конвої, а й неодноразово рятували цивільне населення**. Зокрема, **у липні 1995 року** під час кривавих подій у районі *анклаву* **Жепа** українські бійці організували та здійснили ризиковану операцію, внаслідок якої **врятували понад 2000 боснійських цивільних мешканців** від неминучої загибелі.

Українські авіатори з їхніми важкими транспортними і бойовими вертольотами (Мі-8, Мі-24) **були елітним підрозділом місій ООН в Африці**. Наприклад, у Демократичній Республіці Конго ***18-й окремий вертолітний загін*** виконував складні бойові та гуманітарні завдання в джунглях, знищуючи укріплені позиції незаконних збройних угруповань, які тероризували мирне населення. **Участь у миротворчих операціях ООН** та програмі **«Партнерство заради миру»** дозволила Збройним Силам України отримати *унікальний бойовий досвід у багатонаціональному середовищі, заслужити високий авторитет на міжнародній арені та підготувати основу для переходу на стандарти НАТО*.

За роки незалежності зовнішня політика України пройшла шлях радикальної трансформації від наївного ядерного роззброєння за Будапештським меморандумом 1994 року та лавірування багатовекторності до повної інтеграції в західний світ. Російська агресія остаточно довела безальтернативність курсу на ЄС та НАТО, що тепер зафіксовано в Основному Законі. Отримання статусу кандидата на вступ до ЄС у 2022 році та відкриття офіційних переговорів стали визнанням не лише реформ, а й героїзму українського народу. Сьогодні Україна виступає не просто прохачем допомоги, а ключовим гарантом європейської безпеки та форпостом захисту демократичних цінностей усього вільного світу.

7. Культура, освіта, наука, релігійне життя, спорт в Україні за доби незалежності.

За роки незалежності гуманітарний простір України зазнав глибоких змін: від подолання радянсько-імперської спадщини та утвердження національної ідентичності до інтеграції в європейський культурно-освітній простір. Важливими складовими цього процесу стали розвиток української культури, реформування освіти й науки, утвердження незалежної релігійної

сфери та посилення ролі мови й культури як чинників національної безпеки в умовах російської агресії.

В освітній галузі ключовою реформою став перехід до європейських стандартів. У **2005 році** Україна офіційно приєдналася до **Болонського процесу**, що *дозволило уніфікувати структуру вищої освіти та забезпечити визнання українських дипломів у Європі*. У **2008 році** було запроваджено обов'язкове **Зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО)** для випускників шкіл, що *стало найуспішнішою антикорупційною реформою, яка забезпечила прозорі та рівні права при вступі до вишів*. **У 2017 році** стартувала масштабна реформа початкової та середньої ланки – **Нова українська школа (НУШ)**.

Кроком захисту мовного простору стало ухвалення у **квітні 2019 року** *Закону **«Про забезпечення функціонування української мови як державної»***, який закріпив її обов'язковість в усіх сферах публічного життя.

Українська наука, попри хронічне недофінансування, зберегла свій потенціал в аерокосмічній сфері, матеріалознавстві та ІТ-індустрії (символом епохи став політ ***першого космонавта незалежної України* Леоніда Каденюка (1951–2018)** у листопаді–грудні **1997 року** на американському шатлі ***«Колумбія»***).

Літературний процес характеризувався появою авторів, які здобули як міжнародне визнання, так і широку популярність в Україні. Серед найвідоміших: **Андрій Курков**, **Оксана Забужко**, **Юрій Андрухович** та **Сергій Жадан**, твори яких перекладаються десятками мов. Водночас рейтинг Forbes Ukraine за 2023–2024 рр. засвідчив високий попит на сучасну українську літературу: серед лідерів продажів були **Ілларіон Павлюк**, **Макс Кідрук**, **Ліна Костенко**, **Оксана Забужко** та **Андрій Кокотюха**.

Музичне мистецтво продемонструвало модерність і національний колорит, що вилилося у три тріумфальні перемоги України на пісенному конкурсі **«Євробачення»**: співачки **Руслани Лижичко (н. 1973 р.)** у **2004 році** (з ***«Дикими танцями»***), **Джамали (Сусани Джамаладінової н. 1983 р.)** у **2016 році** (з політично-історичною піснею ***«1944»***, про депортацію кримських татар) та гурту **Kalush Orchestra** у **2022 році** (з піснею ***«Стефанія»*** на тлі повномасштабного вторгнення).

Український кінематограф після кризи 1990-х років поступово вийшов на міжнародний рівень. Особливим досягненням стала документальна стрічка **Мстислава Чернова (н. 1985 р.) «20 днів у Маріуполі» (2023),** яка зафіксувала події російської облоги міста. У 2024 році фільм отримав премію «Оскар» у номінації «Найкращий документальний фільм», ставши першою українською стрічкою, нагородженою **«Оскаром».**

Саме на час незалежності припав *бум муралістики і стріт-арту* в українських містах. Сучасні патріотичні ***мурали й мозаїки***, які з'являються під час війни, є формою культурного опору та суспільної рефлексії.

У релігійному житті відбулася історична подія глобального значення. Протягом майже трьох десятиліть православ'я в Україні перебувало у стані канонічного розколу. Ситуацію вдалося розв'язати завдяки системним зусиллям

державної влади та духовенства: **06 січня 2019 року** *Вселенський Патріарх* **Варфоломій I (н. 1940 р.)** *у Стамбулі* офіційно вручив *Митрополиту Київському і всієї України* **Епіфанію (н. 1979 р.) Томос про автокефалію Православної Церкви України (ПЦУ)**. ПЦУ ***увійшла до диптиху святих помісних церков як рівноправна та незалежна структура***, що поклало край багатовіковому духовному диктату Московського патріархату в Україні. З початком повномасштабної війни релігійні та культурні інституції республіки остаточно розірвали будь-які зв'язки з російськими релігійними центрами, а **ПЦУ та УГКЦ у 2023 році перейшли на новоюліанський церковний календар**.

ДОВІДКА

Отримання ***Томосу*** *зруйнувало багатовіковий релігійний монополізм Москви на українських землях. Юридично Томос скасував рішення 1686 року, за яким Київська митрополія була тимчасово підпорядкована Московському патріархату, повернувши українській церкві її законне місце в диптиху автокефальних православних церков світу.*

Спорт незалежної України став важливою складовою її міжнародного представлення. У перші роки незалежності українські спортсмени поступово здобували міжнародне визнання, а їхні перемоги сприяли популяризації України у світі. Становлення українського олімпізму відбувалося у важких економічних умовах 1990-х років, проте перші перемоги стали культовими. **Фігуристка Оксана Баюл (н. 1977 р.)** *на зимовій Олімпіаді у норвезькому* **Ліллехаммері (1994)** здобула **перше золото для незалежної України**. Світ запам'ятав затримку церемонії нагородження, бо організатори майже годину шукали запис українського гімну.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Хоча першим офіційним золотом під прапором України вважається тріумф ***Оксани Баюл*** *у 1994 році,* ***першою етнічною українкою, на честь якої на Олімпіаді увімкнули «Ще не вмерла України...»****, стала* ***гімнастка Тетяна Гуцу (н. 1976 р.)*** *в іспанській Барселоні* ***у 1992 році****. Тоді спортсмени колишнього СРСР виступали під нейтральним прапором Об'єднаної команди (СНД). Проте Гуцу та її тренери добилися особистого дозволу: коли вона виграла абсолютну першість зі спортивної гімнастики, на табло підняли український прапор, а замість нейтрального олімпійського гімну вперше прозвучав український. Оскільки офіційної фонограми оркестру в організаторів не було, українська делегація на трибунах співала його вживу та без інструментального супроводу.*

Літня Олімпіада **1996 р. в Атланті** стала першою для України як самостійної олімпійської команди. Українські спортсмени здобули **9 золотих медалей**, а однією з головних героїнь Ігор стала гімнастка **Лілія Подкопаєва (н. 1978 р.)**.

У 2000-х і 2010-х роках вагомих успіхів українські спортсмени досягли у **боксі та футболі**. Брати **Віталій (н. 1971 р.) і Володимир Клички (н. 1976 р.)** стали чемпіонами світу в суперважкій вазі, а Володимир Кличко здобув олімпійське золото в Атланті 1996 р. Футболіст **Андрій Шевченко (н. 1976 р.)** у 2004 р. отримав **«Золотий м'яч»**, а збірна України у 2006 р. вперше вийшла до чвертьфіналу чемпіонату світу.

Євро-2012 стало *однією з наймасштабніших та найуспішніших подій в історії незалежної* України, тому що сотні тисяч іноземців відкрили для себе гостинну та безпечну Україну. Хоча футбольний турнір приймали дві країни (Україна та Польща), саме для України це стало безпрецедентним інфраструктурним, економічним й іміджевим проєктом. Було повністю реконструйовано та зведено з нуля надсучасні аеропорти у **Києві, Львові, Харкові** та **Донецьку**, збудовано стадіони світового класу (зокрема **«Донбас Арену»** та **НСК «Олімпійський»**).

Серед найвизначніших індивідуальних досягнень варто відзначити світові рекорди **Сергія Бубки (н. 1963 р.)** у стрибках із жердиною, успіхи **Олександра Усика (н. 1986 р.)** у професійному боксі та світовий рекорд **Ярослави Магучіх (н. 2001 р.)** у стрибках у висоту. У 2024 р. вона встановила рекорд **2,10 м**. Україна має значні досягнення у світових шахах. У 2002 році **Руслан Пономарьов (н. 1983 р.)** у віці 18 років став наймолодшим в історії чемпіоном світу ФІДЕ. Цей рекорд за версією ФІДЕ залишається непобитим і досі.

Окреме місце посідає **паралімпійський спорт**. Українська система підготовки спортсменів з інвалідністю забезпечила високі результати на міжнародних змаганнях. Національна паралімпійська збірна України регулярно посідає провідні позиції в загальнокомандному заліку літніх і зимових паралімпійських ігор.

Отже, за роки незалежності гуманітарна сфера України пройшла важливий цивілізаційний шлях, зміцнюючи національну ідентичність і утверджуючи Україну у світовому культурному, освітньому та духовному просторі. Мова, культура, освіта та автокефальна ПЦУ стали важливими чинниками національної безпеки й державної незалежності. Український спорт також перетворився на важливу складову національної ідентичності та міжнародного авторитету України. Здобутки українських спортсменів демонструють силу, стійкість і незламність українського суспільства.

Контрольні запитання:

1. З якими найгострішими політичними та соціально-економічними викликами зіткнувся перший Президент України Л. Кравчук і що змусило його піти на дострокові вибори у 1994 році?
2. Охарактеризуйте історичне значення та правові обставини ухвалення Конституції України 28 червня 1996 року. Що таке «Конституційна ніч» та який політичний компроміс дозволив скасувати указ Л. Кучми про референдум?
3. Яким чином в Україні у 1990-х роках відбувався перехід до ринкової економіки? Розкрийте суть ваучерної приватизації та поясніть, як цей процес призвів до появи олігархічного капіталізму й кланової монополізації ринку.
4. Які події на межі 1990–2000-х років спричинили гостру політичну кризу режиму Л. Кучми? Поясніть суть «касетного скандалу» та мету масових акцій протесту «Україна без Кучми».
5. Проаналізуйте передумови та цивілізаційний характер виборів Президента України восени 2004 року. Хто виступав головними кандидатами від влади та опозиції і які програми розвитку країни вони пропонували?

6. Розкрийте хід та особливості самоорганізації громадян під час Помаранчевої революції. Яке безпрецедентне рішення ухвалив Верховний Суд України 3 грудня 2004 року для правового врегулювання кризи?
7. Які суттєві зміни до Основного Закону (політичну реформу) ухвалила Верховна Рада 08 грудня 2004 року і до яких довгострокових наслідків для владної команди це призвело?
8. Охарактеризуйте здобутки каденції В. Ющенка у гуманітарній сфері та зовнішній економіці. Які наслідки для фінансової системи України мала світова криза 2008 року?
9. Які кроки здійснив режим В. Януковича після приходу до влади у 2010 році для монополізації владних важелів?
10. У чому полягав дискримінаційний характер Харківських угод, підписаних у квітні 2010 року, і як цей крок вплинув на геополітичне становище України?
11. Яке рішення уряду М. Азарова у листопаді 2013 року стало детонатором Євромайдану? Яка подія у ніч на 30 листопада трансформувала мирний студентський протест у загальнонародне повстання?
12. Чому ухвалення пакету законів від 16 січня 2014 року призвело до радикалізації протистояння на вулиці Грушевського? Назвіть імена перших загиблих героїв Майдану.
13. Опишіть кульмінаційні події 18–20 лютого 2014 року в Києві. Що таке Небесна Сотня та які політичні рішення ухвалила Верховна Рада після таємної втечі В. Януковича до Росії?
14. Назвіть офіційну дату початку російської збройної агресії проти України. Охарактеризуйте перші прояви гібридної війни у Криму та на Донбасі навесні 2014 року (роль «зелених чоловічків», І. Гіркіна) та хід оголошеної АТО.
15. Розкрийте значення волонтерського та добровольчого рухів на першому етапі війни (2014–2015 рр.). Які трагічні події відбулися під Іловайськом у серпні 2014 року та кого в українській історії називають «кіборгами»?
16. Який стратегічний перелом здійснили Збройні Сили України під командуванням генерала В. Залужного на першому етапі повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році? Охарактеризуйте наслідки битви за Київ та суть «Бучанської різанини».
17. Яке оборонне з’єднання стало символом незламності під час тримісячної облоги Маріуполя навесні 2022 року? Які успішні контрнаступальні операції ЗСУ восени 2022 року призвели до звільнення значних територій України?
18. Проаналізуйте правовий казус Будапештського меморандуму від 05 грудня 1994 року.
19. Охарактеризуйте еволюцію євроінтеграційного курсу України за часів каденції П. Порошенка та В. Зеленського. Які історичні рішення щодо ЄС та НАТО були ухвалені у 2017, 2019 та 2022–2023 роках?
20. Які фундаментальні реформи відбулися в українській культурі, науці та релігійному житті за роки незалежності? Розкрийте значення запровадження ЗНО (2008 р.), закону про мову (2019 р.), тріумфів на «Євробаченні» та історичного «Оскара» (2024 р.). Окремо висвітліть процес отримання Томосу про автокефалію ПЦУ у січні 2019 року.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ДОВІДНИК

I ст. н. є.	Перша згадка про слов'ян-венедів
V ст.	Виникнення Києва
IV–VII ст.	Існування антського племінного союзу (Антської держави)
V–VII ст.	Велике розселення слов'ян
860 р.	Похід Аскольда на Константинополь
907, 911, 941, 944 рр.	Походи князів Олега та Ігоря на Константинополь
882 р.	Об'єднання Олегом північних та південних руських земель – утворення Русі-України
988 р.	Запровадження християнства як державної релігії Русі-України
1019 –1054 рр.	Князювання Ярослава Мудрого в Києві
1036 р.	Розгром печенігів під стінами Києва Ярославом Мудрим
1056–1057 рр.	Створення Остромирового Євангелія
1097 р.	Любецький з'їзд князів
1113 р.	Укладення «Повісті минулих літ», початок правління Володимира Мономаха
1187 р.	Перша згадка назви України у писемних джерелах; створення «Слова о полку Ігоревім»
1199 р.	Утворення Галицько-Волинської держави
1223 р.	Битва на р. Калка
1238–1264 рр.	Правління Данила Романовича (Галицького)
1240 р.	Захоплення монголами Києва
1362 р.	Битва на р. Сині Води
1385 р.	Укладення Кревської унії
1449 р.	Утворення Кримського ханства
1478 р.	Визнання Кримським ханством васальної залежності від Османської імперії
1489 р.	Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах (Хроніка Марціяна Бєльського)
1556–1561 рр.	Створення Пересопницького Євангелія
1556 р.	Заснування Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця першої відомої Січі
1569 р.	Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.
1586 р.	Утворення першої братської школи у Львові
1596 р.	Берестейська церковна унія. Утворення унійної (греко-католицької) церкви.
1618 р.	Похід козаків під проводом гетьмана Конашевича-Сагайдачного на Москву
1621 р.	Хотинська битва
1625 р.	Куруківська угода
1632 р.	«Пункти заспокоєння руського народу», утворення Києво-Могилянської колегії
1637–1638 рр.	Антипольські повстання під проводом П. Павлюка, Я. Остряниці, Д. Гуні
1648–1657 рр.	Національно-визвольна війна проти Речі Посполитої
Травень – вересень 1648 р.	Жовтоводська, Корсунська, Пилявецька битви
1649 р.	Зборівська битва. Зборівський договір
1651 р.	Берестецька битва. Білоцерківський договір

1652 р.	Батозька битва
1653 р.	Жванецька облога
08 січня 1654 р.	Переяславська рада
23, 27 березня 1654 р.	Укладення українсько-московського договору («Березневі статті»)
24 жовтня 1656 р.	Московсько-польське Віленське перемир'я
16 вересня 1658 р.	Гадяцький договір
27–29 червня 1659 р.	Конотопська битва
30 січня 1667 р.	Андрусівське перемир'я
1669 р.	Корсунська угода, визнання правобережною Гетьманщиною протекторату Османської імперії
1681 р.	Бахчисарайський мирний договір
1686 р.	«Вічний мир» між Московським царством та Річчю Посполитою
1708 р.	Українсько-шведський союз, зруйнування Батурина
1709 р.	Зруйнування Чортомлицької Січі; Полтавська битва
1710 р.	Конституція П. Орлика
1713 р.	Ліквідація козацтва на Правобережній Україні
1734 р.	Заснування Нової (Підпільненської Січі)
1764 р.	Остаточна ліквідація гетьманства
1768 р.	Коліївщина
1775 р.	Остаточна ліквідація Запорозької Січі
1780–1782 рр.	Ліквідація особистої залежності селян в Австрійській імперії
1783 р.	Закріпачення селян Лівобережної та Слобідської України
1798 р.	Видання «Енеїди» І. Котляревського
1828 р.	Ліквідація Задунайської Січі
29 грудня 1825 – 3 січня 1826 р.	Повстання Чернігівського полку
1830–1831 рр.	Польське визвольне повстання
1840 р.	Перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка
1846–1847 рр.	Діяльність Кирило-Мефодіївського братства
1816 р.	Створення освітнього товариства галицьких священників
1833–1837 рр.	Діяльність «Руської трійці»
1848 р.	Скасування панщини в Галичині, видання першої україномовної газети «Зоря Галицька»
1805 р.	Відкриття університету в Харкові
1834 р.	Відкриття університету в Києві
1839 р.	Ліквідація царською владою греко-католицької церкви на Правобережжі
19 лютого 1861	Царський маніфест про скасування кріпосного права в Російській імперії
1863 р.	Валуєвський циркуляр
1863–1864 рр.	Польське національно-визвольне повстання
1876 р.	Емський указ
1868 р.	Створення у Львові товариства «Просвіта»
1873 р.	Створення у Львові літературного товариства
1890 р.	Створення Русько-української радикальної партії
1899 р.	Створення Української Національно-демократичної партії та Української соціал-демократичної партії

1865 р.	Відкриття Новоросійського університету
1875 р.	Відкриття Чернівецького університету
1900 р.	Створення Революційної української партії (РУП), першої політичної партії Наддніпрянської України
1908 р.	Створення Товариства українських поступовців (ТУП)
1911–1913 рр.	«Справа Бейліса»
1900 р.	Обрання Андрея Шептицького митрополитом греко-католицької церкви
1907 р.	Впровадження в Австро-угорській імперії загального виборчого права для чоловиків
Серпень 1914 р.	Утворення головної української ради, формування легіону Українських січових стрільців, створення Союзу визволення України
1914 р.	Галицька битва
1915 р.	Утворення Загальної української ради
1916 р.	Брусилівський прорив
04 (17) березня 1917 р.	Утворення Української Центральної Ради
06 (19) – 08 (21) квітня 1917 р.	Всеукраїнський національний конгрес
10 (23) червня 1917 р.	І універсал УЦР
03 (16) липня 1917 р.	ІІ універсал УЦР
07 (20) листопада 1917 р.	ІІІ універсал УЦР
09(22)січня1918 р.	IV універсал УЦР; проголошення незалежності УНР
16 (29) січня 1918 р.	Пій під Крутами
27 січня (09 лютого) 1918 р.	Брестський мирний договір між Україною та державами Четвертного союзу
28 – 29 квітня1918 р.	Державний переворот і прихід до влади П. Скоропадського
01 листопада 1918 р.	«Листопадовий зрив» (Листопадовий чин) у Львові
13 листопада 1918	Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)
14 листопада 1918 р.	Заснування Української академії наук (УАН)
14 листопада 1918	Утворення Директорії
22 січня 1919 р.	Проголошення Акта Злуки ЗУНР та УНР
06 грудня 1919 – 06 травня 1920 рр.	Перший «зимовий похід» Армії УНР
21 квітня 1920	Варшавська угода
18 березня 1921 р.	Ризький мирний договір
Жовтень – листопад 1921 р.	Другий «зимовий похід» Армії УНР
1921–1923 рр.	Голод в Україні
1921 р.	Утворення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)
1922 р.	Входження УСРР до складу СРСР
1923 р.	Початок політики коренізації в УСРР
1925 р.	Проголошення курсу на індустріалізацію
1928–1932 рр.	Перша п’ятирічка
1928 р.	Судовий процес у «Шахтинській справі»

1929 р.	Початок насильницької колективізації. Рік «великого перелому»
1930 р.	Судовий процес у справі «Спілки визволення України» (СВУ)
1932–1933	Голодомор в Україні
1934 р.	Перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва
1937 р.	Ухвалення конституції УРСР
1937–1938	«Великий терор»
28 жовтня 1920 р.	Підписання Бесарабського протоколу, визнання країнами Антанти входження Бесарабії до складу Румунії
14 березня 1923 р.	Визнання радою послів країн Антанти входження Галичини до складу Польщі, саморозпуск уряду ЗУНР
1925 р.	Утворення Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО)
1929 р.	Утворення Організації українських націоналістів (ОУН)
1930 р.	Проведення польською владою акції «пацифікації»
1938 р.	Надання автономії Підкарпатській Русі у складі Чехословаччини
15 березня 1939 р.	Проголошення незалежності Підкарпатській України
23 серпня 1939 р.	Підписання радянсько-німецького договору про ненапад і таємного протоколу до нього (пакт Молотова-Ріббентропа)
01 вересня 1939 р.	Напад нацистської Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни
17 вересня 1939 р.	Вторгнення Червоної армії на територію Західної України
Червень 1940 р.	Вторгнення Червоної армії на територію Бессарабію та Північної Буковини
22 червня 1941 р.	Напад нацистської Німеччини на СРСР. Початок німецько-радянської війни
30 червня 1941 р.	Проголошення Акта відновлення Української Держави у Львові
14 жовтня 1942 р.	Створення Української повстанської армії (УПА)
Грудень 1942 р.	Початок вигнання німецьких військ з території України
06 листопада 1943	Визволення Києва від німецьких загарбників
24 січня – 17 лютого 1944 рр.	Корсунь-Шевченківська наступальна операція
28 жовтня 1944 р.	Завершення вигнання німецьких окупантів зі всієї території України
08–09 травня 1945 р.	Капітуляція нацистської Німеччини. Завершення Другої світової війни в Європі
02 вересня 1945 р.	Підписання акту про капітуляцію Японії. Закінчення Другої світової війни
1945 р.	Входження Закарпаття до складу УРСР
Квітень 1945 р.	Україна – співзасновниця Організації об'єднаних націй (ООН)
Березень 1946 р.	«Саморозпуск» Української грецько-католицької церкви
1946 – 1947 рр.	Повоєнний голод в Україні
28 квітня – 12 серпня 1947 р.	Проведення польською владою операції «Вісла»
1953–1954 рр.	Повстання політв'язнів в сталінських таборах. Ліквідація ГУТАБу
19 лютого 1954 р.	Входження Кримської області до складу УРСР
14–25 лютого 1956 р.	XX з'їзд КПРС. Засудження культу особи Й. Сталіна
04 жовтня 1957 р.	Запуск першого штучного супутника Землі, початок «космічної ери»

1959 р.	Утворення Української робітничо-селянської спілки
12 квітня 1961 р.	Перший політ людини в космос (Ю. Гагарін)
1965 р.	Реформи в сільському господарстві та промисловості «косигінська реформа», перші арешти дисидентів
1965 р.	Прем'єра фільму «Тіні забутих предків». Написання І. Дзюбою книги «Інтернаціоналізм чи русифікація»?
1972 р.	Зміни політичного керівництва УРСР (Шелеста на Щербицького), масові арешти дисидентів
09 листопада 1976 р.	Утворення Української гельсінської групи (УГГ)
Квітень 1985 р.	Початок «перебудови»
26 квітня 1986 р.	Аварія на ЧАЕС
08–10 вересня 1989 р.	Створення Народного руху України за Перебудову
04 березня 1990 р.	Проведення перших альтернативних виборів до Верховної Ради УРСР
16 липня 1990 р.	Ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про суверенітет України
02–17 жовтня 1990 р.	«Революція на граніті»
24 серпня 1991 р.	Ухвалення Верховною радою України Акта проголошення незалежності України
01 грудня 1991 р.	Проведення Всеукраїнського референдуму та виборів Президента України. Обрання президентом України Л. Кравчука
06 грудня 1991 р.	Заснування Збройних Сил України
Липень 1994 р.	Обрання Президентом України Л. Кучми
09 листопада 1995 р.	Обрання України членом Ради Європи
28 червня 1996 р.	Ухвалення Конституції України
02–16 вересня 1996 р.	Запровадження національної грошової одиниці - гривні
16 травня 2004 р.	Eurovision 2004. Першу історичну перемогу для України здобула співачка Руслана Лужичко з автентичною, вибуховою композицією «Wild Dances» («Дикі танці»)
22 листопада – 26 грудня 2004 р.	«Помаранчева революція», обрання Президентом України В. Ющенка
16 травня 2008 р.	Вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ)
07 лютого 2010 р.	Обрання Президентом України В. Януковича
08 червня – 01 липня 2012 р.	Євро-2012 (14-й чемпіонат Європи з футболу) – наймасштабніша спортивна подія в історії сучасної України
21 листопада 2013 – 22 лютого 2014 рр.	«Революція Гідності», повалення режиму В. Януковича
20 лютого – 18 березня 2014 року	Анексія Криму Російською Федерацією
14 квітня 2014 року	Початок Антитерористичної операції (АТО) на сході України
25 травня 2014 р.	Обрання Президентом України П. Порошенка
21 березня; 27 червня 2014 р.	Підписання Україною угоди про асоціацію з Європейським Союзом (ЄС)
26 травня 2014 – 22 січня 2015 р.	Героїчна оборона Донецького аеропорту (ДАП)
05 вересня 2014 р, 12 лютого 2015 р.	Підписання представниками чотирьохсторонньої контактної групи Мінських угод

14 травня 2016 р.	Eurovision 2016. Другий кришталевий мікрофон Україні принесла співачка Джамала (Сусана Джамаладінова) із глибоко драматичною, авторською піснею «1944»
06 січня 2019 р.	Вручення Патріархом Варфоломієм Томосу про автокефалію Православної Церкви України (ПЦУ) митрополиту Київському і всієї України Епіфанію
21 квітня 2019 року	Обрання В. Зеленського Президентом України
24 лютого 2022 р.	Широкомасштабне вторгнення армії РФ на територію нашої країни. Початок війни України за свободу і незалежність

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автономізм – прагнення до окремого самоуправління, відмежування від центральної влади у межах федеративної держави.

Автономісти – прихильники автономії; так називають різні політичні партії, які головною своєю метою вважають боротьбу за автономію.

Адміністративно-командна система – система управління суспільством, яка базується на адміністративних методах, бюрократичному централізмі.

Азовське козацьке військо – військове формування, створене російським урядом у 1828 році з частини козаків Задунайської Січі, які повернулися із османських володінь під орудою отамана Йосипа Гладкого. У 1862–1864 роках частину козаків силоміць переселили на Кубань, а решту в 1866 році перевели в селянський стан.

Академія – назва вищих навчальних закладів, наприклад: Києво-Могилянська академія, що отримала підтвердження цього статусу в 1701 році.

Антитерористична операція – комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на запобігання та припинення злочинних діянь, здійснюваних з терористичною метою. В Україні відбувається з весни 2014 р. на території Донецької та Луганської обл.

Акція «Вісла» (28 квітня – 29 липня 1947 р.) – військово-політична операція польської комуністичної влади, що стала інструментом етнічної чистки та полягала в депортації українського населення з південно-східних регіонів Польщі (Лемківщина, Холмщина, Надсяння й Підляшшя) до її північно-західних земель.

Б

Багатопартійна система – партійна система в державі, яка характеризується наявністю двох або більше партій, що ведуть боротьбу за політичну владу.

Баскак – урядовець Золотої Орди, який відповідав за збір данини, здійснював облік населення, набирав рекрутів до війська, стежив за дотриманням порядку.

Більшовики – представники радикального напряму в РСДРП, який утворився в 1903 році після розколу партії. Лідером російських більшовиків був Володимир Ульянов (Ленін). Їхня програма передбачала здійснення соціальної революції та встановлення влади робітників.

Бліцкриг – створена на початку XX століття теорія ведення швидкоплинної війни, відповідно до якої перемоги досягаються упродовж днів або місяців, швидше, ніж противник зуміє відмобілізувати і розгорнути свої основні військові сили.

«Будителі» – активісти національного, культурного й мовного відродження у середовищі слов'янських народів. На Закарпатті будителями називали Олександра Духновича, Іоанікія Базиловича, Михайла Лучкая.

Буржуазний націоналіст – ідеологічно зумовлений термін, яким ідеологи комуністичного режиму позначали тих, хто виступав за розвиток національної культури, мови, збереження звичаїв, історичних традицій власного народу.

Бюджет – сукупність прибутків і видатків держави, підприємства, сім'ї тощо за певний період.

В

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – узагальнений показник, який відображає сукупну вартість вироблених товарів і послуг кожної країни.

Велике розселення слов'ян – процес розселення давніх слов'ян у V–VII століттях із їхньої прабатьківщини між Дніпром і Віслою на території Східної, Південної та Центральної Європи.

«Великий згін» – це насильницьке переселення (депортація) населення з Правобережної України на Лівобережжя, організоване гетьманом Іваном Самойловичем у 1678–1679 рр., за наказом московського уряду. Ця подія стала однією з найдраматичніших сторінок періоду Руїни.

Великий терор – найменування періоду в історії СРСР (1937–1938 рр.), коли сталінські репресії були різко посилені та доведені до максимуму їхньої інтенсивності. На теренах Радянської України він розпочався у 1933 р.

Вертеп – пересувний ляльковий театр, де ставилися релігійні та світські п'єси.

«Весна народів» – революції 1848–1849 років у Європі, які ставили своїм завданням модернізацію економіки, політичного устрою і розв'язання національного питання.

«Випалена земля» – це військова стратегія ведення війни, яка полягає в тотальному знищенні будь-яких об'єктів промисловості, сільського господарства, логістики, зв'язку, житла та запасів продовольства під час відступу армії, щоб вони не дісталися ворогові.

«Відлига» – неофіційна назва хронологічного періоду історії СРСР, що починався після смерті Й. Сталіна і тривав до середини 60-х рр. XX ст. Його характерними рисами були відхід від терористичної сталінської системи управління, спроби її лібералізації, гуманізація політичного та громадського життя. Термін «відлига» пов'язаний з назвою повісті письменника Іллі Еренбурга «Відлига». Він відображає суть епохи: відлига посеред тоталітарної зими.

Відруб – земельна ділянка в одному масиві, яку селяни могли отримати із земель общини. На неї дозволялося переносити господарські будівлі та створювати «хутір».

Військово-промисловий комплекс (ВПК) – сукупність підприємств і організацій тієї чи іншої країни, які виготовляють озброєння і військову техніку для потреб збройних сил своєї держави та на експорт.

Воєнний злочин – свідоме грубе порушення законів та звичаїв війни. Збірне поняття у міжнародному праві, що об'єднує групу серйозних порушень правил бойових дій («закону війни») та норм і принципів міжнародного гуманітарного права, що вчиняються умисно або через грубу необережність.

Воєнний комунізм – назва внутрішньої політики більшовиків у 1918–1921 роках під час громадянської війни. Ця політика передбачала: повну націоналізацію всіх підприємств, мілітаризацію праці, жорсткий централізм,

запровадження продрозверстки, скасування товарно-грошових відносин, натуралізацію в оплаті праці, урівнення в розподілі матеріальних благ.

Вотчина – форма власності на землю в Русі-Україні, коли князі, бояри, церква не тільки володіли землею, а й могли вільно її продати, подарувати чи передати у спадок.

Г

Гайдамаки – учасники повстанських рухів на Правобережжі у XVIII столітті, які виступали проти кріпацтва та проти польських магнатів і шляхти. Найбільшим повстанням гайдамаків була Коліївщина 1768–1769 років.

Галицько-Буковинське генерал-губернаторство – тимчасова адміністративно-територіальна одиниця, котру створив уряд Російської імперії наприкінці 1914 року.

Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (ГА ООН) - представницький орган ООН, який визначає її політику. До її складу входять усі держави-члени ООН.

Генеральна військова рада – найвищий орган влади козацької держави в 1648–1764 роках. У її роботі могли брати участь усі козаки.

Генеральна старшина – вища державна адміністрація в Українській козацькій державі, найближче оточення гетьмана; до її складу входили: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, генеральний осавул.

Генеральний Секретаріат – виконавчий орган Української Центральної Ради, що діяв з 15 (28) червня 1917 до 9 (22) січня 1918 року. За визначенням УЦР, «вищий революційний орган українського народу».

Геноцид – цілеспрямовані дії / дії з наміром навмисного створення для членів будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи населення життєвих умов, розрахованих на повне або часткове її знищення (стаття II Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р.).

Гетьман – у XVI–XVII століттях – ватажок козацтва; в XVII–XVIII століттях – воєначальник козацького війська, глава козацької держави – Війська Запорозького, що наділявся вищою виконавчою і судовою владою.

Гетьманат (Українська Держава) – назва держави, що охоплювала територію Центральної, Східної та Південної України зі столицею в Києві від 29 квітня до 14 грудня 1918 року. Проголошена замість Української Народної Республіки.

Гетьманщина – неофіційна назва козацької держави до 1764 року. Офіційна назва – Військо Запорозьке.

«Гібридна війна» – війна, яку агресор веде без прямого застосування власних військ і навіть може заперечувати ворожі наміри щодо країни-жертви. У такій війні застосовуються приховані операції (диверсії, акти терору, кібервтручання, інформаційний терор) з метою посіяти в суспільстві страх і хаос. Агресор надає організаційну, фінансову і збройну підтримку найманцям, засилає на територію країни-жертви «відпускників» з метою обслуговування складної зброї в руках найманців. Важливим самостійним елементом «гибридної війни» є

встановлення контролю за свідомістю людей з допомогою засобів масової інформації.

ГКЧП (ДКНС) – абревіатура, якою позначається Державний комітет з надзвичайного стану (рос.: Государственный комитет по чрезвычайному положению), що постав у Москві 19 серпня 1991 р. з метою запобігти розпаду СРСР шляхом антиконституційного путчу.

Гласність – послаблення цензури, усунення багатьох інформаційних бар'єрів, що існували в СРСР до запровадження політики «перебудови». З часом гласність переросла в свободу слова – одну з фундаментальних свобод, які гарантує людині демократичне суспільство.

Голодомор – акт геноциду українського народу, який організували керівництво ВКП(б) та уряд СРСР у 1932–1933 роках, створивши штучний масовий голод, що призвів до мільйонних людських жертв. Організований російським комуністичним керівництвом з одного боку, щоб покарати українців за протидію колективізації, з іншого – ліквідувати українську націю як таку, знищивши голодом одну її частину та залякавши іншу, зробити неможливим подальший спротив українців окупаційному російському режиму і не допустити виходу України з СРСР.

Голокост – переслідування і масове знищення євреїв і циган у Німеччині під час Другої світової війни; систематичне переслідування та знищення європейських євреїв і циган нацистською Німеччиною і колабораціоністами протягом 1933–1945 років; геноцид єврейського народу в часи Другої світової війни.

Гравюра – друкований відбиток на папері з металевої пластини чи дошки, де вирізьблено малюнок.

Графіті – стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах архітектурних споруд, керамічних виробах та інших речах.

Греко-католицька церква – назва церкви, яка виникла внаслідок об'єднання православної і католицької церков у 1596 році в місті Бересті.

Громадівський рух виник у другій половині XIX століття з ініціативи Пантелеймона Куліша, Василя Білозерського, Миколи Костомарова, Тараса Шевченка; мав напівлегальне культурницьке спрямування і був спрямований на відродження національної свідомості через просвітницьку діяльність.

Громадянське суспільство – суспільство, що складається з громадян, які володіють колективним суверенітетом. Його не існує в монархіях або республіках, піддані чи громадяни яких позбавлені колективного суверенітету. У Російській імперії піддані царя здобули колективний суверенітет після повалення самодержавства, але втратили його після захоплення влади більшовиками. Громадяни СРСР стали реально суверенними після конституційної реформи 1988 р. В Україні громадянське суспільство почало розвиватися з появою «неформальних» організацій (Народний рух України та ін.). Цей процес тривалий і досі не завершений. Громадянське суспільство формує державу на вільних виборах.

ГУЛАГ (ГУТАБ) – у СРСР упродовж 1934–1956 років підрозділ НКВС (НКДБ, МДБ, КДБ), який керував системою виправно-трудових (офіційна назва у 1920-х роках – концентраційних) таборів.

Д

Данина – вид оподаткування населення, який в Русі-Україні спочатку збирався в натуральній формі (хутро, віск, мед), а згодом у грошовій.

Декабристи – дворяни-революціонери, які в грудні 1825 р. підняли повстання проти самодержавства. За допомогою військового перевороту прагнули встановити в Російській імперії конституційний лад і скасувати кріпацтво.

Декомунізація – комплексна державна політика та суспільний процес, спрямовані на очищення публічного простору, законодавства, культури та свідомості громадян від залишків радянської тоталітарної ідеології, імперських наративів та наслідків комуністичного режиму

Демократичний централізм – основоположний принцип побудови і діяльності комуністичних партій, який характеризувався обов'язковим виконанням рішень вищих за ієрархією органів нижчими. Призводив до цілковитої залежності нижчих партійних ланок від вищих і зосередження всієї влади в руках вождів.

Депортація – примусове переселення, вигнання, висилка або примусове виселення з місць постійного проживання чи з держави окремих осіб або цілих народів за наказом органів влади із застосуванням сили. Застосовує влада як засіб карного чи адміністративного покарання.

Державний переворот – насильницька та неконституційна зміна влади в державі або збройний виступ армії проти державної влади внаслідок таємної змови.

Десталінізація – процес ліквідації найбільш одіозних форм функціонування політичного режиму, започаткований після смерті Й. Сталіна.

Директивна економіка – економічна система, в якій підприємства та інші суб'єкти економіки виробляють і розподіляють ресурси на підставі директив центральних владних структур; відомі дві основні форми: комуністична (планово-централізована, директивно-розподільча) й фашистська (корпоративна).

Директорія – найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, який діяв з 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року. Директорія УНР змінила Гетьманат, який було повалено 14 грудня 1918 року.

Дисидент – «той, хто незгоден із офіційною ідеологією, не погоджується із діями офіційної влади... В нашому понятті дисиденти – це були ті люди, які в тій чи іншій мірі виступили проти марксистсько-ленінської ідеології, проти внутрішньої чи зовнішньої політики Радянського Союзу, тобто ті люди, які стали на захист прав людини, прав нації» (український поет та дисидент Ігор Калинець).

Діаспора (грец. «розсіювання») – розселення частини народу поза країною його походження; сукупність вихідців з певної країни та їх нащадків, які

проживають за межами корінної батьківщини на правах національно-культурної меншини.

«Доба героїчних походів» – переможні походи козацтва першої третини XVII століття проти Османської імперії, зокрема і морські.

Дружина – спочатку група особисто відданих князеві воїнів, а згодом так називали постійне князівське військо. Дружинники були озброєні списами, мечами, шаблями, сокирами, луками, мали захисний обладунок (кольчуги, панцири, шоломи).

Е

Евакуація – процес виведення населення і життєво важливих ресурсів першої необхідності з території можливої загрози від катастрофи чи воєнного конфлікту.

Еліта – привілейована верства населення, яка здійснює творчі функції: управління, розвиток науки й мистецтва.

Еміграція – вимушена чи добровільна зміна місця проживання окремих груп людей (емігрантів, переселенців), переселення зі своєї батьківщини, країни, де вони народилися і виросли, в інші країни з економічних, політичних або релігійних причин.

Етнічна чистка – усунення насильницькими методами з визначених територій представників «небажаних» етнічних груп.

Є

Європейська інтеграція – процес зближення й поглиблення взаємодії економічної, політичної, правової, військової та інших галузей життєдіяльності низки країн Європи.

Європейський Союз (ЄС) – міжнародне політико-економічне об’єднання європейських держав. Кордони Європейського Союзу на початок 2019 р. охоплюють 28 країн.

Єдиний економічний простір (ЄЕП) – проєкт створення спільного ринку товарів, послуг, капіталів і робочої сили для Білорусі, Казахстану, РФ та України.

Ж

«Ждановщина» – ідеологічна кампанія з переслідування та дискредитації діячів культури і науки в СРСР, інспірована секретарем ЦК ВКП(б) А. Ждановим від 1946 р.

З

«Закон про п’ять колосків» – народна назва репресивного радянського закону часів Голодомору. Повна назва: постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року.

Задунайська Січ – військово-державна організація колишніх запорозьких козаків, яка виникла в нижній течії Дунаю на території Османської імперії після зруйнування в 1775 році російськими військами Нової Січі. Внутрішній устрій був такий самий, як і в Запорозькій Січі. Проіснувала Задунайська Січ до 1828 року.

Запорозька Січ – осередок низових козаків, фортеця-укріплення, що виникла в середині XVI століття за Дніпровськими порогами; модель української козацької держави і водночас столиця Запорожжя.

«Застій» (період) – назва передостаннього періоду в існуванні радянської економічної та політичної системи (від середини 1960-х до середини 1980-х рр.). Для періоду «застою» характерне зниження основних економічних показників, що призвело до втрати економічних позицій СРСР на міжнародній арені та загострення соціально-економічних проблем усередині держави (уповільнення темпів зростання реальних доходів населення; зниження рівня охорони здоров'я; загострення екологічних проблем).

Земства – органи місцевого самоврядування, створені в Російській імперії згідно із земською реформою 1864 року. Були загальностановими виборними органами з розпорядчими (земські зібрання) та виконавчими (земські управи) функціями. Займалися питаннями місцевого господарства, медицини, народної освіти, місцевого зв'язку тощо.

Злочини проти людства (англійське визначення – Crimes against humanity), або злочини проти миру та безпеки людства, як вони визначені в Римському статуті Міжнародного кримінального суду, – це частина широкомасштабної або систематичної практики вчинення умисних тяжких злочинів проти суспільства (інакше - нелюдські акти поведінки), таких як убивства, поневолення, депортація або насильницьке переміщення населення, незаконне ув'язнення чи інше жорстоке позбавлення фізичної свободи, тортури, згвалтування, сексуальні злочини (сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація чи будь-які інші форми сексуального насильства), переслідування будь-якої ідентифікуючої групи чи спільноти за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, гендерними чи іншими мотивами, що визнані недопустимими відповідно до міжнародного права. Зокрема, злочини проти людства загрожують не лише конкретній особі, а й довкіллю та всій людській спільноті, тому що порушують правила співіснування.

Золота Орда (інша назва – улус Джучі) – держава, яка виникла в результаті монгольських завоювань 20–40-х років XIII століття у степовій зоні Східної Європи (включно з українськими землями), Центральної Азії, Західного Сибіру та існувала впродовж 1240–1502 років.

І

Ікона – портретні та сюжетні зображення священного характеру, до прикладу, зображення Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці, святих, пророків, подій Святого Письма. Ікони писали на дошках.

Імперія ромеїв (Візанітія) – назва середньовічної держави, що була наступницею східної частини колишньої Римської імперії зі столицею у Константинополі. Імператори і їхнє оточення називали країну Романією, а себе – ромеями, підкреслюючи державну і культурну спадкоємність від Римської імперії.

Індустріалізація – комплекс заходів із прискореного розвитку промисловості, що ВКП(б) вживала від другої половини 1920-х до кінця 1930-х років. Індустріалізацію як партійний курс проголосив XIV з'їзд ВКП(б) (1925).

Інкорпорація – включення українських земель у XIV–XV століттях до складу сусідніх держав, а саме: Великого князівства Литовського, Польського королівства, Угорщини, Молдови (Русо-Валахії), Османської імперії.

Інтелігенція (від лат. intelligent (intelligentis) – знавець, фахівець) – соціальна група, до якої належать особи, професійно зайняті розумовою працею, які мають відповідну для такої праці освіту.

Інтервенція – у міжнародному праві – насильницьке втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої держави, спрямоване проти її територіальної цілісності або політичної незалежності.

Інфляція – процес знецінення паперових грошей, падіння їхньої купівельної спроможності.

Історична пам'ять – один з елементів самоідентифікації людини, тобто ототожнення з іншими представниками її групи (мовно-культурної, релігійної, територіальної). Формується на підставі наукових і науково-популярних знань, сімейних традицій і спогадів, конструктивного або депресивного впливу засобів масової інформації. Вищою формою історичної пам'яті є національна пам'ять.

К

Карпатська Січ – військова організація на Закарпатті у 1938–1939 роках.

Київська козаччина – масовий селянський рух 1855 року в Київській та Чернігівській губерніях, спрямований проти соціальної політики російського уряду, спричинений чутками, що, записавшись в ополчення (у «козаки»), селяни будуть звільнені від кріпосної залежності й отримають поміщицькі землі та майно. Селяни складали списки «вільних козаків», відмовлялися відробляти панщину і створювали власні виборні органи самоврядування («громади»).

Київська катастрофа – події серпня 1919 року в Україні, похід Дієвої армії УНР та Української Галицької армії на Київ. Уперше спробу зайняти Київ назвав катастрофою Симон Петлюра.

Кіборги – узагальнена назва солдатів ЗСУ та бійців Добровольчого корпусу, створеного на основі Правого сектора, які утримували Донецький аеропорт з травня 2014 р.

Класицизм – стиль, що наслідував класичні зразки античності; панував у літературі в XVII–XVIII століттях, у музиці – у XVIII – на початку XIX століття, у мистецтві – у XVII – середині XIX століття. В Україні представлений творами Ф. Прокоповича (драматургія), В. Беретті (архітектура), В. Демут-Малиновського, І. Мартоса (скульптура); елементи класицизму притаманні музиці М. Березовського та Д. Бортнянського.

Книжкова мініатюра – невеликий кольоровий малюнок, яким ілюстрували рукописні книги.

Князь – 1) старійшина племені, глава роду; 2) вождь, воєначальник; 3) володар, правитель держави. Слово «князь» закріпилося за членами роду Рюриковичів. Паралельно вживалися поняття «цісар», «каган».

Коаліція – об'єднання держав, партій, політичних діячів для досягнення спільної мети.

Козак – «вільна людина», «воїн», член самоврядних військових громад на теренах Дикого Поля на межі християнського і мусульманського світів. Першу згадку про козаків у 1489 році містить «Хроніка Польщі» Мартина Бєльського.

Козацька старшина – адміністративне і військове керівництво Запорозької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини, Слобідської України. Поділялася на генеральну, полкову і сотенну.

Козацькі клейноди – спеціальні військові знаки та атрибути Війська Запорозького, зокрема: корогва (прапор), булава, бунчук, печатка тощо.

Козацькі літописи – назва писемних рукописних пам'яток XVII–XVIII століть про козацько-гетьманську добу в історії України, зокрема літопис Самовидця, літопис Григорія Граб'янки та літопис Самійла Величка.

Колабораціонізм – співпраця населення або громадян держави з ворогом в інтересах ворога-загарбника на шкоду самій державі чи її союзникам і участь у переслідуванні патріотів країни, громадянином якої є колаборант.

Колективізація – створення великих колективних господарств на основі селянських.

Колегіум – назва деяких закритих середніх і вищих навчальних закладів.

Комуністичний режим – суспільний лад, ґрунтований на усуспільненні засобів виробництва.

Консерватор – прихильник усталеного, традиційного.

Коренізація – політика залучення представників корінного населення радянських республік і автономій до місцевого керівництва й надання офіційного (а інколи – і панівного) статусу їхнім національним мовам. Політику, що започаткував XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 року в Москві, здійснювали упродовж 1920-х років.

Король – титул самостійного володаря, який надавався або імператором, або римським папою. Князя Данила Романовича коронував посланець папи римського Інокентія IV абат Опізо.

Корупція – підкуп посадових осіб та їхня продажність.

Космополітизм – система поглядів, що передбачає розширення поняття «Батьківщина» на весь світ. Сьогодні космополітами називають, зокрема, тих, хто вважає себе громадянами світу.

Кошовий отаман – найвища виборна керівна посада в Запорозькій Січі. Вибори проводили щороку 1 січня на козацькій раді Війська Запорозького Низового.

Країна-агресор – за міжнародним правом, країна або група країн, пов'язаних договором про військову допомогу, що першою застосовує збройну силу проти іншої держави, здійснюючи тим самим агресію.

Кріпацтво – система суспільних відносин, за якої землевласник мав право на особу, працю і майно залежних від нього селян.

Кубанське козацьке військо – військове формування, утворене російським урядом 1860 року шляхом об'єднання Чорноморського козацького війська (переважно з українців) і частини Лінійного козацького війська (переважно з росіян), яке населяло долину річки Кубань. Центр – місто Катеринодар (нині – місто Краснодар).

Культ особи – безмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка посідає/обіймає найвищу посаду в політичній чи релігійній ієрархії, надмірне перебільшення заслуг, функцій і ролі лідера. Його насаджують за допомогою певних процедур і церемоній, а також завдяки пропаганді.

Курінь – організаційно-господарська ланка Запорозької Січі. В Гетьманщині – найнижча організаційно-господарська і військова одиниця козацької сотні.

Л

Легітимізація – визнання або підтвердження законності (легітимності) якого-небудь права чи повноваження, у тому числі права політичної влади на прийняття політичних рішень та здійснення політичних вчинків і дій.

«Лисенківщина» – специфічний період у сільськогосподарській та біологічній науці й практиці, пов'язаний з діями президента ВАСГНІЛ Т. Лисенка.

«Лінія Керзона» – умовна демаркаційна лінія, яку Джордж Керзон запропонував як можливий кордон перемир'я у війні між більшовицькою Росією і Польщею під час польсько-радянської війни 1920–1921 рр.

Лібералізація (в добу «відлиги») – політичний курс на пом'якшення політичного режиму, який проявлявся у припиненні масових репресій, частковій реабілітації жертв сталінських репресій, послабленні ідеологічного контролю, закликах (часом декларативних) до відновлення «соціалістичної законності» тощо.

Листопадовий чин (також відомий як Листопадовий зрив або Листопадова революція) – це українське військове повстання, яке відбулося у Львові в ніч на 1 листопада 1918 року. Внаслідок цієї події західноукраїнські патріотичні сили перехопили владу у Австро-Угорській імперії, що розпадалася. Ця подія призвела до створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)

Люстрація – заборона діячам високого рангу, які скомпрометували себе, впродовж певного часу або пожиттєво працювати на державній службі.

М

Магдебурзьке право – норми права, за якими міста звільнялися від управління і суду великих землевласників чи короля та створювали органи місцевого самоврядування. Поширилося на українські землі з другої половини XIII століття.

Магнати – великі землевласники (князі, бояри, шляхтичі, пани, старшини) в Речі Посполитій та деяких інших країнах Європи.

Мажоритарна виборча система – система виборів до представницьких органів, за якою обраним вважається кандидат, який одержав більшість голосів по виборчому округу.

Малоросійська колегія – орган державного управління Російської імперії, заснований для керівництва Гетьманщиною. Було дві Малоросійські колегії: перша існувала упродовж 1722–1727 років, друга діяла в 1764–1786 роках.

Масонство – суспільний рух, поширений у XVIII–XIX століттях у Великій Британії, Франції, США, Російській імперії та інших країнах. Мета масонів – перебудова світу відповідно до ідеалів гуманізму і справедливості. Завдання: внутрішнє самовдосконалення людини з метою об'єднання народів світу в «розумне суспільство». Їхнє гасло: «Свобода, Рівність, Братерство».

Митрополія – церковно-адміністративний округ на чолі з митрополитом. 1051 року вперше Київським митрополитом став не грек, а місцевий священник Іларіон.

Меценат – багатий покровитель наук і мистецтв, особа, яка безкорисливо підтримує розвиток культури, освіти та будь-які інші аспекти гуманітарної сфери. Слово походить від прізвища видатного римського багатія Мецената, котрий допомагав митцям.

Мобілізація – 1) комплекс заходів, спрямованих на переведення державної інфраструктури та військових сил країни у військовий стан у зв'язку з надзвичайними умовами всередині країни або ж за її межами; 2) призов військовозобов'язаних на службу в діючу армію у зв'язку із запровадженням воєнного стану.

Модерн – один з мистецьких стилів, що виник на початку XX століття. Його особливістю є використання умисно примхливих, мінливих форм, принципів асиметрії на противагу еклектиці, що повторювала попередні художні стилі. Українські архітектори-модерністи прагнули поєднати новітні технології з народними традиціями. Картини і панно модерну розглядалися як елементи інтер'єру. Декоративність стала однією з рис живопису модерну.

Модернізм – 1) художньо-естетична система, що об'єднала кілька ідейно-художніх напрямків, течій: експресіонізм, кубізм, футуризм, конструктивізм. В українському модернізмі позначилися впливи романтизму. Він став спробою подолання вторинності, формою прилучення до надбань світової цивілізації; символізував перехід від етнографічно-побутового етапу до національного самоусвідомлення українців. 2) (буквально – «осучаснений», від лат. modernus – сучасний) – напрям у світовому мистецтві та літературі 1910–1930 років, що набув найвищого розвитку після Першої світової війни. Йому притаманні заперечення реалізму, традиційних форм, пошук нових естетичних принципів.

Мозаїка – візерунки чи зображення, зроблені з частинок різнокольорових камінців, мармуру чи скла, які закріплювали на шарі цементу або на вапняному розчині.

Монгольська навала – вторгнення монгольських військ на територію Північно-Східної і Південно-Західної Русі у 1237–1241 роках, результатом якої стало включення цих земель до складу Золотої Орди.

Монополія – 1) панівне становище в якій-небудь сфері діяльності; 2) об'єднання промисловців, торговців, банкірів для встановлення контролю над переважною частиною певної галузі, кількох галузей економіки з метою збільшення прибутків.

Москвофіли – представники суспільно-політичної течії в другій половині XIX – на початку XX століття в Західній Україні, які відстоювали національно-культурну єдність з Росією, не визнавали існування українського народу.

Н

Народовці – представники національної течії суспільного руху Західної України в другій половині XIX століття; доводили, що українці – окремий народ. Мали на меті: згуртувати національно-інтелектуальні сили для боротьби за єдність українських земель. Організували Товариство імені Тараса Шевченка у Львові, друкарні, товариство «Просвіта», представницький орган – «Народну Раду».

Народний секретаріат – виконавчий орган Тимчасового ЦВК рад України. Сформували у Харкові 30 грудня 1917 (12 січня 1918) року російські та місцеві більшовики як український радянський уряд на противагу Українській Центральній Раді та Генеральному секретаріатові УЦР-УНР.

Народні віча – зібрання, які з 1880 року скликали на західноукраїнських землях для обговорення актуальних питань української громади населеного пункту або регіону.

Науково-технічна революція (НТР) –- процес докорінних якісних змін у техніці й технології виробництва, перетворення науки на безпосередню виробничу силу.

Нація – 1) етнічна спільнота, яка утворилася історично в ході формування спільної території, економічних зв'язків, мови, особливостей культури і характеру; 2) стійка спільність людей зі сформованою уставленою самосвідомістю своєї ідентичності, територіальною, мовною єдністю, особливостями культури і характеру.

Націонал-комунізм – національно орієнтований напрям у комуністичному русі, що виник у 1917–1920 роках в Україні. Його прибічники вважали, що створення комуністичної економіки приведе до знищення як соціального, так і національного гноблення.

Націоналізм – (від лат. nation – народ) – радикальний політичний напрям: ідеологія, психологія, соціальна практика, світогляд, відповідно до яких нація вважається головним і вирішальним чинником історії; її інтересам підпорядковані всі елементи суспільного життя. Не гіпертрофований до патологічних форм націоналізм, задовольняє здорову потребу людини й суспільства у національній самосвідомості як важливій складовій її самоідентифікації в історії.

Національна держава – тип держави, яка є формою самоорганізації, самовизначення і самовираження певної нації на певній суверенній території.

Національна (українська) ідея – усвідомлення українцями себе як окремого народу з власною історією, політичними, економічними, культурними інтересами. Містить у собі прагнення до збереження національного існування, свободи, незалежності.

Національна кооперація – форма організації економічної діяльності людей і організацій для спільного досягнення загальних цілей або задоволення потреб. Кооперація є системою, що складається з кооперативів та їхніх об'єднань, мета якої – сприяння членам кооперації у сфері виробництва, торгівлі та фінансів.

Національне відродження (українське) – соціальний та політичний рух на території Російської й Австро-Угорської імперій, який виступав за національно-культурне відродження й становлення української нації.

Національно-територіальна автономія – форма організації життя етнічних меншин, які проживають компактно і не мають на території певної країни своїх національних державних утворень. Їм надають окремі самоврядні повноваження у політичній або адміністративній (управлінській) сфері, що здійснюють у рамках загальнодержавного законодавства, під наглядом центральних органів влади. Статус таких суб'єктів закріплюють на законодавчому рівні.

Небесна сотня – узагальнююча назва загиблих учасників Революції Гідності.

Низове козацтво (Запорозьке козацтво, запорожці, запорозькі козаки) – частина козацтва, яка не була включена до реєстру (не перебувала на військовій службі Речі Посполитої) і проживала на Запорожжі.

Нігілізм – заперечення загальноприйнятих моральних цінностей: ідеалів, культури тощо.

«Нова економічна політика» (НЕП) – політика, яку влада здійснювала в радянських республіках у 1921–1928 рр. Була прийнята навесні 1921 р., на X з'їзді РКП(б), змінивши політику «воєнного комунізму».

«Нова ера» – українсько-австрійсько-польське порозуміння в Галичині у 1890–1894 роках. За прояв лояльного ставлення до Австро-Угорської імперії її уряд обіцяв створити умови для вільного розвитку української національності. Результати: розширення прав української мови в адміністрації, судах, запровадження фонетичного правопису в українських підручниках, заснування у Львівському університеті кафедр української літератури та східноєвропейської історії.

Нова Січ (також відома як Підпільненська Січ) – це остання Запорозька Січ, військово-адміністративний центр українського козацтва, що існувала упродовж 1734–1775 років. Заснована козаками після їхнього повернення з-під протекторату Османської імперії (де вони утримували Олешківську Січ) під російську протекцію за царювання Анни Іоаннівни.

«Нове мислення» – політичний курс на припинення «холодної війни» і відмову від гонки озброєнь, обґрунтування пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими у внутрішній і зовнішній політиці, відмова від

провідної в марксизмі-ленінізмі тези про класову боротьбу як рушійну силу історичного процесу.

«Новий порядок» – політичний режим, який Третій Рейх прагнув установити на окупованих територіях під час Другої світової війни. Його запровадження відбувалося задовго до початку Другої світової війни, але публічно проголосив А. Гітлер у 1941 році. Цей режим передбачав створення панімецької держави, базованої на націонал-соціалістичній ідеології, що забезпечило б панування, масивну територіальну експансію у Східній Європі, а також здійснення плану «Ост».

Нонконформізм (незгода) у широкому значенні – активне неприйняття загальноприйнятого ладу, норм, цінностей, традицій або законів. Протилежність: конформізм – настанова на те, щоб бути «як усі».

О

Окупаційний режим – спеціальний режим, який встановлюють загарбники на окупованій території.

Олігархія – спосіб правління, який полягає у пануванні невеликої групи людей, а також сама група людей, яка володіє необмеженою владою; у переносному значенні – група осіб, яка заволоділа в певний спосіб економічними ресурсами країни.

Опозиція – протиставлення одних поглядів чи дій у політиці іншим, партія або група, що виступає врозріз із думкою більшості або з панівною думкою і висуває альтернативну політику, інший спосіб розв'язання проблем.

Опришки – учасники боротьби проти соціального гноблення в XVI – першій третині XIX століття на території Галичини, Буковини і Закарпаття.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – найвпливовіша у світі міждержавна організація з підтримання миру й безпеки, розвитку міжнародного співробітництва. Створена 1945 р. з ініціативи провідних держав антигітлерівської коаліції – СРСР, США, Китаю, Великої Британії, Франції. Днем заснування організації, який щорічно відзначають у світі як День ООН, є 24 жовтня 1945 р. Відтоді набув чинності конституційний документ організації – Статут ООН, підписаний 26 червня 1945 р. на Сан-Франциській конференції. ООН заснувала 51 держава, серед них і УРСР.

Організація українських націоналістів (ОУН) – це український праворадикальний політичний рух та військово-політична організація, створена у лютому 1929 року на Першому Конгресі українських націоналістів у Відні (Австрія). Метою діяльності ОУН була боротьба за відновлення та створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД) на всіх етнічних українських теренах, які на той час були розділені між чотирма державами (Польщею, СРСР, Румунією та Чехословаччиною)

Осадництво – політика поселення польських колоністів на західноукраїнських і західнобілоруських землях, яку проводив уряд Польської Республіки у 1920–1930-х роках.

Остарбайтери – особи, яких гітлерівці вивезли зі східних окупованих територій, переважно з Рейхскомісаріату Україна, протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.

Отаманщина – засилля неконтрольованих збройних формувань в умовах безвладдя чи недостатньо сильної державної влади. Термін уперше вжитий в описах дій нерегулярних підрозділів в Україні у 1918–1923 роках.

П

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця Нової Січі (1734–1775 роки). Всього було 8 паланок.

Пакт – міжнародна угода значного політичного значення.

Паспортна система – заходи держави щодо документування, тобто обліку та легітимації громадян.

Пацифікація – урядова політика, спрямована на утихомирення, замирення (запроваджена насильницькими методами) локалізованих етносів (національних меншин). Здійснював польський уряд щодо населення Західної України у 1930 році.

«Перебудова» – політичний курс реформаторської частини радянського керівництва, який реалізувався в СРСР у 1985–1991 рр. Його суть полягала у спробі шляхом «революції згори» здійснити системну модернізацію суспільства.

Перша світова війна – світова війна, глобальний збройний конфлікт, який тривав від 1 серпня 1914 до 11 листопада 1918 року. В ньому взяли участь 38 держав із населенням 1,5 млрд осіб. Під час війни загинуло понад десять мільйонів військових і цивільних осіб.

Печеніги – тюркські племена, які в VIII–IX ст. кочували між Волгою та Уралом, а в сер. IX ст. переселилися у Причорноморські степи. Упродовж X – сер. XI ст. здійснювали набіги на Русь-Україну, доки їх у 1036 році розгромив Ярослав Мудрий.

План «Барбаросса» – стратегічна наступальна операція збройних сил Німеччини та її союзників проти СРСР.

План «Ост» – секретний план уряду Третього Рейху щодо освоєння земель Східної Європи та її німецької колонізації після перемоги над СРСР.

Плюралізм – багатоманітність, розмаїття рівноправних конкуруючих течій, сил у політиці, ідеології, релігії тощо.

Покозачення – самовільний і добровільний перехід селян, містян у козацький стан. Наприкінці XVI – в пер. пол. XVII століття – форма соціального протесту проти закріпачення та утисків зі сторони шляхти.

Політична партія – організація, метою якої є боротьба за владу в країні з метою втілення в життя різноманітних політичних ідей та програм, зокрема створення незалежної держави для того чи іншого народу.

Полемічна література – літературно-публіцистична творчість церковно-релігійного та національно-політичного змісту в українських землях XVI–XVII ст. Автори творів у формі дискусії заперечували богословські, політичні та інші погляди своїх противників.

«Поліська Січ» – українська повстанська армія під орудою отамана Тараса Бульби (Боровця), Українська народно-революційна армія – підпільна збройна формація, створена на Поліссі влітку 1941 року.

Політизація українського національного руху – виникнення та поширення політичних партій на території всієї України у процесі розгортання визвольного руху на початку XX століття. Українські політичні діячі того часу вимагали для свого народу національних прав, політичної свободи й соціальної справедливості.

Політична реабілітація – винесення виправдовувального вироку під час перегляду справи за відсутності складу злочину або за недоведення участі в скоєнні злочину.

Політичний режим – характерний тип влади у країні, сукупність засобів і методів здійснення політичної влади, яка відображає характер відносин громадян і держави.

Полк – військова й адміністративно-територіальна одиниця у Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні XVII–XVIII ст.

Полюддя – об'їзд князем та його дружиною підвладних територій Русі-України в X–XI ст. з метою збирання данини.

Постіндустріальне суспільство – один з етапів розвитку людства. Розрізняють аграрне суспільство, на частку якого припадає більша частина історії людства, індустріальне суспільство, яке почало розвиватися після перетворення мануфактури на фабрику, і постіндустріальне суспільство, до якого найбільш технічно розвинені країни почали входити після Другої світової війни. Економіка постіндустріального суспільства базується на поширенні і засвоєнні інформації про знання та інновації. Звідси походить синонімічний термін: інформаційне суспільство.

Посткомуністичні країни – держави, що були створені внаслідок падіння тоталітарних комуністичних режимів у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, розпаду СРСР та встановлення демократичної форми правління.

Похідні групи – їх створили ОУН («мельниківці») та ОУН («бандерівці») з метою організації зі свідомих українців на українських землях органів місцевого самоврядування під час Другої світової війни. Організацією похідних груп та їхнім керівництвом займався штаб на чолі з В. Куком. Діяльністю ОУН на Наддніпрянщині керував Олег Кандиба (Ольжич).

Приватизація – процес передачі об'єктів державної та інших форм публічної власності у приватну власність фізичних або юридичних осіб. Приватизація є одним із головних напрямів переходу від командної до ринкової економіки в посткомуністичних країнах.

Продовольча розкладка (продрозверстка) – система примусової заготівлі сільськогосподарських продуктів у 1918–1921 роках, запроваджена у Радянській Росії і поширена на територію Української Народної Республіки за допомогою військової сили. Ця система зобов'язувала селян здавати державі за твердими цінами надлишки (понад встановлені норми на особисті й господарські потреби) хліба та інших продуктів. Проводили органи

Наркомпроду, продзагони, за участю частин Червоної армії, спільно з комітетами бідноти.

Промисловий переворот – економічні та соціальні зміни; перехід від мануфактур, базованих на ручній праці, до фабрик, оснащених машинним устаткуванням, що супроводжувався формуванням класу робітників і буржуазії (капіталістів).

Просвіта – поширення знань (як процес, так і відповідна діяльність). Термін був уживаний у XIX – на поч. XX ст. (спершу серед українофілів Галичини). «Просвіта» – товариство, що поширювало національну свідомість на українських землях, засноване в Західній Україні у 1868 році.

Протекторат – форма залежності, коли одна держава бере на себе обов'язок захисту території іншої держави, але одночасно ставить під свій контроль її внутрішню і зовнішню політику.

Професійний театр – виник на основі аматорського театру в другій половині XIX ст. Був тісно пов'язаний зі становленням нової української драматургії, яку представляли Григорій Квітка-Основ'яненко, Іван Котляревський та ін.

П'ятирічка – метод планування розвитку країни, що охоплює розроблення цільових показників соціально-економічного розвитку на п'ять років.

Р

Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) – міжнародна економічна організація країн «народної демократії», створена в Москві в січні 1949 р. Країнами-засновницями стали СРСР, Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина, Чехословаччина.

Радикали – представники ідеологічної і суспільно-політичної течії, які прагнули розв'язання всіх соціально-економічних проблем, здійснення повних і глибоких реформ у рамках чинного ладу.

Радянізація – силове/насильницьке насадження на певній території норм економічного, суспільно-політичного та культурного життя, характерних для тоталітарного Радянського Союзу.

Ранньомодерна доба – відтинок часу, який тривав від кінця Середньовіччя до кінця XVIII ст. і характеризувався глибинними змінами у всіх сферах суспільного життя.

Реабілітація – поновлення доброго імені, репутації несправедливо заплямованої або безпідставно звинуваченої людини.

Реалізм – напрям у літературі та мистецтві, який сформувався в середині XIX століття, прагнув об'єктивно відтворити реальність у творах з метою зображення світу за принципами правдоподібності, глибокого розуміння дійсності.

Революція – 1) докорінна якісна зміна, різкий перехід від однієї стадії розвитку до іншої, яка призводить до ліквідації віджилого, утвердження нового; 2) радикальна зміна в суспільстві, політичному устрої, зміна державної влади, економічної системи, пов'язана з примусом, збройною боротьбою, інколи буває мирною.

Революція Гідності (Євромайдан) – національно-патріотичні, протестні акції в Україні в листопаді 2013 – лютому 2014 проти корупції, свавілля правоохоронних органів, а також на підтримку європейського вектора зовнішньої політики України. Назва «Євромайдан» була поширеною в перші дні подій, згодом усталилася назва «Революція Гідності».

Реєстрове козацтво – частина українського козацтва, взятого на військову службу польською владою в другій половині XVI–XVII ст. і внесеного до спеціального списку-реєстру.

Реквізиція – примусове вилучення майна власника, що здійснює держава у своїх інтересах, з виплатою йому вартості майна (в СРСР у 1920-х роках – безоплатне вилучення).

Репатріація – повернення в країну осіб, які внаслідок різних причин опинилися на території інших держав. У 1945 р. кількість репатріантів перевищила 2 млн осіб. Більшість становили українці й білоруси, вивезені в період окупації на роботу до Німеччини.

Реформа – перетворення, зміна, нововведення у різних сферах державного та/або суспільного життя, які не порушують основи існуючого ладу.

Ринок – обмін товарами і послугами за цінами, що автоматично склалися на основі попиту й пропозиції в конкурентній боротьбі.

Розвинений соціалізм – смуга розвитку тривалістю в кілька десятиліть між побудованим у 1930-х рр. соціалізмом і повним комунізмом, коли всі матеріальні й культурні блага розподілялися б між громадянами за потребами.

Романтизм – ідейний рух у літературі й мистецтві, що виник наприкінці XVIII століття в Німеччині, поширився на початку XIX ст. в Російській імперії. Характерні риси: індивідуалізм, колоритність, визнання переваги почуття над розумом, підкреслення історичної місії окремих народів, творча свобода стилю і композиції.

Розкуркулення – політичні репресії, що застосовувалися в адміністративному порядку місцевими органами виконавчої влади за політичними і соціальними ознаками на підставі постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

Розстріляне відродження – духовно-культурне та літературно-мистецьке покоління 1920-х рр. в Україні, яке створило високохудожні роботи в галузях літератури, живопису, музики, театру та ін., і яке було знищене сталінським режимом.

Руїна – назва періоду другої половини XVII століття в історії України, що пов’язаний із соціальними конфліктами, боротьбою старшинських угруповань за владу, втручанням іноземних держав. Ці події призвели до поділу земель Гетьманщини між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою, до спустошення Правобережної України.

Русини – етнонім, яким позначають нащадків історичних русинів Австро-Угорської імперії, котрі вживають цю назву для самоідентифікації; є не окремою нацією, а «гілкою» українського народу.

Русь (Русь-Україна) – назва середньовічної держави у X–XIII ст. з центром у Києві та її держав-наступниць у XIII–XV ст.

Руська правда – перша писемна збірка законів Русі-України. Складається з трьох частин: «Правди Ярослава», «Правди Ярославичів», «Статуту» Володимира Мономаха.

«Руська Трійця» – перша українська галицька культурно-просвітницька організація та літературне угруповання, що діяло у Львові протягом 1833–1837 рр.

Рух опору – організовані зусилля частини цивільного населення країни, спрямовані на опір легітимній чи окупаційній владі та підрив громадського порядку та стабільності.

С

Самоврядування – надане законом право місцевих органів влади самостійно вирішувати питання місцевого значення. Право на самоврядування отримували міста за магдебурзьким правом. Міська громада обирала органи самоврядування – раду і лаву.

Самостійники – учасники, прибічники національного руху, руху за незалежність своєї держави.

Самвидав (рос. самиздат) – виготовлені і поширені літературні, публіцистичні й інші тексти з метою висловлення протесту проти терору та всеосяжного контролю держави/компартії у сфері друкованого й іншого публічного слова. Безцензурну літературу, яку видавали на Заході і провозили нелегально в СРСР, називали тамвидавом.

Світова війна – глобальне протиборство коаліцій держав із застосуванням засобів збройного насильства, що охоплює велику частину країн світу.

Сепаратизм – прагнення частини держави відокремитися, відділитися від цілого.

Слов'яно-греко-латинська школа – навчальний заклад, який надавав середню освіту. Учні вивчали «сім вільних наук» – граматику церковнослов'янської, грецької і латинської мов, риторику (ораторське мистецтво), діалектику (логіку), арифметику, геометрію, астрономію, музику.

Смуга осілості – територія компактного проживання євреїв у Російській імперії, яку уряд визначив з метою запобігання їх проникненню у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції.

Соборність – єдність усіх українських земель, проголошена Актом Злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 року.

Сотня – військова й адміністративно-територіальна одиниця у Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні XVII–XVIII ст. Складова частина полку.

Соціалістичне змагання – організовані з волі очільників радянської держави штучні заходи, переважно позаекономічні, для підвищення продуктивності праці й виховання так званого комуністичного ставлення до праці.

Соціалістичний реалізм – термін, що закріпився в радянській літературі й мистецтвознавстві для позначення художнього методу та стилю, що панував у СРСР з 1930-х років.

Соціальна революція – докорінні, якісні зміни засад суспільного життя.
Спецпоселення – місце примусового утримання окремих категорій населення та представників етносів, яких радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими.
Стагнація – відсутність розвитку, застій у виробництві.
Сталінізм – різновид тоталітарного режиму, впровадженого в СРСР. Назва походить від прізвища (псевдоніма) її творця та вождя Йосипа Сталіна.
Старорусини – суспільний напрямок, започаткований у 40-х роках XIX ст., відгалуженням якого стало москвофільство, або русофільство.
Старшинська рада – рада, що складалася з полковників і генеральної старшини.
Стахановський рух – різновид так званого соціалістичного змагання, робітничий рух за підвищення продуктивності праці, досягнення високих виробничих показників, який з волі більшовицької партії започатковано у 1935 р. О. Стахановим.
Столипінська аграрна реформа – система перетворень у сільському господарстві Російської імперії в 1906–1911 роках, яку Петро Столипін розробив з метою створення сильних господарств фермерського типу. Її зміст: руйнування селянської общини, передача землі селянам у приватну власність.
Страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками підприємства, установи, організації з метою вирішення трудового конфлікту.
Суверенітет – риса, притаманна державі, яка полягає в незалежності від інших держав та самостійності у врегулюванні внутрішніх проблем. Складниками суверенітету є контроль за територією, незалежність, вільний від зовнішнього втручання політичний, соціальний та економічний устрій тощо.
Султан – титул правителя в ісламському світі.
Східний вал – стратегічний оборонний рубіж німецьких військ восени 1943 р. на лівому березі р. Дніпро.
Східні креси (східні окраїни) – польська назва територій сьогоденної Західної України, Західної Білорусі та Литви, що між Першою і Другою світовими війнами належали до Польської Республіки.

Т

Таємний університет – український нелегальний вищий навчальний заклад, що діяв у Львові в 1921–1925 роках.
Терор – неприховане насилля представників влади з використанням державного апарату проти народу з метою придушення опору владі.
«Тітушки» – термін, що виник у травні 2013 р. спочатку для іменування юнаків, яких негласно використовували з політичною метою, в ролі найманців для організації силових провокацій, бійок, інших акцій із застосуванням фізичної сили. Походить від прізвища спортсмена Вадима Тітушка.
Товарообіг – процес обміну товарів на гроші (або інші товари), який відображає рух товарної маси від виробника до кінцевого споживача.

Томос –- офіційний документ, який надають новій автокефальній Церкві, де визнається її право бути незалежною і самостійною в управлінні.

Тоталітарний режим – система державно-політичної влади, яка регламентує всі суспільні та приватні сфери життя людини-громадянина і не визнає автономії від держави таких недержавних сфер людської діяльності, як економіка і господарство, культура, виховання, релігія та ін.

Трест – найбільш централізована форма монополістичних об'єднань, у межах якої підприємства-учасники відмовляються від виробничої, комерційної, а інколи й юридичної самостійності та підпорядковуються єдиному управлінню. Реальна влада в тресті належить правлінню або головній компанії.

Трудова еміграція / міграція – добровільне чи вимушене переміщення з економічних причин населення з країн постійного проживання в інші країни (зовнішня) або між адміністративно-територіальними одиницями (внутрішня) з метою тимчасового працевлаштування.

У

Ультиматум – вимога, пов'язана з обмеженням часу, відведеного на її виконання, а також із погрозою серйозних наслідків у випадку її невиконання.

Універсал – розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру польських королів та українських гетьманів (іноді представників генеральної старшини) в XVII–XVIII ст.

Універсали УЦР – державно-політичні акти, грамоти-прокламації, які видавала Українська Центральна Рада для широкого загалу. Всього УЦР видала чотири Універсали, що визначили етапи розвитку Української держави: від автономії до самостійності.

Унія – союз, об'єднання двох або кількох монархічних держав під владою однієї династії або назва міжнародних світських чи церковних союзів (Кревська унія 1385 р., Люблінська унія 1569 р., Берестейська церковна унія 1596 р.).

Урбанізація – процес зростання кількості населення міст і посилення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.

«Український П'ємонт» – метафора, часто вживана щодо Галичини та її столиці Львова. Ґрунтується на тому, що П'ємонт був тим регіоном Італії, звідки почалося визволення країни від чужинців і об'єднання італійських земель.

Україно́філи – суспільна течія, представники якої підкреслювали свою відданість Україні, зацікавленість українською мовою, культурою та історією.

Українізація – впровадження елементів української мови та української культури в різних сферах суспільного життя. Українізація 1920–1930 років була складовою частиною загальносоюзної кампанії коренізації, яку проводило більшовицьке керівництво СРСР.

Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) – православна церква в Україні та в українській діаспорі Західної Європи й Північної Америки, що відродилася під час національно-визвольних змагань (1917–1921).

Українська повстанська армія (УПА) – це військово-політичне формування українського визвольного руху, що діяло на території України (переважно на

Волині, Поліссі та в Галичині) у 1942–1954 роках. УПА була сформована під час Другої світової війни як збройне крило Організації українських націоналістів бандерівського напряму (ОУН-Б). Символічним днем заснування армії вважається 14 жовтня 1942 року (свято Покрови Пресвятої Богородиці). Головнокомандувачем УПА у часи її найбільшого розквіту (1943–1950) був Роман Шухевич (генерал-хорунжий Тарас Чупринка).

Українська революція (Українська національна революція) – низка подій, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу у 1917–1921 рр. Поштовхом до початку Української революції стала Лютнева революція в Російській імперії.

Український модерн – один з українських оригінальних архітектурних стилів. Виник на початку XX століття. Побутував і розвивався з 1903 до 1941 року. В його основі – народні традиції хатнього та церковного будівництва й досягнення української професійної архітектури, насамперед барокової, характерні елементи: дах із заломами, трапецієподібні вікна і двері, барочного типу фронтони.

Український націоналістичний рух – революційний рух з огляду на методи, які він застосував у боротьбі за Українську Соборну Державу.

Український штаб партизанського руху (УПШР) – орган керівництва радянськими партизанськими формуваннями України часів німецько-радянської війни. Створений 30 травня 1942 року постановою Ставки Верховного Головнокомандування СРСР.

Ф

Фільварок – велике аграрне багатопрофільне господарство, орієнтоване на ринок і засноване на підневільній праці селян.

Фреска – техніка живопису, коли фарби наносять на вологу штукатурку й таким чином розписують стіни.

Х

Хан – титул правителя племені, народу або держави у спільнотах степової Євразії (наприклад, хан Золотої Орди).

Хлібозаготівлі кризи – періодичні кризи у сфері хлібозаготівель через встановлені державою низькі закупівельні ціни і небажання населення продавати за ними продовольство.

Хозари – тюркомовний кочовий народ Східної Європи в VI–XI ст. У VII ст. створили одну з перших держав кочовиків на території сучасної України – Хозарський каганат, який проіснував до 965 року.

«Холодна війна» Львів: політичне та ідеологічне протистояння двох ядерних держав – СРСР і США та їхніх союзників, яке виникло після Другої світової війни.

Християнство – одна зі світових релігій. Особливістю християнства, яка відрізняє його від інших напрямків, є єдинобожжя, а також віра в Ісуса Христа як втілення і прояв Бога заради спасіння всього людства.

Хутір – вид сільського поселення, господарство (подвір'я) з належною до нього землею; мале сільське, часто однодвірне поселення поза селом.

Ц

Централізована монархія – держава, що складається з підкорених країн і народів, об'єднаних під владою одного володаря, який здійснює управління сам чи через своїх представників.

Церковні братства – релігійні та культурно-просвітницькі об'єднання містян, які створювалися при православних церквах у XV–XVII ст. Перші братства – Львівське Успенське, Київське Богоявленське, Луцьке Хрестовоздвиженське.

Ч

Чигиринські походи – походи османських і кримськотатарських військ на місто Чигирин – гетьманську столицю.

Чорносотенці – збірна назва для низки російських монархічних і ультранаціоналістичних організацій, які виникли після 1905 року. Виступали за збереження самодержавства на основі формули «Православ'я. Самодержавство. Народність». Здійснювали погроми та терористичні акти проти інакодумців.

«Чорна дошка» – адміністративно-репресивний засіб колективного покарання сільського населення, насамперед в Україні. Режим «чорних дошок» став одним із механізмів Голодомору-геноциду.

Чорносвитники – умовна назва піхотних підрозділів Червоної армії, сформованих під час Другої світової війни з цивільного населення окупованих територій після їхнього звільнення. В бій вводили непідготовленими, без належної амуніції та зброї.

Чортківська офензива – історична назва наступальної військової операції Української Галицької армії (УГА), здійсненої з 7 до 28 червня 1919 року.

Ш

Шлюбна дипломатія – прийом в політиці, який передбачає шлюб між представниками правлячих династій для скріплення союзу, налагодження відносин між країнами, залагодження конфлікту чи задля його уникнення.

Шляхта – привілейований панівний стан у Польському королівстві, Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському, в українських та білоруських землях.

Я

Язичництво – віра в багатьох богів, поклоніння різним богам та надприродним істотам.

Ярлик – грамота, письмовий указ хана Золотої Орди, що надавав право на управління окремими підлеглими їй областями або державами.

ЛІТЕРАТУРА:

Базова

1. Абрамович С., Чікарькова М. Світова та українська культура: Навч. посібник. Львів: Світ, 2018. 344 с.
2. Білоцерківський В.Я., Шейко В.М. Історія української культури. Навч. посіб. Київ: Знання, 2019. 456 с.
3. Бойко О.Д. Історія України : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів 9-тє вид., випр. і доп. К.: Академвидав, 2023. 560 с.
4. Греченко В.А. Історія та культура України: Підручник. Харків: ХНУВС, 2017. 440 с.
5. Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Рижко В.А. Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закл. освіти. Київ: Літера, 2020. 464 с.
6. Качкан В., Величко О., Божко Н. Історія української культури (підручник, 4-е видання). Київ: Медицина, 2021. 368 с.
7. Кордон М. Українська та зарубіжна культура. 3-тє видання. Підручник. Київ: Вид-во ЦУЛ, 2019. 584 с.
8. Крип'якевич І.П. Історія України. К.: Центр навчальної літератури. 502 с.
9. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 493 с.
10. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Центр навчальної літератури, 2018. 142 с.
11. Павлова О., Мельничук Т. Історія української культури. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 340 с.
12. Салтан Н.М. Історія України. Від утворення антської держави до 1917 р. Х.: ФОП Панов А.М., 2015. 161 с.

Додаткова

1. Вегеш М. Віднянський С. Августин Волошин Ужгород–Київ: РІК-У, Інститут історії України НАН України, 2022. 512 с.
2. Головко В.В., Якубова Л.Д. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021.592 с., 48 с.
3. Грицак Я.Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. : навч. посіб. К.: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
4. Даниленко В.М., Крупина В.О., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є., Стяжкіна О. В., Якубова Л.Д. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 544 с.
5. Діячі Української революції 1917–1921 рр.: Енциклопедичний довідник. Зошит 1 / Відп. ред. Верстюк В.; Відп. секретар Кудлай О.; Автори: Басара-Тиліщак Г., Бойко О., Буравченков А., Верстюк В., Корольов Г., Кудлай О., Лупандін О., Осташко Т., Павлишин О., Пиріг Р., Рубльов О., Скальський В., Тимченко Р. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2022. 443 с.
6. Енциклопедія історії Української революції 1917–1921 рр. Зошит 2 / Відп. ред. Верстюк В.; Відп. секретар Кудлай О.; Автори: Басара-Тиліщак Г., Бойко О., Венглевич В., Верстюк В., Кудлай О., Корольов Г., Лупандін О., Любовець О., Матяш І., Осташко Т., Павлишин О., Пиріг Р., Пугач Д., Скальський В., Тимченко Р. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2022. 195 с.
7. Енциклопедія історії України: у 10 томах [А – Я]. К.: Наукова думка, 2003–2013.
8. Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Пиріг Р.Я., Скальський В.В., Якубова Л.Д. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 620 с., 124 с.

9. Історія України : Хрестоматія. Упоряд. В.М. Литвин. К.: Наук, думка, 2013. 1056 с.
10. Історія українського війська. Авт. кол.: М. Відейко, А. Галушка, В. Лободаєв, М. Майоров, Я. Примаченко та ін. Громадський просвітницький проєкт «LIKBE3. Історичний фронт». Х.: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 416 с.
11. Касьянов Г. Україна 1991–2007 : нариси новітньої історії. К.: Наш час, 2008. 432 с.
12. Лазарович М., Мироненко П. Московитсько-українська війна (2014–2024 роки) К.: Видавництво Політія, 2024. 518 с.
13. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни : спроба нового концептуального погляду. К.: Лисенко М.М., 2010. 590 с.
14. ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 3 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь, С. Блащук. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 844 с.
15. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Кн. 2 / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.), О. Гуржій, В. Матях, В. Щербак, Б. Черкас (відп. секретар). НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва; Український інститут воєнної історії. К.: Видавництво «ВІК», 2004. 276 с.
16. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 3: Баран В.Д. Давні слов'яни / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1998. 336 с.
17. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 4: Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1998. 352 с.
18. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 5: Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1998. 336 с.
19. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 6: Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1999. 320 с.
20. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 7: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція (1648–1676 рр.) / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1999. 352 с.
21. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 8: Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1999. 304 с.
22. Україна крізь віки. У 15-ти тт. – Т. 9: Сарбей В.Г. Національне відродження України / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1999. 336 с.
23. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 10: Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1999. 320 с.
24. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 11: Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1999. 336 с.
25. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 12: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1999. 336 с.
26. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 13: Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1999. 304 с.
27. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 14: Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 2000. 260 с.
28. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 15: Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1999. 352 с.

29. Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2022. 706 с.

Електронні ресурси

1. Видавничо-освітній проєкт «Портал». Режим доступу: https://www.portalhistoryua.com/
2. Ізборник. Історія. Офіційний сайт. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://litopys.org.ua/links/inistor.htm
3. Інститут історії НАН України. Офіційний сайт: [Електронний ресурс] Режим доступу: http:// history.org.ua.
4. «Історична правда». Офіційний сайт: [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/.
5. Національна бібліотека ім. Я. Мудрого. Культура України. Електронна бібліотека. Офіційний сайт: [Електронний ресурс] Режим доступу: http://elib.nplu.org/
6. Локальна історія. Мультимедійна онлайн-платформа про минуле та сучасне України. Режим доступу: https://localhistory.org.ua/
7. Національна бібліотека ім. Г. Вернадського. Україніка – електронна бібліотека. Режим доступу: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=F&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB
8. Спадщина предків: всеукраїнський культурно-історичний портал. Офіційний сайт: [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://spadok.org.ua/.
9. Diasporiana.org.ua. Електронна бібліотека. Офіційний сайт: [Електронний ресурс] Режим доступу: https://diasporiana.org.ua/